मेहरचन्द्र लक्ष्मणदास संस्कृत तथा प्राकृत सीरीज़ संख्या—५

ॐ नमोऽर्हद्भ्यः

स्वोपज्ञार्थप्रकाशिकाव्याख्योपेता

Jainasiddhantakaum

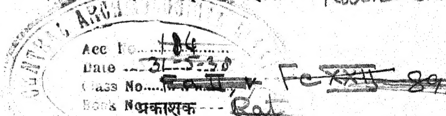
जैनसिद्धान्तकौमुदी

(अर्द्धमागधीव्याकरणम्)

रचयिता

भारतभूषण शतावधानी पण्डितवर्य्य जैनमुनि

श्री १००८ रत्नचन्द्र जी महाराज Ratna Cho

प्रकाशक

मेहरचन्द्र लक्ष्मणदास

संस्कृत हिन्दी पुस्तक विक्रेता

सैदमिट्ठा बाज़ार, लाहौर

प्रथमावृत्तिः] वि० सं० १९९४ वीरनिर्वाण २४६३ [मूल्यम्)

प्रकाशक
लाला तुलसीराम जैन, मैनेजिंग
प्रोप्राइटर, मेहरचन्द्र लक्ष्मणदास,
संस्कृत हिन्दी पुस्तक विक्रेता,
सैदमिट्ठा बाज़ार, लाहौर।

मुद्रक
लाला खज़ानचीराम जैन,
मैनेजर, मनोहर इलैक्ट्रिक प्रेस,
सैदमिट्ठा बाज़ार, लाहौर

समर्पणम्

सकलमुनिमण्डलमुकुटायमान ! प्रवराचार्यगुणगणालंकृत ! जैन-
शासनप्रभावक ! लिम्बडीसम्प्रदायनायक ! पूज्यपादश्रीगुलाब-
चन्द्रजित्स्वामिन् ! शिष्यसौहार्दविद्यार्थिवात्सल्यविनेयजन-
शिक्षापाटवादिगुणैर्मम विद्यासम्पादनकार्ये ग्रन्थनिर्माण-
कार्ये च यत्साहाय्यं दत्तं श्रीमद्भिस्तत्प्रत्युपकारं
कर्तुमसमर्थोऽप्यहं पुष्पाभावे पुष्पकलिका-
दानन्यायेन भवदीयकृपासंपादितं स्वोपज्ञ-
टीकायुतमेतज्जैनसिद्धान्तकौमुदीनामकं
पुस्तकं भवच्चरणारविन्दे समर्पयन्न-
पूर्वमाह्लादसन्दोहमनुभवामि

भवच्चरणरजःसेवको

मुनिरत्नचन्द्रः

उपोद्घातः ।

नयप्रमाणाङ्कितगूढतत्त्वसन्दर्भगर्भितजैनप्रवचनप्रतिपादितार्थजिज्ञासावतां तज्ज्ञानसंपादनाय प्रवचनभाषाज्ञानसम्पादनमावश्यकम् । तज्ज्ञानं च तद्भाषाया व्याकरणं विना यथावदशक्यम् । यद्यपि जनतोपकाराय पूर्वाचार्यैः प्रवचनप्रचारार्थं प्राकृतसंस्कृतगुर्जरभाषासु भाष्यनिर्युक्त्य-चचूरिटीकाबालावबोधा निर्मिताः । तानि च साधनानि प्रबोधयन्ति प्रवचनानि प्राकृतजनांस्तथापि यद्भाषायां वस्तुस्वरूपं प्रतिपादितं तत्स्वरूपं तद्भाषायां यथा ज्ञायते न तथा भाषान्तरेषु । ततः प्रवचनभाषाया व्याकरणस्यावश्यकता प्रतीयते ।

ननु सन्ति बहून्येव व्याकरणानि । तथाहि—(१) चण्डस्य प्राकृतलक्षणं (२) वररुचेः प्राकृत-प्रकाशः (३) हेमचन्द्रस्य सिद्धहैमस्याष्टमाध्यायः (४) हृषीकेशनिर्मितप्राकृतव्याकरणं (५) त्रिविक्रमलक्ष्मीधरसिंहराजैर्विरचितानि वाल्मीकिसूत्रवृत्तिरूपाणि त्रिविक्रमषड्भाषाचन्द्रिका-प्राकृतरूपावताराभिधव्याकरणानि (६) वसन्तराजस्य प्राकृतसञ्जीवनी (७) मार्कण्डेयस्य प्राकृत-सर्वस्वं (८) भामहस्य षड्भाषाचन्द्रिका (९) दुर्गणाचार्यस्य षड्भाषारूपमालिका (१०) षड्भाषा-मञ्जरी (११) षड्भाषासुबन्तादर्शः (१२) षड्भाषाविचारः (१३) शेषकृष्णस्य प्राकृतचन्द्रिका (१४) अप्पयदीक्षितस्य प्राकृतमणिदीपः (१५) पाणिनिकृतप्राकृतलक्षणं (१६) प्राकृतमञ्जरी पद्यमयी । एतेषु कानिचिन्मुद्रितानि, कानिचिदमुद्रितानि, कानिचिदेकभाषालक्षणप्रतिपादकानि, कानिचिदनेकभाषालक्षणनिरूपकाणि, सर्वेष्वपि मुख्यतया प्राकृतभाषालक्षणनिरूपणमस्ति । तथा चैतेषु व्याकरणेषु सत्सु किमर्थं नव्यव्याकरणरचनाप्रयासः ? इति चेदुच्यते–एतानि प्राकृत-व्याकरणानि प्रायो महाराष्ट्रीप्राकृतभाषाया एव लक्षणानि निरूपयन्ति न तु जैनप्रवचनभाषायाः । प्राकृतलक्षणकारं चण्डं विहायान्येषां व्याकरणकाराणां समये महाराष्ट्रीप्राकृतभाषाया एव प्राधान्येन स्वीकृतत्वाद् । यदुक्तं दण्डिना काव्यादर्शे—"महाराष्ट्राश्रयां भाषां प्रकृष्टं प्राकृतं विदुः" (१–३५) इति । तथा च प्रायः सर्वैरपि महाराष्ट्रीप्राकृतभाषाया मुख्यत्वमङ्गीकृत्य व्याकरणरचना कृता । केवलं चण्डकृतप्राकृतलक्षणे काचित्प्राचीनता विशेषश्च प्रतीयते । तद्व्याकरणमन्यापेक्षयाऽधिकतरं प्रवचनभाषामनुसरति, तथापि तदतीव न्यूनं, विभक्तिविधानस्वरविधानव्यञ्जनविधाननामप्रकरण-त्रयमात्रप्रदर्शितनवनवतिसूत्रैरेव समाप्तिं गतं कारकसमासतद्धितधात्वादीनां तु तत्र किञ्चिदपि विधानं नास्ति । हेमचन्द्रसूरिणा यद्यपि वररुचिनिर्मितप्राकृतप्रकाशगतमहाराष्ट्र्यपेक्षयाऽऽद्यनकारस्य विकल्पेन नकारावस्थानविधानेनाकारात्परस्योद्वृत्ताकारस्य यश्रुतिविधानेन च प्रवचनभाषानुसारी कश्चिद्विशेषो निवेशितः । विशेषमेनमनुलक्ष्यैव केचित्पाश्चात्त्या विद्वांस एतां जैनमहाराष्ट्रीं कथयन्ति तथापि सा प्रवचनभाषात्वं नापन्ना प्रवचनप्रयोगाणां केषाञ्चित्तत्र निदर्शनेऽपि आर्षप्रयोगा अनियन्त्रिता इति मत्वा सूरीश्वरेण तेषामुपेक्षा कृता न तेषां सर्वेषां लक्षणानि विरचितानि । बौद्धसाहित्ये मूलमपि पालीभाषायां तट्टीकाऽपि बुद्धघोषादिभिः पालीभाषायामेव विरचिता न तथा जैनसाहित्ये मूल-टीकयोरेकभाषात्वं यद्यपि भाष्यनिर्युक्तिनिर्माणसमयपर्यन्तं बौद्धवज्जैनसाहित्यमपि समानभाषा-निबद्धमासीत्परन्तु ततः पश्चाज्जैनाचार्याणां मनसि संस्कृतयुगस्य प्रभावः समुद्भूतस्तत एव सम्मति-तर्कसिद्धहैमप्रभृतिन्यायव्याकरणाद्यनेकसंस्कृतग्रन्थानां निर्माणेऽपि प्राकृतभाषाग्रन्थनिर्माणमार्गो

न तावदुत्साहः प्रतीतिपथमायाति, तत एव हेमचन्द्रसूरेरपि सर्वानार्षप्रयोगान् संगृह्य तद्व्याकरण-निर्माण उपेक्षा जाता प्रतीयते। ननु प्रवचनानामपि प्राकृतभाषैव श्रूयते। यदुक्तम्—

बालस्त्रीमन्दमूर्खाणां नृणां चारित्रकाङ्क्षिणाम्।
तेषां सुखावबोधाय सिद्धान्ताः प्राकृते कृताः॥ इति॥

आगमटीकायामप्यनेकस्थलेषु "प्राकृतशैल्या चतुर्थ्यर्थे षष्ठी प्राकृतत्वाद्रेफागमः" इत्यादि-वचनैः सिद्धान्तभाषायाः प्राकृतत्वमेव सिद्ध्यति। तद्व्याकरणानि च सन्तीति चेच्छ्रूयतां संस्कृता-तिरिक्तानां सर्वासां भाषाणां प्राकृतमिति सामान्यं नाम। यदुक्तं स्थानाङ्गसूत्रस्य सप्तमस्थाने— "संखया पागया चेव पसत्था इसीभासिया"। पागय(प्राकृत)शब्देन प्राकृतत्वेनाभिमतानां सर्वासां भाषाणां संग्रहः शौरसेनीमागधीपैशाचीचूलपैशाचिकापभ्रंशादयः सर्वा अपि सामान्य-रूपेण प्राकृतमुच्यन्ते विशेषापेक्षायां तु प्रत्येकं पृथक् पृथङ् नाम्ना व्यवह्रियते यथा ब्राह्मणक्षत्रिया-दीनां सामान्यमनुष्यशब्दवाच्यत्वेऽपि ब्राह्मणादयः शब्दाः पृथक् पृथग्जातिवाचकास्तथाऽत्रापि ज्ञेयम्।

कस्तर्हि प्रवचनभाषाया नामधेयविशेषः ? अर्द्धमागधी, आर्षप्राकृतं वा। यदुक्तं सम-वायाङ्गादौ—

"भयवंचणं अद्धमागहीए भासाए धम्ममाइक्खइ" (सम० ३४)

श्रीमदभयदेवसूरिस्तद्व्याख्यायामित्थं तदर्थं करोति—"अद्धमागहीयत्ति-प्राकृतादीनां षण्णां भाषाविशेषाणां मध्ये या मागधी नाम भाषा रसौ लशौ मागध्यामित्यादिलक्षणवती साऽसमा-श्रितस्वकीयसमग्रलक्षणाऽर्द्धमागधीत्युच्यते"। व्याख्याकर्तुः सूरेरयमभिप्रायः—अत्रार्द्धशब्दोऽसम-ग्रत्वलक्षकः, यस्यां भाषायां मागधीभाषायाः समग्रलक्षणानि न सन्ति किन्तु कतिचिल्लक्षणानि मागधीभाषायाः कतिचिल्लक्षणान्यन्यभाषाणां सा भाषाऽर्द्धमागधीत्युच्यते।

भगवतीसूत्रवृत्तावपि तमेवार्थं व्यक्तीकरोति श्रीमदभयदेवसूरिः—"अद्धमागहीभासा भासिज्ज-माणा विसिज्जइ" (भग० ५,४)। मागधभाषालक्षणं किञ्चित्किञ्चिच्च प्राकृतभाषालक्षणं यस्यामस्ति साऽर्द्धं मागध्या इति व्युत्पत्त्याऽर्द्धमागधी। एवमेवौपपातिकसूत्रे—"अद्धमागहाए भासाए भासति अरिहा धम्मं"(ओव० ३४)। अद्धमागहाए भासाएत्ति रसोर्लशौ मागध्यामित्यादि यन्मागधभाषालक्षणं तेनापरिपूर्णप्राकृतभाषालक्षणबहुला अर्द्धमागधीत्युच्यते। एभ्यस्त्रिभ्योऽवतरणेभ्य इदमेव फलति यदत्र किञ्चिन्मागधभाषालक्षणं बहुलं च प्राकृतभाषालक्षणमस्ति साऽर्द्धमागधी भाषा ज्ञेया।

नन्दीसूत्रवृत्तौ श्रीमन्मलयगिरिस्ततोऽपि स्पष्टं वक्ति—अतः "सौ पुंसी" ति मागधिकभाषा-लक्षणात् सर्वमपि हि प्रवचनमर्द्धमागधिकभाषात्मकम्, अर्द्धमागधिकभाषया तीर्थकृतां देशना-प्रवृत्तेः। ततः प्रायः सर्वत्रापि मागधिकभाषालक्षणमनुसरणीयम्। सिद्धहैमाष्टमाध्याये श्रीमद्धेमचन्द्र-सूरिरपि तदेव वक्ति—

"पोराणमद्धमागहभासानिययं हवइ सुत्तं"

सूत्राणि ह्यर्थरूपेण तीर्थकरोपदिष्टानि सूत्ररूपेण च गणधरग्रथितानि। यदुक्तं—"अत्थं भासइ अरहा सुत्तं गंथंति गणहरा निउणं"। तीर्थकरस्योपदेशोऽर्द्धमागधीभाषायामिति स्पष्टं तथा गणधराणां सूत्ररचनाऽपि तस्यामेवार्द्धमागधीभाषायां भवति। यत्तु तीर्थंकरगणधराभ्यां सूत्रेष्वर्द्धमागधीभाषायां रचितेष्वपि सूत्रलेखनकालपर्यन्तं तानि सूत्राणि न तदवस्थानि किन्तु तत्परिवर्त्तनं सम्पन्नं तथा च तद्भाषापि परिवृत्तेति वदन्ति केचित्तत्तु न सम्यक् साभिप्रायमेकाक्षरपरिवर्त्तनेऽपि जैनाचार्या महत्पापं स्वीकुर्वन्ति। "हीणक्खरं अच्चक्खरं पयहीण"मित्यादिना हीनाक्षरादिपाठे ज्ञानातिचारा दर्शिताः, ज्ञानातिचाराश्च ज्ञानावरणीयादिकर्मबन्धहेतव इत्यक्षरपरिवर्त्तनेऽप्येतावान् दोषस्तदा भावपरिवर्त्तने भाषापरिवर्त्तने तु महान् दोषः परमेष्ठिमंत्रमात्रस्य भाषापरिवर्त्तने सिद्धसेनदिवाकरस्य गुरुभिर्महत्प्राय-

श्रित्वं वृत्तमिति वार्ताऽऽबालं प्रसिद्धा। तत्तत्कालीनाचार्यपरम्परायाः स्खलनयोच्चारणापाटवेन च तत्परिवर्त्तनं जातमित्यपि वक्तुं न शक्यते पूर्वधारिणामाचार्याणामस्मदाद्यपेक्षयाऽधिकबुद्धिपाटवात्। प्रमादेन कस्यचित् स्खलनासम्भवे न सर्वेषां स्खलना। तादृशस्वल्पस्खलनया पाठान्तरसम्भवेऽपि सर्वथा भाषायाः परिवर्त्तनमशक्यं, भाषापरिवर्त्तनं तु तदैव स्याद्यदि सूत्राणां भाषान्तरमनुवादो वा कृतः स्यात्तथा सति तेषां ग्रन्थान्तरत्वे सम्पन्ने सूत्रत्वमपगतं स्यात्। न चेष्टापत्तिः प्रामाण्यभङ्गादतिशयज्ञानिनां वचनानामेव प्रामाण्यस्वीकारात्। न चार्षभाषायां मागध्याः समद्वितीयांशाभावान्मागध्या अर्द्धमिति व्युत्पत्त्याश्रितः समासो न स्यात् "अर्द्धं नपुंसकम् २।२।२।" इति पाणिनीयसूत्रेण "समेंऽशेऽर्द्धं न वेति" ३।१।५६। इति सिद्धहैमसूत्रेण च समांशवाचकार्द्धशब्दस्यैव नपुंसकत्वपूर्वनिपातयोश्च विहितत्वादिति वाच्यम्। आर्षभाषायां प्रायो मागधीभाषायाः समद्वितीयांशत्वमस्त्येव तन्निर्णयो निम्नदर्शितरीत्या शास्त्रालापकप्रयोगानुसारेण कर्त्तव्यः। तथाहि—

"एयावंति सव्वावंति लोगंसि कम्मसमारंभा जाणियव्वा भवंति"

(आचा० प्र० श्रु० १,१,१२)

अत्र 'एयावंति सव्वावंति लोगंसि' एते त्रयः शब्दा मागधीभाषालक्षणाश्रिताः, पश्चिमास्त्रयः शब्दा महाराष्ट्रीप्राकृतलक्षणाश्रिताः। "सेकीडं वा पयंगं वा कुंथुं वा पिपीलियं वा हत्थंसि वा पायंसि वा बाहुंसि वा उरुंसि वा उदरंसि वा सीसंसि वा वत्थंसि वा पडिग्गहंसि वा कंबलंसि वा पायपुच्छणंसि वा रयहरणंसि वा गुच्छगंसि वा दंडगंसि वा पीढगंसि वा फलगंसि वा सेज्जंसि वा संथारगंसि वा तहप्पगारे उवगरणजायंसि वा" दस० ४; अत्र सप्तम्यन्ताः सर्वेऽपि शब्दा मागधीभाषाश्रिताः, महाराष्ट्रीप्राकृताश्रितास्तु पंचषा एव।

अकुमारभूए जे केई कुमारभूए त्तिहं वए।
इत्थीहिं गिद्धे विसए महामोहं पकुव्वइ ॥ (सम० ३०)

अस्मिन् पद्ये—एकारान्ताः प्रथमैकवचनान्ताः पञ्चशब्दा मागधीभाषालक्षणाश्रिताः शेषा महाराष्ट्रीसाधारणाः। इदं तु चिन्त्यमत्र मागधीशब्दः प्राचीनमागधीभाषावाचको ज्ञेयः, हेमचन्द्रसूरिणा प्राकृतव्याकरणे मागधीप्रकरणे या मागधीभाषा दर्शिता सा तु नाटकादिषु प्रयुक्ताऽर्वाचीनमागधी ज्ञातव्या। वस्तुतस्तु अर्द्धमागधीशब्दो न भाषाश्रितः किन्तु देशाश्रितः। तथाहि—मगधदेशस्यार्द्धमर्द्धमगधः, अर्द्धमगधस्य भाषा अर्द्धमागधी शूरसेनमगधदेशयोरन्तरालप्रदेशे या भाषा भाष्यमाणाऽऽसीत्साऽर्द्धमागधी। यदुक्तं निशीथचूर्णौ श्रीजिनदासमहत्तरेण "मगहद्धविसयभासानिबद्धं अद्धमागहं"। श्रीमार्कण्डेयमहर्षिणा प्राकृतसर्वस्वे तदेवोक्तं—"शौरसेन्या अदूरत्वादियमेवार्द्धमागधी" अर्थात् शूरसेनदेशस्य भाषा शौरसेनी, मगधदेशस्य भाषा मागधी, मगधशूरसेनमध्यभागस्य भाषाऽर्द्धमागधी। पालीभाषावत् स्वतंत्रेयं भाषा। बहुलांशेन पालीसदृशा स्वल्पांशेन भिन्ना। पालीभाषायां यथा बौद्धसाहित्यं तथाऽर्द्धमागधीभाषायां जैनधर्मस्य पुरातनसाहित्यम्। पालीभाषानिबद्धं बौद्धसाहित्यं यथाऽद्यावधि पालीभाषायामेवावतिष्ठते तथाऽर्द्धमागधीनिबद्धं जैनसाहित्यमद्यपर्यन्तं तस्यामेव भाषायामवतिष्ठते। भेदस्त्वयं यद्बौद्धसूत्राणां टीका अपि पालीभाषायामेवासन्। तेन तस्या अद्यावधि तथैव प्रचारोऽनेकानि च व्याकरणानि विद्यन्तेऽर्द्धमागधीभाषायां जैनसूत्राणां टीका न निर्मिता जैनाचार्यैस्तेन तस्याः प्रचारो न तथा समजनि।

यत्तु भरतेनोक्तं 'राक्षसी श्रेष्ठिचेटानुकर्म्यादेरर्द्धमागधी' यथा—'अज्जवि णोशामिणीए हिलिम्बादेवीए पुश्नघड्डुकश्शोएणा उवशमदि'। इयं नाटकादिषु प्रयुक्तार्द्धमागधी जैनसाहित्यनिबद्धार्द्धमागधीतोऽतीव भिन्नाऽर्वाचीना च स्पष्टतया प्रतीयते। तथाच मागधीवदर्द्धमागध्यपि प्राचीनाऽर्वाचीनेति भेदद्वयमापन्ना।

अर्द्धमागधीमहाराष्ट्रीप्राकृतयोर्भेदः

अधुना महाराष्ट्रीतोऽर्द्धमागधी भाषा कियतांशेन क्क क्क भिन्नेति प्रदर्श्यते ।

१. महाराष्ट्र्यां नकारस्य सर्वदा णकारो जायतेऽर्द्धमागध्यां तु नकारणकारौ द्वावपि । यथा—

नाइयमट्ठं न य आगमिस्सं अट्ठं नियच्छन्ति तहागया उ ।

(आचा० १।२।३।११७)

छणं छणं परिण्णाय लोगसन्नं च सव्वसो ।

(आचा० १।२।३।१०३)

२. महाराष्ट्रीप्राकृते व्यञ्जनलोपे सत्युद्वृत्तस्याकारस्याकार एव श्रूयतेऽर्द्धमागध्यां तु यकार-श्रुतिः । यथा—

सं०	अ०	म० प्रा०
अवतरणं	अवयरणं	अवअरणं
इंद्रजालं	इंदयालं	इंदआलं

३. म० प्राकृते क ग च ज त द प य वेत्यक्षराणामसंयुक्तानादिभूतानां लोपो भवति, अर्द्ध-मागध्यां तु ककारस्य गकारयकारौ ग च ज त दानां यकारोऽपि पकारस्यातपादिगणपठितेष्वेव वकारः । यथा—

सं०	अ० मा०	म० प्रा०
अधिकरणं	अहिगरणं	अहिअरणं
व्याकरणं	वागरणं	वाअरणं
जगत्	जगं, जयं	जअं
शौचं	सोचं, सोयं	सोअं
आतपः	आतवो, आयवो	आअओ

अकारान्तपुँल्लिङ्गविषये—

४. अर्द्धमागध्यां प्रथमैकवचनेऽकारान्तनाम्नो रूपद्वयं भवति प्राकृते रूपमेकमेव भवति। यथा—

अ० मा०	प्रा०
जिणे, जिणो	जिणो. १-१

५. द्वितीयाबहुवचनेऽर्द्धमागध्यामेकारान्तमेकमेव रूपं भवति, प्राकृते तु रूपद्वयम् । यथा—

अ० मा०	प्रा०
जिणे	जिणा, जिणे २-२

६. तृतीयाबहुवचनेऽर्द्धमागध्यां रूपद्वयं प्राकृते तु सानुनासिकाधिक्येन रूपत्रयं भवति । यथा—

अ० मा०	प्रा०
जिणेहि, जिणेहिं,	जिणेहि, जिणेहिं जिणेहिँ ३-३

७. पञ्चम्येकवचनेऽर्द्धमागध्यां रूपद्वयं बाहुल्येन, क्वचिच्च रूपत्रयं भवति, प्राकृते तु रूप-षट्कम् । यथा—

अ० मा०	प्रा०
जिणाओ, जिणा क्वचित् जिणाहि	जिणत्तो, जिणाओ, जिणाउ जिणाहि, जिणा, जिणाहिंतो ५-१

८. पञ्चमीबहुवचनेऽर्द्धमागध्यां रूपमेकमेव भवति । प्राकृते तु रूपनवकं भवति । यथा—

अ. मा.	प्रा०
जिणेहिंतो	जिणत्तो, जिणाओ, जिणाउ जिणाहि, जिणेहि, जिणाहिंतो जिणेहिंतो, जिणासुंतो, जिणेसुंतो ५-२

९. सप्तम्येकवचनेऽर्द्धमागध्यां रूपत्रयं प्राकृते च रूपद्वयं भवति । यथा—

अ० मा०	प्रा०
जिणंसि, जिणम्मि, जिणे	जिणम्मि, जिणे ७-१

१०. न्तमन्तप्रत्ययान्तशब्दानां प्रथमाद्वितीयातृतीयाषष्ठीविभक्तिषु किंचिद्विशिष्टरूपाणि भवन्ति । तथाहि—

	ए० व०	ब० व०
प्र०	भगवं, भगवंतो मतिमं, मतिमंतो	भगवंतो मतिमंतो
द्वि०		भगवंतो मतिमंतो
तृ०	भगवता, भगवया मतिमता	
ष०	भगवतो, भगवओ	

प्राकृते त्वयं विशेषो न दृश्यते ।

११. अर्द्धमागध्यां जसादिशब्दानां तृतीयाषष्ठीसप्तमीषु विशिष्टरूपाणि भवन्ति । तथाहि—

ए० व०

तृ० जससा, मणसा, वयसा, कायसा, तेयसा, चक्खुसा, जोगसा, पन्नसा, बलसा ।

ष० जससो, मणसो ।

स० मणसि इत्यादि । प्राकृते त्वेतानि रूपाणि न दृश्यन्ते ।

१२. कम्मधम्मशब्दयोस्तृतीयैकवचने कम्मुणा, धम्मुणा इति रूपेऽर्द्धमागध्यां भवतः, प्राकृते तु न दृश्येते ।

१३. रायशब्दस्य सम्बोधनैकवचने हे रायमिति रूपमर्द्धमागध्यां दृश्यते न तु प्राकृते ।

इकारान्तपुँल्लिङ्गे—

१४. प्रथमाबहुवचनेऽर्द्धमागध्यां रूपद्वयं भवति प्राकृते तु रूपचतुष्टयम् । तथाहि—

अ० मा०	प्रा०
इसिणो, इसी	इसिणो, इसी, इसओ, इसउ, १-२

१५. पञ्चम्येकवचनेऽर्द्धमागध्यां रूपद्वयं प्राकृते तु रूपपञ्चकम्—

अ० मा०	प्रा०
इसिणो, इसीओ,	इसिणो, इसित्तो, इसीओ, इसीउ, इसीहिंतो,

१६. पञ्चमीबहुवचनेऽपि प्राकृते रूपाधिक्यम्—

अ० मा०	प्रा०
इसिहिन्तो,	इसित्तो, इसीओ, इसीउ, इसीहिन्तो, इसीसुन्तो.

१७. सप्तम्येकवचनेऽर्द्धमागधीसत्कं 'इसिंसि' रूपं प्राकृते नास्ति।

उकारान्तपुँल्लिङ्गे—

१८. प्रथमाबहुवचने पञ्चम्येकवचनबहुवचनयोः सप्तम्येकवचने चेकारान्तवत्तारतम्यम्।

१९. बहुशब्दस्य प्रथमाबहुवचनेऽर्धमागध्यां जायमानं 'बहवे' इति रूपं प्राकृते नास्ति।

सर्वनामशब्देषु—

२०. सप्तम्येकवचनेऽर्धमागध्यामिमकशब्दाभ्यामेव 'स्सिं' प्रत्ययः प्राकृते तु सर्वेषु सर्वनामशब्देषु 'स्सिं' प्रत्ययः।

२१. कजतइमशब्दानां तृतीयैकवचने प्राकृते किणा, जिणा, तिणा, इमिणा इति रूपाणि दृश्यन्तेऽर्द्धमागध्यां तु तन्नास्ति।

२२. तेषामेव षष्ठ्येकवचनबहुवचनयोः प्राकृते कास, जास, तास इति रूपाणि दृश्यन्तेऽर्धमागध्यां तानि न सन्ति।

२३. कशब्दस्य पञ्चम्येकवचने 'किणो' इति रूपं प्राकृते विद्यतेऽर्धमागध्यां नास्ति।

२४. षष्ठ्येकवचने 'से' इति रूपं तशब्दस्यैवार्धमागध्यां दृश्यते प्राकृते त्विमैतशब्दयोरपि।

२५. अमुशब्दस्य सप्तम्येकवचने 'अयम्मि, इयम्मि' इति रूपद्वयं प्राकृते दृश्यतेऽर्धमागध्यां तु न।

अम्हतुम्हशब्दयोः—

२६. अनयोः शब्दयो रूपेषु महान् भेदोऽस्ति, तुलनार्थं तयो रूपाणि प्रदर्श्यन्ते—

	अ० मा०	प्रा०
प्र० ए०	हं, अहं,	म्मि, अम्मि, हं, अहं, अहयं,
प्र० ब०	अम्हे, वयं	अम्ह, अम्हे, अम्हो, मो, वयं, भे,
द्वि० ए०	मे, मं, मम, ममं।	णे, णं, मि, अम्मि, अम्ह, मम्ह, मं, ममं, मिमं, अहं।
द्वि० ब०	णो, अम्हे,	अम्हे, अम्हो, अम्ह, णे।
तृ० ए०	मया, मए.	मि, मे, ममं, ममए, ममाइ, मइ, मए, मयाइ, णे।
तृ० ब०	अम्हेहिं	अम्हेहि, अम्हाहि (हिं), अम्ह, अम्हे, णे।
पं० ए०	ममाओ, ममाहिंतो।	मइणो, मइत्तो, ममत्तो, महत्तो, मज्झत्तो, मईओ, ममाओ, महाओ, मज्झाओ। मईउ, ममाउ, महाउ, मज्झाउ, ममाहि, महाहि, मज्झाहि, मईहिंतो, ममाहिंतो, महाहिंतो, मज्झाहिंतो, मई, ममा, महा, मज्झा।

पं० ब० अम्हेहिंतो।	ममत्तो, अम्हत्तो, ममाओ, अम्हाओ, ममाउ, अम्हाउ, ममाहि, अम्हाहि, ममेहि, अम्हेहि, ममाहिंतो, ममेहिंतो, अम्हाहिंतो, अम्हेहिंतो। ममासुंतो, ममेसुंतो, अम्हासुंतो, अम्हेसुंतो।
ष० ए० मम, ममं, मज्झ मज्झं, महं,	मे, मइ, मम, मह, महं, मज्झ, मज्झं, अम्ह, अम्हं।
ष० ब० अम्हं, णे, अस्साकं, अम्हाणं	णे, णो, मज्झ, अम्ह, अम्हं, अम्हे, अम्हो, अम्हाण-णं, ममाण-णं, महाण-णं। मज्झाण-णं।
स० ए० ममंसि, मम्हि।	मइ, मि, ममाइ, मए, मे, अम्हम्मि, ममम्मि, महम्मि, मज्झम्मि, अम्हस्सि, ममस्सि, महस्सि, मज्झस्सि इत्यादि।
स० ब० अम्हेसु।	अम्हसु (सुं) अम्हेसु (सुं) ममसु (सुं) ममेसु (सुं) महसु (सुं) महेसु (सुं) मज्झसु (सुं) मज्झेसु (सुं)

२७. एतावानेव भेदस्तुम्हशब्दरूपेष्वपि। विस्तरभयान्नेह रूपाणि लिख्यन्ते। तुलनां चिकीर्षुभिस्तत्तद्व्याकरणे निरीक्षणीयम्।

स्त्रीलिङ्गविषये—

२८. स्त्रीलिङ्गे प्रथमाद्वितीयाबहुवचने प्राकृते रूपत्रयमर्द्धमागध्यां रूपद्वयं भवति। तथाहि—

अ० मा०	प्रा०
मालाओ, माला	मालाओ, मालाउ, माला
बुद्धीओ, बुद्धी	बुद्धीओ, बुद्धीउ, बुद्धी
धेणूओ, धेणू	धेणूओ, धेणूउ, धेणू
णईओ, णई	णईओ, णईउ, णई (णईआ)
वहूओ, वहू	वहूओ, वहूउ, वहू

२९. तृतीयाषष्ठीसप्तम्येकवचनेऽर्द्धमागध्यामेकैकमेव रूपं भवति प्राकृते तु रूपचतुष्टयं भवति। तथाहि—

अ० मा०	प्रा०
तृ० ष० स० मालाए	मालाअ, मालाआ, मालाइ, मालाए
,, ,, ,, बुद्धीए	बुद्धीअ, बुद्धीआ, बुद्धीइ, बुद्धीए
,, ,, ,, धेणूए	धेणूअ, धेणूआ, धेणूइ, धेणूए
,, ,, ,, णईए	णईअ, णईआ, णईइ, णईए
,, ,, ,, वहूए	वहूअ, वहूआ, वहूइ, वहूए

३०. पञ्चम्या एकवचनबहुवचनयोः प्राकृते रूपाणामाधिक्यं पुँल्लिङ्गवदेव प्रत्ययानामाधिक्यादर्द्धमागध्यां तु रूपमेकैकमेव।

३१. कजतशब्दातिरिक्तसर्वनामशब्देषु स्त्रीलिङ्गे प्राकृते कश्चिद्विशेषो नास्ति, अर्द्धमागध्यां तु षष्ठीबहुवचने 'सव्वासिं' इति विशेषरूपं विद्यते।

३२. कजतशब्दानां स्त्रीलिङ्गे षष्ठ्येकवचने प्राकृते किस्सा, कास, जिस्सा, जास, तिस्सा, तास इति रूपाणि दृश्यन्तेऽर्द्धमागध्यां तु तानि रूपाणि न सन्ति ।

३३. इमशब्दस्य षष्ठ्येकवचने 'इमीसे' इति सप्तम्येकवचने च 'इमीसाए' इति रूपमर्द्धमागध्यां दृश्यते प्राकृते तु न विद्यते ।

नपुंसकलिङ्गे—

३४. प्रथमाद्वितीयैकवचन इकारान्तोकारान्तयोरर्द्धमागध्यां रूपमेकमेव दृश्यते प्राकृते तु द्वे—

अ० मा०	प्रा०
दहिं	दहि, दहिं
महुं	महु, महुं

३५. प्रथमाद्वितीयाबहुवचनेऽर्द्धमागध्यां तृतीयं रूपं निरनुनासिकं प्राकृते तु सानुनासिकमस्ति । तथाहि—

अ० मा०	प्रा०
वणाणि, वणाइं, वणाइ	वणाणि, वणाइं, वणाइँ,
दहीणि, दहीइं, दहीइ	दहीणि, दहीइं, दहीइँ,
महूणि, महूइं, महूइ	महूणि, महूइं, महूइँ

कारकविषये—

३६. प्राकृते सप्तम्याः स्थाने द्वितीयाविधानं कृतमार्षे तु तृतीयापि दृश्यते । यथा—"तेणं कालेणं तेणं समएणं" "जेणामेव सेणिए राया तेणामेवोवागच्छइ" ।

३७. अर्द्धमागध्यां क्वचित्कर्त्रर्थे चतुर्थी दृश्यते । यथा—के पुव्विगमणाए के पच्छागमणाए (गमनकर्त्तेत्यर्थः) । प्राकृते तादृशः प्रयोगो न दृश्यते ।

३८. मज्झंमज्झेणशब्दयोगे द्वितीया षष्ठी सप्तमी चार्द्धमागध्यां दृश्यते । यथा—'नयरस्स मज्झं मज्झेण' 'नयरं मज्झं मज्झेण' 'नयरे मज्झं मज्झेण' । प्राकृते तथा नास्ति ।

समासविषये—

३९. "तमुक्काए णं भंते के महालए......ए महालए णं गोयमा ! तमुक्काए पण्णत्ते" इत्यादिप्रयोगेषु 'के महालए ए महालए' इति समासः प्राकृतव्याकरणेन न सिद्ध्यति ।

४०. अजहण्णमणुक्कोसो, अदुक्खमसुहा, अंगमंगाइ, सामाइयमाइयाइं, खंधारो, पाओवगमणं, पुव्विंपि, पुव्वंपि, आगन्तगारं, आगन्तारं, अयसंधी, अयमेयारूवे, इमेयारूवे, जसोकामी, जसोचंदो, अयोकवलं, अयोकुंभी, तवोकम्मं, आणापाणू इत्यादयोऽर्द्धमागधीप्रयोगाः प्राकृतव्याकरणेन न सिद्ध्यन्ति ।

तद्धिते—

४१. बहुतराए, अप्पतराए, पुरच्छिमं, पुरत्थिमं, पच्चच्छिमं, पच्चत्थिमं, परज्झो (पराधीन इत्यर्थः), वण्णवं, वण्णवंतो, भगवं, भगवंतो, आउसो, आउसंतो, गोमी, गोमिणी, सड्ढइ, वुसिमन्तो, दोसिणो, किमिणो, रइला (रजस्वला), ओयंसी, ओयस्सी, वच्चंसी, वच्चस्सी, कोलुणं (कारुण्यमित्यर्थे), पोरेवच्चं, आहेवच्चं, कीसो, केसो, कीरिसो (कीदृश इत्यर्थे), दोच्चं, तच्चं, जाए, पगामाए, केवचिरं, केवच्चिरं, जामेव, तामेव, जेणामेव, तेणामेव इत्यादयः शब्दा अर्द्धमागध्यां प्रसिद्धास्तद्धितसिद्धाः प्राकृते तु न दृश्यन्ते ।

धातुप्रत्ययविषये—

१. अर्द्धमागध्यां गणत्रयविभागप्रदर्शनेन द्वितीयगणपठितानामेकारविकरणप्रत्ययः तृतीय-

गणपठितानां तु विकल्पेनैकारविकरणः प्राकृते तु सर्वेषामकारान्तधातूनामेकारविकरणः। तेन गच्छेइ गच्छेसि इत्यादिरूपाणि प्राकृते भवन्ति न त्वर्द्धमागध्याम्।

२. वर्त्तमानकालेऽर्द्धमागध्यां त्रिष्वपि पुरुषेषु एकैकं रूपं प्राकृते रूपाणामाधिक्यम्। तथाहि—

	अ० मा०	प्रा०
प्र० ए०	गच्छइ	गच्छइ, गच्छए
प्र० ब०	गच्छन्ति	गच्छन्ति, गच्छन्ते, गच्छिरे
म० ए०	गच्छसि	गच्छसि, गच्छसे
म० ब०	गच्छह	गच्छह, गच्छित्था
उ० ए०	गच्छामि	गच्छामि, गच्छमि
उ० ब०	गच्छामो	गच्छामो, गच्छिमो, गच्छमो, गच्छामु, गच्छिमु, गच्छमु, गच्छाम, गच्छिम, गच्छम

३. आज्ञार्थेऽर्द्धमागध्यां मध्यमपुरुषैकवचने गच्छाहि, गच्छ इति रूपद्वयं भवति, प्राकृते तु गच्छसु, गच्छहि, गच्छ इति रूपत्रयं भवति। उत्तमपुरुषैकवचनबहुवचनयोः प्राकृते वर्त्तमानकालवद्रूपबाहुल्यम्।

४. भूतकालेऽर्द्धमागध्यां त्रिष्वपि पुरुषेषु वचनयोरेक एवेंसुप्रत्ययो भवति। यथा—'गच्छिंसु'। प्राकृते तु स्वरान्तधातोः सीहीहीअप्रत्ययाः व्यञ्जनान्तधातोरीअप्रत्ययो। यथा—होसी, होही, होहीअ, गच्छीअ।

५. भविष्यदर्थेऽर्द्धमागध्यां त्रिष्वपि पुरुषेषु स्सहिप्रत्ययौ त्यादिपरौ भवतः। प्राकृते तु प्रथममध्यमपुरुषयोर्हिप्रत्यय एव त्यादिपरो न तु स्सप्रत्ययः।

६. वर्त्तमानोत्तमपुरुषैकवचनबहुवचनयोरर्द्धमागध्यामस्धातोः अंसि, मि, मो इति रूपाणि भवन्ति, प्राकृते तु—म्हि, म्हो, म्ह इति रूपाणि भवन्ति।

७. भूतकालेऽस्धातोरर्द्धमागध्यां आसी, आसिमो इत्यादिरूपाणि भवन्ति, प्राकृते तु आसि, अहेसि, इति रूपद्वयम्।

८. अकासि, अकारिस्सं, अकरिंसु, अभविंसु, अतरिंसु, भुविं, भुवी, लहित्थ, अणुसासंमि, होत्था, हुत्था, आहंसु, अब्बवी, आघं, घेच्छिइ, घेच्छी, समुच्छिहिन्ति, संधयाति, पीडाइ इत्यादयः प्रयोगा अर्द्धमागध्यां प्रसिद्धाः प्राकृते न दृश्यन्ते।

९. भावकर्मणोरर्द्धमागध्यां सामान्यत इज्जप्रत्ययो भवति। प्राकृते त्विज्जेअप्रत्ययौ भवतः।

अ० मा०	प्रा०
पढिज्जइ	पढीअइ, पढिज्जइ,

१०. कर्धातोरर्द्धमागध्यां भावकर्मणोः कज्जइ, कीरइ इत्यादिरूपाणि दृश्यन्ते प्राकृते तु न।

११. सम्बन्धार्थकृदन्ते प्राकृते 'तुआण' प्रत्ययो भवति, सोऽर्द्धमागध्यां न दृश्यते। प्राकृत इअ प्रत्ययो भवति। तत्स्थानेऽर्द्धमागध्यामियाप्रत्ययोऽपि भवति। क्वचित् त्तुप्रत्ययो भवति। यथा—चइत्तु, सरित्तु इत्यादि। प्राकृते तु तादृशरूपाणि न सन्ति।

१२. सोच्चा, पेच्चा, लद्धुं, लद्धूण, दिस्सा इत्यादीनि सम्बन्धार्थकृदन्तरूपाणि प्राकृते न दृश्यन्ते।

१३. अर्द्धमागध्यां हेत्वर्थकृदन्ते 'त्तए' प्रत्ययो भवति। यथा—"करित्तए, वागरित्तए" स प्राकृते न दृश्यते।

१४. अर्द्धमागध्यां भूतार्थे "पल्हत्थे, वोचत्थो, कडो (कृतः), अणुरागयं, छहियं (छिन्नं), परिवुडो, संवुडो, ऊसढो, ऊसडो" इत्यादयः शब्दाः सिद्धास्ते प्राकृते न सिद्ध्यन्ति।

१५. सिद्धहैमाष्टमाध्यायचतुर्थपादस्य द्वितीयसूत्रादारभ्य षट्पञ्चाशत्तमसूत्रपर्यन्तं ये धात्वादेशा दर्शिताः प्राकृतभाषायां। तेषु स्वल्पा एवादेशा आर्षे प्रयुक्ताः, बहुलास्तु न सन्त्येव। तथाहि—कथ्धातोर्दशादेशा विहितास्तेषु नवादेशानामेकोऽपि प्रयोगोऽर्द्धमागध्यां नास्ति। एवं धात्वन्तरेष्वपि ज्ञेयमतिविस्तरभयान्नेह प्रपञ्च्यते। इत्थं महाराष्ट्रीजैनमहाराष्ट्रीप्राकृतभाषातोऽर्द्धमागध्या भेदः स्पष्टः प्रतीयते।

अर्द्धमागधीभाषापि लोकभाषात्वेन प्राकृतभाषेत्युच्यते। विना संस्कृतभाषां सर्वा अपि भाषाः प्राकृत एवान्तर्भवन्ति। मूलत एव भाषाया द्वैविध्यात्। यदुक्तमनुयोगद्वारसूत्रे—"संखया पागया चेव पसत्था इसि भासिया" इति। एवमेव षड्भाषाचन्द्रिकाकारेण लक्ष्मीधरेणोक्तम्—

भाषा द्विधा संस्कृता च प्राकृती चेति भेदतः। इति।

इत्थञ्च संस्कृतभाषावत्प्राकृतभाषाया अपि स्वातन्त्र्यं न केनापि हर्तुं शक्यते।

अतएव प्राकृतभाषा न संस्कृतजन्या संस्कृतभाषाया एव प्राकृतमूलकत्वात्। प्राकृतं तु प्रकृतिसिद्धम्। संस्कृतं तु संस्कारापादनेन समुत्पादितम्। आबालगोपालोच्चार्यमाणा या प्राकृतभाषा तामेव संस्कार्य समासादिता भाषा सा संस्कृता। तदुक्तं रूपकपरिभाषायाम्—

कौमारपाणिनीयादिसंस्कृता संस्कृता मता। इति।

यत्तु प्रकृतिः संस्कृतं तत्र भवं तत आगतं वा प्राकृतमिति व्युत्पत्तिं कृत्वा प्राकृतस्य संस्कृतजन्यत्वं संस्कृतादागतत्वं वा स्वीकुर्वन्ति केचित्तदपि न सम्यक्, प्रकृतिशब्दस्य संस्कृतवाचकत्वासिद्धेः। एवं तु प्रकृतिशब्दस्य स्थाने संस्कृतभाषावाचकसंस्कृतशब्दप्रयोगेण संस्कृते भवं संस्कृतादागतं वा सांस्कृतमित्येवोचितं स्यान्नतु प्राकृतम्। प्रकृतिशब्दस्य तु स्वभावः निसर्गः प्रजा सामान्यजनता इत्यादयोऽर्थाः प्रसिद्धाः। तथा च या स्वाभाविकी नैसर्गिकी वा सामान्यजनतोच्चार्यमाणा भाषा सा प्राकृतभाषा। या च संस्कारं प्राप्ता सा संस्कृतभाषा इत्यर्थः सम्यक् संगच्छते। न काप्यनुपपत्तिरत्र। तथा च तद्भाषायाः स्वतन्त्रव्याकरणेनावश्यं भवितव्यमिति मनोरथो मनसि कियता कालेनासीदर्द्धमागधीकोषनिर्माणानन्तरं स दृढतरोऽभवत्तावतोदारचित्ताग्रणीश्रीमदगरचन्द्भैरवदानश्रेष्ठिवराणां राजस्थानान्तर्गतविक्रमपुर(बीकानेर)निवासिनां तस्मिन् कार्ये प्रेरणा जाता तदुत्साहितो मैथिलपण्डितश्रीयदुनाथमिश्रस्य साहाय्येन गहनमप्येतत्कार्यं मासनवकेन पारयितुं समर्थोऽभवम्।

संस्कृतसिद्धान्तकौमुद्यनुसारिशैलीविशिष्टत्वाज्जैनागमभाषालक्षणप्रदर्शनद्वारा जैनसिद्धान्तानां कौमुदीवत्प्रकाशकत्वाच्चास्य व्याकरणस्य जैनसिद्धान्तकौमुदीति नामधेयमुचितमेव प्रतिभाति।

यद्यप्यन्यापेक्षया समितिमुद्रणस्य संशुद्धत्वादागमोदयसमितिमुद्रितजैनसूत्राणामर्द्धमागधीकोषस्य चाधारेणास्य रचना समजनि, परन्तु कालप्रवाहेण लेखकानां स्खलनया सूत्रेष्वनेकानि पाठान्तराणि जातानि त्थकारच्छकारयोः सादृश्येन क्वचित् पुरत्थिमः, क्वचित्पुरच्छिमः क्वचिदत्थिवेयणा, क्वचिदच्छिवेयणा, गगाक्षरयोः सादृश्येन पडिग्गहेइ पडिगाहेइ इत्याद्यनेकानि संदेहस्थानानि सन्ति तादृशस्थलेषु क्वचिद्यथामति निर्णयः कृतः क्वचित्तूभयविधः पाठः समादृतः।

अल्पश्रमेण विद्यार्थिनां बोधो यथा स्यात्तथाविधशैलीसमादरेणात्र प्रकृतिप्रत्ययविभागः स्वीकृतः। सूत्रेषु शब्दानां धातूनां च प्रयोगा यथा यथा दृष्टास्तथा तथा ते साधिताः। गवादिशब्दानां सर्वविभक्तिरूपाणि सूत्रे नोपलभ्यन्ते तेन यावन्ति रूपाणि लब्धानि तावन्त्येव साधितानि केषांचिदनुपलब्धान्यपि रूपाणि व्याकरणान्तरानुसारेण साधितानि। द्व्यशीत्यधिकैकोनविंशतिशतके विक्रमसंवत्सरे श्रीबीकानेराख्यपत्तने श्रीमदगरचन्द्रभैरवदानज्येष्ठमल्लश्रेष्ठिवराभ्यां स्वकीयमुद्रणालये केवलप्रचारार्थमिदं पुस्तकं प्रथमावृत्तिरूपेण मुद्रितम्। केषुचिद्विद्यालयेषु पठन-

पाठनादिरूपेण प्रवृत्तश्च । संस्कृतकोविदानामप्यर्द्धमागधीभाषानभिज्ञानां केषांचित्पाठकानामस्य व्याकरणस्य सरलावृत्तिरवश्यं कार्येति प्रार्थनाऽभवत् । षडशीत्यधिकैकोनविंशतितमे संवत्सरे कच्छ-देशान्तर्गताजमेर(अंजार)नामके पत्तने चातुर्मास्यकाले प्रारब्धाऽस्य व्याकरणस्यार्थप्रकाशिका-ख्यवृत्तिः मूलसंशोधनेन सार्द्धम् । प्रथमावृत्तौ धातवोऽकारान्ता आसन्, द्वितीयावृत्तौ सर्वेऽप्य-कारान्ता धातवो लाघवार्थं व्यञ्जनान्ता दर्शितास्ते च मूल एवोपन्यस्ता गणत्रयविभागेन । प्रत्येक-धातुसमीपे तत्तत्संख्याङ्कोऽपि निष्टंकितः । प्रथमावृत्त्यवशिष्टा अपि केचिन्नव्यतयोपलब्धा धातवो द्वितीयावृत्तौ निवेशितास्तेन प्रथमावृत्तितो द्वितीयावृत्तौ धातुसंख्या समधिका समजनि । तथाहि—

प्रथमावृत्तिधातुसंख्या		द्वितीयावृत्तिधातुसंख्या	
ग०	सं०	ग०	सं०
प्रथमगणे	४२५	प्रथमगणे	४८६
द्वितीयगणे	८६	द्वितीयगणे	८२
तृतीयगणे	१३९	तृतीयगणे	१८३
पूर्णयोगः	६५०	पूर्णयोगः	७५०

सूत्राणामनुगमपूर्वकसंशोधनेन प्रथमावृत्तितो द्वितीयावृत्तौ सूत्रसंख्या न्यूना समजनि । तथाहि—

प्रथमावृत्तिसूत्रसंख्या			द्वितीयावृत्तिसूत्रसंख्या		
अध्याये	पादे	संख्या	अध्याये	पादे	संख्या
१	१	४६	१	१	८०
१	२	३२	१	२	५४
१	३	१००	१	३	५१
१	४	१४५	१	४	५५
२	१	६४	२	१	८९
२	२	४०	२	२	६६
२	३	५१	२	३	१५३
२	४	१०७	२	४	१०५
३	१	१८५	३	१	६०
३	३	७१	३	२	५८
३	३	६९	३	३	८०
३	४	४०	३	४	८३
४	१	८६	४	१	७१
४	२	५१	४	२	६२
४	३	६५	४	३	९५
४	४	११९	४	४	९३
पूर्णयोगः		१३०१	पूर्णयोगः		१२८५

अस्मिन् प्रसङ्गेऽस्य व्याकरणस्य मूलसंशोधनकार्ये व्याख्यासम्पादनकार्ये च यथासमयं साहाय्यं विदधतो 'झा' इत्युपाख्यमैथिलपण्डितश्रीरघुनन्दनशर्मणस्तथा व्याख्यासंशोधनकार्येऽमूल्य

साहाय्यं वितरतो जयपुरपत्तनस्थदादुसंस्कृतविद्यालयमुख्याध्यापकपण्डितश्रीरामचन्द्रशर्मणश्च प्रशस्तोपकृतिं विस्मर्तुं न शक्नोमि ।

प्रथमावृत्तौ षड्विंशतिसंख्याकानि वार्तिकानि निर्दिष्टान्यासन् तानि सर्वाणि द्वितीयावृत्तौ सूत्रेष्वेवान्तर्भावितानि । केवलं द्वित्राण्येव वार्तिकान्यत्रावृत्तौ नवीनानि विरचितान्येतदपि महल्लाघवम् । अस्मिन् व्याकरणे परिभाषाप्रकरणे परिभाषात्मकसूत्राण्यत्यावश्यकानि सन्त्येव सन्ति । तदतिरिक्ताः काश्चिदल्पोपयुक्ताः परिभाषाः परिभाषेन्दुशेखरप्रभृतिग्रन्थेभ्यः परिगृह्यात्र सामस्त्येनैकदेशेन वा नियोजितास्तत्तत्प्रसङ्गे । ताश्चेमाः—

क्र० सं०	परि०	पृष्ठाङ्काः
१	लक्ष्ये लक्षणं सकृदेव प्रवर्तते	१३
२	क्वचिदेकदेशोऽप्यनुवर्तते	१६
३	एकदेशविकृतमनन्यवत्	२५
४	अर्थवतो ग्रहणेनानर्थकस्य ग्रहणम्	३०
५	प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणम्	३१
६	प्रत्ययाप्रत्यययोर्मध्ये प्रत्ययस्यैव ग्रहणम्	३६
७	निमित्तं विनाशोन्मुखं दृष्ट्वा तत्प्रयुक्तं कार्यं न कुर्वन्ति	५९
८	निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपायः	१२९
९	अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्ति	१३९
१०	यदागमास्तद्गुणीभूतास्तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते	२००
११	एकयोगनिर्दिष्टानां सह वा प्रवृत्तिः सह वा निवृत्तिः	२१४
१२	सर्वविधिभ्यो लोपविधिरिड्विधिश्च बलवान्	२६१
१३	असमानोऽपवादो विकल्पेन बाधकः	३४८
१४	स्त्र्यधिकारेषु वाऽसमानविधिर्नास्ति	३६५

अर्द्धमागधीकोषनिर्माणसमय एव मनस्येवं निश्चितमासीद्यदर्द्धमागधीभाषाया एकं व्याकरणमपि समयानुकूल्ये निर्मातव्यमस्तीति तदानीमेव शब्दरूपाणि धातुरूपाणि च तत्तदागमेभ्यः संगृह्य शब्दसंकलनायां कोषे निवेशितानि । तेन बहुला व्याकरणसामग्री कोषत एवोपलब्धा । कोषे च द्वात्रिंशदागमानां दशानां प्रकीर्णकग्रन्थानामोघनिर्युक्तिपिण्डनिर्युक्तिविशेषावश्यकप्रभृतीनां च ग्रन्थानां प्रायः सकला अपि शब्दाः संगृहीताः । व्याकरणस्य च कोषावलम्बितत्वात्सकलागमादिप्राचीनग्रन्थावलम्बितत्वमपि तत एव समायातमिति सुविदितमेव भवतु पिपठिषूणां विदुषाञ्च ।

एतज्ज्ञापयितुं नास्त्यावश्यकता यत्केषाञ्चिद्धातूनामर्थप्रतिपादने धातुप्रक्रियाप्रदर्शने च व्याकरणभूषणसार-व्युत्पत्तिवाद-शक्तिवाद-शब्दशक्तिप्रकाशिका-पाणिनीयव्याकरण-न्यायसिद्धान्तमुक्तावलिप्रभृतिपुस्तकानामपि साहाय्यं गृहीतं क्वचित्क्वचित्प्रसङ्ग इति तत्तत्पुस्तकनिर्मातॄणामप्युपकृतिपरम्परा नार्हा विस्मर्तुमिति ।

यद्यप्येतद्व्याकरणरचनायाः प्राथम्यात्संभवोऽस्ति स्खलनायास्तथापि सहृदया विद्वद्वरा हितबुद्ध्या सूचयिष्यन्ति तत्तत्स्खलनं तदाऽग्रिमावृत्तौ तत्संशोधनं भविष्यति । सुज्ञेषु किं बहुना ।

स्थलम्; इन्द्रप्रस्थः (देहली)
अक्षयतृतीया, संवत् १९९४ विक्रमी

मुनिरत्नचन्द्रः

जैनसिद्धान्तकौमुदीस्थविषयानुक्रमः ।

पूर्वार्द्धम्

उत्तरार्द्धम्

ॐ नमोऽर्हद्भ्यः

अर्थप्रकाशिकाव्याख्योपेता

जैनसिद्धान्तकौमुदी

(अर्द्धमागधीव्याकरणम्)

प्रणम्य श्रीमहावीरं मोक्षमार्गप्रकाशकम् ।
रच्यते तत्त्वबोधाय जैनसिद्धान्तकौमुदी ॥

अथार्थप्रकाशिका

श्रीपार्श्वपदपाथोजं नत्वा देवेन्द्रसेवितम् ।
कौमुद्याः क्रियते वृत्तिः स्वोपज्ञार्थप्रकाशिका ॥१॥

प्रारिप्सितग्रन्थसमाप्तिपरिपन्थिप्रत्यूहव्यूहविघाताय विहितं नमस्कारात्मकं मङ्गलं शिष्टाचारपरिपालनार्थं ग्रन्थादौ निबध्नन् चिकीर्षितं प्रतिजानीते—प्रणम्येति । प्रणामं कृत्वेत्यर्थः । प्रणामश्च स्वावधिकोत्कर्षबोधनानुकूलो व्यापारः स च करशिरोविलक्षणसंयोगरूपः । तादृशव्यापारजन्यज्ञानरूपफलाश्रयतया श्रीमहावीरस्य कर्मत्वम् । **श्रीमहावीरमिति**—महान् कषायोपसर्गपरिषहेन्द्रियादिरिपुनिवहजयादतिशायी वीरो विक्रान्तः । विक्रान्त्यर्थस्य वीरधातोर्वीरयति स्मेति विग्रहेण साधनात् । अथवा विशेषेणेरयति प्रापयति शिवं कल्याणं स्फेटयति वा कर्मेति वीरः महांश्चासौ वीरश्च महावीरः पूर्वापरेति बाधित्वा सन्महदिति समासः । प्रकृतशासनपतिश्चरमस्तीर्थंकरः । श्रियाऽलौकिकया शोभया सहितो महावीरः श्रीमहावीरस्तम् ।

मोक्षमार्गेति—मोक्षस्य कृत्स्नकर्मात्यन्तोच्छेदरूपस्य मार्गः साधनं सम्यग्ज्ञानादिरत्नत्रयं तस्य प्रकाशकः प्रज्ञापकस्तम् । अनेनान्येच्छानधीनेच्छाविषयरूपस्य स्वतःप्रयोजनस्य साधकत्वात्स एव नमस्कार्य इति ध्वनितम् । **रच्यत इति**—मयेति शेषः रचना च स्वज्ञानं परान् बोधयितुं तदनुकूलवाक्यानां लिपिसन्निवेशविशेषः । **तत्त्वबोधायेति**—तत्त्वानि जीवाजीवादिपदार्थाः । तानि च जैनागमेष्वर्द्धमागधीभाषायां हेतुयुक्तिदृष्टान्तपूर्वकं प्रतिपादितानि । आगमभाषासत्कपदानां साधुत्वासाधुत्वज्ञानं विना न भवति तत्तत्पदार्थानां यथार्थबोधः । पदानां साधुत्वासाधुत्वज्ञानजनकञ्च भवति तद्भाषाव्याकरणम् । अतस्तत्त्वबोधमुद्दिश्यैवास्य व्याकर-

शास्य रचनाप्रवृत्तिरिति भावः। जैनसिद्धान्तकौमुदीति—मोदयतीति मुदः कौमुदः कुमुदश्चन्द्रः तस्येयं कौमुदी चन्द्रिका "चन्द्रिका कौमुदी ज्योत्स्नेत्यमरः" जैनसिद्धान्तानामागमादिप्रतिपाद्यपदार्थसार्थानां कौमुदी कौमुदी जैनसिद्धान्तकौमुदी पदार्थप्रकाशकत्वादिगुणैश्चन्द्रिकासादृश्यमस्याः। अनेन ग्रन्थारम्भेऽवश्यप्रदर्शनीयमनुबन्धचतुष्टयमपि प्रदर्शितम्। तथा हि—अर्द्धमागधीभाषाज्ञानद्वारा तत्त्वजिज्ञासुरत्राधिकारी। भाषाङ्गानि सन्धिविभक्तिकारकसमासतद्धितधातुरूपकृदन्ताश्चास्य विषयः। भाषाज्ञानद्वारा तत्त्वबोधः फलम्। प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावश्च सम्बन्धः। ननु व्याकरणरूपस्यास्य कथं तत्त्वबोधजनकत्वं तत्र तत्त्वप्रतिपादनाभावादिति चेन्न तत्त्वप्रतिपादकागमभाषाज्ञानसम्पादनद्वारा तत्त्वबोधजनकत्वस्य सुविदितत्वात्। तथा च भाषाज्ञानं साक्षात्फलम्। तत्त्वबोधश्च परम्पराफलमिति विवेकः।

अथ संज्ञाप्रकरणम्।

संज्ञाया लाघवेन शास्त्रव्यवहारप्रयोजकतया तद्घटितत्वेन सर्वप्रकरणाङ्गतया पूर्वमेव तत्प्रकरणमाह—अथेति।

अ आ इ ई उ ऊ ए ओ स्वराः।१।१।८॥

स्पष्टम्।

अ आ इति—अभेदानुकरणत्वादत्र न विभक्तिः। संहिताया अविवक्षया च न सन्धिः। अकारादेः स्वरत्वेन सर्वत्र प्रसिद्धत्वेऽपि प्रकृतानामष्टानामेवात्रोपयोगितया तेषामेव तत्संज्ञा कृता एवमग्रे व्यञ्जनसंज्ञायामपि बोध्यम्।

कखगघङचछजझञटठडढणतथदधनपफबभमयरलवसहा व्यञ्जनानि।१।१।९॥

एते व्यञ्जनसंज्ञाः स्युः।

कखेति—अकारः सर्वत्र स्पष्टमुच्चारणार्थः। ननु स्वरविहीनानामपि व्यञ्जनानां वर्णान्तरसाहाय्येन यथाकथञ्चिदेकाकितया वोच्चारणमनुभूयत इति चेन्न। असहायतया स्पष्टत्वेन परश्रवणगोचरत्वस्यैवोच्चारणे निषेधात्। अत्रेतरेतरयोगो द्वन्द्वः। व्यञ्जनसंज्ञाया विचारस्तु पूर्वमुक्तप्राय एव। अतएव षशयोः संज्ञायां न प्रवेशः।

अइउ ह्रस्वाः ।१।१।१४॥

एते ह्रस्वसंज्ञाः स्युः ।

अईति—सन्ध्यभावादिविचारस्तु पूर्ववत् । अत्र व्याकरणे प्रकृतस्वरत्रयस्यैव ह्रस्वतया प्रदर्शनेन त्रयाणामेव ह्रस्वसंज्ञा कृता । अत्र प्रत्येकस्वरस्य संज्ञा भवति न तु समुदायस्य तादृशप्रयोगासम्भवात् । न च समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिरिति न्यायेन समुदायस्यैव संज्ञोचितेति वाच्यं प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिरिति न्यायस्यैवात्राश्रयणादुभयोर्व्यवस्थितविषयत्वात् ।

आईऊ दीर्घाः ।१।१।१३॥

स्पष्टम् ।

आईति—अत्र न समासः किन्त्वभेदानुकरणत्वाद्विभक्तेरभावः । समासे तु समुदाये संज्ञापत्तिर्दुर्निवारा स्यात् समासस्य समुदाये शक्तत्वात् कथंचिद्वारणकल्पनाया वाक्यमेव वरं प्रत्येकं संज्ञासिद्धये । एवमेव सर्वत्रैतादृशस्थले बोध्यम् । शेषविचारस्तु पूर्ववत् ।

कादिमान्ताः स्पर्शाः ।१।१।१५॥

स्पष्टम् ।

तत्र कादिङान्ताः कवर्गः । चादिञान्ताश्चवर्गः । टादिणान्ताष्टवर्गः । तादिनान्तास्तवर्गः । पादिमान्ताः पवर्गः ।

कादीति—क आदिर्येषां ते कादयः । मः अन्तो येषां ते मान्ताः । कादयो मान्ताश्च कादिमान्ताः पञ्चविंशतिवर्णाः स्पर्शा उच्यन्ते । तत्रेति—तच्छब्दस्य प्रक्रान्तादिपरामर्शकत्वेन व्यञ्जनेष्वित्यर्थः । कादिङान्ता इत्यादि—कादयश्च ङान्ताश्च कादिङान्ताः—क ख ग घ ङाः कवर्गशब्देन बोध्या एवमग्रेऽपि । वर्गसंकेतप्रदर्शनफलन्तु स्फुटीभविष्यत्यग्रे ।

अन्त्यात्पूर्व उपधा ।१।१।२०॥

अन्त्यवर्णात्पूर्वो वर्ण उपधासंज्ञः स्यात् ।

अन्त्यादिति—अन्त्यशब्देनान्त्यावयवो गृह्यते । अवयवत्वञ्च प्रस्तावाद्वर्णानामेवेत्यन्त्यवर्णो लभ्यते । तथा च यज्जातीयकोऽन्त्यस्तज्जातीयक एवान्त्यात्पूर्व इति पूर्वो वर्णो लभ्यते ।

अनुस्वारः ।१।१।१०॥

अनुस्वारो व्यञ्जनसंज्ञः स्यात् ।

अनुस्वार इति—व्यञ्जनानीत्यनुवर्त्तते । अभेदानुरोधाद्वचनविपरिणामः । अं इत्यत्र स्वरात्परो विद्यमानो बिन्दुरनुस्वार उच्यते। तस्य व्यञ्जनसंज्ञाविधान-फलं तु व्यञ्जनान्तरेण सह संयुक्तसंज्ञासिद्धिः तेनोवउज्जेत्यादौ व्यञ्जनत्रयसंयोगे सति व्यञ्जनीभूतस्य पूर्वस्यानुस्वारस्य त्रयाणामिति सूत्रेण लोपः सिद्ध्यति ।

स्वराणामन्त्यादिष्टिः ।१।१।१९॥

स्वराणां मध्ये योऽन्त्यः स आदिर्यस्य स टिसंज्ञः स्यात् ।

स्वराणामिति—अत्र निर्धारणे षष्ठी तेन मध्ये इत्यस्यलाभः। तदन्त्योऽपि स्वर एव ग्राह्यो न तु व्यञ्जनम् । सजातीयस्यैव निर्धार्यमाणत्वात् । अत एव गवां मध्येऽन्त्यमानयेति प्रयोगे प्रयुज्यमानो गामेवानयति न महिषादिक-मिति । न हि विजातीयस्य निर्धार्यमाणत्वे षष्ठ्या अपि सम्भवः । **अन्त्यादि-रिति**—यद्यप्यत्र सामान्ये नपुंसकमेवोचितं तथापि शब्दशास्त्रे शब्दस्यैव प्राधान्यं सूचयितुमध्याहृतशब्दरूपविशेष्यमपेक्ष्य पुंस्त्वस्यापि सम्भवेनाऽन्त्यादिरित्युक्तम्। तत्रादिः कचित्प्रधानं कचिच्चातिदेशिकः यथा छिन्द् धातोर्डज्जप्रत्यय इन्द् भागस्य टिसंज्ञा तत्रादिर्मुख्यः। खाधातोर्डज्जप्रत्यय आकारस्य टिसंज्ञा तत्रादिरातिदेशिकः असहायत्वात् ।

अप्रयुज्यमानः सफल इत् ।१।१।१६॥

लौकिकप्रयोगेषु न प्रयुज्यमानः किञ्चित्कार्यं विधातुं प्रत्ययादावनुबद्धो वर्ण इत्संज्ञः स्यात् ।

अप्रयुज्यमान इति—इत्संज्ञकस्यापि प्रत्ययादौ प्रयुज्यमानत्वादप्रयुज्यमान इत्यसंगतमित्याशंक्याह प्रयोग इति । प्रकृतिप्रत्ययादेरपि प्रयोगत्वात्तत्र प्रयुज्य-मानत्वस्यैव सत्त्वेन दोषस्तदवस्थ एवेत्याशङ्कायामाह—**लौकिकेति** । लौकिकत्वं चार्थबोधनाय प्रयुक्तत्वं शास्त्रे तु शब्दानां शब्दपरत्वाददोषः। प्रकृत्यादावपि स्था-यित्वाभावात् करिष्यमाणेत्संज्ञकस्योच्चारणं व्यर्थमित्याशङ्कायामाह—**किञ्चित्कार्यं विधातुमुपात्त इति**। अलौकिक प्रयोग इति शेषः। अलौकिकश्च साध्यावस्थापन्नः प्रकृतिप्रत्ययादिः । किञ्चित्कार्यं—टित्त्वकित्त्वादि तत्सम्पादनेन साफल्यमस्य बोध्यम्।

प्रसक्तस्यादर्शनं लोपः ।१।१।६०॥

स्पष्टम् ।

प्रसक्तस्येति—प्राप्तस्येत्यर्थः न तु स्थितस्यैवेत्यर्थः । तेन त्तार्थकस्याविद्यमानत्वेऽपि "आसणाओ पासइ" इत्यादौ त्तार्थकान्तस्य शब्दस्य प्राप्त्यैव तदभावस्य लोपसंज्ञायां पञ्चमी सिद्ध्यति अदर्शनं—दर्शनाभावः । अभावार्थेऽव्ययीभावः ।

इतः ।३।४।५२॥

इत्संज्ञकस्य लोपः स्यात् ।

इत इति—तीपि न्तस्येति सूत्राल्लोप इत्यनुवर्त्तते । नन्वित्संज्ञां विधाय लोपकरणापेक्षयेत्संज्ञकत्वेनोद्दिष्टानां लोप एव विधीयताम् । किं लोपशास्त्रस्य परमुखनिरीक्षणेनेति चेन्न टित्त्वादिकार्यसम्पादनायेत्संज्ञाया आवश्यकत्वात् ।

स्वरादनन्तराणि संयुक्तम् ।१।१।११॥

स्वराव्यवहितानि व्यञ्जनानि संयुक्तसंज्ञानि स्युः ।

स्वरादिति—जात्यपेक्षयैकवचनं तेन स्वरद्वयादिव्यवधानेऽपि संयुक्तसंज्ञा न भवतीति यद्यप्यव्यवहितानि संयुक्तानीत्यनेनापि स्वराव्यवहितानीत्यस्य लाभः संभवति विजातीयेनैव व्यवधानस्य प्रसिद्धतया व्यञ्जनानां स्वरेणैव व्यवधानसम्भवेन तेनैवाव्यवधानस्यापि लाभसम्भवात् । तथापि स्पष्टतया तत्प्रतिपादनायैव स्वरादित्युक्तम् । व्यञ्जनानीति—अनुस्वारो व्यञ्जनमिति सूत्राद्व्यञ्जनमित्यस्यानुवृत्तिः । बहुत्वमत्राविवक्षितं द्वयोरपि संयुक्तसंज्ञादर्शनात् प्रत्येकं तु न संयोगसंज्ञा लक्ष्यानुरोधात् । आर्या दण्ड्यन्तामितिवत् समुदाये वाक्यपरिसमाप्तेः ।

आदेदोद् वृद्धिः ।१।१।१२॥

आत् एत् ओत् इत्येते वृद्धिसंज्ञाः स्युः ।

आदिति—अत्र पदत्रयम् । स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थं तकारत्रयनिवेशः । समुदायसंज्ञावारणादिप्रकारस्तु दर्शित एव । अत्रादेदोच्च संज्ञिनः वृद्धिः संज्ञा न तु विपरीतमनुवाद्यमनुद्दिश्य न विधेयमुदीरयेदिति वचनात्पूर्वोच्चारिताः संज्ञिनः परोच्चारिता संज्ञेति नियमात् ।

अदिदुतामदाताविदीदेत उदूदोतः सवर्णाः ।१।१।२१॥

अदिदुतां क्रमेण अदातौ इदीदेतः, उदूदोतः सवर्णा भवन्ति ।

अदिदुतामिति—अच्च इच्च उच्च अदिदुतस्तेषाम् । अच्च आच्च अदातौ । इच्च ईच्च एच्च इदीदेतः । उच्च ऊच्च ओच्च उदूदोतः । इति त्रयः समुदाया अकारेकारोकाराणां त्रयाणां क्रमेण सवर्णा भवन्ति । तथाचाकारस्याकाराकाराविकारस्येकारेकारैकारा उकारस्योकारोकारौकाराः सवर्णा भवन्तीति सिद्धम् ।

वर्गेषु प्रथमद्वितीययोः प्रथमस्तृतीयचतुर्थयोस्तृतीयः ।१।१।२२॥

कचटतपवर्गेषु कखयोश्चछयोष्टठयोस्तथयोः पफयोः कचटतपाः गघयोर्जझयोर्डढयोर्दधयोर्बभयोः क्रमेण गजडदबाः सवर्णा भवन्ति ।

वर्गेष्विति—कवर्गचवर्गटवर्गतवर्गपवर्गेष्वित्यर्थः । प्रथमत्वादिव्यवहारश्च मातृकावर्गपाठापेक्षया बोध्यः । अदिदुतामिति सूत्रात्सवर्णा इत्यस्यानुवृत्तिः क्रमेणेति तथा च कखयोः ककारश्चछयोश्चकारष्टठयोष्टकारस्तथयोस्तकारः पफयोः पकार एवं गघयोर्गकारो जझयोर्जकारो डढयोर्डकारो दधयोर्दकारो बभयोर्बकारः सवर्ण इति सिद्धम् ।

विशेषणं तदन्तस्य ।१।१।२३॥

विशेषणं तदन्तस्यापि संज्ञा स्यात् ।

विशेषणमिति—अत्र शास्त्रे विशेषणत्वेन यदुपादीयते तदेव विशेषणपदेनाभिधीयते । विशेषणं च व्यावर्तकम् । तथा च नाम्न इत्याद्यनुवृत्तौ तद्विशेषणमदादिपदं तदन्तस्य संज्ञाकरणेनादन्तादिबोधकं भवति । अतएव तत्तत्स्थलेऽभेदान्वयः सम्पद्यते यथाऽदितः पुंस्यत इत्यादिसूत्रेऽत इत्यनेनादन्तस्य ग्रहणे तेनानुवृत्तनामपदस्याभेदान्वयेऽदन्ताभिन्ननाम्नः परस्येत्याद्यर्थो लभ्यते ।

सुप्त्यादि विभक्तिः ।१।१।२८॥

सुप् त्यादि च विभक्तिसंज्ञे स्तः ।

सुप्त्यादीति—अत्र सुप्पदेनोदादीस्वन्तो गृह्यते । त्यादिपदेनाज्ञाप्रवर्त्तनावर्त्तमानभूतभविष्यदर्थकाः प्रत्ययाः । अन्यत्र तु त्यादिपदेन तिन्तिसिहमिमव एव गृह्यन्ते तेन त्यादिपदेनाज्ञाद्यर्थकं प्रत्ययमुपादाय तस्मिन् परे विधीयमानप्रत्यया न विधेया इति सिद्धम् । उक्तसुप्त्यादेर्विभक्तिसंज्ञायाः फलन्तु 'अविभक्ति नामेति' सूत्रेण तदन्तस्य नामसंज्ञानिषेधः तत्र विभक्तिरहितस्यैव नामसंज्ञाविधानात् ।

इति संज्ञाप्रकरणम् ।

इतीति—सन्धिकार्योपयोगिनीनां व्यापिकानां च संज्ञानां प्रकरणं समाप्तमित्यर्थः ।

अथ परिभाषाप्रकरणम् ।

स्वरस्य ह्रस्वदीर्घवृद्धयः ।१।१।१॥

ह्रस्वदीर्घवृद्धिशब्दैर्यत्र ह्रस्वदीर्घवृद्धयो विधीयन्ते तत्र स्वरस्येति पदमुपतिष्ठते ।

स्वरस्येति—इदञ्च न विधायकं तत्तत्सूत्रेणैव ह्रस्वादिसिद्धेर्नचानेनैव ह्रस्वादिसिद्धौ माऽस्तु तत्तत्सूत्रमिति वाच्यम् । सामान्यतया तद्विधाने ह्रस्वस्वराणामेव विलयापत्तेः । नापि नियामकम् । नियामकत्वं हि द्विविधं स्वरस्यैव ह्रस्वदीर्घवृद्धय इत्येकम् । स्वरस्य ह्रस्वदीर्घवृद्धय एवेति द्वितीयम् । तत्र व्यञ्जनस्य तदसंभवादाद्यं व्यर्थम् । द्वितीयमपि न सम्यक् स्वरलोपादिविधायकस्य वैयर्थ्यापत्तेः । नचेष्टापत्तिरिति वाच्यम् । बहुलक्ष्यासिद्ध्यापत्तेः । नापि संज्ञासूत्रं तत्तत्सूत्रेणैव स्वरस्य ह्रस्वादिसंज्ञासिद्धेः । न चानेनैव तन्निर्वाहः सम्भवति स्वरसामान्यस्य संज्ञात्रयकरणेऽनिष्टापत्तेः । नापि प्रतिषेधकं नञोऽश्रुतेः । नाप्यधिकारसूत्रमुत्तरत्रानुवृत्त्यभावाद्वैयर्थ्यापत्तेः । नाप्यतिदेशः वतिघटितत्वाभावात् किन्तु परिशेषात् परिभाषासूत्रमिदम् । षड्विधान्येव हि सूत्राणि—'संज्ञा च परिभाषा च विधिर्नियम एव च । अतिदेशोऽधिकारश्च षड्विधं सूत्रलक्षणम् ॥' इत्युक्तेः । तथाच ह्रस्वदीर्घवृद्धिशब्दानां ह्रस्वदीर्घवृद्धिशब्दैर्विहितह्रस्वदीर्घवृद्धिषु लक्षणया ह्रस्वदीर्घवृद्धिशब्दैर्यत्र ह्रस्वदीर्घवृद्धीनां विधानं तत्र स्वरस्येति पदमुपतिष्ठते इत्यर्थसिद्धौ पदोपस्थापकत्वमस्य सिद्ध्यति इतिपदस्योपतिष्ठत इति पदस्य चाध्याहारः । ह्रस्वदीर्घवृद्धिशब्दैरित्यस्याभावे भगवया भगवओ इत्यादाविणस्सयोर्विधीयमानस्याकारौकारस्यापि दीर्घवृद्धिरूपत्वेन तत्रापि स्वरस्येति पदोपस्थित्या इणस्सयोः स्वरस्यैवादेशापत्तेः ।

प्रत्ययस्य लोपः सर्वस्य ।१।१।२॥

प्रत्ययस्थानिको लोपः सम्पूर्णस्थाने बोध्यः ।

प्रत्ययस्येति—षष्ठीनिर्दिष्टत्वादन्त्यस्य प्राप्ताविदं सूत्रम् । तथा चान्त्यस्य षष्ठया इति सूत्रस्यापवादः । अत एव हेरत इति सूत्रेण विधीयमानो लोपोऽन्त्यमात्रस्य न । किन्तु हेः समुदायस्यैव । तत्रासति तात्पर्ये इत्यपि बोध्यम् । अत एव यत्र प्रत्ययस्यान्त्यमात्रलोपे तात्पर्यमस्ति तत्र न समुदायलोपशङ्कावसरः । तात्पर्यज्ञानं च प्रकरणादिना बोध्यम् । ननु अवयवे प्रत्ययत्वाभावेन तत्स्थानिकलोपस्य सुतरां प्रत्ययस्थानिकत्वाभावेनैवास्य सूत्रस्याप्राप्त्या व्यर्थमेवेदं सूत्रमिति चेन्न । न ह्यवयवेऽपर्याप्तस्य समुदाये पर्याप्तिरस्तीति नियमेनावयवेऽपि प्रत्ययत्वपर्याप्तिसम्बन्धस्य सत्त्वेन प्रत्ययस्थानिकत्वानपायात् । तथा च प्रत्ययावयवस्य प्राप्तो लोपः तदवयवघटितसमुदायस्यैव स्यादिति फलितार्थः । (एतेन प्रत्ययस्थानिक इत्यस्य प्रत्ययत्वपर्याप्तस्थानिताक इत्यर्थः तथा च प्रत्ययावयवस्य लोपबाधनार्थमिदं सूत्रमित्यसंगतमेव प्रत्ययावयवे प्रत्ययत्वस्याभावेन तत्रैतत्सूत्राप्रवृत्तेः पर्याप्तिसम्बन्धेन समुदाय एव प्रत्ययत्वस्य सत्त्वादित्यपास्तम्) । अवयवे पर्याप्त्याऽवर्तमानस्य धर्मस्य समुदायेप्यसम्भवात् प्रत्येकमिलितस्यैव समुदायरूपत्वात् । तदुक्तं महाभाष्ये "एकस्तिलस्तैलदाने यतः समर्थोऽतस्तत्खार्यपि ददाति । एका च सिकता न समर्थाऽतस्तत्खार्यपि न ददातीति ।" तथा च प्रत्येकावृत्तेः समुदायावृत्तित्वमिति सिद्धम् । प्रत्येकापर्याप्तस्यापि समुदाये पर्याप्तिरस्ति । अन्यथैकस्मिन् भृत्येऽवर्त्तमानस्य शिबिकावहनसामर्थ्यस्य तत्समुदायेपि वृत्तित्वं न स्यादिति पक्षाश्रयणे तु प्रत्ययपदस्य प्रत्ययावयवे लक्षणया प्रत्ययावयवस्थानिकलोपः तद्घटितसमुदायस्यैवेत्यर्थो बोध्यः ।

स्वराणामन्त्यात्परो मित् ।१।१।४॥

स्वराणां मध्ये योऽन्त्यस्वरस्तस्मात्परो मिदागमः स्यात् ।

स्वराणामिति—निर्धारणे षष्ठी । तेनान्त्यस्वर इति लभ्यते सजातीयस्यैव निर्धार्यमाणत्वादित्युक्तमेव । मकार इत् यस्मिन्निति मित् । इणाणेहीसीसूनां ममिति सूत्रेणेणादेर्ममागमे विहितेऽनेन तस्यान्त्यस्वरात्पर इति स्थाननिश्चये जिणेणमित्यादिः सिद्ध्यति । आगमस्य किद्वावेप्यन्त्यावयवत्वसिद्धौ व्यर्थमेतदिति तु न शङ्क्यं लभादेर्ममागमे सफलमेतत् । तत्र ममागमे भकारस्य स स्यात्तथा च लंभेत्यादिरूपासिद्धेः ।

समानयोर्विरोधे परम् ।१।१।५॥

तुल्यबलयोर्युगपदेकत्र प्रसङ्गे परं कार्यं स्यात् ।

समानयोरिति—समानस्तुल्यबलः अन्यत्रान्यत्र लब्धावकाश इति यावत् । विरोध एकत्र तयोर्द्वयोर्युगपत्प्राप्तिः । एतेन निरवकाशस्याधिकबलस्य व्यवच्छेदः कृतः । तथा तुल्यबलस्याविरुद्धस्य च निवारणं कृतम् ।

अन्त्यस्य षष्ठ्याः ।१।१।६॥

षष्ठ्यन्तस्य क्रियमाणं कार्यमन्त्यस्य बोध्यम् ।

अन्त्यस्येति—कार्यमित्यध्याहृतम् । षष्ठ्या इत्यत्र स्थान्यादेशभावः षष्ठ्यर्थः । तेन क्रियमाणमिति लभ्यते प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणमिति परिभाषया षष्ठ्यन्तस्येति लभ्यते । यत्र स्थानषष्ठी विद्यते तत्रैवास्य सूत्रस्य प्रवृत्तिर्न त्ववयवावयविभावार्थकषष्ठीस्थले । तेनागमेऽस्य न प्रवृत्तिः । षष्ठ्यन्तस्येत्यस्य षष्ठ्यन्तपदबोध्यस्येत्यर्थः ।

अनेकवर्णसित् ।१।१।३॥

अनेकवर्णादेशः सिदादेशश्च सर्वस्य बोध्यः ।

अनेकवर्णेति—आदेश इत्यध्याहारलब्धः । अन्त्यस्य षष्ठ्या इत्यस्यापवादः । अनेको वर्णो यत्रेति बहुव्रीहिः । सकार इत्यत्र स सित् अनेकवर्णश्च सिच्चेति समाहारद्वन्द्वः तेनैकवचनं सिद्ध्यति । न चेतरेतरयोगेऽपि सौत्रत्वादेकवचनं सिद्ध्यतीति वाच्यम् । सिद्धगत्यैव निर्वाहे सौत्रत्वकल्पनाया व्यर्थत्वात् । सर्वस्येति पूर्वसूत्रादनुवर्तते ।

टकितावाद्यन्तौ ।१।१।७॥

टित्कितौ यस्य विहितौ तस्याद्यन्तौ भवतः ।

टकिताविति—टश्च कश्च टकौ । टकावितौ ययोस्तौ टकितौ । आदिश्च अन्तश्चाद्यन्तौ । टकारेऽकार उच्चारणार्थः । अत्र क्रमेणान्वयाट्टित्कार्यमाद्यवयवो भवति कित्कार्यमन्त्यावयवो भवति । ननु एकधर्मावच्छिन्न एकरूपेणैकसम्बन्धेनान्वयरूपस्य साहित्यस्यात्राभावेन कथं द्वन्द्वसम्भवः टित आदौ कितोऽन्तेऽन्वयादिति चेत्सत्यम् । 'शत्रुं मित्रं विपत्तिं च जय रञ्जय भञ्जये'त्यादौ लोके समसंख्यानां यथासंख्येनैवान्वयस्य दृष्टत्वेन व्याकरणेऽपि तथैव सिद्धौ

पाणिनीयतन्त्रे यथासंख्यसूत्रारम्भसामर्थ्याद् व्याकरणे साहित्याभावेऽपि द्वन्द्वो भवतीति ज्ञापनात् ।

इति परिभाषाप्रकरणम् ।

अथ स्वरसन्धिप्रकरणम् ।

वृद्धिरतः स्वरे परस्य सवर्णः ।३।२।३०॥

अकारात्स्वरे परे पूर्वपरयोः परस्य सवर्णा वृद्धिरेकादेशः स्यात् ।
जिणेसरो । चाउलोदगं । समणोवासगो ।

वृद्धिरिति—पूर्वसूत्रात्पूर्वपरयोरित्यस्यानुवृत्तिः । विशेष्यानुरोधात् सवर्णस्य स्त्रीत्वम् । जिण + ईसरो इत्यत्र पूर्वपरयोरकारेकारयोः स्थाने परस्येकारस्य सवर्णा वृद्धिरेकारः । आकारादेर्वृद्धित्वेऽपि नेकारसावर्ण्यमिति न जिणासरो अपितु जिणेसरो । चाउल + उदगमित्यत्रोकारस्य सवर्णा वृद्धिरोकारः । एवं समण + उवासगो इत्यत्रापि ।

अदिदुतः सवर्णे दीर्घः ।३।२।३१॥

अकारादिकारादुकाराच्च सवर्णे स्वरे परे पूर्वपरयोर्दीर्घ एकादेशः स्यात् । गमणागमणे । अईति । भाणूदयो ।

अदिदुत इति—अत्र समाहारद्वन्द्वः । अत एवैकवचनम् । तपरकरणमसन्देहार्थं न तु समानकालग्रहणार्थम् । तेन दीर्घाणामप्याकारादीनां ग्रहणम् । एकारादेरपीकारादिसावर्ण्यात्तस्मिन्परे पूर्वपरयोर्दीर्घ एकादेशः स्यादित्यतः स्वरादित्यनुक्त्वाऽदिदुत इत्युक्तम् । गमणागमण इति—अत्राकाराकारयोः स्थाने दीर्घ एकादेशः । एवं अइ + इति भाणु + उदयो इत्यत्रेकारयोरुकारयोश्च स्थाने दीर्घादेशः ।

स्वरयोरव्यवधाने ।३।४।२१॥

स्वरयोर्व्यवधानाभावे प्रकृतिभावो बहुलं स्यात्। अअगरो। अइई। अइही। अउज्झा। अइयारो। पंजलिउडा।

स्वरयोरिति—प्रकृतिभावो बहुलमिति पूर्वसूत्रादनुवर्त्तते। बाहुल्यञ्च "क्वचित्प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः क्वचिद्विभाषा क्वचिदन्यदेव। विधेर्विधानं बहुधा समीक्ष्य चतुर्विधं बाहुलकं वदन्ति"। बाहुलकमित्यत्र स्वार्थे कञ् तेन बहुलमित्यर्थः। तथा च रूढशब्दघटकस्वरस्य तद्घटकस्वरेण नित्यं प्रकृतिभावः। समासादौ त्वसवर्णयोः स्वरयोर्यथाप्रयोगं सः। सवर्णयोस्तु प्रायो दीर्घ एव। असवर्णेऽपि प्रायोऽतः स्वरे परे वृद्धिरेव। केवलमिकारोकाराभ्यामेवासवर्णे स्वरे परे प्रायः प्रकृतिभावः।

लोपोऽन्यतरस्य ।३।४।२४॥

स्वरयोरव्यवधानेऽन्यतरस्य लोपो बहुलं स्यात्। इक्कसीई। तहत्ति। तेसी। तत्थिमं। नोवलभामहं। रमामहं। जिणामहं। नस्सामहं।

लोप इति—अत्रानुक्तस्य पूर्वसूत्रादनुवृत्तिः। अन्यतरस्येति—पूर्वस्य वा परस्येत्यर्थः। प्रयोगेषु यथा यथोपलभ्यते तथा तथा पूर्वस्य वा परस्येति निर्धार्यं तेन विनिगमनाविरहाद्विपरीतलोपस्तु न शङ्क्यः। इक्क + असीई। तह + इत्ति। ते + असी। इत्युदाहरणत्रये परस्य स्वरस्य लोपः। तत्थ + इमं। दस० ६, ९; नोवलभामि + अहं। उत्त० १९, १३; रमामि + अहं। उत्त० १९, १४; जिणामि + अहं। उत्त० २३, ३६; नस्सामि + अहं। उत्त० २३, ६१; इत्युदाहरणपञ्चके पूर्वस्य लोपः।

पूर्व एकः पूर्वपरयोः ।३।२।२५॥

इदुतोरसवर्णे स्वरे परे पूर्वस्य सजातीय आदेशः स्यात्। पल्लंको। समन्नितो।

पूर्व इति—पूर्वस्येति पूर्वसूत्रादनुवर्त्तते। इदुतोदित्यत्र तकारः स्पष्टार्थो न तु दीर्घादिनिवृत्त्यर्थः। तेनेदुतोरित्यनेन ह्रस्वदीर्घयोरिकारेकारयोरुकारोकारयोश्च ग्रहणम्। पूर्वशब्देनोपात्तत्वात्स्थान्यव्यवहितपूर्वस्यैव बोध्यम्। तेन पूर्वशब्देन यत्किञ्चिदादाय न पकारादिसदृशस्यापत्तिः। साजात्यञ्च पूर्ववर्णवृत्त्यानुपूर्व्या न तु वर्णत्वादिना तेन नापत्तितादवस्थ्यम्। बाहुलकात्पंजलिउडेत्यादौ

प्रकृतिभाव एव । पलि + अंको इत्यत्र लकारोत्तरवर्त्तीकारस्य लकारादेशः । समनु + इतो इत्यत्र नकारोत्तरवर्त्त्युकारस्य नकारादेशः ।

समानयोः पूर्वस्य सवर्णः ।३।२।२२॥

समानवर्णद्वयाव्यवधाने पूर्वस्य स्वसवर्ण आदेशः स्यात् । अब्भुट्ठेमि ।

समानयोरिति—सदृशयोरित्यर्थः । सादृश्यञ्चानुपूर्व्या तथा चैकानुपूर्वी-कवर्णद्वयस्याव्यवधानमित्यर्थः । पदव्यवच्छेदार्थं वर्णेति । पूर्वस्येति स्थानषष्ठी पूर्वस्य स्थाने इत्यर्थः । सवर्ण इति कस्य सवर्ण इत्याकांक्षायामाह—स्वसवर्ण इति । स्थानिना सह गरिष्ठसम्बन्धात्स्थानिसवर्ण एव भवतीति भावः । द्वयमिति फलितार्थं व्यञ्जनत्रयसमभिव्याहाराभावात् । सावर्ण्यञ्च वर्गेष्विति सूत्रे दर्शितम् । अभि + उट्ठेमि इत्यत्रेकारस्य भकारे जाते पूर्वभकारस्य सवर्णो बकारः ।

तरहेभ्यश्चजझा इदुतोरसवर्णे स्वरे ।३।२।२४॥

तकाररेफहकारेभ्यः परयोरिदुतोः क्रमेण चजझा आदेशाः स्युरसवर्णे स्वरे परे । पच्चपिणइ । पज्जुवासणा । अज्झयणं ।

तरहेभ्य इति—असवर्णे स्वर इति स्थान्यादेशानां यथासंख्यत्वाभावेऽपि निमित्तादेशानां यथासंख्यत्वेन क्रमेणेति लाभः । तथा च तकारात्परयोरि-दुतोश्चकारः । रेफात्परयोर्जकारः । हकारात्परयोश्च झकार इत्यर्थः । पति + अप्पिणइ इति प्रथमोदाहरणेऽनेनेकारस्य चकारे तकारस्य परसवर्णः । परि + उवासणेति द्वितीय इकारस्य जकारे रेफस्य परसवर्णः । अहि + अयणमिति तृतीय इकारस्य जकारे हकारस्य परसवर्णे झकारः ।

सिस्सादिषु संयुक्तस्य वा तस्मिन्पूर्वस्य दीर्घः ।४।१।११॥

एषु संयुक्तस्यादेर्लोपो वा तस्मिन् सति पूर्वस्वरस्य दीर्घः स्यात् । सीसो, सिस्सो । दूसहो, दुस्सहो, बुस्सहो । णीणेइ । वीसमइ, विस्समइ । आसा-सिअ । आसो, अस्सो । आसत्थो, अस्सत्थो । आभक्खाणं, अब्भक्खाणं ।

सिस्सादिष्विति—'चोरवणिग्भ्या'मिति सूत्रादादेरित्यस्य 'लोपोऽन्यतर-स्ये'ति सूत्राल्लोपः इत्यस्य चानुवृत्तिः । सिस्सादिषु—सिस्सादिगणपठितेषु शब्देषु धातुषु च सिस्सो, दुस्सहो, णिण्णेइ, विस्समइ, अस्सासिअ, अस्सो, अस्सत्थो, अब्भक्खाणं, मणुस्सो, लुकखो, अमावस्सा, जिब्भा एते सिस्सादयः ।

आकृतिगणोऽयम्। सूत्रस्यैकस्मिन्प्रयोगे सकृत्प्रवृत्तत्वात्सकृल्लोपदीर्घयोः प्रवृत्तौ न पुनस्तथा। तेनाऽभक्खाणमित्यादिषु आभक्खाणमित्येव रूपं न त्वाभाखाणमित्यपि। शास्त्रेषु तथानुपलब्धेः प्रयोगानुसारित्वाच्च सूत्रप्रवृत्तेः।

स्वरादस्य यड् बहुलम् ।४।१।५६॥

स्वरात्परयोरकाराकारयोर्यडागमो बहुलं स्यात्। विपरियासो, विपरिआसो। पलियंको, पलिअंको।

स्वरादिति—अकारेणाकारस्यापि ग्रहणादाह अकाराकारयोरिति। विपरि + आसो इति स्थिते इकारात्परस्याकारस्य यडागमे टित्त्वादाकारस्याद्यवयवत्वे विपरियासो। यडागमाभावे विपरिआसो। एवं पलि + अंको इत्यत्र यडागमे पलियंको पक्षे पलंको।

स्वराद्यस्य स्वरे ।३।४।२५॥

स्वरात्परस्य यकारस्य लोपो बहुलं स्यात् स्वरे परे। जिइंदिए। गइंगो।

स्वरादिति—बहुलं लोप इत्यनयोः पूर्वसूत्रादनुवृत्तिः। जिय + इंदिए इत्यत्रेकाराकारयोर्मध्ये स्थितस्य यकारस्य लोपः। गय + इंदो इत्यत्राकारद्वयमध्यस्थितस्य यकारस्य लोपः। यलोपे सत्यवशिष्टस्याकारस्य लोपोऽन्यतरस्येति सूत्रेण लोपः।

संयुक्ते ।३।३।२॥

संयुक्ते परे पूर्वस्य स्वरस्य ह्रस्वो बहुलं स्यात्। अक्कोसइ। किण्णो। पत्तं। भारियत्ता। गच्छिज्जा। गच्छेज्जा। हुज्जा। होज्जा।

संयुक्त इति—बाहुलकादुदाहरणचतुष्टये नित्यं ह्रस्वः। अन्तिमोदाहरणद्वये विभाषया ह्रस्वः। ह्रस्वो बहुलमित्यनयोः पूर्वसूत्रादनुवृत्तिः। स्वरस्य ह्रस्वदीर्घवृद्धय इति परिभाषया स्वरस्येति लाभः। पूर्वस्येति फलितार्थः। आ + कोसइ=अक्कोसइ। की + ण्णो=किण्णो। पा + त्तं=पत्तं। भारिया + त्ता=भारियत्ता। गच्छ + एज्जा=गच्छेज्जा। हो + ज्जा=हुज्जा, होज्जा।

इति स्वरसन्धिप्रकरणम्।

अथ व्यञ्जनसन्धिः ।

अहे व्यञ्जनस्य परस्य ।३।२।२३॥

हभिन्ने व्यञ्जने परे पूर्वव्यञ्जनस्य परसवर्ण आदेशः स्यात् । सक्कारो । उक्कसो । निच्चरइ । इड्ढी ।

अह इति—न हः अहः तस्मिन् हभिन्न इत्यर्थः । अत्र लाघवान् नञः पर्युदासार्थो गृह्यते न तु प्रसज्यप्रतिषेधार्थः । नञः क्रिययाऽन्वयेनाऽसमर्थसमासकल्पनेन च गौरवात् । पर्युदासो भेदः सादृश्यञ्च तथा च हभिन्ने हसदृश इत्यर्थलाभः । सादृश्यञ्च व्यञ्जनत्वेनेत्यत आह हभिन्ने व्यञ्जने परे । पूर्वस्येति सवर्ण इति च पूर्वसूत्रादनुकृष्येते । अहे इति किम् ? । तुम्हे अम्हे इत्यादौ मकारस्य हकारो माभूदिति । सत्+कारो । उत्+कसो । निर्+चरइ । इत्युदाहरणत्रये पर एव परसवर्णः । इध्+ढी इत्यत्र तु डकारः ढकारस्य सवर्णः ।

त्रयाणाम् ।४।१।१२॥

त्रयाणां व्यञ्जनानां संयुक्तस्यादेर्लोपः स्यात् । निच्छुभइ । पुट्ठो ।

त्रयाणामिति—लोपोऽन्यतरस्येति सूत्राल्लोपः । चोरवणिग्भ्यामित्यत आदेः । सिस्सादिष्विति सूत्रात्संयुक्तस्येत्येतत्पदत्रयमनुकृष्यते । व्यञ्जनानामिति विशेष्यं विशेषणबलाल्लभ्यते । शास्त्रेषु व्यञ्जनद्वयस्यैव संयोग उपलभ्यते । अतो यत्र त्रयाणां व्यञ्जनानां संयोगस्तत्र त्रयाणामादिव्यञ्जनस्य लोप इत्यर्थः । निर्+च्छुभइ इत्यत्रादिव्यञ्जनस्य रेफस्य पुच्छ्+ठो इत्यत्रादिव्यञ्जनस्य चकारस्य च लोपः ।

अपूर्वस्य ।४।१।१३॥

संयुक्तस्यादेर्लोपः स्यात् संयुक्तमपूर्वं चेत् । कमइ । किणेइ । अपूर्वस्य किम् । निक्कमइ । विक्केह ।

अपूर्वस्येति—पूर्ववत्पदत्रयस्यानुवृत्तिः । अपूर्वस्येत्यत्र न पूर्वो यस्मात्तदपूर्वमिति विग्रहस्तेन संयुक्तमपूर्वं चेदिति फलितार्थः । नि+क्कम इत्यत्र संयुक्तस्य निपूर्वकत्वात् वि+क्केहेत्यत्र विपूर्वकत्वाच्च न लोपः ।

दो हो धः ।३।४।६॥

दकारात्परस्य हकारस्य धकारः स्यात् । उद्धरो ।

द इति—दः हः ध इति पदत्रयं क्रमेण पञ्चम्यन्तं षष्ठ्यन्तं प्रथमान्तञ्च । उद्+हर इत्यत्र हकारस्य हभिन्नत्वाभावादहे व्यञ्जनस्येति सूत्रस्याप्राप्तावनेन हकारस्य धकारो विधीयते । अहणमित्यादिषु अकारात्परस्य माभूदिति प्रथमं पदम् ।

उदः सश्छो वा ।३।४।४॥

उदः परस्य सकारस्य छकारो वा स्यात् । उच्छाहो । उच्छयो । पक्षे उस्साहो । उस्सयो ।

उद इति—उदः सः छ इति पदत्रयं क्रमेण पञ्चम्यन्तं षष्ठ्यन्तं प्रथमान्तञ्च । उद उदुपसर्गादित्यर्थः । उद्+साहो इत्यत्र विशेषविहितत्वान्निरवकाशत्वाच्च सकारस्य छकारस्ततोऽहे व्यञ्जनस्येतिसूत्रेण दकारस्य परसवर्णश्चकारः । एवं उद्+सयो इत्यत्रापि । पक्षे छकारस्य वैकल्पिकत्वात्तदभावपक्षेऽहे व्यञ्जनस्येति दकारस्य परसवर्णे सकारः ।

वर्णानामभावोऽवसानम् ।१।१।१८॥

स्पष्टम् ।

वर्णानामिति—यदनन्तरं कोऽपि वर्णो नास्ति तादृशः पदस्य वाक्यस्य वाऽन्तोऽवसानमित्युच्यते । संज्ञासूत्रमिदम् । अस्य फलन्तु म्नोरनुस्वार इत्यत्रानुपदमेव व्यक्तीभविष्यति ।

म्नोरनुस्वारोऽवसानव्यञ्जनयोः ।३।४।१॥

अवसाने व्यञ्जने च परे मकारनकारयोरनुस्वारः स्यात् । निओइउं । संसमरइ । अच्छंति ।

म्नोरनुस्वार इति—म्नोरिति षष्ठीद्विवचनम । वर्णोपरि बिन्दुरनुस्वार उच्यते । नन्ववसानस्याभावरूपत्वात्परत्वव्यवहारो न स्यादिति चेत्सत्यम् । बुद्धिकृतपरत्वव्यवहारस्य तत्रापि सम्मतत्वात् । निओइउं इत्यवसानस्योदाहरणम् । सम्+सरइ=संसरइति । व्यञ्जनस्योदाहरणम् । अच्छ+न्ति इत्यत्र तकाररूपव्यञ्जने परे नकारस्यानुस्वारः । अहे व्यञ्जनस्येत्यस्यापवादभूतमिदम् ।

स्वरे वा ।३।४।२॥

मकारस्यानुस्वारो वा स्यात्स्वरे परे।
कुंथुं अरं च उसभमजिअं च।

स्वर इति—म्नोरनुस्वार इति पूर्वसूत्रादनुकृष्यते। कचिदेकदेश इति न्यायेन। कुंथुम्+अरं चेत्यत्राकारे परे मकारस्यानुस्वारो जातः। पक्षे कुंथुमरं चेत्यपि। उसभम्+अजिअं चेत्यत्र मकारस्यानुस्वाराभावः प्रदर्शितो वैकल्पिकत्वात्। पक्षेऽनुस्वारोऽपि।

तस्य स्पर्शेषु तद्वर्गपञ्चमः ।३।४।३॥

स्पर्शेषु परेष्वनुस्वारस्य परवर्णवर्गस्थः पञ्चमो वर्ण आदेशो वा स्यात्। सङ्कमइ। सञ्चरइ। तण्डीणो। सन्तपइ। सम्पावेइ। पक्षे संकमईत्यादि।

तस्येति—तच्छब्दस्य पूर्वपरामर्शकत्वाद्विधीयमानोऽनुस्वारः परामृश्यते। स्पृशन्ति स्वस्वस्थानं स्पष्टतयेति स्पर्शाः कादयो मान्ता वर्णाः पञ्चविंशतिस्तेषु परेष्वित्यर्थः। उद्वर्गेति द्वितीयतच्छब्देन स्पर्शवर्णः परामृश्यते। तेन स्पर्शरूपपरवर्णो लभ्यते तस्य यो वर्गः कवर्गादिः तत्र स्थितः पञ्चमो वर्णः ङकारादिः सोऽनुस्वारस्यादेशो वा स्यादित्यर्थः। सम्+कमईत्यत्र म्नोरनुस्वार इति सूत्रेणानुस्वारेऽनेनानुस्वारस्य परवर्णवर्गः कवर्गस्तस्य पञ्चमो वर्णः ङकारो जातः। संचरईत्यत्र ञकारः। संडीणो इत्यत्र णकारः। संतपईत्यत्र नकारः। संपावेईत्यत्र मकारश्च। पक्षे पञ्चमवर्णादेशाभावेऽनुस्वारस्यानुस्वार एव तिष्ठतीति भावः।

अनुस्वारस्य णमि वा ।४।१।३९॥

अनुस्वारस्य लोपो वा णमि परे। अहणं। अहण्णं। तेसिणं। तेसिण्णं।

अनुस्वारस्येति—लोप इत्यनुवर्त्तते। णमित्यव्ययं वाक्यालंकारे वर्त्तते। अहं+णमित्यत्रानेनानुस्वारलोपे अहणं। लोपाभावे तस्य स्पर्शेष्वित्यनेन वर्गपञ्चमवर्णादेशे अहण्णं। एवं तेसिणमित्यत्रापि।

च्चे जादिभ्य ओः ।३।४।४५॥

जादिशब्देभ्यः परस्य प्रथमैकवचनस्य लोपः स्यात् च्चे परे। जच्चेव। तच्चेव। जीवच्चेव। अजीवच्चेव।

च्चे इति—लोप इत्यस्यानुवृत्तिः । ओरित्युशब्दस्य षष्ठ्येकवचनम् । उश्च प्रथमैकवचनप्रत्ययः । च्चेत्यव्ययं समुच्चयादौ । ज आदिर्येषां ते जादयस्तेभ्यः । ज, त, जीव, अजीव इत्यादयो जादयः । आकृतिगणोऽयम् । ज, उ, च्चेवेत्यत्रोलोपे जच्चेव । एवमन्यत्रापि ।

इति व्यञ्जनसन्धिप्रकरणं समाप्तम् ।

अथ स्वरविकारप्रकरणम् ।

इः किवणादीनां मध्यस्य स्वरस्य ।३।३।४२॥

किवणादिगणपठितानां मध्यस्वरस्येकारो वा । किविणो, किवणो । चरिमं, चरमं । पुरिसो, पुरुसो । भुइंगो, भुअंगो ।

इरिति—बहुलाधिकाराद्विकल्पलाभः । बहुलशब्दस्थाने तदर्थकवाशब्दोपादानेन वैकल्पिकमेवेदमिति लभ्यते । एवमन्यत्रापि । यत्रानेकविधं कार्यं तत्र बहुलमित्येवोच्यते । यत्र द्विविधमेव कार्यं तत्र बहुलग्रहणफलितो वाशब्द एव पठ्यते । किवणचरमपुरुसभुअंगेत्येते किवणादयः ।

सुरभिदुरभ्योर्लोपः ।३।३।४३॥

एतयोर्मध्यस्वरस्य लोपो वा स्यात् । सुब्भिं, सुरभिं । दुब्भिं, दुरभिं ।

सुरभीति—मध्यस्य स्वरस्येति पूर्वसूत्रादनुकृष्यते। सुरभिदुरभिशब्दयोर्मध्यस्वरो रेफोत्तरवर्त्त्यकारः। तस्यानेन लोपेऽहे व्यञ्जनस्येति सूत्रेण रेफस्य परसवर्णो बकारादेशः । तथा च सुब्भिमिति सिद्धमेवं दुब्भिमित्यपि । मध्यस्वरलोपाभावे सुरभिं दुरभिमिति ।

ओस्तंबूलस्य ।३।४।४४॥

तंबूलस्य मध्यस्वरस्यौकारो वा स्यात् । तंबोलं, तंबूलं ।

ओरिति—मध्यस्य स्वरस्येत्यस्य चानुवृत्तिः ।

कारेल्लस्येयः ।३।३।४५॥

कारेल्लस्य मध्यस्वरस्येयादेशो वा स्यात् । कारियल्लं, कारिल्लं, कारेल्लं ।

कारेल्लस्येति—अत्रापि पूर्ववदनुवृत्तिः । मध्यस्वरोऽत्रैकारस्तस्येयादेशे कारियल्लं । इयादेशाभावे संयुक्त इति सूत्रेण वा ह्रस्वत्वे कारिल्लं । पक्षे कारेल्लमिति ।

अश्चिक्खिलादीनाम् ।३।३।४६॥

एषां मध्यस्वरस्याकारो वा स्यात् । चिक्खलं, चिक्खिलं । अगरू, अगुरू ।

अ इति—पूर्ववदनुवृत्तिः । चिक्खिलशब्दे मध्यस्वर इकारः । अगुरुशब्दे मध्यस्वर उकारः । तयोरकारो जातस्तथा च चिक्खलं, अगरु इत्यादिरूपसिद्धिः । चिक्खिलादिराकृतिगणः ।

अद्वेंटगुरुययोः स्वरस्य ।३।३।७७॥

वेंटगुरुयशब्दयोः स्वरस्यादेरकारो वा स्यात् । वंटं, वेंटं । गरुयं, गुरुयं ।

अदिति—आदेरित्यस्यानुवृत्तत्वान्मध्यस्येति निवृत्तम् । अदिति प्रथमान्तम् । वेंटशब्द आदिस्वर एकारः । गुरुयशब्द उकारः । तयोरदित्यकारो जायते वंटं—वृन्तं । गरुयं—गुरुकम् । अकाराभावपक्षे वेंटं गुरुयमिति । न च वेंटादीनां व्यञ्जनादित्वात्स्वरादित्वं नास्तीति कथं सूत्रप्रवृत्तिरिति वाच्यम् । आदिशब्दस्यात्र प्रथमवाचकत्वं नत्वाद्यवयववाचकत्वं दुर्योधनादयः कौरवा इत्यादौ प्रथमार्थकस्यैव दृष्टत्वाच्च तथा च वेंटादिशब्दे य आदिस्वरः प्रथमः स्वरः तस्याकारः स्यादिति फलितार्थः ।

इर्नगिणस्य ।३।३।७८॥

नगिणशब्दस्यादेः स्वरस्येकारो वा स्यात् । निगिणं, नगिणं ।

इरिति—इरिति प्रथमान्तपदम् । आदेः स्वरस्येत्यनुवृत्तिः । नगिणमिति—नग्नमित्यर्थः । आदिस्वरस्याकारस्येकारे जाते निगिणमिति । इकाराभावे नगिणमिति ।

उउंबरस्य वा ।४।१।१६॥

अस्यादेः स्वरस्य लोपो वा स्यात् । उंबरो, उउंबरो ।

उउंबरस्येति—लोपोऽन्यतरस्येति सूत्राल्लोप इत्यनुवर्त्तते । आदेः स्वरस्येत्यस्य पूर्ववदनुवृत्तिः । आदिस्वरस्योकारस्य लोप उंबर इति रूपम् । लोपाभावे उउंबरो वा । उदुंबरो वृक्षविशेषः ।

ओत्कुतूहलस्य ।३।३।७९॥

कुतूहलशब्दस्यादेः स्वरस्यौद्वा स्यात् । कोऊहलं, कुऊहलं ।

ओदिति—ओदिति प्रथमान्तमादेशः । अनुवृत्तिः पूर्ववत् । लोप इति निवृत्तम् । कुतूहलशब्द आदिस्वर उकारः । तस्यौकारे तकारस्य 'बहुलं गचे'त्यादिना यकारे लोपे च कोऊहलं । ओकाराभावे कुऊहलमिति ।

ऊतः कुतूहलस्य ।३।३।१२॥

कुतूहलस्योतो ह्रस्वो वा स्यात् । कोउहलं, कुउहलं ।

ऊत इति—ह्रस्वो वेत्यनयोरनुवृत्तिः । ऊत इत्यनेन दीर्घोकार एव गृह्यते ह्रस्वविधिसामर्थ्यात् । तथा च कुतूहलशब्दान्तर्गततकारोत्तरवर्त्यूकारस्य ह्रस्वत्वे कोउहलं, कुउहलं । ह्रस्वाभावे दीर्घरूपं तूपरि दर्शितमेव ।

खुड्डस्य के ।३।२।४४॥

अस्य दीर्घो वा कप्रत्यये परे । खुड्डाकं, खुड्डकं ।

खुड्डस्येति—दीर्घो वेत्यनयोरनुवृत्तिः । स्वरस्य ह्रस्वदीर्घेत्यादिना स्वरस्योपस्थितिः । अन्त्यस्य षष्ठ्या इति परिभाषयाऽन्त्यस्वरस्यैव दीर्घः । के इति सप्तमीनिर्देशादप्यव्यवहितपूर्वस्यैव दीर्घविधानादकारस्यैव दीर्घो नतूकारस्य । खुड्ड (क्षुद्र) शब्दात्स्वार्थे क प्रत्ययस्तथा च खुड्ड +कं इत्यत्राकारस्य दीर्घे खुड्डाकं । दीर्घाभावे खुड्डकमिति । ककारस्य विकल्पेन गकारयकारसद्भावे खुड्डागं, खुड्डगं, खुड्डायं, खुड्डयमिति रूपचतुष्टयमग्रे साधयिष्यते ।

वईत ऊत् ।३।१।७६॥

वईशब्दस्योकारो वा स्यात् । वऊ, वई ।

वईत इति—तकार उच्चारणार्थः । वईत इति षष्ठ्येकवचनान्तम् । अन्त्यस्य षष्ठ्या इत्यनेनान्त्यस्यादेशः । वईशब्दो वाक्पर्यायः, वाणीति यावत् । तस्योकारे जाते वऊ । ऊकाराभावे वईति ।

विच्छियस्य चस्य मः ।३।४।१२॥

अस्य चकारस्य मकारो वा स्यात् । विंछिए ।

विच्छियस्येति—वृश्चिकपर्यायविच्छियशब्दघटकचकारस्य मकारादेशस्तत्राकार उच्चारणार्थः । मकारस्य म्नोरित्यनुस्वारे विंछिए ।

उसियस्य ।३।४।१४॥

विच्छियशब्दस्येयस्योसादेशो वा । विच्छू, विच्छिए ।

उसिति—विच्छियस्येति पूर्वसूत्रादनुवर्त्तते । उसादेशे सकारस्येत्त्वादनेकवर्णसिदित्यनेन सर्वादेशः । तेन विच्छियशब्दघटकेयस्य स्थान उसादेशे विच्छू । उसादेशाभावे विच्छिए ।

आलिसिन्दस्य सेरत् ।३।४।११॥

आलिसिन्दशब्दसम्बन्धिसेरकारोऽन्तादेशो वा । आलिसन्दो । अकारादेशाभावे आलिसिन्दो ।

इति स्वरविकारप्रकरणम् ।

अथ व्यञ्जनविकारप्रकरणम् ।

अनादेरसंयुक्तस्य कस्य गः ।३।३।६१॥

असंयुक्तानादिककारस्य गकारो वा स्यात् । अहिगरणं, अहियरणं, अहिअरणं, अहिकरणं । अनादेरिति किम् । करणम् । असंयुक्तस्य किम् ? विक्किणइ ।

अनादेरिति—न आदिरादिभूतः सोऽनादिः । पदस्यादाववर्त्तमान इत्यर्थः । न संयुक्तो व्यञ्जनान्तरेणेत्यसंयुक्तः । पदश्चात्र समस्तमसमस्तमुभयं गृह्यते । यत्र समासस्तत्रोत्तरपदापेक्षयादिभूतत्वेऽपि समस्तपदापेक्षयाऽनादित्वं ग्राह्यं तेनाहिग-

रणमित्यादौ न दोषः । अहि + करणमित्यत्रानेन ककारस्य गकारे अहिगरणं । बहुलं गचेत्यादिना गकारस्य यकारे अहियरणं । स्वराद्यस्येति यकारलोपे अहि-अरणं । गकारस्य वैकल्पिकत्वाद्गकाराभावे अहिकरणमिति । अनादेरित्यस्य प्रत्युदाहरणं करणमिति । असंयुक्तस्य प्रत्युदाहरणं विक्किणईति ।

बहुलं गचजतदबवानां यः ।३।३।६३॥

अनादिभूतासंयुक्तानामेषां यकारो बहुलं स्यात् । जयं, जगं । सोयं, सोचं । अयिणं,अजिणं । अवयरणं, अवतरणं । उयरं, उदरं । अलाऊ, अलाबू । जुयलं, जुवलं ।

बहुलमिति—बाहुलकं चतुर्विधं पूर्वं व्याख्यातमेव । ततः क्वचिन्नित्यं यकारः क्वचिद्विकल्पेन क्वचिन्न भवत्येव । **गचेत्यादि**—गश्च चश्च जश्च तश्च दश्च बश्च वश्च गचजतदबवा इतरेतरयोगद्वन्द्वः, तेषां गचजतदबवानाम् । अनादेरसंयुक्त-स्येति पूर्वसूत्रादनुवर्त्तते । तस्य बहुवचनान्तत्वेन विपरिणामः । विशेष्यस्य बहुव-चनान्तत्वात् । गकारादिसप्तवर्णानां विकल्पेन यकारसद्भावे जयं, जगमित्यादीनि सप्तोदाहरणानि क्रमशो दर्शितानि । प्रत्येकं रूपद्वयमुदाहृतम् । स्वराद्यस्येति यकारलोपे तु तृतीयमपि रूपं भवति तत्स्वयमूह्यम् ।

रुधिरादीनां धभयोर्हो वा ।३।३।६४॥

एषामनाद्यसंयुक्तधकारभकारयोर्हकारो वा स्यात् । रुहिरं, रुधिरं । एहन्तो, एधन्तो । नहं, नभं ।

रुधिरादीनामिति—अनादेरसंयुक्तस्येत्येतस्यानुवृत्तिः एकवचनान्तस्य द्विव-चनान्तत्वेन विपरिणामेन धभयोर्विशेषणत्वम् । अनादेरिति किं ? धम्मो । असं-युक्तस्य किं ? रुध्धो । धकारस्य हकारत्वे रुहिरमित्याद्युदाहरणम् ।

नो णः ।३।४।१५॥

आदावनादौ च नकारस्य बहुलं णकारः स्यात् । णमंसइ, नमंसइ । णिच्चरइ, निच्चरइ । आकण्णइ, आकन्नइ । किण्णं, किन्नं ।

न इति—षष्ठ्यन्तं पदं नकारस्येत्यर्थः । ण इति प्रथमान्तमकार उच्चारणार्थः । णमंसइ इत्यत्र धातावादिभूतनकारस्य णकारः । आकण्णइ इत्यत्रानादिभूतसं-

युक्तनकारस्य णकारः । णिच्चरइ इत्यत्रोपसर्गस्थादिभूतासंयुक्तनकारस्य णकारः । बहुलग्रहणात् क्वचिद्विकल्पेन क्वचिन्नित्यं यथाप्रयोगं द्रष्टव्यमित्युक्तं प्रागेव ।

कोडंबादीनां डो ळः ।३।४।२२॥

कोडंबादिशब्दसंबन्धिडकारस्य ळो बहुलं स्यात् । कोळंबो, कोडंबो ।

कोडंबादिष्विति—ड इति षष्ठ्यन्तं पदम् । डकारस्येत्यर्थः । ळ इति प्रथमान्तमकार उच्चारणार्थः । बहुलमित्यनुवर्त्तते । डकारस्य ळकारे कोळंबो । ळकाराभावे कोडंबो ।

पोक्खरादीनां रः ।३।४।२३॥

पोक्खरादिशब्दसंबन्धिरेफस्य बहुलं ळः स्यात् । पोक्खळं, पोक्खरं । पळिहा, परिहा । पाळयामि ।

पोक्खरादिष्विति—बहुलं ळ इत्यनुवर्त्तते । बहुलग्रहणात् पोक्खळमित्यादौ विकल्पेन ळः । पाळयामीत्यादौ नित्यम् । आकृतिगणोऽयम् ।

लुक्खादीनां हः ।२।३।८०॥

एषामुपधाया हकारो वा स्यात् । लूहं, लुक्खं । जीहा, जिब्भा । रिसहो, रिसभो । ककुहं, ककुदं । गाहा, गाथा । बुहो, बुधो । दिवहं, दिवसं । भेसहं, भेसजं । खुहा, खुधा ।

एषामिति—उपधाया वा इत्येतयोरनुवृत्तिः लुक्खजिब्भाशब्दयोरुपधाभूतयोः खकारभकारयोर्हकारे सिस्सादित्वात्संयुक्तस्यादेर्लोपे पूर्वस्य च दीर्घे लूहं, जीहा । हकारलोपदीर्घाभावे च लुक्खं, जिब्भा । स्वरविशेषवाचकरिसभशब्दे भकारस्य हकारे रिसहो । हकाराभावे रिसभो । एवं ककुदादिष्वप्युपधाभूतानां दकारादीनां विकल्पेन हकारे ककुहं, ककुदमित्यादि । लुक्खं, जिब्भा, रिसभो, ककुदं, गाथा, बुधो, दिवसं, खुधा, भेषजमेते लुक्खादयः । आकृतिगणोऽयम् ।

आतपादीनां पो वः ।३।४।१६॥

एषां पकारस्य वकारादेशो वा स्यात् । आतवो, आतपो । कवोतो, कपोतो । वाहणा, पाहणा । जूवो, जूपो । दुरूवं, दुरूपं । अणुवालयं, अणुपालयं । विवरीयं, विपरीयं । वत्तियं, पत्तियं । पिवीलिका, पिपीलिका ।

आतपादीनामिति—वेत्यनुवर्त्तते । आतपो, कपोतो, पिपीलिका, पाहुणा, जूपो, दुरूपं, अणुपालयं, विपरीयं पत्तियमित्येत आतपादयः । आकृतिगणोऽयम् । अत्रादेर्मध्यस्य वान्त्यस्य पकारस्य विकल्पेन यथाप्रयोगं वकारः । पिपीलिकाशब्दे पकारद्वयमध्ये द्वितीयपकारस्यैव वकारस्तथा प्रयोगदर्शनात् ।

वा कुतूहलादीनाम् ।२।३।७१॥

कुतूहलादीनामुपधाया द्वित्वं वा स्यात् । कोऊहल्लं, कोउहल्लं, कुऊहल्लं, कुउहल्लं । पक्षे कोऊहलमित्यादि । दुगुल्लं, दुगूलं, दुकूलं । जुहिट्ठिल्लो, जुहिट्ठिलो ।

वेति—उपधाया द्वित्वमित्यनयोः पूर्वसूत्रादनुवृत्तिः । कुतूहलशब्दस्य विकल्पेन प्रथमोकारस्यौत्त्वेन द्वितीयोकारस्य ह्रस्वत्वेन च रूपचतुष्टयं भवतीति प्राङ् निदर्शितम् । तत्रोपधाभूतस्य लकारस्य विकल्पेन द्वित्वे लद्वयघटितं रूपचतुष्टयमेकलकारघटितं रूपचतुष्टयं च तदुक्तं कोऊहलमित्यादीनि । आदिशब्देन कोउहलं, कुऊहलं, कुउहलमिति त्रीणि रूपाणि ज्ञेयानि । दुकूलशब्दे कस्य गकारे लस्य द्वित्वे संयुक्ते ह्रस्वत्वे च दुगुल्लं । द्वित्वाभावे दुगूलं । गत्वाभावे च दुकूलं । जुहिट्ठिल (युधिष्ठिर) शब्दे लस्य द्वित्वे जुहिट्ठिल्लो । द्वित्वाभावे जुहिट्ठिलो । आकृतिगणोऽयम् ।

वज्जादीनां वस्योः ।३।४।१९॥

वज्जादिशब्दानां वस्योसादेशो वा स्यात् । आउज्जो, आवज्जो । आउज्जणं, आवज्जणं । उसहो, उसभो । वसहो, वसभो ।

वज्जादीनामिति—उसः सकारस्येत्त्वादनेकवर्णसिदित्यनेन सर्वादेशस्तथा चाकारसहितवकारस्योसादेशः । आवज्जावज्जणयोर्वस्योसादेशे प्रकृतिभावे च आउज्जो, आउज्जणं । आदेशाभावे आवज्जो, आवज्जणं । लुक्खादित्वादुपधाभूतभकारस्य विकल्पेन हकारे वस्योसि च उसहो, उसभो । उसादेशाभावे वसहो, वसभो ।

बीभत्थस्य छो वा ।२।३।६०॥

अस्योपधायाश्छकारो वा स्यात् । बीभच्छो, बीभत्थो ।

बीभत्थस्येति—उपधाया वेत्यस्यानुवृत्तिः । उपधाभूतस्य थकारस्य छकारे

अहे व्यञ्जनस्येत्यनेन तकारस्य परसवर्णे बीभच्छो । छकाराभावे बीभत्थो । बीभत्स इत्यर्थः ।

ईतो बीभत्थस्य ।३।३।१४॥

अस्य ईतो ह्रस्वो वा स्यात् । बिभच्छो, बिभत्थो ।

ईत इति—षष्ठ्येकवचनान्तम् । तकार उच्चारणार्थः । ईतः, ईकारस्येत्यर्थः । जेमादीनामित्यतो ह्रस्व इत्यनुवर्त्तते । छकारथकारघटितरूपद्वयस्य ह्रस्वत्वे बिभच्छो, बिभत्थो इति ।

पुडपुरयोरुत्तरपदयोः ।१।४।१७॥

अनयोरादेर्लोपो वा स्यात् । तालउडं, तालपुडं । गोउरं, गोपुरं ।

पुडेति—आदेर्लोपो वेत्येतेषामनुवृत्तिः । उत्तरपदशब्दस्य समासचरमावयवरूढत्वात् समासः । उत्तरपदभूतयोः पुडपुरशब्दयोरित्यर्थः । आदिभूतपकारस्य लोपे तालउडं । लोपाभावे तालपुडं । एवं गोउरं, गोपुरमिति ।

परिवारस्य लः ।२।३।६४॥

अस्योपधाया लकारो वा स्यात् । परिवालो, परिवारो ।

परिवारस्येति—बीभत्थस्येत्यत उपधाया इत्यस्यानुवृत्तिः । परिवारशब्द उपधाभूतो रकारस्तस्य लकारादेशे परिवालो । आदेशाभावे परिवारो ।

उडजस्य वः ।२।३।६१॥

अस्योपधाया वकारो वा स्यात् । उडवं, उडयं, उडजं ।

उडजस्येति—उपधाया वा इत्येतयोरनुवृत्तिः । उडजशब्द उपधाभूतो जकारस्तस्य वकारे उडवं । वकाराभावे जकारस्य यकारे उडयं । यकाराभावे उडजमिति ।

रिरुओः ।३।३।७२॥

उउशब्दस्यादेरिरित्यादेशो वा स्यात् । रिऊ, उऊ ।

रिरिति—रिरिति प्रथमान्तम् । उओरिति षष्ठ्यन्तम् । खेत्तस्यादेरिति सूत्रादादेरित्यनुकृष्यते । आदेरित्यस्य विशेषणोपादानादन्त्यस्य षष्ठ्या इत्यस्य न प्रवृत्तिः । अनेनादेशे रिऊ । आदेशाभावे उऊ, ऋतुरित्यर्थः ।

उओरन्त्यस्य डुदुयाः ।३।४।५॥

अस्यान्त्यस्य डुदुय इत्येते आदेशाः स्युः । उड्डू, उद्दू, उओ ।

उओरिति—उउशब्दस्य षष्ठ्येकवचनम् । त्रयाणामादेशानामनेकवर्णत्वाद-न्त्यस्य षष्ठ्या इति परिभाषां बाधित्वाऽनेकवर्णसिदित्यनेन सर्वादेशे प्राप्ते सूत्रेऽन्त्यस्येति विशेषेणोपात्तं तत्सामर्थ्यान्न सर्वादेशः, किन्त्वन्त्यस्योकारस्यैव । डु इत्यादेशे उड्डू । दु इत्यादेशे उद्दू । यादेशे स्वराद्यस्येति यलोपे च उओ इति ।

खेत्तस्यादेश्छः ।३।३।६६॥

अस्यादेश्छकारो वा स्यात् । छेत्तं, खेत्तं ।

खेत्तस्येति—वेत्यनुवर्त्तते । आदेरित्यस्योपादानादन्त्यस्य षष्ठ्या इति न प्रवर्त्तते । आदिभूतस्य खकारस्य छकारे छेत्तं । छकाराभावे खेत्तमिति ।

सणियमः सणिम् ।४।४।२८॥

सणियं शब्दस्य सणिमादेशो वा स्याच्चरे परे । सणिंचरो, सणियंचरो ।

सणिमिति—चर इति पूर्वसूत्रादनुवर्त्तते । सणियमित्यव्ययम् । शनैरि-त्यर्थः । सणियं चरति इति विग्रहे सणियमित्यस्य सणिमादेशे मकारस्यानुस्वारे सणिंचरो । आदेशाभावे सणियंचरो ।

सणियमश्चरश्छो वा ।२।४।८७॥

अस्मात्परस्य चर्धातोरादेश्छकारो वा स्यात् । सणिच्छरो । सणियच्छरो ।

सणियम इति—आदेरित्यस्यानुवृत्तिः । एकदेशविकृतमनन्यवदिति सणि-मादेशेऽपि सणियमः परत्वमक्षतम् । आदिभूतस्य चकारस्यच्छकारादेशे त्रयाणा-मित्यनुस्वारस्य लोपे सणिच्छरो । सणिमादेशाभावे सणियच्छरो ।

अद्सेर्लेसे ।३।४।१७॥

असिशब्दस्याकारान्तादेशो वा लेसाशब्दे परे । असलेसा, असिलेसा ।

अदिति—अन्त्यस्य षष्ठ्या इत्यनेनासेः षष्ठ्यन्तत्वादन्तादेशः । असि-शब्दघटकेकारस्याकारादेशे असलेसा । अकारादेशाभावे असिलेसा । अश्लेषा नक्षत्रविशेषः ।

सो द्विः ।३।४।१८॥

असेः सकारस्य द्वित्वं वा स्याल्लेसाशब्दे परे । अस्सलेसा, अस्सिलेसा ।

असेरिति—असेर्लेस इति पदद्वयं पूर्वसूत्रादनुकृष्यते । स इति षष्ठ्यन्तं, सकारस्येत्यर्थः । असिशब्दसम्बन्धिसकारस्य न तु लेसाशब्दसम्बन्धिसकारस्य । तथा चानेन सकारस्य द्वित्वे पूर्वसूत्रेणेकारस्याकारादेशे अस्सलेसा । द्वित्वाभावेऽकारादेशाभावे च अस्सिलेसा ।

इलोरस्सिलेसयोः ।४।४।६६॥

अस्सिलेसाशब्दघटकयोरिकारलकारयोर्वा लोपः । अस्सेसा ।

इलोरिति—वा लोप इति पदद्वयमनुवर्त्तते । अस्सिलेसाशब्दसम्बन्धीकारलकारयोर्लोपे अस्सेसा । सकारद्वयघटितरूपस्यैव सूत्र उपादानादेकसकारघटितस्येलोर्न लोपः । इलोर्लोपाभावपक्षे रूपचतुष्टयं तूपदर्शितमेव ।

मिलेच्छस्य खुः ।२।३।६३॥

मिलेच्छशब्दस्योपधाया खुरादेशो वा स्यात् । मिलेक्खू ।

मिलेच्छस्येति—उपधाया वेत्येतदनुवर्त्तते । उपधाभूतस्य खु इत्यादेशेऽवशिष्टस्य चकारस्य परसवर्णत्वे मिलेक्खू ।

एतोऽदुतौ ।३।३।५१॥

मिलेच्छशब्दसम्बन्धिन एकारस्याकारोकारौ वा स्तः । मिलक्खू, मिलुक्खू । पक्षे मिलिच्छो, मिलेच्छो ।

एत इति—वा मिलेच्छस्येत्यनुवर्त्तते । मिलेच्छशब्दघटकेकारस्याकारे खवादेशे परसवर्णे मिलक्खू । एकारस्योकारे मिलुक्खू । अकारोकाराभावे संयुक्ते ह्रस्वत्वे मिलिच्छो । ह्रस्वत्वाभावे मिलेच्छो ।

मेच्छः ।३।३।५०

मिलेच्छस्य मेच्छादेशो वा स्यात् । मेच्छो, मिच्छो ।

मेच्छ इति—वा मिलेच्छस्येत्यनुवर्त्तते । मेच्छादेशे सति न खुर्नवाकारोकारौ । संयुक्ते ह्रस्वस्तु भवत्येव । तेन रूपद्वयं मेच्छो, मिच्छो ।

मत्तिये तोट्टौ ।३।३।५८॥

मत्तियाशब्दस्थिततकारद्वयस्य टकारद्वयं वा स्यात् । मट्टिया, मत्तिया ।

मत्तिय इति—तोरिति षष्ठीद्विवचनं तस्य तकारयोरित्यर्थः। टाविति प्रथमाद्विवचनं तस्य टकारावित्यर्थः।

अहेरत्तस्य ठथौ ।२।३।६५॥

अहेरुपसर्गात्परस्यात्तस्योपधायाष्ठकारथकारौ पर्यायेण वा स्याताम्। अज्झट्ठं, अज्झत्थं।

अहेरिति—अहि+अत्तमित्यत्रोपधाभूतस्य द्वितीयतकारस्य ठकारादेशे पूर्वतकारस्य परसवर्णेन टकारे अहि+अट्ठमिति जाते तरहेभ्यश्चजझा इत्यनेन हकारोत्तरवर्त्तीकारस्य झकारे हकारस्य परसवर्णेन जकारे अज्झट्ठं। एवं थकारे अज्झत्थमिति।

णिच्चे च्चस्य तियः ।३।३।५७॥

णिच्चशब्दघटकस्य च्चस्य तियादेशो वा स्यात्। णिइयं, णितियं, णिच्चं।

णिच्च इति—आदेशस्यानेकवर्णत्वादकारसहितचकारद्वयस्य स्थाने तियादेशः। तकारस्य यकारे यलोपे च णिइयं। यकाराभावे णितियं। तियादेशाभावे णिच्चं।

गिहस्य गहघरहराः ।३।३।५५॥

एते आदेशाः पर्यायेण वा स्युः। गहं, घरं, हरं, गिहं।

गिहस्येति—अनेकवर्णत्वात्सर्वादेशाः। वेत्यनुवर्त्तते।
पर्यायेणेति—कचिद् गहादेशः, कचिद् घरादेशः, कचिद् हरादेश इत्यर्थः।

पज्जाये ज्जायस्य रियागः ।३।३।५९॥

पज्जायशब्दघटकस्य ज्जायस्य रियागादेशो वा स्यात्। परियागो, पज्जायो।

पज्जाय इति—अनेकवर्णत्वात्समग्रस्य ज्जायभागस्य रियागादेशे परियागो। यकारस्य लोपे परिआगोऽपि। आदेशाभावे पज्जायो।

परिवाट्या डः ।२।३।६६॥

परिवाटीशब्दस्योपधाया डकारादेशो वा स्यात्। परिवाडी, परिवाटी।

परिवाट्या इति—उपधाया वा इत्येतत्पदद्वयमनुवर्त्तते। उपधाभूतस्य टका-

रस्य डकारे परिवाडी। डकाराभावे परिवाटी। बाहुलकाड्डकारस्य न यकारः। ड इत्यत्राकार उच्चारणार्थः।

तत्थस्य तहः ।३।३।५३॥

तत्थस्य तहादेशो वा स्यात् । तहं, तत्थं।

तत्थस्येति—अनेकवर्णत्वात्सर्वादेशः। वेत्यनुवर्त्तते। तत्थं सत्यम्।

धणोर्हक्क्खकौ ।४।२।४॥

धणुशब्दस्य हक्क्खक् इत्येतावागमौ वा स्तः। धणुहं, धणुक्खं, धणुं।

धणोरिति—हक्क्खकोः कित्त्वादन्त्यावयवत्वम् अवयवावयविभावस्य षष्ठ्यर्थस्य निश्चयात्। तथाच हगागमे धणुहं। क्खगागमे धणुक्खं। तदभावे धणुं।

परिहे पः फः ।३।४।१४॥

परिहाशब्दघटकपकारस्य फकारो वा स्यात्। फरिहा, परिहा।

परिह इति—परिह इति सप्तम्यन्तम्। सप्तम्यर्थः घटकत्वम्। प इति षष्ठ्यन्तम्। पकारस्येत्यर्थः। फ इत्यत्राकार उच्चारणार्थः।

महरट्ठस्य मरहट्ठः ।३।३।५२॥

अस्य मरहट्ठादेशो वा स्यात्। मरहट्ठं, महरट्ठं।

महरट्ठस्येति—अनेकवर्णत्वात् सर्वादेशः। महाराष्ट्रमित्यर्थः।

पउमस्य पोम्मः ।३।३।५६॥

पउमशब्दस्य पोम्मादेशो वा स्यात्। पोम्मं, पउमं।

पउमस्येति—अनेकवर्णत्वात्सर्वादेशः। पोम्ममित्यत्र बाहुल्याद् ह्रस्वो न। पउममित्यत्र प्रकृतिभावान्न सन्धिः।

यजोर्जः ।३।३।७३॥

यजुशब्दस्यादेर्जकारो वा स्यात्। जजुव्वेदो, यजुव्वेदो।

यजोरिति—खेत्तस्यादेरिति सूत्रादादेरित्यनुवर्त्तते। आदिभूतस्य यकारस्य जकारे जजुव्वेदो। जकाराभावे यजुव्वेदो।

उसिणपसिणयोः सिणस्य ण्हः ।३।३।६०॥

अनयोः सिणस्य ण्हादेशो वा स्यात् । उण्हं, उसिणं । पण्हं, पसिणो ।

उसिणेति—अनेकवर्णत्वात्सिणस्य सर्वस्यादेशः । उसिणमित्यत्र सिणस्य ण्हादेशे उण्हं । पक्षे उसिणं । उष्णमित्यर्थः । एवं पण्हो, पसिणो । प्रश्न इत्यर्थः ।

नेः कसो घः ।२।४।७४॥

नेः परस्य कस्धातोरादेर्घकारो वा स्यात् । निघसो, निकसो ।

नेरिति—न्युपसर्गादित्यर्थः । कस् आकर्षणे । आदिभूतस्य ककारस्य घकारे निघसो । घकाराभावे निकसो । आदेरित्यस्य खेत्तस्यादेरित्यतोऽनुवृत्तिः ।

गिम्हस्य घिंसुः ।३।३।५४॥

अस्य घिंसु इत्यादेशो वा स्यात् । घिंसू, गिम्हो ।

गिम्हस्येति—अनेकवर्णत्वादनेकवर्णसिदित्यनेन सर्वादेशः । सर्वादेशे घिंसू । आदेशाभावे गिम्हो ।

इति व्यञ्जनविकारप्रकरणम् ।

अथ विभक्तिप्रकरणम् ।

तत्र पुंलिङ्गशब्दाः

अविभक्ति नाम ।१।१।२४॥

विभक्तिरहितं शब्दस्वरूपं नामसंज्ञं स्यात् ।

अविभक्तीति—विभक्तिश्च सुपृत्यादिरित्युक्तं प्राक् । नास्ति विभक्तिर्यस्य तदविभक्ति। विभक्तिरहितमित्यर्थः। विशेषणस्य नपुंसकत्वात्तदनुरोधेन विशेष्यं शब्दस्वरूपमध्याह्रियते। नचैवं धातोरपि नामत्वं स्यादिति वाच्यम्। सत्यपि नामत्वे तस्मान्न नामविभक्तयो भवन्ति, किन्तु निरवकाशत्वात्त्यादय एव प्रत्यया भवन्ति। विभक्तिसहितस्यापि नामसंज्ञायां विभक्त्यन्तादपि पुनर्विभक्तिप्रत्ययः स्यादित्यत आहाविभक्तीति। शब्दस्वरूपं चार्थवदेव नत्वर्थशून्यमर्थवद्ग्रहणपरिभाषया। तेन घडो, पडो इत्यादौ प्रत्येकवर्णस्य घकारादेर्न नामसंज्ञा, किन्तु घड इति समुदायस्यैव। नामसंज्ञायाः फलन्तु सत्यां नामसंज्ञायां तस्मात् सुब्विभक्तिः।

उदन्मेदिणेह्यएदणातोदिहिंतोस्साणमीसवः सुप् ।१।१।२५॥

उत् अत्, म इत्, इण इहि, अएत् अण, अतोत् इहिंतो, स्स अण, मि इसु, एते सुप्संज्ञाः स्युः । तत्र उत्, अत् इति प्रथमा । म, इत् इति द्वितीया। इण, इहि इति तृतीया। अएत्, अण इति चतुर्थी। अतोत्, इहिंतो इति पंचमी। स्स, अण इति षष्ठी। मि, इसु इति सप्तमी।

उदिति—उच्च अच्च मश्च इच्च इणश्च इहिश्च अएच्च अणश्च अतोच्च इहिंतोश्च स्सश्च अणश्च मिश्च इसुश्चेति द्वन्द्वः । उदादावन्त्यतकारोऽसन्देहार्थः । द्वितीयैकवचने मकारेऽकार उच्चारणार्थः । संस्कृतवद्द्विवचनमत्र नास्ति । एकातिरिक्तस्यैव बहुत्वेन बहुवचने तदन्तर्भावाद्द्विवचनस्यानर्थक्यात् । विभक्तयस्तु संस्कृतवत्सप्तैव। तथाच सप्तैकवचनप्रत्ययाः सप्त बहुवचनप्रत्ययास्तेषां सुबिति संज्ञा विधीयतेऽनेनेति।

सुपश्च ।१।१।२३॥

सुपः प्रथमादिक्रमेण द्वौ द्वावेकवचनबहुवचनसंज्ञौ स्तः।

क्रमेणेति—प्रथमादिषु सप्तविभक्तिषु पूर्वोच्चरितमेकवचनसंज्ञं स्यात्, पश्चादुच्चरितं बहुवचनसंज्ञं स्यात्। यथा उत्, अत्—अत्रोतः प्रथमोच्चरितत्वादेकवचनसंज्ञा। अतः पश्चादुच्चरितत्वाद्बहुवचनसंज्ञा। एवं सप्तस्वपि।

एकवचनम् ।१।२।९॥

नाम्न एकवचनं स्यात्।

एकवचनमिति—अत्रैकत्वविवक्षाया अपेक्षा नास्ति, सामान्यतो नाम्नो

विधानात्। अतएवाव्ययेभ्यो भावतिङन्तेभ्यश्चैकवचनं भवति।

बहुत्वे बहुवचनम् ।१।२।१०॥

बहुत्वविवक्षायां बहुवचनं स्यात्।

बहुत्व इति—एकत्वातिरिक्तमत्र बहुत्वं विवक्षितं, तेन द्वित्वस्याप्येकातिरिक्तत्वेन बहुत्वाक्षतिः।

प्रत्ययः परः ।१।२।११॥

अधिकारोऽयमाद्वितीयाध्यायद्वितीयपादसमाप्तेः।

अधिकार इति—अधिकारत्वं च स्वदेशे वाक्यार्थबोधाजनकत्वे सति विधिशास्त्रेण सह वाक्यार्थबोधजनकत्वमित्युक्तमेव प्राक्। सूत्रमिदं द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादसमाप्तिपर्यन्तमनुगच्छति।

नाम्नः सुप् ।१।२।८॥

नामसंज्ञकाच्छब्दस्वरूपात्सुप्प्रत्ययाः स्युः। अकारान्तः पुंलिङ्गो जिणशब्दः।

नाम्न इति—पञ्चम्यन्तमिदमधिकृतपरशब्देनान्वेति। विभक्तिरहितशब्दस्वरूपस्य नामेतिसंज्ञेत्युक्तमनुपदम्। सुबिति प्रथमान्तं विशेषणमधिकृतेन विशेष्यीभूतप्रत्ययशब्देन युज्यते। प्रत्यय इत्यस्य बहुवचनत्वेन विपरिणामः, सुप्प्रत्ययानां बहुत्वात्। नामानि त्रिविधानि—पुंलिङ्गकानि, स्त्रीलिङ्गकानि, नपुंसकलिङ्गकानि च। तत्र पुंलिङ्गस्य प्राधान्यात्प्रथमं तान्येवोदाह्रियन्ते। तत्राप्यकारान्तत्वादिनाऽनेकविधत्वेऽप्यकारस्य स्वरेषु प्रथमोच्चरितत्वेन प्रथममकारान्तनाम्न उदाहरणत्वेनोपन्यासः, तदुक्तमकारान्तः पुंलिङ्गो जिणशब्दः। जिणो रागद्वेषजेता जिनस्तीर्थंकर इत्यर्थः।

इदुतः पुंसि ।४।३।२॥

अकारान्तपुंलिङ्गनाम्नः प्रथमैकवचनस्योकारस्येकारो वा स्यात्। जिणे, जिणो, जिणा। जिणं, जिणे।

इदिति—अतो नाम्न इत्यनुवर्त्तते। इत, उतः, पुंसि इति पदत्रयम्। तत्रोत इति षष्ठ्यन्तम्। विशेषणं तदन्तस्येति परिभाषयाऽकारान्तादिति लाभः पुंस्यनन्तरं वर्त्तमानादिति शेषः। तथाच पुंलिङ्गे वर्त्तमानादकारान्तनाम्न इत्यर्थः।

जिण + उ इति स्थितेऽनेनोकारस्येकारे वृद्धिरूपे परसवर्णे जिणे । इकाराभावे वृद्धिरूपे परसवर्णे जिणो । जिण + अ इति स्थितेऽदिदुतः सवर्ण इति दीर्घे जिणा । जिण + म् इति स्थिते म्नोरित्यनुस्वारे जिणं । जिण + इ इति स्थितेऽतः स्वर इत्यनेन परसवर्णे जिणे ।

इणाणेहीसीसूनाम् ।४।२।१४॥

एषां ममागमो वा स्यात् । जिणेणं, जिणेण । जिणेहिं, जिणेहि ।

इणेति—इणश्च अणश्च इहिश्च इसिश्च इसुश्चेति द्वन्द्वः । इणादयः पञ्च सुप्प्रत्ययाः । तत्रेणेति तृतीयैकवचनम् । अणेति षष्ठीबहुवचनम् । इहीति तृतीयाबहुवचनम् । इसीति सव्वणामोत्तरषष्ठीबहुवचनम् । इसु इति सप्तमीबहुवचनम् । मम् वा इति पदद्वयं पूर्वसूत्रादनुवर्त्तते । जिण + इणेति तृतीयैकवचनेऽनेन ममागमे तस्य चान्त्यस्वरात्परत्वे मकारस्यानुस्वारेऽकारेकारयोः परसवर्णे जिणेणं । ममागमाभावे जिणेण । एवं तृतीयाबहुवचने जिणेहिं जिणेहि इति रूपद्वयम् ।

अएतः स्सो नाम्नः ।४।३।३०॥

नाम्नः परस्य चतुर्थ्येकवचनस्य स्सादेशो वाऽस्त्रियाम् । जिणस्स, जिणाए । जिणाणं, जिणाण ।

अएत इति—वा स्त्रियामिति पूर्वसूत्रादनुवर्त्तते । अएत इति षष्ठ्यन्तम् । नाम्न इति पञ्चम्यन्तम् । अएदिति चतुर्थ्येकवचनप्रत्ययस्तत्र तकार उच्चारणार्थः । जिण + अए इत्यत्रानेन स्सादेशे जिणस्स । स्सादेशाभावे जिणाए । जिण + अणेत्यत्र ममागमे सवर्णदीर्घेऽनुस्वारे जिणाणं । ममागमाभावे जिणाण ।

अतोऽएदतोतोरयाही क्वचित् ।४।३।३१॥

अकारान्तान्नाम्नः परयोश्चतुर्थीपञ्चम्येकवचनयोः क्रमेणायाही आदेशौ स्तः क्वचिदस्त्रियाम् । जिणाय । जिणाहि ।

अत इति—विशेषणं तदन्तस्येति परिभाषयाऽत इत्यस्याकारान्तादिति लाभः । वा स्त्रियां नाम्न इत्यस्यानुवृत्तिः । समानां स्थान्यादेशादीनां यथासंख्यं स्यादिति न्यायादएतः अयादेशः अतोतः अह्यादेशः स्यादित्यर्थः । एतावादेशौ न सर्वत्र भवतः, किन्तु क्वचिदेव शास्त्रे तथाप्रयोगदर्शनादुक्तं क्वचिदिति । अने-

कवर्णत्वात् सर्वादेशः । जिण+अए इति स्थितेऽनेनायादेशे सवर्णदीर्घे जिणाय । जिण + अतोत् इति स्थितेऽतोतः अह्यादेशे सवर्णदीर्घे जिणाहि । अस्त्रियामित्यनुवर्त्तते । स्त्रीभिन्ने पुंसि क्लीबे चेति तदर्थः ।

अतोतोऽतः ।३।४।६१॥

अकारान्तान्नाम्नः परस्य पञ्चम्येकवचनस्यातोतोऽन्त्यस्य लोपो वा स्यात् ।
जिणा, जिणाओ । जिणेहिंतो । जिणस्स । जिणाणं, जिणाण ।

अतोत इति—अन्त्यस्य षष्ठ्या इति परिभाषयाऽन्त्यस्येति लाभः । अत इत्यस्य विशेषणत्वाद्विशेषणं तदन्तस्येत्यनयाऽकारान्तादिति लाभः । लोपो वेति पदद्वयमनुकृष्यते । जिण + अतोदिति स्थितेऽनेनान्त्यस्यौकारस्य लोपे तकारस्य यकारे तस्य लोपे सवर्णदीर्घे च जिणा । लोपाभावे च जिणाओ । क्वचिज्जिणाहि इत्युक्तमेवानुपदम् । पञ्चमीबहुवचने जिण + इहिंतो इत्यत्र परसवर्णे जिणेहिंतो । षष्ठ्या एकवचने किञ्चिद्विकाराभावादेकमेव रूपम् । बहुवचने तु ममागमविकल्पेन जिणाणं जिणाणेति रूपद्वयम् ।

सिः ।४।३।३२॥

नाम्नः परस्य सप्तम्येकवचनस्य मेः स्यादेशो वा स्यादस्त्रियाम् ।

सिरिति—नाम्नः मेः अस्त्रियां वेति पदचतुष्टयं पूर्वसूत्रादनुवर्त्तते । अनेकवर्णत्वात् संपूर्णस्य मेः स्थाने सिरित्यादेशः । अस्त्रियामित्यस्य पुंसि क्लीबे चेत्यर्थः ।

मौ व्यञ्जनादौ नाम्नः ।४।२।१८॥

व्यञ्जनादौ सप्तम्येकवचने परे नाम्नो ममागमः स्यात् ।
जिणंसि, जिणंमि ।

माविति—ममिति पूर्वसूत्रादनुवर्त्तते । माविति सप्तम्यन्तम् । व्यञ्जनादाविति तद्विशेषणम् । व्यञ्जनमादिर्यस्येति बहुव्रीहिः । यदा मेरिसादेशस्तदा व्यञ्जनादित्वं नास्तीति तन्निवृत्त्यर्थं व्यञ्जनादाविति । स्त्रीलिंगेऽपि मेर्व्यञ्जनादित्वाभावात्तन्निवृत्तिः । स्वराणामन्त्यादिति परिभाषया नाम्नोऽन्त्यस्वरात्परो ममागमः । ममि मकारो मित्कार्यार्थः । अकार उच्चारणार्थः । अवशिष्टस्य मकारस्य म्नोरित्यनेनानुस्वारः । जिण + मि इत्यत्र मेः स्यादेशे ममागमे जिणंसि । स्यादेशाभा-

वेऽप्यनेन ममागमे जिणंमि। स्यादेशे मिपरत्वं नास्तीति न शङ्क्यं, यदादेशस्तद्व-द्भवतीति न्यायात्स्यादेशोऽपि मिवद्भवतीति न ममागमे बाधः।

मेरिरतो नाम्नो वा ।४।३।१॥

अकारान्तान्नाम्नः परस्य सप्तम्येकवचनस्य मेरिसादेशो वा स्यात्। जिणे। जिणेसुं, जिणेसु।

मेरिति—सित्त्वात्सर्वादेशः। जिण+कि इति स्थितेऽनेन मेरिसादेशे पर-सवर्णे जिणे इति सिद्धम्। जिण+इसु इति स्थिते इणाणेहीत्यनेन ममागमेऽनुस्वारे परसवर्णे च जिणेसुं। ममभावे जिणेसु।

अत्पुंसि वातः ।४।३।९॥

अकारान्तान्नाम्नः परस्यामन्त्रणार्थकप्रथमैकवचनस्योतोऽद्वा स्यात्पुंसि। भो जिणा, भो जिणे, भो जिणो। भो जिणा। एवं गोयकप्रभृतयः।

अदिति—नाम्नः आमन्त्रणे उतः इति पदत्रयमनुवर्त्तते। आमन्त्रण इति सप्तम्यन्तपदस्यानुवृत्तेर्नोत इत्यनेन सहान्वयः। सप्तम्यर्थो वाचकत्वम्। आमन्त्रणं चेह स्वाभिमुखीकरणम्। सम्बोधनमिति यावत्। नपुंसकलिंगनिवृत्त्यर्थं पुंसीति। जिण+उ इति स्थितेऽनेनोकारस्याकारे सवर्णदीर्घे जिणा। तदभावे इकारादेशे परसवर्णे जिणे। आदेशाभावे परसवर्णे भो जिणो। जिण+अदिति बहुवचने सवर्णदीर्घे भो जिणा।

अट्ठादएतोःऽ ।४।३।६५॥

अट्ठशब्दात्परस्याएत्प्रत्ययस्यासादेशो वा स्यात्। अट्ठा, अट्ठस्स, अट्ठाए। शेषं जिणवत्।

अट्ठादिति—वेत्यनुवर्त्तते। सित्त्वात्सर्वादेशः। अट्ठ+अएदिति चतुर्थ्येक-वचनेऽनेनासादेशे सवर्णदीर्घे अट्ठा। पक्षे स्सादेशे अट्ठस्स। तदभावे सवर्णदीर्घे अट्ठाए।

न्तस्य सोन्मस्य मः ।४।३।४८॥

प्रथमाद्वितीयैकवचनसहितस्य न्तमन्तसम्बन्धिन्तस्य वा म आदेशः स्यात्। भगवं, भगवन्ते, भगवन्तो। भगवं, भगवन्तं। मतिमं, मतिमन्ते, मतिमन्तो। मतिमं, मतिमन्तं। एवं कारयं कारयन्ते कारयन्तो इत्यादि।

न्तस्येति—न्तमन्तयोरिति पूर्वसूत्रादनुवर्त्तते । उश्च मश्च उन्मौ ताभ्यां सहितः सोन्मः तस्य । उदिति प्रथमैकवचनप्रत्ययः । म इति द्वितीयैकवचनप्रत्ययः । आदेशे सकारस्येत्त्वाद्विभक्तिप्रत्ययसहितस्य न्तस्य स्थाने मादेशः । अकार उच्चारणार्थः । मकारः शिष्यते तस्य म्नोरित्यनेनानुस्वारः । अन्तादिशब्देषु न्तस्यादेशो माभूदिति न्तमन्तयोरिति न्तो वर्त्तमानार्थकक्तप्रत्ययः । मन्तश्च सम्बन्धार्थकतद्धितप्रत्ययो बोध्यः । भगवन्त+उदिति स्थिते मादेशेऽनुस्वारे भगवं । मादेशाभावे उत इकारादेशे परसवर्णे भगवन्ते । इकारादेशाभावे परसवर्णे भगवन्तो । एवं प्रथमैकवचने रूपत्रयम् । गकारस्य यकारे तु रूपषट्कम् । द्वितीयैकवचने मसादेशे भगवं । मसादेशाभावे भगवन्तं । एवं मतिममित्यादीनि । ननु न्तस्य मन्तसम्बन्धित्वेऽपि न्तसम्बन्धित्वं कथम् ? स्वस्मिन्स्वसम्बन्धित्वाभावादिति चेन्न, लौकिकन्यायात् व्यपदेशिवद्भावात्स्वस्मिन्नपि स्वसम्बन्धित्वं विशिष्टोऽपदेशः—मुख्यव्यवहारो व्यपदेशः सोऽस्यास्तीति व्यपदेशी यथा मन्तघटको न्तशब्दः तत्र सम्बन्धित्वस्य मुख्यव्यवहारात् । तेन तुल्यं तद्वत् तद्भावात् । यथा मन्तशब्दे मुख्यसम्बन्धित्वव्यवहारस्तथा केवलन्तशब्देऽपि व्यवहारो भवतीत्यदोषः ।

न्तमन्तयोर्न्तात् ।४।३।४६॥

न्तमन्तसम्बन्धिन्तात्परयोः प्रथमाद्वितीयाबहुवचनयोरुकारादेशो वा स्यात् ।

भगवन्तो, भगवन्ता । भगवन्तो, भगवन्ते । मतिमन्तो, मतिमन्ता । मतिमन्तो, मतिमन्ते ।

न्तमन्तयोरिति—अदितोरुर्वेति पदद्वयमनुवर्त्तते । अदिति प्रथमाबहुवचनप्रत्ययः । इदिति द्वितीयाबहुवचनप्रत्ययः । अच्च इच्चादितौ तयोः । तकार उच्चारणार्थः । भगवन्त+अ इति स्थितेऽनेनाकारस्योकारे परसवर्णे भगवन्तो । इकाराभावे सवर्णदीर्घे भगवन्ता । द्वितीयाबहुवचने भगवन्त+इ इति स्थिते इकारस्योकारादेशे परसवर्णे भगवन्तो । उकारादेशाभावे परसवर्णे भगवन्ते । एवं मतिमन्तो इत्यादीनि ।

इणस्सयोरसुसौ ।४।३।४७॥

न्तमन्तसम्बन्धिन्तात्परयोः तृतीयाषष्ठ्येकवचनयोः क्रमेणासुसादेशौ स्तः ।

इणेति—न्तमन्तयोर्न्तादित्यनुवर्त्तते । इणश्च स्सश्चेति द्वन्द्वः । यथासंख्यमिणस्यास् स्सस्य चोसादेशः ।

न्तस्यासुसोः ।४।१।१०॥

अस्यादेर्लोपः स्यादसुसोः परयोः । भगवता, भगवया । भगवतो, भगवओ । मतिमता, मतिमतो ।

न्तस्येति—आदेर्लोप इति पदद्वयमनुवर्त्तते । प्रत्ययाप्रत्यययोरिति परिभाषया न्तमन्तप्रत्ययस्यैव ग्रहणम् । तेनान्तादिशब्दघटको न्तो न गृह्यते । न्तस्यादिर्नकारस्तस्य लोप इत्यर्थः । भगवन्त + इणेति स्थितेऽसादेशेऽनेन नकारलोपे सवर्णदीर्घे भगवता । तकारस्य यकारे भगवया । भगवया । भगवन्त + स्स इत्यत्रोसादेशे नलोपे परसवर्णे भगवतो । तकारस्य यकारे लोपे च भगवओ । एवं मतिमतेत्यादि ।

इह्यएदओदिहिंतोऽणेषु न्तस्य ।४।१।२५॥

एषु परेषु न्तस्यादेर्लोपो वा स्यात् । भगवएहिं, भगवंतेहिं । भगवयाए, भगवंताए । भगवया, भगवयाओ, भगवंता, भगवंताओ । भगवएहिंतो, भगवंतेहिंतो । भगवयाणं भगवंताणं । शेषं जिणवत् ।

इहीति—आदेर्लोपो वेत्यनुवर्त्तते । इहिश्च अएश्च अओश्च इहिंतोश्चाणश्चेतीतरेतरयोगद्वन्द्वः । भगवन्त + इहिमित्यत्र न्तस्यादेर्नकारस्य लोपे तकारस्य यकारे लोपे भगवएहिं । पक्षे भगवन्तेहिं । चतुर्थ्येकवचने भगवयाए, भगवन्ताए । पञ्चम्यां भगवया, भगवयाओ, भगवन्ता, भगवन्ताओ । षष्ठीबहुवचने भगवयाणं, भगवन्ताणमित्यादि । शेषं सप्तम्येकवचनादिकं जिणशब्दवत् ।

सादिदणस्य भवंतस्य भे वा ।४।३।२३॥

प्रथमाद्वितीयाषष्ठीबहुवचनसहितस्य भवंतस्य भे वा स्यात् । भे । भवंतो, भवंता । भवंते, भवंताणं ।

सादिदणस्येति—अश्च इश्च अणश्चेति द्वन्द्वः । तैः सहितः सादिदणस्तस्य । अदिति इदिति अणेति च क्रमेण प्रथमाद्वितीयाषष्ठीबहुवचनानि । स्थलत्रयेऽप्यनेन भे इत्यादेशे भे । पक्षे भवन्तो भवन्ते इत्यादीनि रूपाणि ।

सोतो रस्य तारस्य ।३।४।६७॥

तारप्रत्ययसम्बन्धिनो रस्य प्रथमैकवचनसहितस्य वा लोपः स्यात् । कत्ता, कत्तारे, कत्तारो । पसत्था, पसत्थारे, पसत्थारो ।

सोत इति—उता सहितस्येति समासः । वा लोप इति पदद्वयमनुवर्त्तते । कर्त्तरि ताराकणाविति सूत्रेण जायमानस्य कर्त्रर्थकतारप्रत्ययस्यात्र ग्रहणं प्रत्ययाऽप्रत्यययोर्मध्ये प्रत्ययस्य ग्रहणमिति परिभाषया । तेन समवतार इत्यादिस्थले नातिप्रसङ्गः । एकदेशविकृतमनन्यवदिति परिभाषाश्रयणेन पसत्थारशब्दे थारस्यापि तारत्वमक्षतम् । कत्तार + उदित्यत्र प्रत्ययसहितस्य रस्य लोपे कत्ता । लोपाभावपक्षे कत्तारे, कत्तारो । पसत्था इति—प्रपूर्वकससूधातोस्तारप्रत्यये तकारस्य थकारे सकारस्य परसवर्णे पसत्थार इति सिद्धम् । पसत्थार + उदित्यत्र सोतो रस्य लोपे पसत्था । पक्षे पसत्थारे, पसत्थारो इति ।

उस्ताराद्वा ।४।३।४५॥

तारप्रत्ययान्तात्परयोः प्रथमाद्वितीयाबहुवचनयोरुकारादेशो वा स्यात् । कत्तारो, कत्तारा । कत्तारं । कत्तारो, कत्तारे । एवं पसत्थारो, भत्तारो इत्यादि ।

उरिति—अदितोरुर्वेति पदत्रयं पूर्वसूत्रादनुवर्त्तते । कत्तार + अदित्यत्र प्रथमाबहुवचनस्योकारादेशे वृद्धौ च कत्तारो । आदेशाभावे परसवर्णे कत्तारा । कत्तारमिति द्वितीयैकवचनान्तमिदम् । कत्तार + इदित्यत्रानेनोकारादेशे कत्तारो । पक्षे वृद्धौ कत्तारे । एवमिति—पसत्थारो, पसत्थारा । पसत्थारं । पसत्थारो, पसत्थारे । भत्तारो, भत्तारा । भत्तारं । भत्तारो, भत्तारे इत्यादीनि रूपाणि कत्तारवद्बोध्यानि ।

उस्तारस्यारस्य तृतीयादौ वा ।४।३।१९॥

तारप्रत्ययसम्बन्धिन आरस्योसादेशो वा स्यात्तृतीयादिषु परेषु ।

उस्तारस्येति—वेत्यनुवर्त्तते । सित्त्वात्सर्वादेशः ।

अस्त्रियामिणस्य णाः ।४।३।५२॥

इदुद्भ्यां परस्येणप्रत्ययस्य णादेशः स्यादस्त्रियाम् । कत्तुणा । पसत्थुणा । भत्तुणा । पक्षे कत्तारेणं । पसत्थारेणं । भत्तारेणं ।

इणस्येति—इदुद्भ्यामित्यनुवर्त्तते । कत्तार + इणेत्यत्रारभागस्योकारे जातेऽनेनेणप्रत्ययस्य णादेशे कत्तुणा । उकाराभावे कत्तारेण । ममागमे कत्तारेणं । एवं पसत्थुणा । पसत्थारेण, पसत्थारेणं । भत्तुणा । भत्तारेण, भत्तारेणं । उसादेशपक्षे शेषं साहुवत् । उसादेशाभावे जिणवदिति । आमन्त्रणे तु विशेषस्तमेव दर्शयति—

उतोऽत्तारादारस्यामन्त्रणे ।३।४।४२॥

तारप्रत्ययान्तान्नाम्नः परस्यामन्त्रणोतोऽकारादेशः स्यादारस्य लोपश्च । हे कत्त ! हे भत्त ! हे पसत्थ ! पक्षे जिणवत् ।

उत इति—प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणमिति परिभाषया प्रत्ययान्तादिति लाभः । लोप इत्यस्यानुवृत्तिः । कत्तार + उ इति स्थितेऽनेनोकारस्याकारादेशे आरभागस्य च लोपे कत्त इति । एवं भत्त इत्यादि । अन्त्यस्य षष्ठ्या इत्यनेनान्त्यस्य लोपो न भवति । आरस्येति विशेषोपादानादुक्तपरिभाषाया अत्राप्रवृत्तेः । किन्तु सर्वस्यैव ।

ओ रायादिभ्यः ।४।३।१५॥

एभ्यः परस्य प्रथमाया एकवचनस्याकारादेशः स्यात् । राया । अप्पा । अत्ता ।

अ इति—ओ इति प्रथमान्तम् । उत इत्यनुवर्त्तते । आदिशब्देनाप्पादयो गृह्यन्ते । राय + उदित्यत्रानेनाकारादेशे सवर्णदीर्घे राया । एवमप्पादयः ।

रायादिभ्यो डम् ।४।३।१३॥

एभ्यः परस्यामन्त्रणैकवचनस्य डमादेशः स्यात् ।

रायादिभ्य इति—उत आमन्त्रण इति चानुवर्त्तते । वर्त्तमानस्येति शेषः । आमन्त्रणे वर्त्तमानस्य प्रथमैकवचनस्येत्यर्थः । हे राय + उदित्यत्रानेनोतो डमादेशो भवति ।

डिति टेः ।४।१।२६॥

डिति परे टेर्लोपः स्यात् । हे रायं ।

डितीति—लोप इत्यनुवर्त्तते । टिसंज्ञा समाख्याता पूर्वम् । डमादेशे सति तस्मिन्नतो लोपे हे रायं । अतएव न दीर्घः ।

अणो रायादिभ्यः ।४।३।३७॥

रायादिभ्यः परयोः प्रथमाद्वितीययोर्बहुवचनयोरणो इत्यादेशः स्यात् । रायाणो ।

अदितोरिति—अदितोरित्यस्यानुवृत्तिः । अश्च इश्च अदितौ तयोः । अणो-

रिति प्रथमैकवचनान्तम् । राय+अदित्यत्रानेनाणवादेशे सवर्णदीर्घे रायाणो । द्वितीयाबहुवचनेऽपि रायाणो ।

मोऽणड्रायादिभ्यो वा ।४।३।१५॥

रायादिभ्यः परस्य मप्रत्ययस्याणडागमो वा स्यात् । रायाणं, रायं ।

म इति—म इति षष्ठ्यन्तम् । अणडिति प्रथमान्तम् । राय+म् इत्यत्र टित्वान्मकारस्यादावणडागमे सवर्णदीर्घे मोऽनुस्वारे रायाणं। आगमाभावे रायं।

सेणस्य ।४।३।१६॥

तृतीयैकवचनसहितस्य रायशब्दस्य रन्नेत्यादेशः स्यात् । रन्ना ।

रायस्येति—अनेकवर्णत्वात्सर्वादेशः। कचिदेकदेशन्यायेन सेणस्येति विशेषणबलाच्च । रायशब्दमात्रानुवृत्तेर्विशेषणानुरूपविभक्तिविपरिणामाच्च वृत्तौ रायशब्दस्येत्युक्तम् ।

इह्यणयोरिः ।४।३।१७॥

रायशब्दस्येकारोऽन्तादेशः स्यादिह्यणयोः परयोः । राईहि, राईहिं ।

इहीति—रायस्येत्यनुवर्त्तते । अन्त्यस्य षष्ठ्या इत्यनेनान्त्यादेशः । राय+इहीत्यत्र यकारोत्तराकारस्येकारादेशे यलोपे सवर्णदीर्घे राईहि । ममागमे राईहिं ।

सस्सस्य रन्नोः ।४।३।१८॥

षष्ठ्येकवचनसहितस्य रायशब्दस्य रन्नो इत्यादेशः स्यात् । रन्नो । राईण, राईणं । शेषं जिणवत् ।

सस्सस्येति—रायस्येत्यस्यानुवृत्तिः । स्सेन सहितः सस्सस्तस्य । रन्नोरिति प्रथमैकवचनान्तम् । राय+स्सेत्यत्रानेनादेशे रन्नो । राय+अणेत्यत्राकारस्येकारादेशे यलोपे सवर्णदीर्घे राईण । ममागमे राईणं । पंचमीसप्तम्यादिषु जिणवद्रूपाणि बोध्यानि ।

अत्ताप्पाभ्याम् ।४।३।५३॥

आभ्यां परस्येणप्रत्ययस्य णा इत्यादेशः स्यात् । अत्तणा । अप्पणा ।

अत्तेति—इणस्य णेत्यस्यानुवृत्तिः। अनेकवर्णत्वात्सर्वादेशः। अत्ताप्पशब्दा-वात्मवाचकौ। तद्रूपाणि प्रथमाद्वितीययो रायवद्भवन्ति। तृतीयैकवचनेऽनेन णादेशे अत्तणा, अप्पणा।

स्सस्य णोः ।४।३।५४॥

आभ्यां परस्य स्सप्रत्ययस्य णो इत्यादेशः स्यात्। अत्तणो। अप्पणो। शेषं जिणवत्।

स्सस्येति—अत्ताप्पाभ्यामिति पूर्वसूत्रादनुवर्त्तते। अनेकवर्णत्वात्सर्वादेशः। चतुर्थीषष्ठ्येकवचनेऽनेन णो इत्यादेशे अत्तणो। अप्पणो। अन्यानि रूपाणि जिणशब्दवज्ज्ञेयानि।

इणातोत्स्सेषु जसादीनां सक् ।४।३।६९॥

एषु परेषु जसादीनां सगागमो वा स्यात्।

इणेति—वेत्यनुवर्त्तते। जस, मण, वय, काय, तेय, चक्खु, जोग, एते जसादयः। कित्वादन्त्यावयवः। तेन जसादीनां सान्तत्वं निष्पद्यते।

सान्तादिणस्याः ।४।३।५५॥

सकारान्तान्नाम्नः परस्येणप्रत्ययस्यासादेशः स्यात्। जससा। मणसा। वयसा। कायसा। तेयसा। चक्खुसा। जोगसा।

सान्तादिति—सान्तादिति पञ्चम्यन्तं विशेषणम्। नाम्न इति विशेष्येण तदन्वयः। आसादेशे सकार इत्संज्ञकस्तेन सित्त्वात्सर्वादेशः। जसादीनां सगागमेन सान्तत्वे निष्पन्नेऽनेनेणस्यासादेशे जससा, मणसा, वयसा इत्यादि। सगागमाभावे तु जसेण, मणेण, वएण, काएण इत्यादि।

अतोत्स्सयोरोः ।४।३।५६॥

सकारान्तान्नाम्नः परयोरतोत्स्सयोरोसादेशः स्यात्। जससो। मणसो। वयसो। कायसो। तेयसो। चक्खुसो। जोगसो।

अतोदिति—सान्तादित्यस्यानुवृत्तिः। अतोच्च स्सश्च अतोत्स्सौ तयोः। सित्त्वात्सर्वादेशः। जसादीनां सगागमे सति सान्तत्वेऽस्य सूत्रस्य प्रवृत्तिः। पञ्चमीषष्ठ्येकवचनयोरोत्वे जससो, मणसो इत्यादि। सगागमाभावे जसस्स।

मणस्स। वयस्स इत्यादि। मण + मि इत्यत्र मेरादेरित्यनेन मकारस्य सकारे मौ व्यञ्जनादाविति ममागमे मणंसि। ममागमस्य बाहुल्येन क्वचित्तदभावे मणसि। सकाराभावे ममागमे मणंमि।

कम्मधम्मयोरुः ।४।३।६७॥

एतयोरुकारादेशो वा स्यादिणप्रत्यये परे। कम्मुणा। धम्मुणा। शेषं जिणवत्।

कम्मधम्मयोरिति—इणे वेति पदद्वयानुवृत्तिः। अन्त्यस्य षष्ठ्येति परिभाषयाऽन्त्यादेशः। एतयोः—कम्मधम्मशब्दयोः। उकारादेशे सतीणस्य णेत्यनेन णादेशे कम्मुणा, धम्मुणा। पक्षे कम्मेण, धम्मेण। तृतीयैकवचनं विनाऽन्यत्र जिणशब्दवद्रूपाणि ज्ञेयानि।

इकारान्तः पुंलिङ्गो मुणिशब्दः।

आदिदुद्भ्यः स्वरे सुपि पूर्वस्य ।३।२।३२॥

आकारादिकारादुकाराच्च स्वरादौ सुपि परे पूर्वपरयोः पूर्वसवर्णदीर्घ एकादेशः स्यात्। मुणी।

आदिदुद्भ्य इति—पूर्वपरयोः सवर्णः दीर्घ इत्येतत्पदत्रयमनुवर्त्तते। सवर्णे स्वरेऽदित इति सूत्रेण दीर्घे सिद्धेऽप्यसवर्णस्वरादौ सुपि दीर्घविधानार्थमिदं सूत्रम्। तथा च सवर्णे सुप्यप्यनेनैव दीर्घो विशेषविहितत्वात्। आच्च इच्च उच्चादिदुतस्तेभ्यः। स्वरे सुपीति सप्तम्यन्तं वर्णविधौ तदादाविति परिभाषया स्वरादाविति लाभः। मुणि + उदित्यत्रानेनेकारोकारयोः पूर्वसवर्णदीर्घैकादेशे मुणी।

इदुद्भ्यां णोरदितोः ।४।३।४९॥

इदुद्भ्यां परयोः प्रथमाद्वितीयाबहुवचनयोर्णो इत्यादेशो वा स्यात्पुंसि। मुणिणो, मुणी। मुणिं। मुणिणो, मुणी। मुणिणा। मुणीहिं, मुणीहि।

इदुद्भ्यामिति—पुंसि वेति पदद्वयस्यानुवृत्तिः। मुणि + अ इत्यत्रानेन णो इत्यादेशे मुणिणो। आदेशाभावे पूर्वसवर्णदीर्घे मुणी। एवमग्रेपि। मुणि + इणेत्यत्र इणस्य णेत्यनेन णादेशे मुणिणा। मुणि + इहि—अत्र सवर्णदीर्घे ममागमे च मुणीहिं। ममागमाभावे मुणीहि।

अएदतोत्स्सानामस्त्रियाम् ।४।३।५०॥

इदुद्भ्यां परेषामेषां णो इत्यादेशो वा स्यादस्त्रियाम् । मुणिणो, मुणिस्स, मुणीए । मुणीणं, मुणीण । मुणिणो, मुणीओ । मुणीहिन्तो । मुणिणो, मुणिस्स । मुणीणं । मुणिंसि, मुणिंमि, मुणीसु ।

अएदिति—इदुद्भ्याम् णो वेति पदत्रयस्यानुवृत्तिः । अएश्च अतोश्च स्सश्च अएदतोत्स्सास्तेषामिति विग्रहः । मुणि + अए इत्यत्रानेन णो इत्यादेशे मुणिणो । पक्षे अएतः स्स इति स्सादेशे मुणिस्स । पक्षे आदिदुद्भ्य इत्यादिना पूर्वसवर्णदीर्घे मुणीए इति रूपं भवति । मुणि + अण इत्यत्र आदिदुद्भ्य इत्यादिना पूर्वसवर्णदीर्घे इणाणेहीसीसूनामित्यनेन वैकल्पिके ममागमे मुणीणं । ममागमाभावे मुणीण । मुणि + अओत् अत्रानेन णो इत्यादेशे मुणिणो । पक्षे अकारस्य पूर्वसवर्णदीर्घादेशे प्रकृतिभावे मुणीओ । मुणि + इहिंतो अत्रादिदुतः इति सूत्रं प्रबाध्य पूर्वसवर्णदीर्घे मुणीहिन्तो । मुणि + स्स इत्यत्रानेन सूत्रेण णो इत्यादेशे मुणिणो । पक्षे मुणिस्स । मुणीणं पूर्ववत् । मुणि + मि इत्यत्र सिरिति स्यादेशे मौ व्यञ्जनादौ नाम्न इत्यनेन ममागमे मुणिंसि । स्यादेशाभावे मुणिंमि । मुणि + इसु अत्र सवर्णदीर्घे मुणीसु ।

इदुद्भ्यामामन्त्रण उतः ।३।४।६८॥

इकारोकाराभ्यां परस्यामन्त्रणैकवचनस्य लोपो वा स्यात् । भो ! मुणि ! मुणी । मुणिणो, मुणी । एवं तवस्सिगिरिजलहिप्रभृतयः ।

इदुद्भ्यमिति—लोपो वेति पदद्वयमनुवर्त्तते । मुणि + उ इत्यत्रानेनोतो लोपे भो ! मुणि ! पक्षे पूर्वसवर्णदीर्घे भो ! मुणी ! मुणि + अ इत्यत्राएदतोत्स्सानामस्त्रियामिति सूत्रेण णो इत्यादेशे भो ! मुणिणो ! पक्षे पूर्वसवर्णदीर्घे भो ! मुणी ! एवं सर्वत्र बोध्यम् ।

अथ उकारान्ताः पुंलिङ्गाः।

साहू।

अतोऽयोडवोडौ पुंसि ।४।३।५१॥

इकारोकाराभ्यां परस्य प्रथमाबहुवचनस्य क्रमेणायोड् अवोड् इत्यादेशौ वा स्यातां पुंसि। साहवो, साहुणो, साहू । साहुं । साहुणो, साहू । साहुणा। साहूहिं, साहूहि । साहुस्स, साहुणो, साहूए । साहूणं, साहूण । साहुणो, साहूओ । साहूहिन्तो । साहुस्स, साहुणो । साहूणं, साहूण । साहुंसि, साहुंमि । साहूसु । भो साहु ! साहू ! साहवो, साहुणो, साहू । एवं सवन्नुभाणुप्रभृतयः।

अतोऽयोडेति—इदुद्भ्याम् वा इति चानुवर्त्तते । अत इति षष्ठ्यन्तम् । अयोडवोडौ इति प्रथमाद्विवचनान्तम् । पुंसीति सप्तम्यन्तम् । इकारात्परस्यायोड् उकारात्परस्यावोडित्यर्थः । साहु + अ इत्यत्रानेन सूत्रेणाकारस्यावोडादेशे डित्वाट्टेर्लोपे साहवो । एतदभावे णो इत्यादेशे साहुणो । पक्षे पूर्वसवर्णदीर्घे साहू । साहु + म् इत्यत्रानुस्वारे साहुं । साहु + इ इत्यत्रेकारस्य णो इत्यादेशे साहुणो । पक्षे पूर्वसवर्णदीर्घे साहू । साहु + इणेत्यत्र इणस्य णा इत्यनेन णादेशे साहुणा । साहु + इहि इत्यत्रेणाणेहीसीसूनामिति वैकल्पिके ममागमे पूर्वसवर्णदीर्घे साहूहि । साहु + अए इत्यत्र अएतः स्सो नाम्नः इत्यनेन स्सादेशे साहुस्स, तदभावे णो इत्यादेशे साहुणो । तदभावे पूर्वसवर्णदीर्घे साहूए। साहु + अण इत्यत्र पूर्वसवर्णदीर्घे इणाणेहीसीसूनामिति सूत्रेण वैकलिपके ममागमे मस्यानुस्वारे साहूणं । पक्षे साहूण । साहु + अतो इत्यत्र अएदतोत्स्सानामस्त्रियामित्यनेन णो इत्यादेशे साहुणो । पक्षे तकारस्य यकारे लोपे पूर्वसवर्णदीर्घे प्रकृतिभावे साहूओ । साहु + इहिन्तो इत्यत्र पूर्वसवर्णदीर्घे साहूहिन्तो । साहुस्स, साहुणो, साहूणं, साहूण । अत्र पूर्ववज्ज्ञेयम् । साहु + मि इत्यत्र सिरिति सूत्रेण स्यादेशे मौ व्यञ्जनादौ नाम्न इत्यनेन ममागमेऽनुस्वारे साहुंसि । स्यादेशाभावे साहुंमि । साहुइ + सु इत्यत्र पूर्वसवर्णदीर्घे साहूसु । साहु + उ इत्यत्रोतो लोपे भो ! साहु ! पूर्वसवर्णदीर्घे भो ! साहू ! शेषं पूर्ववत् । एवं सवन्नुभाणुप्रभृतयो बोध्याः ।

बहोरवेडतो वा पुंसि ।४।३।५७॥

बहुशब्दात्परस्य प्रथमाबहुवचनस्यावेडादेशो वा स्यात् । बहवे, बहवो, बहुणो । बहू ।

बहोरिति—बहोरिति पञ्चम्यन्तम् । अवेडिति प्रथमान्तम् । अत इति षष्ठ्यन्तम् । वेत्यनुवर्त्तते । बहु + अ इत्यत्रानेन सूत्रेणावेडादेशे डित्वादुकारस्य लोपे बहवे । अवेडादेशाभावेऽतोऽयोडवोडौ पुंसीति सूत्रेणावोडादेशे उलोपे बहवो । पक्षे णो इत्यादेशे बहुणो पूर्वसवर्णदीर्घे बहू । बहुशब्दो बहुत्व-संख्याविशिष्टवाचकः । अतो नित्यं बहुवचनान्तः । शेषं साहुवत् ।

पितुप्रभृतिभ्यो डाः ।४।३।४॥

एभ्यो विहितस्योत्प्रत्ययस्य डादेशः स्यात् । पिया, पिता ।

पितुप्रभृतिभ्य इति—उत इत्यनुवर्त्तते । पितु + उत् इत्यत्रानेनोतः स्थाने डादेशे तकारस्य यकारे पिया । यकाराभावे पिता ।

अतोडरोः ।४।३।५॥

पितुप्रभृतिभ्यः शब्देभ्यः परस्यातो डरो इत्यादेशः स्यात् । पियरो, पितरो ।

अत इति—पितुप्रभृतिभ्य इत्यनुवर्त्तते । पितु + अत् इत्यत्रानेन सूत्रेणातो डरो इत्यादेशे डस्य लोपे डित्वाट्टिलोपे तस्य यत्वे पियरो । यत्वाभावे पितरो । अयञ्चादेशो नित्यस्तेन पक्षे पूर्वसवर्णदीर्घं विधाय पितू इत्येवं न भवति ।

मो डरम् ।४।३।७॥

पितुप्रभृतिभ्यः शब्देभ्यः परस्य मस्य डरमित्यादेशः स्यात् । पियरं, पितरं ।

म इति—पितुप्रभृतिभ्य इत्यस्यानुवृत्तिः । पितु + म इत्यत्रानेन सूत्रेण मकारस्य डरमित्यादेशे डलोपे डित्वाट्टिलोपे तकारस्य यकारे मस्यानुस्वारे पियरं । यकाराभावपक्षे पितरं । अत्रादेशस्य नित्यत्वात् पितुमिति न ।

एः स्सस्य वा ।४।३।६॥

पितुप्रभृतिभ्यः शब्देभ्यः परस्य स्सस्यैसादेशो वा स्यात् । पिउए, पिउस्स, पिउणो ।

एः स्सेति—पितुप्रभृतिभ्य इत्यनुवर्त्तते। अत्र स्सप्रत्ययस्य सामान्यतयोक्तत्वेन चतुर्थ्येकवचने स्सादेशेऽप्ययमादेशो बोध्यः। पितु+अए इत्यत्राएतः स्सो नाम्न इति सूत्रेण स्सादेशेऽनेन सूत्रेणैकारादेशे तकारस्य यकारे लोपे प्रकृतिभावे च पिउए। एतदभावे पिउस्स। स्सादेशाभावेऽएदतोत्स्सानामस्त्रियामिति सूत्रेण णो इत्यादेशे पिउणो। एवं षष्ठ्येकवचनेऽपि।

उत आमन्त्रणे डश्च ।४।३।८॥

पितुप्रभृतिशब्देभ्यः परस्यामन्त्रणैकवचनस्योतो डडरमावादेशौ स्यातां पर्यायेण। हे पिय! हे पियरम्! शेषं साहुवत्। एवं भातु नत्तु जामात्वादयः।

उत इति—पितुप्रभृतिभ्य इत्यनुवर्त्तते डरमिति च। पितु+उ इति स्थितेऽनेनोकारस्य डादेशे डलोपे डित्वाट्टिलोपे तकारस्य यत्वे स्वराद्यस्य स्वरे इत्यत्र बहुलमित्यनुवृत्त्या यलोपाभावे हे पिय! उकारस्य डरमादेशपक्षे डलोपे डित्वाट्टिलोपे तकारस्य यकारे हे पियरम्! अत्रापि पूर्ववद् यलोपाभावः, बहुवचने प्रथमाबहुवचनवत्। शेषमिति पिउणो, पिऊ द्वि० ब०। पिउणा, पिऊहिं, पिऊहि। तृ०। पिउणं, पिऊण च० बहु०। पिउणो, पिऊओ, पिऊहिंतो पञ्चमी। षष्ठी चतुर्थीवत्। पिउंसि, पिउंमि। पिऊसु। स०।

ओत उदिहीहिंतविसुषु ।३।२।२६॥

ओतः परेषु उत् इहि इहिंतो इसु इत्येतेषु परेषु पूर्वपरयोः पूर्वसजातीयः स्यात्। गो।

ओत इति—पूर्वपरयोः पूर्व इत्यनुवर्त्तते। गोशब्दादुति प्रत्ययेऽनेनौकारस्योकारस्य चोभयोः स्थाने ओकारे गो। एवमेव गोहिं। गोहिंतो। गोसु।

डावोर्गोः ।४।३।३९॥

गोः परयोरदितोर्डावोरादेशो भवति। गावो।

डावोरिति—अदितोरित्यनुवर्त्तते। प्रथमाबहुवचनेऽतो द्वितीयाबहुवचने इतश्चानेन डावोर्भवति। तथा च गोशब्दादति विभक्तौ डावादेशे डिति टिलोपे गावो। एवमेव द्वितीयाबहुवचने बोध्यम्।

मिणाएदतोत्सामिषु गोर्गवः ।४।३।२०॥

एषु परेषु गोशब्दस्य गवादेशः स्यात् । गवं । गावो । गवेण । गोहिं । गवाए । गवं । गवा, गवाओ । गोहिंतो । गवस्स ।

मिणाएदिति—मश्चेणश्चाएश्चातोश्च स्सश्च मिश्चेति विग्रहः, इतरेतरयोगद्वन्द्वः । अनेकवर्णत्वात्सर्वादेशः । आदेशोऽदन्तः । अतएवैतदादेशे जिणवत्कार्याणि भवन्ति । गोहिं इत्यादौ तु गोवत्कार्याणि भवन्ति । गोशब्दादणमि विभक्तौ वक्ष्यमाणसूत्रेण डवमादेशे टिलोपे गवं । एवमेव षष्ठीबहुवचनेऽपि ।

अणस्य डवम् ।४।३।२१॥

गोः परस्याणप्रत्ययस्य डवमादेशः स्यात् । गवं । गवे, गवंसि, गवंमि । गोसु । हे गो ! गावो ।

अणस्य इति—डावोरिति सूत्रतो गोरित्यवर्त्तते । अनेकवर्णत्वात्सर्वादेशः । गोशब्दादणस्य डवमादेशे टिलोपे गवं । मस्यानुस्वारः । सम्बोधने प्रथमावत् सामान्यतया उदतोरुपादानात् ।

अथ सव्वणामशब्दाः ।

सव्वादीनि सव्वणामानि ।१।१।२६॥

सव्वादयः शब्दाः सव्वणामसंज्ञाः स्युः । सव्वे, सव्वो ।

सव्वादय इति—सव्वादीन्युद्दिश्य सव्वणामसंज्ञा विधीयते न तु सव्वणाममुद्दिश्य सव्वादिसंज्ञा, लाघवार्थमेव संज्ञाया आवश्यकतयैकस्यानेकसंज्ञाकरणे लाघवाभावेन तत्करणं व्यर्थं स्यात् । किञ्च यच्छब्दयोगः प्राथम्यमित्याद्युद्देश्यलक्षणलक्षिततया सव्वादेरेवोद्देश्यत्वमुचितम् । न च संज्ञाया लाघवप्रयोजनकतया सादिसंज्ञामपहाय नववर्णघटितगुरुसंज्ञाविधाने किं फलमिति

वाच्यं, सव्वेसिं णामं सव्वणाममिति महासंज्ञया सर्वार्थवाचकस्यैव सव्वणाम-संज्ञाया लाभेन यत्र कस्यचित् सव्वेति नाम कृत्वा सव्वशब्दः प्रयुज्यते तत्र सव्वशब्दस्य सर्वार्थवाचकत्वाभावेन सव्वणामसंज्ञाया अप्रवृत्तेरेव फलत्वात् । एवमग्रेऽपि । सव्व+उ इति स्थिते इदुतः पुंस्यत इत्यनेनोकारस्येकारे वृद्धावेकारे सव्वे । इकाराभावे वृध्यावोकारे सव्वो ।

इः सव्वणामात् ।४।३।५८॥

अकारान्तसव्वणामशब्दात्प्रथमाबहुवचनस्येकारादेशः स्यात्पुंसि । सव्वे । सव्वं । सव्वे । सव्वेणं, सव्वेण । सव्वेहिं, सव्वेहि । सव्वस्स, सव्वाए ।

इः सव्वेति—पुंसीत्यनुवर्त्तते अत इति च । यद्यपि सामान्यतः प्रथमाविभक्तौ विधानेऽपि न क्षतिः प्रथमैकवचनेऽपि सव्वे इत्यस्येष्टत्वात् । ननु तथा सति सव्वो इति कथं भवेदिति चेन्न, बहुलग्रहणसम्बन्धात्प्रथमैकवचने विकल्पेन प्रवृत्त्योक्तरूपसिद्धेः । तथापि बहुलग्रहणसम्बन्धाभावसूचनायैव तथोक्तमन्यथाऽत्रापि विकल्पः सम्भवेत् । तथा चात्रापि सव्वो इत्यनिष्टं रूपं विकल्पेन स्यात् । सव्व+अ इत्यत्रानेनाकारस्येकारे वृद्धावेकारे सव्वे । सव्व+म् इत्यत्रानुस्वारे सव्वं । सव्वे पूर्ववत् । सव्व+इण इत्यत्रेणाणेहीसीसूनामिति सूत्रेण विकल्पेन ममागमेऽनुस्वारे वृद्धौ सव्वेणं । ममागमाभावे सव्वेण । सव्व+इहि अत्र ममागमेऽनुस्वारे वृद्धौ सव्वेहिं । ममागमाभावपक्षे सव्वेहि । सव्व+अए इति स्थितेऽएतः स्स इत्यादिना स्सादेशे सव्वस्स । पक्षेऽदिदुत इति सूत्रं प्रबाध्य पूर्वसवर्णदीर्घे प्रकृतिभावे सव्वाए ।

अणस्येसिरस्त्रियाम् ।४।३।६१॥

अकारान्तसव्वणामशब्दात्परस्याणप्रत्ययस्येसिरादेशः स्यादस्त्रियाम् ।

सव्वेसिं, सव्वेसि । सव्वा, सव्वाओ । सव्वेहिंतो । सव्वस्स । सव्वेसिं, सव्वेसि । सव्वंसि, सव्वंमि, सव्वे । सव्वेसु ।

अणस्येसिरिति—सव्वणामात् अत इति पदद्वयमनुवर्त्तते । अनेकवर्णत्वात्सर्वादेशः । सव्व+अण इत्यत्रानेन इसि इत्यादेशे इणाणेहीसीसूनामित्यनेन वैकल्पिके ममागमेऽनुस्वारेऽतः स्वरे परस्य सवर्णे इति सूत्रेण वृद्धौ सव्वेसिं । ममागमाभावे सव्वेसि । सव्व+अतोदिति स्थितेऽतोतोऽतः इति सूत्रेणौकारस्य लोपे तकारस्य यकारे लोपे पूर्वसवर्णदीर्घे च सव्वा । पक्षे पूर्वसवर्णदीर्घे तकारस्य

यत्वे यस्य लोपे प्रकृतिभावे सव्वाओ । सव्व + इहिंतो इति स्थिते वृद्धौ बहुल-ग्रहणात्तकारस्य यकाराभावे सव्वेहिंतो । सव्वस्स । सव्वेसिं पूर्ववत् ।

सेः स्सिं वा ।४।३।५९॥

अकारान्तसव्वणामशब्दात्परस्य सप्तम्येकवचनस्य सेः स्सिमादेशो वा स्यात् । सव्वस्सिं ।

सेः स्सिमिति—अतः सव्वणामादिति पदद्वयमनुवर्त्तते । सव्व + म्मि इत्यत्र सिरित्यनेन स्यादेशेऽनेन सूत्रेण सेः स्सिमादेशेऽनुस्वारे सव्वस्सिं । पक्षे सव्व + म्मि इत्यत्र सिरित्यनेन स्यादेशे मौ व्यञ्जनादौ नाम्न इत्यनेन ममा-गमेऽनुस्वारे सव्वंसि । स्यादेशाभावे सव्वंमि । पक्षे मेरिस् इति सूत्रेण इसा-देशे वृद्धौ सव्वे । सव्व + इसु इत्यत्र वृद्धौ सव्वेसु ।

जतकेभ्योऽतोतो वा म्हाः ।४।३।६२॥

सर्वनामसंज्ञकेभ्य एभ्यः परस्य पञ्चम्येकवचनस्य म्हादेशो वा स्यादस्त्रियाम् । जम्हा । शेषं सव्वशब्दवत् ।

जतकेभ्य इति—जश्च तश्च कश्चेति द्वन्द्वः । सव्वणामात् अस्त्रियामिति पदद्वयमनुवर्त्तते । अनेकवर्णत्वात्सर्वादेशः । ज + अतोदित्यत्रानेन सूत्रेण विभक्ते-र्म्हादेशे जम्हा । म्हादेशाभावेऽतोतोऽतइति सूत्रेणौकारस्य लोपे तस्य यत्वे यलोपे पूर्वसवर्णदीर्घे च जा । पक्षे पूर्वसवर्णदीर्घे तकारस्य यकारे लोपे प्रकृतिभावे जाओ । शेषमिति—जे, जो । जे ॥ प्र० ॥ जं । जे ॥ द्वि० ॥ जेणं, जेण, जेहिं, जेहि ॥ तृ० ॥ जस्स, जाए । जेसिं, जेसि ॥ च० ॥ जेहिंतो ॥ पं० बहु० ॥ जस्स । जेसिं, जेसि ॥ ष० ॥ जंसि, जंमि, जे, जस्सिं । जेसु ॥ स० ॥ शेषं सव्वशब्दवदित्यत्र जशब्दस्येति शेषः । तादिशब्देषु विशेष-रूपाणां मूल एव दर्शितत्वात् ।

उत्येततयोरक्लीबे सः ।२।३।७८॥

एततशब्दयोरुपधायाः प्रथमैकवचने परे सकारादेशः स्यादक्लीबे ।

उत्येतेति—उपधाया इत्यनुवर्त्तते । उति एततयोः अक्लीबे स इति पदचतुष्टयम् । एतश्च तश्चेति द्वन्द्वः । अन्यवचने परे क्लीबे च सकाराभावादुतीति अक्लीबे इति चोक्तम् । सकारोत्तराकार उच्चारणार्थः ।

एतताभ्यां पुंसि वा ।३।४।७०॥

आभ्यां परस्य प्रथमैकवचनस्य लोपो वा स्यात्पुंसि । स, से, सो । ते ।

एतताभ्यामिति—उत इति लोप इति द्वयोरनुवृत्तिः । त + उ इत्यत्रोत्येतत्तयोरक्लीवे स इत्यनेन तकारस्य सकारेऽनेन विभक्तेर्लोपे स । लोपाभावे 'इदुतः पुंस्यत्' इति सूत्रेणोकारस्येकारे वृद्धौ से । तदभावे वृद्धौ सो । ते । तं । ते । तेणं, तेण । तेहिं, तेहि । तस्स, ताए । तेसिं, तेसि । त + अतोदित्यत्र 'जतकेभ्योऽतोतो वा म्हा' इति विभक्तेर्म्हादेशे तम्हा । एतदभावेऽतोतोऽत इति सूत्रेणौकारस्य लोपे तकारस्य यकारे यलोपे पूर्वसवर्णदीर्घे च ता । पक्षे पूर्वसवर्णदीर्घे तस्य यत्वे लोपे प्रकृतिभावे ताओ । तेहिंतो ।

तस्य सस्सस्य सेः ।४।३।७२॥

तशब्दस्य षष्ठ्येकवचनस्ससहितस्य से इत्यादेशो वा स्यात् । से, तस्स । तेसिं, तेसि । शेषं जशब्दवत् ।

तस्येति—स्सेन सहितः सस्सस्तस्येत्यर्थः । वेत्यनुवर्त्तते । षष्ठ्येकवचन एवायमादेशो न तु चतुर्थ्यामप्यनभिधानात्तदाह षष्ठ्येकवचनेति । त + स्सेत्यत्रानेन प्रकृतिप्रत्यययोरुभयोः स्थाने से इत्यादेशे से, तस्येत्यर्थः । पक्षे तकारस्य स्सादेशे तस्स । तेसिं, तेसि । तंसि, तंमि, ते तस्सिं । तेसु । के, को । के । कं । के । केणं, केण । केहिं, केहि । कस्स, काए । केसिं, केसि । कम्हा, का, काओ ।

कादिहिन्तोरितो डओः ।४।३।३३॥

कशब्दात्परस्येहिंतोप्रत्ययस्यादेर्डओ इत्यादेशः स्यादस्त्रियाम् । कओहिंतो । शेषं जशब्दवत् ।

कादीति—कात् इहिंतोः इतः डओरिति पदचतुष्टयम् । अस्त्रियामित्यनुवर्त्तते । क + इहिंतोऽत्रानेन विभक्तेरादेरिकारस्य डओ इत्यादेशे डलोपे डित्वाट्टिलोपे प्रकृतिभावे कओहिंतो । कस्स । केसिं, केसि । इत्यादि ।

इमस्य सोतः पुंस्ययम् ।४।३।२४॥

इमशब्दस्योप्रत्ययसहितस्यायमित्यादेशो वा स्यात्पुंसिं । अयं, इमे ।

इमस्येति—उता सह सोत् तस्य, सोत इत्यर्थः । वेत्यनुवर्तते । इम+उ इत्यत्र प्रकृतिप्रत्यययोरुभयोः स्थानेऽयमित्यादेशे अयम् । पक्षे 'इदुतः पुंस्यत' इत्यनेनेकारादेशे वृद्धौ इमे ।

इमस्य मोर्णट् ।४।२।५॥

इमसम्बन्धिनो मो इत्यस्य णडागमो वा स्यात् । इणमो, इमो । इमे ।

इमस्येति—वेत्यनुवर्तते । इम+उ इत्यत्रेकाराभावे वृद्धौ इमो इति स्थितेऽनेन सूत्रेण मो इत्यस्य णडागमे टित्त्वादाद्यवयवे इणमो । णडागमाभाव इमो । इणमो इत्यत्र "जंबू! इणमो अण्हयसंवरविणिच्छयं पवयणस्स निस्सं दं" इति पण्ह० १, १; प्रमाणमस्ति । इम+अ इति स्थिते 'इः सव्वणामादत' इत्यनेनाकारस्येकारादेशे वृद्धावेकारे इमे ।

मस्य णो मि ।४।३।२७॥

इमशब्दसम्बन्धिमकारस्य णकारादेशो वा स्यान्मप्रत्यये परे । इणं, इमं । इमे ।

मस्येति—इमस्येति वेति चानुवर्तते । इम+म् इत्यत्रानेन मकारस्य णकारेऽनुस्वारे इणं । पक्षे इमं । इणमित्यत्र "गोयमो इणमब्बवी । उत्त० २३।३१। इणमक्खेवं पुच्छे" भग० २, १; इति प्रमाणमस्ति । इमे । पूर्ववत् ।

अस्त्रियामिणेऽणः ।४।३।२८॥

इमशब्दस्याणादेशो वा स्यादिणप्रत्यये परेऽस्त्रियाम् । अणेण, इमेणं, इमेण । इमेहिं, इमेहि । इमस्स, इमाए । इमेसिं, इमेसि । इमा, इमाओ । इमेहिन्तो ।

इमस्येति—इमस्येत्यनुवर्तते । अनेकवर्णत्वात्सर्वादेशः । इम+इण इत्यवस्थायामनेनेमस्याणादेशे वृद्धौ अणेण । पक्षे वृद्धौ वैकल्पिके ममागमे च कृतेऽनुस्वारे इमेणं । ममागमाभावपक्षे इमेण । इम+इहि अत्र ममागमे वृद्धौ इमेहिं । ममागमाभावे इमेहि । इम×अए इत्यत्राएतः स्सो नाम्न इत्यनेन स्सादेशे इमस्स । स्सादेशाभावे तु पूर्वसवर्णदीर्घे प्रकृतिभावे इमाए । इम×अण इत्यत्राणस्येसिरस्त्रियामिति सूत्रेण इसिरित्यादेशे इणाणेह्रीसीसूनाम् इति विकल्पेन ममागमेऽनुस्वारे अतः स्वरे परस्य सवर्ण इत्यनेन वृद्धौ इमेसिं । ममागमाभावे इमेसि ।

इम × अतोदित्यत्रातोतोऽत इति सूत्रेणौकारस्य लोपे तकारस्य यकारे लोपे पूर्वसवर्णदीर्घे इमा। पक्षे पूर्वसवर्णदीर्घे तस्य यत्वे लोपे प्रकृतिभावे इमाओ। इम × इहिंतो इत्यत्र वृद्धौ इमेहिंतो।

स्सिंस्सयोरस् ।४।३।२९॥

इमशब्दस्यासादेशो वा स्यात् स्सिंस्सयोः परयोरस्त्रियाम्। अस्स, इमस्स। इमेसिं, इमेसि।

स्सिंस्सयोरिति—इमस्य वा अस्त्रियामिति पदत्रयमनुवर्तते। सित्त्वात् सर्वादेशः। अत्र स्सशब्देन षष्ठ्येकवचनस्यैव ग्रहणं नतु चतुर्थ्येकवचनस्य, चतुर्थ्यां तादृशप्रयोगस्यादर्शनात्। इम + स्स इत्यत्रानेन सूत्रेणेमस्यासादेशे इत्संज्ञकस्य सस्य लोपे अस्स। पक्षे इमस्स। इमेसिं। पूर्ववत्। इमस्सिं कस्सिंवत्।

अयः सौ ।४।३।२६॥

इतशब्दस्यायादेशो वा स्यात् सौ परे। अयंसि, अस्सिं, इमस्सिं, इमंमि, इमे, इमेसु। एस, एसे, एसो। एए। एयं। एए। एएणं, एएण। एएहिं, एएहि। एयस्स, एयाए, एएसिं, एएसि। एया, एयाओ। एएहिंतो, एयस्स। एएसिं, एएसि। एयंसि, एयंमि, एए, एयस्सिं, एएसु। एवमन्नकयरेयरादयः।

अय इति—इमस्य वा इति चानुवर्तते। अनेकवर्णत्वात्सर्वादेशः। इम + मि इत्यत्र 'सिः' इति सूत्रेण स्यादेशेऽनेन सूत्रेणेमस्यायादेशे ममागमेऽनुस्वारे अयंसि, अयंसि लोए॥ इत्युत्त० १७।२०॥ पक्षे सेः स्सिमिति सेर्विकल्पेन स्सिमादेशे 'स्सिंस्सयोरस्' इति सूत्रेणेमस्यासादेशे मस्यानुस्वारे अस्सिं। असादेशाभावे इमस्सिं। स्सिमादेशाभावे ममागमेऽनुस्वारे इमंसि। स्यादेशाभावे तु इमंमि। पक्षे मेरिसिति सूत्रेणेसादेशे वृद्धौ इमे। इम + इसु इत्यत्र वृद्धौ इमेसु। एत + उ इत्यत्रोत्येततयोरक्लीबे स इत्यनेनोपधायास्तकारस्य सकारे 'एतताभ्यामक्लीबे वा' इत्यनेन विभक्तेर्लोपे एस। लोपाभावे 'इदुतः पुंस्यत' इति सूत्रेणोकारस्येकारे वृद्धौ एसे। इत्वाभावे वृद्धौ एसो। एत + अ इत्यत्र 'इः सव्वणामादतः' इति सूत्रेणाकारस्येकारे तकारस्य यकारे लोपे वृद्धौ प्रकृतिभावे एए। एत + म् इत्यत्र तकारस्य यत्वे लोपाभावेऽनुस्वारे एयं। एत + इ इत्यत्र तस्य यत्वे लोपे वृद्धौ एए। एत + इण इत्यत्र तस्य यत्वे लोपे ममागमेऽनुस्वारे वृद्धौ च एएणं।

ममागमाभावे एएण । एत + इहि अत्र तस्य यत्वे लोपे वैकल्पिके ममागमेऽनुस्वारे वृद्धौ च एएहिं । ममागमाभावे एएहि । एत + अए इत्यत्राएतः स्सो नाम्नः इति सूत्रेण स्सादेशे एयस्स । बहुलग्रहणात्तकारस्य यकाराभावे एतस्स । स्सादेशाभावे तकारस्य यकारे पूर्वसवर्णदीर्घे प्रकृतिभावे बहुलग्रहणाद् यकारस्य लोपाभावे एयाए । एत + अण इत्यत्र 'अणस्येसिरस्त्रियामि'ति सूत्रेणेस्यादेशे 'इणाणेहीसीसूनाम्' इति वैकल्पिके ममागमेऽनुस्वारे तकारस्य यकारे लोपे च वृद्धौ एएसिं । ममागमाभावपक्षे एएसि । एत + अतोदित्यत्रातोतोऽत इति सूत्रेणौकारस्य लोपे तकारस्य यत्वे लोपे एत + अ इति जाते पूर्वसवर्णदीर्घे तकारस्य यकारे बहुलग्रहणाल्लोपाभावे एया । ओकारस्य लोपाभावपक्षे पूर्ववत् सर्वकार्ये प्रकृतिभावे एयाओ । एत + इहिंतो इत्यत्र वृद्धौ एतशब्दस्थतकारस्य यकारे लोपे बहुलग्रहणाद्विभक्तिस्थतकारस्य यत्वाभावे प्रकृतिभावे एएहिंतो । एयस्स । एएसिं, एएसि । पूर्ववत् । एत + मि इत्यत्र स्यादेशे तस्य यत्वे ममागमेऽनुस्वारे एयंसि । स्यादेशाभावे एयंमि । पक्षे मेरिसादेशे तकारस्य यकारे लोपे वृद्धौ प्रकृतिभावे एए । सेः स्सिमिति स्सिमादेशे तकारस्य यकारे एयस्सिं । एत + इसु इत्यत्र वृद्धौ तकारस्य यकारे लोपे प्रकृतिभावे एएसु ।

अम्हस्य हमहमौ सोतः ।४।३।७६॥

उप्रत्ययसहितस्याम्हशब्दस्य हं अहमित्यादेशौ पर्यायेण स्याताम् । हं, अहं ।

अम्हस्येति—उता सह वर्तमानः सोत् तस्येति बहुव्रीहिः । अम्हशब्दस्यानेन हमादेशेऽनुस्वारे हं । अहमादेशे अहं ।

वा सातो वयम् ।४।३।८२॥

अप्रत्ययसहितस्याम्हशब्दस्य वयमित्यादेशो वा स्यात् । वयं, अम्हे ।

वा सेति—अम्हस्येत्यनुवर्त्तते । अता सह वर्तमानः सात् तस्येति बहुव्रीहिः । अम्ह + अ इत्यत्रानेन प्रकृतिप्रत्यययोरुभयोः स्थाने वयमादेशेऽनुस्वारे वयं । पक्षे 'इः सव्वणामादतः' इति सूत्रेणाकारस्येकारे वृद्धौ अम्हे ।

समो मेमंममममः ।४।३।७७॥

मप्रत्ययसहितस्याम्हशब्दस्य मे मं मम ममम् इत्येते आदेशाः पर्यायेण स्युः । मे, मं, मम, ममम् ।

सम इति—अम्हस्येत्यनुवर्तते। मकारेण सह वर्तमानः समस्तस्येति बहुव्रीहिः। अम्ह + म् इत्यत्रानेन प्रकृतिप्रत्यययोरुभयोः स्थाने मे इत्यादेशे मे। तदभावे मं इत्यादेशे मं। तदभावे मम इत्यादेशे मम। एतदभावे मममित्यादेशेऽनुस्वारे ममं। एवं रूपचतुष्टयम्।

सेतो नेनावौ।४।३।८३॥

द्वितीयाबहुवचनसहितस्याम्हशब्दस्य ने नो इत्यादेशौ वा स्याताम्। णे, ने, णो, नो, अम्हे।

सेतो नेनेति—अम्हस्य वा इति पदद्वयमनुवर्तते। इता सह सेत् तस्येति बहुव्रीहिः। अम्ह + इ इत्यत्रानेन प्रकृतिप्रत्यययोरुभयोः स्थाने ने इत्यादेशे णत्वे णे। णत्वाभावे ने। एवं णो, नो। पक्षे वृद्धौ अम्हे।

सेणस्य मेमएमयाः।४।३।७८॥

इणप्रत्ययसहितस्याम्हशब्दस्य मे मए मया इत्येत आदेशाः पर्यायेण स्युः। मे, मए, मया।

सेणस्येति—अम्हस्येत्यनुवर्तते। इणेन सह वर्तमानः सेणस्तस्येति बहुव्रीहिः। मेश्च मएश्च मयाश्चेति द्वन्द्वः। अम्ह + इण इत्यत्रेणसहितस्याम्हशब्दस्य स्थानेऽनेन सूत्रेण मे इत्यादेशे मे। मए इत्यादेशे प्रकृतिभावे मए। मया इत्यादेशे मया।

सेहेर्नेः।४।३।८४॥

इहिप्रत्ययसहितस्याम्हशब्दस्य ने इत्यादेशो वा स्यात्। णे, अम्हेहिं, अम्हेहि।

सेहेरिति—अम्हस्य वा इति द्वयोरनुवृत्तिः। इहिसहितः सेहिस्तस्येति बहुव्रीहिः। अम्ह + इहि इत्यत्रानेनेहिसहितस्याम्हशब्दस्य ने इत्यादेशे णत्वे णे। पक्षे वृद्धौ वैकल्पिके ममागमेऽनुस्वारेऽम्हेहिं। ममागमाभावेऽम्हेहिं। दिट्ठं च णे सुयं च णे। आचा०।१।४।२॥

सातोतो ममाओममाहिंतावौ।४।३।८०॥

पञ्चम्येकवचनसहितस्याम्हशब्दस्य ममाओ ममाहिंतो इत्येतावादेशौ पर्यायेण स्याताम्। ममाओ, ममाहिंतो। अम्हेहिंतो।

सातोत इति—अम्हस्येत्यनुवर्तते । अतोता सह सातोत् तस्येति बहुव्रीहिः । ममाओश्च ममाहिंतोश्चेति द्वन्द्वः । अम्ह + अतोदित्यत्रानेन सूत्रेणातोत्सहितस्याम्हशब्दस्य स्थाने ममाओ इत्यादेशे प्रकृतिभावे ममाओ । पक्षे ममाहिंतो इत्यादेशे ममाहिंतो । अम्ह + इहिंतो इत्यत्र वृद्धौ अम्हेहिंतो । बहुलग्रहणान्न सर्वत्र तकारस्य यकारः ।

सस्सस्य मेममममंमज्झंमहंमोमज्झाः ।४।३।७९॥

स्सप्रत्ययसहितस्याम्हशब्दस्य मे मम ममं मज्झं महं मो मज्झ इत्येते आदेशाः स्युः पर्यायेण । मे, मम, ममं, मज्झं, महं, मो, मज्झ ।

सस्सस्येति—अम्हस्येत्यनुवर्तते । स्सेन सह सस्सस्तस्येति विग्रहः । मेश्च ममश्च ममश्च मज्झश्च महश्च मोश्च मज्झश्चेति द्वन्द्वः । अम्ह + स्स इत्यत्र प्रकृतिप्रत्यययोरुभयोः स्थानेऽनेन सूत्रेण मे इत्यादेशे मे । ममादेशे मम । मममादेशेऽनुस्वारे ममं । मज्झमादेशेऽनुस्वारे मज्झं । महमादेशेऽनुस्वारे महं । मो इत्यादेशे मो । मज्झादेशे मज्झ ।

अम्हं साणस्य ।४।३।८५॥

अणसहितस्याम्हशब्दस्याम्हमादेशो वा स्यात् । अम्हं ।

अम्हमिति—अणेन सह साणस्तस्येति बहुव्रीहिः । अम्हस्य वेति द्वयोरनुवृत्तिः । अम्ह + अण इत्यत्रानेन प्रकृतिप्रत्यययोरुभयोः स्थाने अम्हमित्यादेशेऽनुस्वारे अम्हं ।

नेनवस्साकमः ।४।३।८६॥

अणसहितस्याम्हशब्दस्य ने नो अस्साकमित्येत आदेशा वा स्युः । णे, ने, णो, नो, अस्साकं, अम्हाणं ।

नेनवेति—साणस्य अम्हस्य वेति पदत्रयमनुवर्तते । अम्ह + अण इत्यत्रानेन ने इत्यादेशे णत्वे णे । णत्वाभावे ने । नो इत्यादेशे णत्वे णो । णत्वाभावे नो । अस्साकमादेशेऽनुस्वारे अस्साकं । एतदभावे ममागमे पूर्वसवर्णदीर्घेऽनुस्वारे अम्हाणं । णे इत्यत्र 'एयं णे पेच्च भवे' ओव० २७; इति प्रमाणम् । एतदस्माकं प्रेत्य भव इति तदर्थः ।

मम्हि ससेः ।४।३।८७॥

सिप्रत्ययसहितस्याम्हशब्दस्य मम्हिमादेशो वा स्यात् । मम्हिं ।

मम्हिमिति—अम्हस्येति वेति चानुवर्तते । सिना सह ससिस्तस्येति विग्रहः । अम्ह + मि इत्यत्र 'सिः' इति सूत्रेण मेः स्यादेशेऽनेन सिसहितस्याम्हस्य 'मम्हिम्' इत्यादेशेऽनुस्वारे मम्हिं । दृश्यते च "तं भद्दं णं भवतु देवाणुप्पियाणं मम्हिं । जस्स अणुप्पभावेण अक्किट्ठे जाव विहरामिः ॥" भग० ॥ ३-१ ॥ तद्भद्रं भवतु देवानुप्रियाणां मयि यस्यानुप्रभावेणाक्लिष्टो यावद्विहरामि । पक्षे—

मौ ममम् ।४।३।८१॥

अम्हशब्दस्य मममित्यादेशः स्यात् सप्तम्येकवचने परे । ममंसि, ममंमि । अम्हेसु ।

माविति—अम्हस्येत्यनुवर्तते । अम्ह मि इत्यत्र मेः स्यादेशेऽम्हशब्दस्यानेन सूत्रेण मममादेशेऽनुस्वारे ममंसि । स्यादेशाभावेऽनेन मममादेशेऽनुस्वारे ममंमि । अत्र बाहुलकाल्लोपो न । अम्ह + इसु इत्यत्र वृद्धौ अम्हेसु ।

अथ तुम्हशब्दः ।

सोतस्तुम्हस्य तन्तुमेतुममः ।४।३।८८॥

उप्रत्ययसहितस्य तुम्हशब्दस्य तं तुमे तुमम् इत्येत आदेशाः पर्यायेण स्युः । तं, तुमे, तुमम् ।

सोत इति—उता सह सोत्तस्येति बहुव्रीहिः । तञ्च तुमेश्च तुमञ्चेति द्वन्द्वः । तुम्ह + उ इत्यत्रानेन सूत्रेणोप्रत्ययसहितस्य तुम्हशब्दस्य तमादेशेऽनुस्वारे तं । तुमे इत्यादेशे तुमे । तुममित्यादेशेऽनुस्वारे तुमं ।

बहुवचनेषु तुब्भतुज्झौ वा ।४।३।८९॥

तुम्हशब्दस्य बहुवचने परे तुब्भ तुज्झ इत्येतावादेशौ वा स्तः पर्यायेण।

तुब्भे, तुज्झे, तुम्हे।

बहुवचनेष्विति—तुम्हस्येत्यनुवर्तते। तुब्भश्च तुज्झश्चेति द्वन्द्वः। तुम्ह + अ इत्यत्रानेन तुब्भादेशे 'इः सव्वणामादतः' इत्यनेनाकारस्येकारे वृद्धौ तुब्भे। तुज्झादेशपक्षे तुज्झे। एतदभावे तुम्हे।

समस्ते: ।४।३।९०॥

मप्रत्ययसहितस्य तुम्हशब्दस्य ते इत्यादेशो वा स्यात्। ते पक्षे।

सम इति—तुम्हस्येति वेति चानुवर्त्तते। मृसहितः सम् तस्येति समासः। तुम्ह + म् इत्यत्रानेन प्रकृतिप्रत्यययोरुभयोः ते इत्यादेशे ते। पक्षे—ते इत्यादेशाभाव इत्यर्थः।

मिमोस्तुम्हस्य ह्स्य ।३।४।५७॥

मिप्रत्यये म्प्रत्यये च परे तुम्हसम्बन्धिहकारस्य लोपः स्यात्। तुमं।

तुब्भे, तुज्झे, तुम्हे।

मिमोरिति—लोप इत्यनुवर्तते। मिमोरिति सप्तम्यन्तम्। तुम्ह + म् इत्यत्रानेन हकारस्य लोपेऽनुस्वारे तुमं। तुम्ह + इ इत्यत्र 'बहुवचनेषु तुब्भतुज्झौ वा' इति सूत्रेण तुब्भादेशे वृद्धौ तुब्भे। तुज्झादेशपक्षे तुज्झे। पक्षे तुम्हे।

सेणस्य तुमे: ।४।३।९२॥

इणप्रत्ययसहितस्य तुम्हशब्दस्य तुमे इत्यादेशः स्यात्। तुमे।

तुब्भेहिं, तुब्भेहि। तुज्झेहिं, तुज्झेहि। तुम्हेहिं, तुम्हेहि।

सेणस्येति—इणेन सहितः सेणस्तस्येति विग्रहः। तुम्हस्येत्यनुवर्तते। तुम्ह + इण इत्यत्रानेनेणसहितस्य तुम्हस्य तुमे इत्यादेशे तुमे। तुम्ह + इहि इत्यत्र 'बहुवचनेषु तुब्भतुज्झौ वा' इति सूत्रेण तुब्भादेशे 'इणाणेहीसीसूनामि'ति सूत्रेण ममागमेऽनुस्वारे वृद्धौ तुब्भेहिं। ममागमाभावे तुब्भेहि। तुज्झादेशे तुज्झेहिं, तुज्झेहि। आदेशाभावपक्षे तु तुम्हेहिं, तुम्हेहि।

सातोतस्तुमाहिंतोः ।४।३।९४॥

अतोत्प्रत्ययसहितस्य तुम्हशब्दस्य तुमाहिंतो इत्यादेशः स्यात् । तुमाहिंतो । तुब्भेहिंतो, तुज्झेहिंतो, तुम्हेहिंतो ।

सातोत इति—अतोता सह वर्तते सातोत्तस्येति बहुव्रीहिः । तुम्हस्येत्यनुवर्तते । तुम्ह + अतोदित्यत्रानेन प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य तुमाहिंतो इत्यादेशे तुमाहिंतो । तुम्ह + इहिंतो इति स्थिते तुब्भादेशे वृद्धौ तुब्भेहिंतो । तुज्झादेशे तुज्झेहिंतो । एतदभावे वृद्धौ तुम्हेहिंतो ।

सस्सस्य तेतवतुज्झंतुमंतुहंतुब्भंतुज्झाः ।४।३।९३॥

स्सप्रत्ययसहितस्य तुम्हशब्दस्यैत आदेशाः पर्यायेण स्युः । ते, तव, तुज्झं, तुमं, तुहं, तुब्भं, तुज्झ ।

सस्सस्येति—स्सेन सहितः सस्सस्तस्येति समासः । तुम्हस्येत्यनुवर्तते । तुम्हस्स इत्यवस्थायां स्ससहितस्य तुम्हस्यानेन सूत्रेण ते इत्यादेशे ते । एवं तव तुज्झमित्यादिकमपि बोध्यम् । चतुर्थ्येकवचनेऽप्येतादृशमेव, 'अएतः स्सो नाम्नः' इत्यत्र बहुलमित्यनुवर्तनान्नित्यमेवात्र प्रवृत्तौ तुम्हाए इत्यादेरसम्भवात् ।

अणस्य मः ।४।३।९१॥

तुम्हशब्दसम्बन्धिनोऽणप्रत्ययस्य मादेशो वा स्यात् । तुब्भं, तुज्झं, तुम्हं, तुम्हाणं । तुमंसि, तुमंमि । तुब्भेसु, तुज्झेसु, तुम्हेसु ।

अणस्येति—अणस्येति षष्ठ्यन्तम् । मः प्रथमान्तम् । अकार उच्चारणार्थः । तुम्ह + अण इत्यत्र 'बहुवचनेषु तुब्भतुज्झौ वा' इत्यनेन तुब्भादेशेऽनेन सूत्रेण मकारेऽनुस्वारे तुब्भं । तुज्झादेशे तुज्झं । तदभावे तुम्हं । मादेशाभावे तुम्हाणं । तुज्झाणं, तुब्भाणं इत्यपि बोध्यम्, सूत्रप्राप्तेः समानत्वात् । एवं चतुर्थीबहुवचनेप्येतादृशमेव रूपं बोध्यम् । तुम्ह + मि इत्यत्र मिमोस्तुम्हस्य ह्रस्येति सूत्रेण हलोपे 'मौ व्यञ्जनादौ नाम्न' इति सूत्रेण ममागमेऽनुस्वारे 'सि' रित्यनेन सूत्रेण स्यादेशे तुमंसि । स्यादेशाभावे तुमंमि । मकारस्य लोपस्तु बाहुलकान्न । तेन 'तुमे' इति न भवति । तुम्ह + इसु इत्यत्र तुब्भादेशे वृद्धौ तुब्भेसु । एवं तुज्झेसु । पक्षे तुम्हेसु ।

इति स्वरान्ताः पुंलिङ्गाः ।

अथ स्वरान्ताः स्त्रीलिङ्गाः ।

तत्राकारान्तो मालाशब्दः । माला ।

तत्रेति—तत्र तेषु स्वरान्तस्त्रीलिङ्गेषु मालाशब्दः कथ्यते । माला + ङ इत्यत्र 'आदिदुद्भ्यः—' इति सूत्रेण पूर्वसवर्णदीर्घे माला ।

आदितोरोगादिदुद्भ्यः स्त्रियां वा ।४।३।७०॥

आदिदुद्भ्यः परयोः प्रथमाद्वितीयाबहुवचनयोरोगागमो वा स्यात् स्त्रियाम् । मालाओ, माला ।

अदितोरिति—अच्च इच्चेति द्वन्द्वः । माला + अ इत्यत्रानेनौगागमे किन्त्वादन्त्यावयवे माला + ओ इति जाते पूर्वसवर्णदीर्घे प्रकृतिभावे मालाओ । ओगागमाभावे पूर्वसवर्णदीर्घे माला ।

आदीदूतां ह्रस्वो बहुलं मि ।३।३।१॥

आकारेकारोकाराणां मपरे ह्रस्वो बहुलं स्यात् । मालं । मालाओ, माला ।

आदीदूतामिति—आच्च ईच्च ऊच्चेति द्वन्द्वः । माला + म् इति स्थितेऽनेनाकारस्य ह्रस्वत्वेऽनुस्वारे च मालं । माला + इ इत्यत्र 'आदितोरोगादिदुद्भ्यः स्त्रियां वे'ति सूत्रेण ओक् इत्यागमे माला + इओ इति जाते पूर्वसवर्णदीर्घे प्रकृतिभावे मालाओ । पक्षे पूर्वसवर्णदीर्घे माला ।

इणस्समीनामएः ।४।३।७१॥

आदिदुद्भ्यः परेषामेषां विभक्तीनामए इत्यादेशः स्यात् स्त्रियाम् । मालाए । मालाहिं, मालाहि । मालाए । मालाणं । मालाओ । मालाहिंतो । मालाए । मालाणं । मालाए । मालासु ।

इणस्समीति—आदिदुद्भ्यः स्त्रियामिति पदद्वयमनुवर्तते । अनेकवर्णत्वात् सर्वादेशः । माला + इण इत्यत्रानेन अए इत्यादेशे पूर्वसवर्णदीर्घे प्रकृतिभावे मालाए । माला + इहि इत्यत्रेणाणेहीसीसूनामिति सूत्रेण वैकल्पिके ममागमेऽ-

नुस्वारे पूर्वसवर्णदीर्घे मालाहिं। ममागमाभावे मालाहि। माला + अए इत्यत्र पूर्वसवर्णदीर्घे प्रकृतिभावे मालाए। माला + अण इत्यत्र ममागमेऽनुस्वारे पूर्वसवर्णदीर्घे मालाणं। माला + अतोदित्यत्र पूर्वसवर्णदीर्घे तकारस्य यकारे लोपे प्रकृतिभावे च मालाओ। माला + इहिंतो इत्यत्र पूर्वसवर्णदीर्घे मालाहिंतो। माला + स्स इत्यत्रानेन सूत्रेण स्सस्याए इत्यादेशे पूर्वसवर्णदीर्घे प्रकृतिभावे मालाए। अत्र माला + स्स इति दशायां 'संयुक्ते' इति सूत्रेण ह्रस्वस्तु न भवति, 'निमित्तं विनाशोन्मुखं दृष्ट्वा तत्प्रयुक्तं कार्यं न कुर्वन्ति' इति परिभाषया स्सकारस्य विनाशभावित्वेन तन्निमित्तकह्रस्वाप्रवृत्तेः। मालाणं पूर्ववत्। माला + मि इत्यत्रानेन सूत्रेण मेः अए इत्यादेशे पूर्वसवर्णदीर्घे प्रकृतिभावे मालाए। माला + इसु इत्यत्र पूर्वसवर्णदीर्घे मालासु।

आतो डेः ।४।३।१०॥

आकारान्तान्नाम्नः परस्यामन्त्रणैकवचनस्य डे इत्यादेशो वा स्यात्। भो माले! माला।

आत इति—वा उतः आमन्त्रणे नाम्न इत्येतेषामनुवृत्तिः। माला + उ इत्यत्रानेनोकारस्य डे इत्यादेशे डित्त्वादाकारस्य लोपे भो माले! पक्षे पूर्वसवर्णदीर्घे माला! बहुवचने प्रथमाबहुवचनवत्।

अम्माया डोश्च ।४।३।११॥

अम्माशब्दात्परस्यामन्त्रणैकवचनस्य डो इत्यादेशो वा स्यात्। भो अम्मो! भो अम्मे! भो अम्मा!

अम्मेति—आमन्त्रणे उतः वा इति पदत्रयमनुवर्तते। अम्मा + उ इत्यत्रानेनोकारस्य डो इत्यादेशे डित्त्वाट्टिलोपे भो अम्मो! डे इत्यादेशे भो अम्मे! आदेशाभावपक्षे तु पूर्वसवर्णदीर्घे भो अम्मा! शेषं मालावत्।

सिमातोऽणस्य ।४।३।६०॥

आकारान्तसव्वणामशब्दात् परस्याणस्य सिमादेशः स्यात्। सव्वासिं। षष्ठीबहुवचनेऽप्येवमेव। शेषं मालावत्।

सिमात इति—विशेषणं तदन्तस्येत्यनेनाकारान्तादिति लाभः। सव्वणा-

मात् इति पदमनुवर्तते । अनेकवर्णत्वात्सर्वादेशः । सव्वा + अण इत्यत्रानेन सूत्रेण सिमादेशेऽनुस्वारे सव्वासिं । शेषमिति—सव्वा । सव्वाओ, सव्वा ॥१॥ सव्वं । सव्वाओ, सव्वा ॥२॥ सव्वाए । सव्वाहिं, सव्वाहि ॥३॥ सव्वाए । चतुर्थी एकव० ॥ सव्वाओ । सव्वाहिंतो ॥५॥ सव्वाए । सव्वासिं ॥६॥ सव्वाए । सव्वासु ॥७॥ हे सव्वे ! हे सव्वा ! हे सव्वाओ ! हे सव्वा ! आमन्त्रणम् ।

इणे जातयोरिः ।४।३।६६॥

जा ता शब्दयोरिकारादेशो वा स्यादिणे परे । जीए, जाए । जाहिं, जाहि ।

इण इति—अन्त्यस्य षष्ठयेति परिभाषया जा ता शब्दयोरन्त्यस्येकारादेशः । वेत्यनुवर्तते । जा । जाओ, जा । जं । जाओ, जा । जा + इण इत्यत्रानेन सूत्रेण जाशब्दस्याकारस्येकारादेशे 'इणस्समीनामएः' इति सूत्रेणेणस्याए इत्यादेशे पूर्वसवर्णदीर्घे प्रकृतिभावे जीए। इकारादेशाभावे पूर्वसवर्णदीर्घे प्रकृतिभावे जीए। जा + इहि इत्यत्र ममागमेऽनुस्वारे पूर्वसवर्णदीर्घे जाहिं । ममागमाभावपक्षे जाहि ।

अएस्समीनां जाकातेमाभ्यो डीसे ।४।३।६७॥

जा का ता इमा शब्देभ्यः परेषां चतुर्थी षष्ठीसप्तम्येकवचनानां डीसे इत्यादेशो वा स्यात् । जीसे, जाए ३ । शेषं सव्वाशब्दवत् । एवं का ता शब्दौ ।

अएस्सेति—वेत्यनुवर्तते । अएश्च स्सश्च मिश्च अएस्समयस्तेषामिति विग्रहः । जा च का च ता चेमा च जाकातेमास्तेभ्य इति समासः । जा + अए इत्यत्रानेन विभक्तेर्डीसे इत्यादेशे डित्त्वाट्टिलोपे जीसे । पक्षे पूर्वसवर्णदीर्घे प्रकृतिभावे जाए । जासिं । जाओ । जाहिंतो । जा + स्स इत्यत्राप्यनेन डीसे इत्यादेशे आकारलोपे जीसे । पक्षे जाए । जासिं । जीसे, जाए । जासु । हे जे ! हे जा ! हे जाओ ! हे जा ! एवं काशब्दे ताशब्दे चाप्यूह्यम् ।

स्त्रियामियम् ।४।३।२५॥

इमशब्दस्योप्रत्ययसहितस्येयमित्यादेशो वा स्यात् स्त्रियाम् । इयं, इमा ।

स्त्रियामिति—इमस्य सोतः वेति पदत्रयस्यानुवृत्तिः । इमा + उ इत्यत्रानेन

सूत्रेण प्रकृतिप्रत्यययोरुभयोः स्थाने इयमित्यादेशेऽनुस्वारे इयं । पक्षे पूर्वसवर्णदीर्घे इमा ।

डेरिमात्स्त्रियाम् ।४।३।२८॥

इमशब्दात्परयोरदितोर्डे इत्यादेशो वा स्यात् स्त्रियाम् । इमे, इमाओ, इमा । इमं । इमे, इमाओ, इमा । इमाए । इमाहिं, इमाहि । इमीसे, इमाए । इमासिं । इमाओ । इमाहिंतो ।

डेरिति—अदितोर्वेति पदद्वयमनुवर्तते । इमा + अ इत्यत्रानेनाकारस्य डे इत्यादेशे डित्त्वादाकारलोपे इमे । एतदभावे ओगागमे पूर्वसवर्णदीर्घे प्रकृतिभावे इमाओ । तदभावे पूर्वसवर्णदीर्घे इमा । इमं । इमे, इमाओ, इमा ॥२॥ इमाए । इमाहिं, इमाहि ॥३॥ इमीसे, इमाए । इमासिं ॥४॥ इमाओ । इमाहिंतो ॥५॥ एतेषां साधुत्वं पूर्ववद्बोध्यम् ।

स्सस्य डीए: स्त्रियामिमात् ।४।३।६३॥

इमशब्दात्परस्य स्सप्रत्ययस्य डीए इत्यादेशो वा स्यात् स्त्रियाम् । इमीए, इमीसे, इमाए । इमासिं । इमीसे, इमाए ।

स्सस्येति—वेति पदमनुवर्तते । इमा + स्स इत्यत्रानेन स्सस्य डीए इत्यादेशे डित्त्वादाकारस्य लोपे प्रकृतिभावे इमीए। पक्षे 'अएस्समीनां—' इत्यादिना विभक्तेर्डीसे इत्यादेशे डित्त्वादाकारलोपे इमीसे । तदभावे 'इणस्समीनामए:' इत्यनेन स्सस्याए इत्यादेशे पूर्वसवर्णदीर्घे कस्तोच्चारणसामर्थ्यात् प्रकृतिभावे इमाए । इमासिं । पूर्ववत् । इमा + मि इत्यत्र परत्वाद् 'अएस्समीनां—' इत्यनेन डीसे इत्यादेशे डित्त्वादाकारलोपे इमीसे । पक्षे मेः अए इत्यादेशे पूर्वसवर्णदीर्घे प्रकृतिभावे इमाए ।

मेर्डीसाए: क्वचित् ।४।३।६४॥

इमशब्दात्परस्य मिप्रत्ययस्य डीसाए: इत्यादेशो वा स्यात् स्त्रियां क्वचित् । इमीसाए । इमासु । एसा । एयाओ, एया । शेषं सव्वावत् ।

मेरिति—इमात्स्त्रियां वेत्यनुवर्तते । इमीसाए इत्यपि प्रयोगः क्वचिद्दृश्यते । अतएवोक्तं क्वचिदिति । इमा + मि इत्यत्रानेन मेः डीसाए इत्यादेशे डित्त्वादाकारलोपे इमीसाए । इमा + इसु इत्यत्र पूर्वसवर्णदीर्घे इमासु । एता + उ

इत्यत्र 'उत्येततयोरक्लीबे सः' इत्यनेन सूत्रेण तस्य सत्वे पूर्वसवर्णदीर्घे एसा। एता+अ इत्यत्र तकारस्य यकारे 'अदितोरोगादिदुद्धथः स्त्रियां वा' इत्यनेनौ-गागमे एया+अ ओ इति जाते पूर्वसवर्णदीर्घे प्रकृतिभावे एयाओ। ओगागमा-भावे एया। शेषं सव्वाशब्दवद्बोध्यम्।

इकारान्तः स्त्रीलिङ्गो दिट्ठिशब्दः।

दिट्ठी। दिट्ठीओ, दिट्ठी। दिट्ठिं। दिट्ठीओ, दिट्ठी। दिट्ठीए। दिट्ठीहिं, दिट्ठीहि। दिट्ठीए। दिट्ठीणं। दिट्ठीओ। दिट्ठीहिंतो। दिट्ठीए। दिट्ठीणं। दिट्ठीए। दिट्ठीसु। भो दिट्ठी! भो दिट्ठीओ! भो दिट्ठी!

दिट्ठीति—दिट्ठि+उ इत्यत्र 'आदिवर्णोवर्णेभ्य' इति सूत्रेण पूर्वसवर्णदीर्घे दिट्ठी। दिट्ठि+अ इत्यत्र 'अदितोरोगादिदुद्धथः स्त्रियां वा' इति सूत्रेण विकल्पे-नौगागमे दिट्ठि+अ ओ इति जाते पूर्वसवर्णदीर्घे प्रकृतिभावे दिट्ठीओ। पक्षे पूर्वसवर्णदीर्घे दिट्ठी। दिट्ठि+म् इत्यत्रानुस्वारे दिट्ठिं। दिट्ठि+इ इत्यत्रौगागमे पूर्वसवर्णदीर्घे प्रकृतिभावे दिट्ठीओ। ओगागमाभावे पूर्वसवर्णदीर्घे दिट्ठी। दिट्ठि+इण इत्यत्रेणस्समीनामएरिति सूत्रेण विभक्तेरए इत्यादेशे पूर्वसवर्णदीर्घे प्रकृतिभावे दिट्ठीए। दिट्ठि+इहि इत्यत्रेणाणेहीसीसूनामिति ममागमेऽनुस्वारे पूर्वसवर्णदीर्घे दिट्ठीहिं। दिट्ठि+अए अत्र पूर्वसवर्णदीर्घे प्रकृतिभावे दिट्ठीए। दिट्ठि+अण इत्यत्र ममागमे पूर्वसवर्णदीर्घेऽनुस्वारे दिट्ठीणं। दिट्ठि+अतोदित्यत्र पूर्वसवर्ण-दीर्घे तकारस्य यकारे लोपे प्रकृतिभावे दिट्ठीओ। दिट्ठि+इहिंतो इत्यत्र पूर्वसवर्ण-दीर्घे दिट्ठीहिंतो। दिट्ठी+स्स इत्यत्र स्सस्य अए इत्यादेशे पूर्वसवर्णदीर्घे प्रकृति-भावे दिट्ठीए। दिट्ठीणं। पूर्ववत्। दिट्ठी+मि इत्यत्र विभक्तेरए इत्यादेशे पूर्वसवर्णदीर्घे प्रकृतिभावे दिट्ठीए। दिट्ठि+इसु इत्यत्र पूर्वसवर्णदीर्घे दिट्ठीसु। दिट्ठि+उ इत्यत्र पूर्वसवर्णदीर्घे भो दिट्ठी!। दिट्ठि+अ इत्यत्रौगागमे पूर्वसवर्ण-दीर्घे प्रकृतिभावे भो दिट्ठीओ! ओगागमाभावे तु भो दिट्ठी!

ईकारान्तः स्त्रीलिङ्गः समणीशब्दः।

समणी। समणीओ, समणी। समणिं। समणीओ, समणी। समणीए। समणीहिं, समणीहि। समणीए। समणीणं। समणीओ। समणीहिंतो। समणीए। समणीणं। समणीए। समणीसु।

समणीति—समणी+उ इत्यत्र 'आदिवर्णोवर्णेभ्य' इति पूर्वसवर्णदीर्घे

समणी । समणी + अ इत्यत्र 'अदितोरोगा—' इत्यादिनौगागमे पूर्वसवर्णदीर्घे प्रकृतिभावे समणीओ । ओगागमाभावे पूर्वसवर्णदीर्घे समणी । समणी + म् इत्यत्र 'आदीदूतां ह्रस्वो बहुलं मि' इति सूत्रेणेकारस्य ह्रस्वत्वेऽनुस्वारे समणिं । समणी + इ इत्यत्रौगागमे समणी + इ ओ इति सञ्जाते पूर्वसवर्णदीर्घे प्रकृतिभावे समणीओ । पक्षे पूर्वसवर्णदीर्घे समणी । समणी + इणेत्यत्रेणस्याए इत्यादेशे पूर्वसवर्णदीर्घे प्रकृतिभावे समणीए । समणी + इहि इत्यत्र ममागमेऽनुस्वारे पूर्वसवर्णदीर्घे समणीहिं । ममागमाभावे समणीहि । समणी + अए अत्र पूर्वसवर्णदीर्घे प्रकृतिभावे समणीए । समणी + अण इत्यत्र ममागमे पूर्वसवर्णदीर्घेऽनुस्वारे समणीणं । समणी + अतोदित्यत्र तकारस्य यकारे लोपे पूर्वसवर्णदीर्घे प्रकृतिभावे च समणीओ । समणी + इहिंतो अत्र पूर्वसवर्णदीर्घे समणीहिंतो । समणी + स्स इत्यत्र स्सस्याए इत्यादेशे पूर्वसवर्णदीर्घे प्रकृतिभावे समणीए । समणीणं । पूर्ववत् । समणी + मि इत्यत्र मेः अए इत्यादेशे पूर्वसवर्णदीर्घे प्रकृतिभावे समणीए । समणी + इसु इत्यत्र पूर्वसवर्णदीर्घे समणीसु ।

ईदूद्भ्यां ङिङ्क ।४।३।१२॥

ईदूदन्ताभ्यां परस्यामन्त्रणैकवचनस्य ङिङ्क इत्यादेशौ क्रमेण वा स्तः ।

हे समणि ! हे समणी ! हे समणीओ ! हे समणी !

ईदूद्भ्यामिति—आमन्त्रणे उतः वा इति पदत्रयमनुवर्तते । ङिश्च ङुश्च ङिङ्क इति द्वन्द्वः । यथासंख्यानादीकारात्परस्य विभक्तेर्ङिः, ऊकारात्परस्य विभक्तेर्ङुर्भवतीत्याह—**क्रमेणेति** । समणी + उ इत्यत्रानेनोकारस्य ङि इत्यादेशे ङित्वादीकारलोपे हे समणि ! पक्षे पूर्वसवर्णदीर्घे हे समणी ! हे समणीओ ! हे समणी ! प्रथमाबहुवचनवत् ।

उकारान्तः स्त्रीलिङ्गो धेणुशब्दः ।

धेणू । धेणूओ, धेणू । धेणुं । धेणूओ, धेणू । धेणूए । धेणूहिं, धेणूहि । धेणूए । धेणूणं । धेणूओ । धेणूहिंतो । धेणूए । धेणूणं । धेणुए, धेणूसु । भो धेणु ! धेणू ! भो धेणूओ ! भो धेणू !

धेण्विति—धेणु + उ इत्यत्र 'आदिवर्णोवर्णेभ्य' इति सूत्रेण पूर्वसवर्णदीर्घे धेणू । धेणु + अ इत्यत्र 'अदितोरोगादिदुद्भ्यः स्त्रियां वा' इति सूत्रेणौगागमे धेणु + अ ओ इति स्थिते पूर्वसवर्णदीर्घे प्रकृतिभावे धेणूओ !, पक्षे पूर्वसवर्णदीर्घे

धेणू । धेणु + म् इति स्थितेऽनुस्वारे धेणुं । धेणु + इ इत्यत्रौगागमे पूर्वसवर्ण-दीर्घे प्रकृतिभावे धेणूओ । पक्षे पूर्वसवर्णदीर्घे धेणू । धेणु + इण इत्यत्र 'इणस्समी-नामएः' इति सूत्रेण विभक्तेरए इत्यादेशे पूर्वसवर्णदीर्घे प्रकृतिभावे धेणूए । धेणु + इहि इत्यत्र ममागमेऽनुस्वारे पूर्वसवर्णदीर्घे धेणूहिं । ममागमाभावे धेणूहि । धेणु + अए इत्यत्र पूर्वसवर्णदीर्घे प्रकृतिभावे धेणूए । धेणु + अण इत्यत्र ममागमे पूर्वसवर्णदीर्घेऽनुस्वारे धेणूणं । धेणु + अतोदित्यत्र पूर्वसवर्णदीर्घे तकारस्य यकारे लोपे प्रकृतिभावे धेणूओ । धेणु + इहिंतो इत्यत्र पूर्वसवर्णदीर्घे धेणूहिंतो । धेणु + स्स इत्यत्र स्सस्याए इत्यादेशे पूर्वसवर्णदीर्घे प्रकृतिभावे च धेणूए । धेणूणं । पूर्ववत् । धेणु + मि इत्यत्र मेः अए इत्यादेशे पूर्वसवर्णदीर्घे प्रकृतिभावे धेणूए । धेणु + इसु इत्यत्र पूर्वसवर्णदीर्घे धेणूसु । धेणु + उ इत्यत्र 'ईदूद्भ्यां डिड्' इति सूत्रेण विभक्तेर्डु इत्यादेशे डित्त्वादुकारलोपे हे धेणु ! पक्षे पूर्वसवर्णदीर्घे धेणू ! धेणु + अ इत्यत्रौगागमे पूर्वसवर्णदीर्घे प्रकृतिभावे हे धेणुओ ! पक्षे पूर्वसवर्णदीर्घे हे धेणू !

ऊकारान्तः स्त्रीलिङ्गो वहूशब्दः ।

वहू । वहूओ, वहू । वहुं । वहूओ, वहू । वहूए । वहूहिं । वहूहि । वहूए । वहूणं । वहूओ । वहूहिंतो । वहूए । वहूणं । वहूए । वहूसु । भो वहु ! भो वहू ! भो वहूओ ! भो वहू !

वह्विति—वहू + उ इत्यत्र पूर्वसवर्णदीर्घे वहू । वहू + अ इत्यत्र 'अदितो-रोगा–' इत्यादिनौगागमे वहू + अ ओ इति जाते पूर्वसवर्णदीर्घे प्रकृतिभावे वहूओ । पक्षे पूर्वसवर्णदीर्घे वहू । वहू + म् इत्यत्र 'आदीदूतां बहुलं मि' इति सूत्रेण ह्रस्वेऽनुस्वारे वहुं । वहू + इ अत्रौगागमे पूर्वसवर्णदीर्घे प्रकृतिभावे वहूओ । ओगागमाभावपक्षे पूर्वसवर्णदीर्घे वहू । वहू + इण अत्रेणस्याए इत्यादेशे पूर्व-सवर्णदीर्घे प्रकृतिभावे वहूए । वहू + इहि इत्यत्र ममागमेऽनुस्वारे पूर्वसवर्णदीर्घे वहूहिं । ममागमाभावे वहूहि । वहू + अए इत्यत्र पूर्वसवर्णदीर्घे प्रकृतिभावे वहूए । वहू + अण इत्यत्र ममागमे पूर्वसवर्णदीर्घेऽनुस्वारे वहूणं । वहू + अतो-दित्यत्र तकारस्य यकारे लोपे पूर्वसवर्णदीर्घे प्रकृतिभावे वहूओ । वहू + इहिंतो इत्यत्र पूर्वसवर्णदीर्घे वहूहिंतो । वहू + स्स इत्यत्र स्सस्य अए इत्यादेशे पूर्व-सवर्णदीर्घे प्रकृतिभावे वहूए । वहूणं । पूर्ववत् । वहू + मि इत्यत्र विभक्तेरए इत्यादेशे पूर्वसवर्णदीर्घे प्रकृतिभावे वहूए । वहू + इसु इत्यत्र पूर्वसवर्णदीर्घे

बहूसु । बहू + उ इत्यत्रेदूद्भ्यां डिङ्घू इत्यनेनोकारस्य डु इत्यादेशे डित्त्वादूकारलोपे भो बहु ! पक्षे पूर्वसवर्णदीर्घे भो बहू ! भो बहूओ ! भो बहू ! प्रथमाबहुवचनवत् ।

अथ स्वरान्तनपुंसकलिङ्गाः ।

क्लीबान्मो वा ।४।३।३॥

नपुंसकात्परस्य प्रथमाया एकवचनस्य मादेशो वा स्यात् । वणं । दहिं । महुं ।

क्लीबादिति—उत इत्यनुवर्तते । अकार उच्चारणार्थः । क्लीबो नपुंसकस्तदाह नपुंसकादिति । वण + उ इत्यत्रानेनोकारस्य मकारेऽनुस्वारे वणं । दहि + उ इत्यत्रानेन मकारेऽनुस्वारे च दहिं । महु + उ इत्यत्रानेन मकारेऽनुस्वारे महुं । पक्षे पुंवत् ।

णिती क्लीबात् ।४।३।४४॥

क्लीबात्परयोः प्रथमाद्वितीयाबहुवचनयोः प्रत्येकं णि ति इत्येतावादेशौ पर्यायेण स्तः ।

णितीति—अदितोः प्रत्येकमिति पदद्वयमनुवर्तते । णिश्च तिश्चेति द्वन्द्वः । वण + अ इत्यत्रानेन सूत्रेणाकारस्य णि इत्यादेशे वण + णि इति जाते—

णित्योर्नाम्नः ।३।२।३७॥

नाम्नः स्वरस्य दीर्घः स्याण्णित्योः परयोः । वणाणि । दहीणि । महूणि ।

णित्योरिति—दीर्घ इत्यस्यानुवृत्तिः । णिश्च तिश्च णिती तयोर्णित्योः । वण + णि इत्यत्रानेन सूत्रेण णकारोत्तरवर्तिनोऽकारस्य दीर्घे वणाणि । दहि + अ

इत्यत्र 'णिती' इति सूत्रेणाकारस्य ण्यादेशेऽनेनेकारस्य दीर्घे दहीणि । एवं महु + अ इत्यत्र 'णिती' इत्यनेनाकारस्य ण्यादेशेऽनेन सूत्रेणोकारस्य दीर्घे महूणि। एवं सर्वत्र बोध्यम् ।

तेर्वा ।४।२।१९।।

आदेशभूतस्य तिशब्दस्य ममागमो वा स्यात् । वणाइं, वणाइ । दहीइं, दहीइ । महूइं, महूइ । एवं द्वितीयायामपि ।

तेरिति—ममित्यनुवर्तते । तिशब्दश्चादिस्थानिक एवान्यस्यासम्भवात् । वण + अ इत्यत्र 'णिती'इत्यनेन विभक्तेः ति इत्यादेशेऽकारस्य 'णित्यो'रिति दीर्घे वणा + ति इति जातेऽनेन वैकल्पिके ममागमेऽनुस्वारे तकारस्य यकारे लोपे प्रकृतिभावे वणाइं, ममागमाभावे वणाइ । एवं दहीइं, दहीइ । महूइं, महूइ । एवं द्वितीयायामपि । तद्यथा—वणं । वणाणि, वणाइं, वणाइ । दहिं । दहीणि, दहीइं, दहीइ । महुं । महूणि, महूइं, महूइ ।

नाम्नः क्लीबे नित्यम् ।३।४।६९।।

नाम्नः परस्यामन्त्रणार्थकप्रथमैकवचनस्य नित्यं लोपः स्यात् । हे वण ! हे वणाणि ! वणाइं, वणाइ । हे दहि ! हे दहीणि ! हे दहीइं ! हे दहीइ ! हे महु ! हे महूणि ! हे महूइं ! हे महूइ ! शेषं पुंवत् । सव्वं । सव्वाणि, सव्वाइं, सव्वाइ । जं । जाणि, जाइं, जाइ । तं । ताणि, ताइं, ताइ । कं । काणि, काइं, काइ । इमं । इमाणि, इमाइं, इमाइ । एयं । एयाणि, एयाइं, एयाइ । शेषं पुंवत् ।

नाम्न इति—आमन्त्रणे उतः लोप इति पदत्रयमनुवर्तते । वण + उ इत्यत्रानेनोकारस्य लोपे हे वण ! वणाणीत्यादि तु पूर्ववत् । एवं हे दहीत्यादि बोध्यम् । शेषं पुंवदिति । तत्र वणशब्दस्य रूपाणि जिणशब्दवत् । दहिशब्दस्य रूपाणि मुणिशब्दवत् । महुशब्दस्य रूपाणि साहुशब्दवत् । एवं सव्वादे रूपाणि यथायथं बोध्यानि ।

संख्यावाचकास्त्रिलिङ्गाः।

वेडोण्णी प्रत्येकम् ।४।३।४३॥

दुशब्दात्परयोरदित्प्रत्यययोः प्रत्येकं वेडोण्णि इत्येतावादेशौ वा स्तः। दुवे, दोण्णि।

वेडोण्णीति—अदितोरिति दोरिति चानुवर्तते। वेश्च डोण्णिश्च वेडोण्णी। दु+अ इत्यत्रानेनाकारस्य वे इत्यादेशे दुवे। डोण्णि इत्यादेशे तु दोण्णि। एवं द्वितीयाबहुवचनेऽपि बोध्यम्। 'अतोऽयोडवोडौ पुंसि' इत्यादिसूत्राणां त्वत्र न प्रवृत्तिः, विशेषविहितेनानेन बाधात्। न च दुशब्दस्य द्वित्ववाचकत्वेन बहुवचनान्तत्वमयुक्तमिति वाच्यम्, एकातिरिक्तस्यैव बहुत्वेन बहुवचनान्तत्वाक्षतेः। एवमग्रेऽपि।

डोर्दोः ।४।३।४१॥

दुशब्दात्परयोरदित्प्रत्यययोर्डो इत्यादेशः स्यान्नित्यम्। दो।

डोरिति—अदितोः नित्यमिति च द्वयमप्यनुवर्तते। नित्यमित्यनुवर्तनाद्बहुलमित्यस्यासम्बन्धः। दु+अ इत्यत्र पूर्वसूत्रस्य वैकल्पिकत्वेनाप्रवृत्तावनेन डो इत्यादेशे डित्त्वादुकारलोपे दो। एवं द्वितीयाबहुवचनेऽपि।

ओदिह्यणेहिंतविसुषु दोः ।४।३।२२॥

दुशब्दस्यौकारादेशो नित्यं स्यादिहि अण इहिंतो इसु प्रत्ययेषु।

ओदिति—नित्यमित्यनुवर्तते। इहिश्च अणश्च इहिंतोश्च इसुश्च इह्यणेहिंतविसवस्तेष्विति विग्रहः।

इहीहिंतविसूनां द्व्यादिभ्यः स्वरस्य ।४।१।१५॥

दुप्रभृतिभ्यः संख्यावाचकेभ्यः परेषामेषामादिस्वरस्य लोपः स्यात्। दोहिं, दोहि।

इहीहिंतेति—आदेः लोप इति पदद्वयस्यानुवृत्तिः। इहिश्च इहितोश्च इसुश्च

इहीहिंतविसवस्तेषामित्यर्थः । दुप्रभृतीनां संज्ञाभूतत्वे एतदप्रवृत्त्यर्थमुक्तं **संख्यावाचकेभ्य इति**। एवमन्यत्रापि बोध्यम् । दु + इहि इत्यत्र 'ओदिद्व्यणेहिंतविसुषु दोः' इति सूत्रेण दुशब्दसम्बन्धिन उकारस्यौकारेऽनेन विभक्तेरादिस्वरस्येकारस्य लोपे 'इणाणेहीसीसूनामि'ति सूत्रेण ममागमेऽनुस्वारे दोहिं । ममागमाभावे दोहि ।

संख्याया अणस्य ण्हः ।४।४।५॥

संख्यार्थकशब्दात्परस्याणप्रत्ययस्य ण्ह इत्यादेशः स्यात् ।

दोण्हं । दोहिंतो । दोण्हं । दोसु ।

संख्याया इति—दु + अण इत्यत्र दोरुकारस्यौकारेऽनेनाणस्य ण्हादेशे 'तत्स्थानापन्नस्तद्धर्मं लभते' इति न्यायाद् ण्हादेशस्याणत्वेन ममागमेऽनुस्वारे दोण्हं। दु + इहिंतो इत्यत्रोकारस्यौकारे विभक्तेरादिस्वरस्येकारस्य लोपे दोहिंतो। दोण्हं। पूर्ववत् । दु + इसु इत्यत्रोकारस्यौकारे विभक्तेरादिस्वरस्य लोपे दोसु ।

तेर्ण्णिर्वा ।४।३।४२॥

तिशब्दात्परयोरदित्प्रत्यययोर्ण्णि इत्यादेशो वा स्यात् । तिण्णि ।

तेरिति—अदितोरित्यस्यानुवृत्तिः। ति + अ इत्यत्रानेनाकारस्य ण्णि इत्यादेशे तिण्णि । एवं द्वितीयायामपि ।

डयोः ।४।३।४०॥

तिशब्दात्परयोरदितोर्डयो इत्यादेशः स्यात् । तओ । तओ ।

तिहिं, तिहि । तिण्हं । तिहिंतो तिण्हं । तिसु ।

डयोरिति—तेः अदितोरिति द्वयोरनुवृत्तिः । ति + अ इत्यत्र ण्णि इत्यादेशाभावेऽनेनाकारस्य डयो इत्यादेशे डित्त्वात्तेरिकारस्य लोपे यकारलोपे प्रकृतिभावे तओ । एवं द्वितीयायामपि । ति + इहि इत्यत्र 'इणाणेहीसीसूनामि'ति सूत्रेण विकल्पेन ममागमेऽनुस्वारे तिहिं । ममागमाभावे तिहि । ति + अण इत्यत्र 'संख्याया अणस्य ण्हः' इत्यनेनाणस्य ण्हादेशे 'तत्स्थानापन्नस्तद्धर्मं लभते' इति न्यायेन ण्हादेशस्याणत्वेन ममागमेऽनुस्वारे तिण्हं । ति + इहिंतो इत्यत्र विभक्तेराद्यस्वरस्य लोपे तिहिंतो । तिण्हं । पूर्ववत् । ति + इसु इत्यत्र विभक्तेराद्यस्वरस्येकारस्य लोपे तिसु ।

रोरदितोर्वा ।४।३।३६॥

चतुशब्दात्परयोरदितो रो इत्यादेशो वा स्यात् । चउरो । चउरो ।

रोरिति—चतोरित्यनुवर्तते । रोः अदितोः वा इति च्छेदः । चतु + अ इत्यत्रानेनाकारस्स रो इत्यादेशे तकारस्य यत्वे यलोपे प्रकृतिभावे चउरो । एवं द्वितीयाविभक्तावपि । चतु + इ इत्यत्रेकारस्य रो इत्यादेशे तकारस्य यकारे लोपे प्रकृतिभावे च चउरो ।

सादितश्चत्तारि चतोर्नित्यम् ।४।३।३५॥

अदित्प्रत्ययसहितस्य चउशब्दस्य चत्तारि इत्यादेशो नित्यं स्यात् । चत्तारि । चत्तारि । चउहिं, चउहि । चउण्हं । चउहिंतो । चउण्हं । चउसु ।

सादित इति—अच्च इच्च अदितौ अद्भ्यां सहितः सादित् तस्येति विग्रहः । चउ + अ इत्यत्र रो इत्यादेशाभावपक्षेऽनेन प्रकृतिप्रत्ययोरुभयोः स्थाने चत्तारि इत्यादेशे चत्तारि । एवं द्वितीयायामपि । चउ + इहि इत्यत्र ममागमेऽनुस्वारे विभक्तेरादेः स्वरस्य लोपे चउहिं । ममागमाभावे चउहि । चउ + अण इत्यत्र ण्हादेशे ममागमेऽनुस्वारे चउण्हं । चउ + इहिंतो इत्यत्र विभक्तेरादेः स्वरस्य लोपे चउहिंतो । चउण्हं । पूर्ववत् । चउ + इसु इत्यत्र विभक्तेरादेः स्वरस्य लोपे चउसु ।

अदितोः पञ्चादिभ्यः ।३।४।४३॥

संख्यावाचकेभ्यः पञ्चादिभ्यः परयोरदितोर्लोपः स्यात् । पञ्च । पञ्च । पञ्चहिं, पञ्चहि । पञ्चण्हं । पञ्चहिंतो । पञ्चण्हं । पञ्चसु । एवं छशब्दादारभ्याट्ठारसपर्यन्तं बोध्यम् ।

अदितोरिति—लोप इत्यनुवर्तते । पञ्च + अ इत्यत्रानेन विभक्तेर्लोपे पञ्च । एवं द्वितीयायामपि । पञ्च + इहि इत्यत्र ममागमेऽनुस्वारे विभक्तेरादिस्वरस्य लोपे पञ्चहिं । ममागमाभावे पञ्चहि । पञ्च + अण इत्यत्र ण्हादेशे ममागमेऽनुस्वारे पञ्चण्हं । पञ्च + इहिंतो इत्यत्र विभक्तेरादेः स्वरस्य लोपे पञ्चहिंतो । पञ्चण्हं ।

पूर्ववत् । पञ्च + इसु इत्यत्र विभक्तेरादिस्वरस्य लोपे पञ्चसु । एवं वीसादौ विशेषकार्यस्य वक्ष्यमाणत्वेनाष्टारसपर्यन्तमित्युक्तम् ।

संख्या तेः ।३।४।४४॥

संख्यार्थकतिप्रत्ययान्तात्परयोरदितोर्लोपः स्यात् । कति । जति । तति । वीसाद्याः शब्दाः संख्यासंख्येयोभयवाचकाः । तत्र संख्येयवाचकत्वे नित्यमेकवचनान्ताः । संख्यावाचकत्वे तूभयवचनान्ताः ।

संख्येति—अदितोर्लोप इत्यनुवर्तते । संख्यायां वर्तमानादित्यर्थः । प्रत्ययाप्रत्यययोरिति परिभाषया तिप्रत्ययान्तादिति लाभः । कति + अ इत्यत्रानेन विभक्तेर्लोपे कति । शेषं तिशब्दवत् । एवं द्वितीयायामपि बोध्यम् । एवं जतिततिशब्दावपि । वीसादिशब्दानां संख्यासंख्येयवाचकत्वेऽपि संख्याविशिष्टवाचकत्वे नित्यमेकवचनान्तता । संख्यापरत्वे तु बहुवचनान्ततापि ।

वीसादिभ्यः ।४।३।१४॥

नउइशब्दपर्यन्तानां वीसादिशब्दानां प्रथमायां नपुंसकवद्रूपं स्यान्नित्यम् । वीसं । वीसं । चत्तालीसं । तृतीयादौ तु वीसाए । चत्तालीसाए इत्यादि ।

वीसादिभ्य इति—उत इति डमिति पदद्वयस्यानुवृत्तिः । वीसाशब्दादारभ्य नवनउइशब्दपर्यन्तानां नित्यस्त्रीलिङ्गानां प्रथमायां नपुंसकरूपातिदेशोऽनेन क्रियते । सतादीनां तु सर्वविभक्तौ पुंनपुंसकत्वमिति तत्रातिदेशापेक्षा नास्ति । द्वितीयायां नपुंसकत्वविधानं व्यर्थं, मप्रत्यये परे स्वत एव ह्रस्वसिद्धेरतः प्रथमायामित्येवोक्तम् । वीसाशब्दात्पूर्वेषामपि संख्यावाचकानां त्रिलिङ्गत्वम् । नउइशब्दोपादानेन नवनउइपर्यन्तस्य ग्रहणं नवनउइशब्देऽपि नउइशब्दस्य विद्यमानत्वात् । वीसा + अ इत्यत्रानेनाकारस्य डमादेशे डित्त्वादाकारलोपेऽनुस्वारे वीसं ।

अथाव्ययप्रकरणम् ।

सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ।
वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम् ॥१॥

सदृशमिति—त्रिषु लिङ्गेषु सदृशं समानमेकप्रकारमिति यावत् । सर्वासु च विभक्तिषु समानं सर्वेषु वचनेषु च समानमत एव यन्न व्येति विविधप्रकारं प्राप्नोति तदव्ययम् ॥१॥

अव्ययमहादि ।१।१।३५॥

अहादिगणपठितमव्ययसंज्ञकं स्यात् ।

अह । अ । अण । अइरा । अइव । अईव । अंग । अंतर । अंतरेण । अंते । अंतो । अकम्हा । अचिरं । अजस्सं । अज्ज । अज्जयाए । अज्जसुए । अणिसं । अति । अत्थि । अदु । अदुत्तरं । अदुवा । अधो । अभि । अभिक्खं । अभिक्खणं । अलं । अलमंथु । अवि । अविअ । अविआइं । असइं । असतिं । अहवणं । अहावरं । अहे । अहो । आ । आइं । आउ । आरा । आविर् । इइं । इइ । इति । इत्ति । इय । इव । ईसं । ईसि । ईसिं । उ । उण । उणो । उदाउ । उद्दाइं । उपरि । उप्पिं । उवरि । उस्सण्णं । उस्सन्नं । ए । एम । एमाइ । एमेव । एयावंति । एव । एवं । एवण्हं । किं । किञ्च । किणाइ । किण्णं । किर । किल । कीस । कदु । कु । खलु । खिप्पं । च । चण । चणं । चि । चिट्ठं । चिय । चे । च्च । जइ । जति । जदि । जा । जाउ । जाव । जावं । जावत् । जुगवं । झत्ति । ण । णं । णवरं । णवरि । णहु । णाइ । णाणा । णिहो । णु । णूणं । णो । ण्णं । ण्हं । तं । ता । ताव । तावं । तावत् । ति । त्ति । तु । थ । दिया । दुट्ठु । दूरा । धणियं । धिद्धि । धिर । धिसि । न । नणु । नमो । नवरं । नवरि । नहु । नाणा । नूणं । नो । नोणं । पए । पगे । पच्छा । पभिइ । पभित्ति । परेव्वं । पसढं । पाउ ।

पाउर् । पाए । पाओ । पातो । पायं । पि । पिव । पिहं । पिहु । पिहो । पुढो । पुण । पुणो । पुरच्छा । पुरत्था । पुरा । पुरे । पुला । बहि । बहिं । बहिया । भंते । भिसं । भुज्जो । भूज्जो । भे । भो । मज्झे । मणयं । मणा । माहं । मिव । मिहो । मुसा । मुहा । मुहु । य । युगवं । रह । रहो । राओ । रिते । वि । विव । विसं । विसु । व्व । सइं । सद् । संपइ । संपयं । संपाओ । सक्खं । सणिअं । सद्धिं । समं । समंतं । समंता । सयं । सययं । सयराहं । सायं । सुइरं । सुए । सुट्ठु । सुतरं । सेवं । हंता । हंद । हंदि । हंभो । हउं । हणिहणि । हद्धी । हव्वं । हिज्जो । ही । हुरत्था । हुलियं । हे । हेट्ठ । हेट्ठा । हेट्ठि । हेट्ठिल्ला । हेहो ।

अव्ययमिति—अहशब्द आदिर्यस्य तदहादि इति तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । स्वान्वयिनि स्वविशेषणस्याप्यन्वयेऽयं समासः । यथा लम्बकर्ण पुरुषमानयेत्यादौ । पुरुषान्वयिन्यानयने लम्बकर्णस्यापि सम्बन्धात्तद्गुण-संविज्ञानस्तद्भिन्नोऽतद्गुणसंविज्ञानो यथा दृष्टसागरं पुरुषमानयेत्यादौ । अत्र हि पुरुषान्वयिन्यानयने सागरस्य नान्वयः । तथा प्रकृतेऽपि स्वान्वयिसंज्ञायामह-शब्दस्यापि सम्बन्धात्तद्गुणसंविज्ञान एव । न व्येति लिङ्गसंख्याकारकप्रयुक्त-विकारान्न प्राप्नोति यत् तदव्ययम् । अत एव 'सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु' इति श्रुतिरपि सङ्गता । अहशब्दस्यान्यार्थे नीयमानकलशादिवत् स्वतो मङ्गलत्वेन तमेव शब्दमाद्यवयवीकृत्य गणो निर्दिष्टः । अत एव विपरीतशंकालेशोऽपि न । अहादि-गणस्तु मूल एव निर्दिष्टः । तत्र क्रमेणार्था उच्यन्ते । अह आनन्तर्यादौ । अ । अण । निषेधे । अइरा तत्काले । अइव अईव अधिके । अंग आमन्त्रणे । अन्तर अन्तरेण अभाववति । अंते अंतो मध्यदेशे । अकम्हा दैवादित्यर्थे । अचिरं शीघ्रतायाम् । अजस्सं निरन्तरे । अज्ज अस्मिन्नहनि । अज्जयाए अद्यप्रभृत्यर्थे । अज्जसुए अद्यश्व इत्यर्थे । अणिसं सतते । अति अतिशये । अत्थि अस्तीति तिङन्तप्रतिरूपकमव्ययम् । अदु अदुत्तरं आनन्तर्यादौ । अदुवा पक्षान्तरे । अधो नीचैरित्यर्थे । अभि आभिमुख्ये । अभिक्खणं अभिक्खं पौनःपुन्ये । अलं पर्याप्त्यादौ । अलमंथु अलमस्त्वित्यर्थे । अवि समुच्चयादौ । अविअ पक्षा-न्तरे । अवियाइं सम्भावनायाम् । असइं असति पौनःपुन्ये । अहवणं अथ-वार्थे । अहावरं अहे ततः परमित्यर्थे । अहो नीचदेशे । आ मर्यादाभिविध्यादौ । आइं वाक्यालंकारे । आउ पक्षान्तरे । आरा समीपे । आविर् प्रकटीभावे ।

इ इं प्राकट्ये । इइ इति इत्ति इय प्रकारे । इव सादृश्ये । ईसं ईसि ईसिं अल्पत्वे । उ उण उणो पुनरित्यर्थे । उदाहु उदाइं पक्षान्तरे । उपरि उप्पिं उवरि उपर्य्यर्थे । उस्सण्णं उस्सन्नं प्रायोऽर्थे । उपरि पूर्वप्रकारे । ए सम्बोधने एतत्प्रकारे च । एम एमाइ इत्यादौ । एमेव एतत्प्रकारे । एयावंति-इयत्तायाम् । एव अवधारणे । एवं पूर्वोक्तरीतौ । एवण्हं वाक्यालङ्कारे । किं जिज्ञासायाम् । किंच पक्षान्तरे । किणाइ किञ्चिन्मात्रमित्यर्थे । किण्णं जिज्ञासायाम् । किर किल निश्चये । कीस कस्मादित्यर्थे । कद् कु कुत्सायाम् । खलु निश्चये वाक्यालङ्कारे च । खिप्पं शीघ्रतायाम् । च च्च समुच्चयादौ । चण चणं चि चे चेदित्यर्थे । चिय चैवार्थे । चिट्ठं भृशमित्यर्थे । जइ जति जदि यद्यर्थे । जाउ कदाचिदित्यर्थे । जा जाव जावं जावत् यावदित्यर्थे । जुगवं एकस्मिन् काले । झत्ति शीघ्रतायाम् । ण निषेधे । णं वाक्यालङ्कारे । णवरं णवरि कैवल्यार्थे । णहु णाइ निषेधे । णाणा अनेकस्मिन् । णिहो नीचदेशे । णु प्रश्ने । णूणं निश्चये । णो निषेधे । ण्णं ण्हं वाक्यालङ्कारे । तं तत्रेत्यर्थे । ता ताव तावं तावत् यावदित्यर्थे । ति त्ति पूर्वोक्तप्रकारे समाप्तौ च । तु समुच्चये । थ वाक्यालङ्कारे । दिया दिवसे । दुट्ठु असम्यगर्थे । दूरा दूरदेशे । धणियं अतिशये । धिद्धि धिर धिसि धिक्कारार्थे । न निषेधे । नणु शङ्कायाम् । नमो नमस्कारे । नवरं नवरि कैवल्यार्थे । नहु निषेधे । नाणा अनेकस्मिन् । नूणं निश्चये । नो नोणं निषेधे । पए पगे प्रभाते । पच्छा उत्तरत्र । पभिय पभित्ति प्रारभ्येत्यर्थे । परेव्वं परदिने । पसढं प्रसह्येत्येर्थे । पाउ पाउर् प्रादुर्भावे । पाए प्रायोऽर्थे । पाओ पातो प्रभाते । पायं प्रायोऽर्थे प्रभाते च । पि अप्यर्थे । पिव इवार्थे । पिहं पिहु पिहो पुढो पृथगर्थे । पुण पुणो पुनरित्यर्थे । पुरच्छा पुरत्था पुरे अग्रे इत्यर्थे । पुरा पुला पूर्वकाले अग्रे च । बहि बहिं बहिया बाह्ये । भंते पूज्यसम्बोधने । भिसं अतिशये । भुज्जो भूज्जो बाहुल्ये । भे भो सम्बोधने । मज्झो मध्ये । मणयं मणा अल्पे । माहं निषेधे । मिव इवार्थे । मिहो परस्परस्मिन् । मुसा असत्ये । मुहा निष्प्रयोजने । मुहु पौनःपुन्ये । य चार्थे । युगवं एककाले । रह रहो एकान्ते । राओ रात्रावित्यर्थे । रिते विनार्थे । वि अप्यर्थे । विव इवार्थे । विसं वीसु पृथक्त्वे । व्व इवार्थे । सइं सकृदर्थे सदार्थे च । संपइ संपयं एतत्काले । संपाओ प्रभाते । सक्खं प्रत्यक्षज्ञाने । सणिअं शनैरित्यर्थे । सद्धिं समं सहार्थे । समंतं समंता सर्वप्रकारेणेत्यर्थे । सयं सकृदित्यर्थे स्वयमित्यर्थे वा । सययं सतते । सयराहं सत्वरमित्यर्थे । सायं सूर्यास्तमनसमये । सुइरं दीर्घकाले । सुए अनागतदिने । सुट्ठु सौष्ठवे । सुतकं सहजत इत्यर्थे ।

सेवं तदेवमित्यर्थे । हंता स्वीकारे । हंद आश्चर्यार्थे । हंदि हंभो आमन्त्रणे क्रुद्धसम्बोधने विकल्पविषादपश्चात्तापनिश्चयेषु च । हउं हा इत्यर्थे । हणि हणि प्रतिदिनम् । हद्धी खेदे । हव्वं शीघ्रतायाम् । हिज्जी अतीतदिवसे । ही आश्चर्ये । हुरत्था बहिर्देशे । हुलियं शीघ्रतायाम् । हे सम्बोधने । हेट्ठ हेट्ठा हेट्ठि हेट्ठिल्ला नीचदेशे । हे हो आमन्त्रणे ।

अत्यादय उपसर्गाश्च ।१।१।३८॥

अत्यादय उपसर्गसंज्ञा अव्ययसंज्ञाश्च स्युः ।

अति, अइ, अणु, अनु, अधि, अहि, अभि, अव, उव, आ, ओ, उद्, उप, उव, ओव, णि, नि, णिर्, निर्, दुर्, प, प्प, पडि, पति, परा, परि, पलि, वि, सम्, एतेऽत्यादयः ।

अत्यादय इति—चकारोऽत्राव्ययसंज्ञासमावेशार्थः । तेनोभयसंज्ञा भवत्येषामत आह चेति । अति अइ । उत्कर्षातिशयातिक्रमणादयोऽर्थाः । अणु अनु पश्चात्सादृश्यसमीपलक्षणाद्यर्थेषु । अधि अहि अधिकरणाधिकाराद्यर्थे । अभि आभिमुख्यादौ । अव उव निश्चयावगत्यनादरालम्बनादिषु । आ सम्यगादौ । ओ अववत् । उद् ऊर्ध्वादौ । उप उव समीपादौ । ओव उववत् । ओ शब्दस्यापि समीपादौ वृत्तिः । णि नि निषेधादौ । णिर् निर् अभावे निश्चयादौ । दुर् पीडादौ । प प्प प्रकर्षादौ । पडि पति व्याप्तिलक्षणादौ । परा प्राधान्यादौ । परि पलि सर्वत्रादौ । वि वियोगादौ ।

सोप्रभृतितद्धिताः ।१।१।३६॥

सोप्रभृतितद्धितप्रत्ययान्ताः शब्दा अव्ययसंज्ञाः स्युः । कमसो इत्यादयः ।

सोप्रभृतीति—अव्ययमित्यनुवर्तते । प्रभृतीति कथनेन स्स स्सिं हं ह हा हिं अम् आ आवन्ति इ इं इण इण्ण इह ई ए क्खुत्तो चणं चि चिय ण्हं ण्हिं ण्हु ता ति तो त्थ त्थं दा दाणिं धा या सि हियं हुणा इत्यादितद्धितप्रत्ययान्तानामपि अव्ययसंज्ञा भवति । अत्र प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तविधिः । यद्यपि संज्ञाविधौ अन्यत्र प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिर्न तथापि प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञायामिति वचनात्तदन्तविधिः । केवलयोः कृत्तद्धितयोः संज्ञाया निष्फलत्वात्, अत एवोक्तप्रत्ययान्तेभ्यः शब्देभ्यः परस्य सुपः “अव्ययात्सुबपः” इति

वक्ष्यमाणसूत्रेण लोपो भवति। कमसो क्रमश इत्यर्थे । सोप्रत्ययान्तोऽयं शब्दः । एवं बहुसो पायसो दवदवस्स एकस्सिं इत्यादयः ॥

हेत्वर्थादिक्कृतः ।१।१।३९॥

हेत्वर्थादिक्कृत्प्रत्ययान्ताः शब्दा अव्ययसंज्ञकाः । गच्छित्तए। गच्छित्ता। अभिगन्तुं। गणिउं। घेत्तुं। गहिउं। पग्गहित्तु। नेऊणं। भंजिऊणं। गमेऊणं। पडिविसज्जिय। उस्सक्किया। किच्च। किच्चा। कट्टु। उवागम्म। पकत्थ॥

हेत्वर्थेति—अव्ययमित्यनुवर्त्तते । हेतुरर्थो येषां ते हेत्वर्थास्त आदयो येषां ते हेत्वर्थादयः। ते च कृतश्चेति विग्रहः। उदाहरणन्तु क्रमेण मूल एव स्पष्टम्। अत्रापि पूर्ववत्तदन्तविधिः।

अव्ययीभावश्च ।१।१।३७॥

अव्ययीभावोऽव्ययसंज्ञः स्यात्।

अव्ययीभाव इति—अव्ययमित्यनुवर्त्तते। उदाहरणन्तु मूलएव तत्प्रकरणे प्रदर्शयिष्ये।

णमनमौ ।१।१।४०॥

णमन्तोऽनमन्तश्चाव्ययसंज्ञौ भवतः। जीवग्गाहं। अकितकारं। अंतगमणं मोक्खगमणं।

णमनमाविति—अव्ययमनुवर्त्तते। णम् अनम् प्रत्ययौ वक्ष्येते तदन्तयोरव्ययसंज्ञाऽनेन विधीयते । तेन सर्वविभक्तौ समानमेव रूपं भवति। साधनप्रकारोऽपि तत्रैव प्रदर्शयिष्यते।

अव्ययात्सुबपः ।३।४।४६॥

अव्ययात्परस्य सुपोऽपश्च लोपः स्यात्। जत्त। तत्त॥

अव्ययादिति—लोप इत्यनुवर्त्तते। अबिति स्त्रीप्रत्ययः। स चादन्तत्वाज्जत्तेत्यादौ जायमानोऽनेन लुप्यते॥

इत्यव्ययप्रकरणम्।

स्त्रीप्रत्ययः ।

अतः स्त्रियामप् ।१।२।२॥

अदन्तान्नाम्नः स्त्रीत्वे द्योत्ये अप् प्रत्ययः स्यात् । अम्मा । अविला । अवोगडा । देवया । पहुया । सोमया ।

अत इति—नाम्नः प्रत्ययः इति पदद्वयमनुवर्तते । नाम्न इत्यस्य विशेषणत्वेनाच्छब्दात्तदन्तविधिः । लिङ्गस्य नामार्थत्वेन स्त्रीप्रत्ययो हि तद्द्योतकः । अत एवाह द्योत्य इति । ननु 'स्तनकेशवती स्त्री स्याल्लोमशः पुरुषः स्मृतः' । इति लौकिकलिङ्गस्याचेतनेऽभावेन कथमचेतनवाचकात् स्त्रीप्रत्यय इति चेन्न, अयमिति व्यवहारविषयत्वं पुंस्त्वम् । इयमिति व्यवहारविषयत्वं स्त्रीत्वम् । इदमिति व्यवहारविषयत्वं नपुंसकत्वमित्येवं शास्त्रकारव्यवहृतलिङ्गस्याचेतनेऽपि सत्त्वेनाक्षतेः । अप्प्रत्यये दीर्घे अम्माप्रभृतयः । देवशब्दाद्भावार्थकतप्रत्ययेऽनेनापि तकारस्य यकारे देवया । एवं पहुशब्दात्तप्रत्यये पहुया सोमया इत्यादि ।

त्ताद्वा ।१।२।४॥

त्तप्रत्ययान्तादप्प्रत्ययो वा स्यात् स्त्रियाम् । अपरत्ता । अपरत्तं । उस्सुगत्ता, उस्सुगत्तं । अरित्ता, अरित्तं ।

त्तादिति—नाम्नः प्रत्ययः अप् स्त्रियाम् इत्येतेऽनुवर्तन्ते । सामान्यसूत्रस्य नित्यत्वादप्प्रत्ययस्य नित्यत्वेन विकल्पेन विधीयते । अपरशब्दात् त्तप्रत्ययेऽप्प्रत्यये अपरत्ता । पक्षे अपरत्तं । अपरता अपरत्वं वेत्यर्थः । उस्सुकशब्दात् त्तप्रत्ययेऽप्प्रत्यये कस्य गत्वे उस्सुगत्ता । उत्सुकतेत्यर्थः । पक्षे उस्सुगत्तं । उत्सुकत्वमित्यर्थः । अरिशब्दात् त्तप्रत्ययेऽप्प्रत्यये अरित्ता । अरितेत्यर्थः । पक्षे अरित्तं । अरित्वमित्यर्थः ।

के ।३।३।३॥

स्वार्थविहिते कप्रत्यये परे स्वरस्य ह्रस्वः स्यात् । अम्मया । मामिया ।

क इति—ह्रस्व इत्यनुवर्त्तते। ह्रस्वश्रवणात् स्वरस्येत्युपतिष्ठते। अपत्यादि-विहितकादिप्रत्यये परे ह्रस्वादर्शनादाह **स्वार्थविहित इति**। अत्र व्याख्या-नादेव स्वार्थ इति लभ्यते। अम्माशब्दात् कप्रत्ययेऽनेन ह्रस्वे अम्मया। मामी-शब्दात्कप्रत्ययेऽनेन सूत्रेण ह्रस्वे मामिया। काभावे मामी।

अपि महादालयस्यालियः।४।४।७०॥

महशब्दात्परस्यालयशब्दस्यालियादेशो वा स्यादपि परे।

महालिया, महालया।

अपीति—वेत्यनुवर्तते। महशब्दात् स्वार्थे 'आलयः' प्रत्ययो भवति। तत्र स्त्रियामपि कृतेऽनेनालियादेशे महालिया। पुंसि तु महालय इत्येकमेव भवती-त्युक्तमपीति।

दिसाड्डिश्च।१।२।३॥

दिसशब्दाड्डिः प्रत्ययश्चकारादप् स्यात् स्त्रियाम्। दिसी। दिसा।

दिसादिति—अप् स्त्रियाम् नाम्नः प्रत्ययः इति पदचतुष्टयमनुवर्तते। दिस-शब्दादनेन 'डि' प्रत्यये दिसि। अपि तु दिसा।

अधिगरणादिभ्यो डीप्।१।२।५॥

एभ्यो डीप् प्रत्ययः स्यात् स्त्रियाम्। अहिगरणी। अभियोगी।

अवचुल्ली। गावी। आरवी॥

अधिगरणादिभ्य इति—नाम्नः प्रत्ययः स्त्रियामिति पदत्रयस्यानुवृत्तिः। अत्र सूत्रे अणन्तजातिवाचकन्तान्तभिक्खादीन्दादीनां महशब्दस्य पंचपत्ता-द्यतिरिक्तसंख्यापूर्वतत्पुरुषादेश्च तद्गणघटकता बोध्या। केवलमहशब्दस्य पाठादेव महालियेत्यादौ न डीप्। पंचपत्ताद्यतिरिक्तत्वनिवेशादेव पंचपत्त-मित्यादौ न। पुंयोगेऽपि यद्यप्यनेनैव सिध्यति, तथाप्यर्थविशेषविषयकत्व-बोधनाय पृथक्तयोक्तम्। तथा चानेनैव विधीयमानप्रत्यये प्रकृतिविशेषोद्देश्यकत्वं बोधयन्ननुवदति। अतएवात्र गणतया निर्देशेनाकृतिगणत्वस्यावश्यकत्वादनेनैव प्रकृतिविशेषादपि प्रत्ययसिद्धौ व्यर्थं तदिति शङ्काया नावसरः। अहिगरण, अभियोग, अवचुल्ल, आराहण, कप्पण, कमढ, करह, काग, गाहावइ, गुरु, गो, चउद्दस, नत्तु, न्तमन्तप्रत्ययान्ता जातिमन्तवर्ज्जाः, पन्नरस, मउ, मह्ह,

एतेमासवाचकाः। वातोल, वीअण, वेताल, वेद्दभ, संधार, संवेगण, साहु, सिस्स, सीस, एतेऽद्दिगरणादयः।

डीपो न्तात्तुट् ।४।२।५५॥

न्तान्तात्परस्य डीपस्तुडागमः स्यात्।

डीप इति—विशेषणेन तदन्तविधौ न्तान्तादिति लभ्यते। ननु"अर्थवतो ग्रहणसम्भवे नानर्थकस्य ग्रहणं भवति" इति न्यायेनार्थवतो न्तप्रत्ययस्य ग्रहणसम्भवेनानर्थकस्य मन्तघटकस्य न्तस्य ग्रहणासम्भवाद्भयवतीत्यादि न स्यादिति चेन्न, लक्ष्यानुरोधादत्रैतत्परिभाषाया अप्रवृत्तेः अर्थवद्ग्रहणेत्यस्यानित्यत्वाच्च। आगमे उकार उच्चारणार्थः।

तीपि न्तस्य ।३।४।५१॥

तीपि परे न्तस्य लोपः स्यात्। सई। सती। भयवती, भगवती। मतिमती।

तीपीति—लोप इत्यनुवर्तते। ननु षष्ठीनिर्दिष्टत्वादन्त्यस्यैव लोपसम्भवेन 'सई' इत्यादि न स्यादिति चेन्न, प्रत्ययस्य ङित्त्वेनैवान्त्यलोपसिद्धौ सूत्रारम्भसामर्थ्यात्समुदायस्य लोपसिद्धेः। डीपि इत्यनुवृत्त्यैव सिद्धौ तीपीत्युच्चारणन्तु तुटि सति लोपविधानार्थम्। अन्यथा पूर्वं लोपे न्तान्तत्वाभावेन तुण् न स्यात्। न चैकदेशविकृतन्यायेन सन्तादिशब्दग्रहणेन सादिशब्दग्रहणं सम्भवतीति वाच्यम्, सन्तादिशब्दग्रहणेन सादेर्ग्रहणेऽपि तस्य न्तान्तत्वासम्भवात्। छिन्नपुच्छे शुनि "एकदेशविकृतमनन्यवत्" इति परिभाषया श्वत्वव्यवहारसत्त्वेऽपि पुच्छवत्त्वव्यवहाराभावेन विकृतावयवनिबन्धनव्यवहाराभावात्। सन्तशब्दा-'दधिगरणादिभ्यो डीप्' इति सूत्रेण डीपि 'डीपो न्तात्तुडि'त्यनेन तुडागमेऽनेन न्तलोपे तकारस्य यकारे लोपे प्रकृतिभावे सई। मन्तघटकन्तलोपे भयवती।

महादिभ्योऽडित् ।१।२।७॥

महादिशब्देभ्यः परो डीबडित् स्यात्।

महादिभ्य इति—डीबित्यनुवर्तते। नडिदडित्। तेन महादिशब्देभ्यो डीपि परे टिलोपो न भवति।

महाच्च ।४।२।५६॥

महशब्दात्परस्य ङीपस्तुडागमः स्यात् । महती ।

महादिति—ङीपः तुट् इति पदद्वयस्यानुवृत्तिः । महशब्दाङ्गीप्प्रत्ययेऽनेन तुडागमे महती । अत्र 'महादिभ्योऽडित्' इति सूत्रेण ङीपोऽडित्त्वेन टिसंज्ञकस्य हकारोत्तरवर्त्तिन अकारस्यापहारो न भवति । एवमग्रेऽपि ।

भिक्खवादिभ्यो णुट् ।४।२।५७॥

एभ्यः परस्य ङीपो णुडागमः स्यात् । भिक्खुणी । साहुणी । गाहावइणी । आसाविणी ।

भिक्खवादिभ्य इति—ङीप इत्यनुवर्तते । भिक्खइ जा सा भिक्खुणी । भिक्खधातोरुप्रत्यये तदन्ताङ्गीप् प्रत्ययेऽनेन ङीपो णुडागमे भिक्खुणी । साहेइ जा सा साहुणी आत्मकज्ज्मिति शेषः । गाहावइशब्दाड् ङीपि प्रत्ययेऽनेन णुडागमे गाहावइणी । आसावइ जा सा आसाविणी । आपूर्वकसवधातोः कर्त्तरि इणि प्रत्यये तदन्ताड् ङीपि प्रत्ययेऽनेन णुडागमे आसाविणी । भविस्सइ जा सा भाविणी । भिक्खु, गहवइ, गारत्थ, गाहावइ, गुव्व, घर, नत्तु, साहु, सिस्स, सीस, एते भिक्खवादयः ।

णीपीदतः ।४।३।२४॥

अदन्तस्य नाम्न इकारोन्तादेशः स्याण्णीपि परे । गारत्थिणी । गुव्विणी । घरिणी । सिस्सिणी । सीसिणी । पुण्णमासिणी ।

णीपीति—नाम्न इत्यनुवर्तते । तद्विशेषणेनाच्छब्देन तदन्तविधिः । णीपि इत् अतः इति पदत्रयम् । अत्रार्थवदिति परिभाषाबलाण्णीप् पदेनार्थवानेव णीप् गृह्यते । तेनाणीब्घटकणीपो ग्रहणं न भवति । "आगमसमभिव्याहारे आगमविशिष्टस्यैवार्थवत्त्वमि"ति नियमेनानुडागमसमभिव्याहारे आनुडागमविशिष्टङीप एवार्थवत्त्वं, न तद्घटकस्य णीपः । णुडागमविशिष्टस्य तु तथाभूतस्य ग्रहणं भवति । तथा च भिक्खवादिगणपठितादन्तस्यैवात्र ग्रहणमिति फलितम् । अतएवेदाणीत्यादौ नेकारः; गारत्थिणीत्यादौ तु भवति । गारत्थस्स इत्थी गारत्थिणी । गुव्वशब्दाङ्गीपि प्रत्यये णुडागमेऽनेनेकारान्तादेशे गुव्विणी । घरो अत्थि इमाए घरिणी घरशब्दादिप्रत्यये तदन्ताड् ङीपि णुडागमेऽनेनेकारादेशे घरिणी ।

सासिज्जइ जा सा सिस्सिणी । सीसिणी । सिस्ससीसशब्दाभ्यां ङीपि णुडागमेऽनेनेकारादेशे सिस्सिणी । सीसिणी । अनयोः साधनप्रणाली कृदन्ते द्रष्टव्या । पुण्णो मासो जस्सि पुण्णमासिणी । बहुव्रीहिसमासे ङीपि प्रत्यये णुडागमेऽनेनेकारादेशे पुण्णमासिणी । णीपि परे क्वचिदिकारो नैव भवति । अतएव सिस्सणीत्यादौ न । अत एवात्र बहुलग्रहणसम्बन्धो बोध्यः ।

पुंसम्बन्धात्पुंनाम्नः ।१।२।६॥

पुंसः सम्बन्धात्स्त्रियां वर्त्तमानात् पुंवाचकाङ्कीप् प्रत्ययः स्यात् । गोवी । सुद्दी ।

पुंसम्बन्धादिति—स्त्रियां नाम्नः प्रत्ययः ङीप् इत्येतेऽनुवर्तन्ते । वर्त्तमानादिति शेषः । पुंसम्बन्धादिति किम् ? देवदत्ता । अत्र हि देवदत्तेति संज्ञाशब्दः स्वभावादेव स्त्रियां वर्तते नतु पुंयोगादतोऽत्र ङीप्प्रत्ययवारणाय तथोक्तम् । पुंनाम्नः किम् ? प्रसूता । अयञ्च संज्ञाशब्दो जातप्रसवां स्त्रीमाह । स च प्रसवो गर्भधारणद्वारा पुंयोगनिमित्तक इत्यस्ति पुंयोगः, किन्तु पुंवाचकत्वाभावान्न दोषः । गोवस्स इत्थी गोवी । सुद्दस्सापत्तं इत्थी सुद्दी । अत्र पुंसम्बन्धो दाम्पत्य एव न, किन्तु जन्यजनकभावोऽपि । अत एव सम्बन्धद्वयतात्पर्येणोदाहरणद्वयमत्र दत्तम् ।

इन्द्रादिभ्य आनुट् ।४।२।५८॥

एभ्यः परस्य ङीप आनुडागमः स्यात् । इन्दाणी । खत्तियाणी । भवाणी ।

इन्दादिभ्य इति—ङीप इत्यनुवर्तते । टित्त्वादादौ । इन्दस्स इत्थी इन्दाणी । खत्तियस्स इत्थी खत्तियाणी । भवस्स इत्थी भवाणी । सर्वत्र ङीपि प्रत्यय आनुटि कृते णत्वम् । उकार उच्चारणार्थः ।

इति स्त्रीप्रत्ययप्रकरणम् ।

अथ कारकप्रकरणम् ।

कारके ।१।१।४१॥

अधिकारोयम् ।

अभिहिते प्रथमा ।१।२।२२॥

उक्ते कारके प्रथमा स्यात् । अज्ज जंबू...अप्पाणं भावेमाणे विहरति ।

अभिहित इति—सामान्यसूत्रेण विहितानामुप्रभृतिविभक्तीनामर्थविशेषे व्यवस्थां दर्शयितुमारभते 'अभिहित'इत्यादिना । अभिधानञ्च त्यादिना कृदादिना च ग्राह्यं न तु येन केनापि, तथा सति सर्वत्र नाम्नोक्तत्वेन द्वितीयाद्यनापत्तेः । कारकत्वञ्च क्रियाजनकत्वं नतु क्रियान्वयित्वं ब्राह्मणस्य पुत्रं पन्थानं पृच्छतीत्यादौ ब्राह्मणस्यापि पुत्रद्वारा क्रियान्वयित्वेन कारकत्वापत्तेः । क्रियाजनकत्वस्य कारकत्वे तु क्रियां प्रति पुत्रेणान्यथासिद्धस्य ब्राह्मणस्य क्रियाजनकत्वाभावेन न कारकत्वम्; अतएव षष्ठ्याः कारकत्वन्नास्तीति प्राच्यमतं सङ्गच्छते । न चान्यथासिद्धस्य कारणत्वं कुतो नेति वाच्यम्, अन्यथासिद्धिशून्यत्वे सति नियतपूर्ववृत्तित्वमेव हि कारणत्वम्, अन्यथासिद्धे तु तत्त्वमेव न । अवश्यक्लृप्तान्वयव्यतिरेकिभिन्नत्वमन्यथासिद्धत्वम् । यथाऽत्रैव पुत्ररूपकर्म विना पृच्छति क्रियोत्पत्तिरेव न सम्भवति इति स्वातन्त्र्येण तयोरन्वयव्यतिरेकः । पुत्ररूपकर्मसम्बन्धिनोऽभावेऽपि क्रियोत्पत्तिसम्भवेन न ब्राह्मणेन सहान्वयव्यतिरेकः । नाम्नः प्रत्ययः इति पदद्वयमनुवर्तते। 'अज्ज जम्बू—इत्यादीना''मार्य जम्बूः...... आत्मानं भावयन् विहरति ।" नाया० १–५ ॥ इत्यर्थः॥

आमन्त्रणे च ।१।२।२३॥

आमन्त्रणेऽर्थे प्रथमा स्यात् । भो जिण !

आमन्त्रण इति—आमन्त्रणं सम्बोधनं तच्चाभिमुखीकरणम् । अतएव "सिद्धस्याभिमुखीभावमात्रं संबोधनं विदुः । प्राप्ताभिमुख्यो ह्यर्थात्मा क्रियासु विनियुज्यते । सम्बोधनं न वाक्यार्थ इति वृद्धेभ्य आगमः" इति हरिवचनं सङ्गच्छते । अनेन च वाक्येन क्रियासु विनियोगफलकमभिमुखीभवनं

सम्बोधनमिति दर्शितम् । सिद्धस्येत्यनेन येन रूपेण न सिद्धस्तेन रूपेण न सम्बोध्यत्वमिति सूचितम् । अतएव कुमारावस्थायां राजन् ! युध्यस्वेति न राजावस्थायामपि राजन् ! राजा भव युध्यस्वेति न । क्रियासु विनियुज्यते इत्यनेन सम्बोध्यस्यापि कर्तृत्वं सूचितम् । क्रियासम्बन्धं विना क्रियाविनियुक्तत्वमेव न स्यात् । एवञ्च हे देवदत्त ! अहं व्रजामीत्यादावपि जानीहि त्वमित्यस्याध्याहारः । सम्बोध्यस्यैव त्वंपदार्थत्वेन विनियोज्यक्रियाकर्तृत्वात् । प्रथमा नाम्नः प्रत्यय इत्येतेषामनुवृत्तिः । उदाहरति भो जिण ! इति ।

कर्त्राऽऽप्तुमिष्यमाणतमं कर्म ।१।१।४२॥

कर्ता स्ववृत्तिव्यापारप्रयोज्यफलेन यं सम्बद्धुमिच्छति स कारकः कर्मसंज्ञः स्यात् ।

कर्त्रेति—कारके इत्यनुवर्तते । कर्त्राऽऽप्तुमित्युक्ते केनेत्याकांक्षायामुपस्थितत्वात् स्वविशेषणीभूतव्यापारेणेति लाभः । न च व्यापारेण सम्बन्धः कर्तुः, कर्मणस्तु कदाचिदपि न सम्भवतीति वाच्यम्, समवायेन व्यापारस्य कर्तर्येव सत्त्वेऽपि स्वजन्यफलवत्त्वरूपसम्बन्धेन कर्मण्यपि सम्भवात् । तथा च स्वजन्यफलवत्त्वसम्बन्धेन व्यापारेण सह सम्बद्धुमिष्यमाणतममिति लाभेऽर्थत एव कर्तृवृत्तिव्यापारजन्यफलेन सम्बद्धुमिष्यमाणतममिति लाभस्तत्फलितमेवाह कर्तेत्यादि । प्रेरणार्थकप्रत्यये द्विकर्मकस्थले चोभयोरनेनैव कर्मसंज्ञा भवति । कर्तृवृत्तिव्यापारजन्यफलवत्त्वप्रकारकेच्छानिरूपितविषयताश्रयत्वस्योभयत्र सत्त्वात् । यथा—सुयं विणयं च गाहिए बाले (उत्त० १७।४) इत्यादौ । अत्र शुद्धग्गहादिधात्वर्थव्यापाराश्रयबालादिकर्त्तुः प्रेरणार्थकप्रत्यये सति प्रयोजककर्तृवृत्तिप्रेरणाप्रत्ययार्थव्यापारजन्यशुद्धधात्वर्थव्यापाररूपफलाश्रयत्वसत्त्वेन कर्मसंज्ञा । स एव प्रयोज्यकर्तेति कथ्यते । द्विकर्मकस्थले तु स्वत एव धातो र्व्यापारद्वयार्थकत्वेन मुख्यव्यापारजन्यद्वितीयव्यापाररूपफलाश्रयत्वेन कर्मसंज्ञा । यथा—भायरं बहुमाणेण इमं वयणमब्बवी (उत्त० १३।४) इत्यादौ । अत्र बुधातोर्ज्ञानानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारार्थकत्वेन प्रथमव्यापारजन्यव्यापाररूपफलाश्रयत्वेन भ्रातुः कर्मसंज्ञा द्वितीयव्यापारजन्यज्ञानरूपफलाश्रयत्वेन वाक्यस्य कमसज्ञा । एवं वुत्तो नरिंदो सो सुसंभंतो सुविम्हिओ । वयणं अस्सुअपुव्वं साहुणा विम्हयं नीओ । उत्त० ।२०।१३। इत्यादौ । प्रधानकर्मणि प्रत्ययविधानेन तत्र प्रथमा । प्रकृतधात्वर्थप्रधानीभूतव्यापारजन्यफला-

श्रयत्वमेव हि प्राधान्यं कर्मप्रत्ययनियामकम्, अत एव न वचनादिरूपकर्मणि प्रत्ययः। आर्थिकप्राधान्यस्य वचनादौ सत्त्वेऽपि विवक्षितप्राधान्याभावात्। यदा तु व्यापारद्वयार्थकत्वेन न विवक्षा तदा एककर्मक एव भवति। यथा अस्स इमं अब्बवी इत्यादि। व्यापारद्वयार्थकत्वैकव्यापारार्थकत्वविवक्षा च प्रयोगवशात् स्वयमूह्यम्।

अनुक्ते कर्मणि द्वितीया ।१।२।११॥

अनुक्ते कर्मणि द्वितीया स्यात्। "अप्पाणं भावेमाणे विहरति" "सेणिए राया......कोडुंबियपुरसे सद्दावेति"। अनुक्ते किम्। "जेहिं बद्धे अयं जीवे"।

अनुक्त इति—नाम्नः प्रत्ययः इत्यनयोरनुवृत्तिः। अप्पाणमिति—"आत्मानं भावयन् विहरति" "श्रेणिको राजा कौटुम्बिकपुरुषान् शब्दाययति" भवधातोः प्रेरणार्थकप्रत्यये सति चिन्तनमप्यर्थः, तच्च स्मृत्यनुकूलव्यापाररूपं तादृशव्यापारजन्यस्मृतिरूपफलस्याश्रयतया आत्मनः कर्मसंज्ञा, ततश्च तादृशकर्मवाचकादप्पाणशब्दादनेन द्वितीया। शब्दविषयकोत्पत्त्यनुकूलव्यापारस्तु सद्दधातोरर्थस्ततः प्रेरणार्थकप्रत्यये कृते सति तादृशव्यापारानुकूलव्यापारोऽर्थः सम्पन्नः। तथा चान्तिमव्यापारजन्यद्वितीयव्यापाररूपफलाश्रयत्वेन कोडुंबियपुरिसशब्दात्तादृशकर्मवाचकाद् द्वितीया। जेहिमित्यादि—यैः कर्मभिरयंजीवो बद्ध इत्यर्थः। अनुक्तग्रहणाभावेऽत्रापि उत्तरदेशसंयोगाभावानुकूलव्यापाररूपबन्धधात्वर्थफलीभूतोत्तर संयोगाश्रयताकर्मत्वेन द्वितीयापत्तेः। तद्ग्रहणे तु कृत्प्रत्ययेन कर्मण उक्तत्वान्न दोषो भवति।

कालाध्वनोर्व्यापकत्वे द्वितीया ।१।२।२४॥

कालावयवाध्वावयववाचिशब्दाभ्यां व्यापकत्वेऽर्थे द्वितीया स्यात्। "संखेज्जाइं जोयणाइं दंडं निसिरइ" "एकदिवसमवि ते रायसिरिं पासित्तए"। "ततेणं से वनदवे अड्ढाइज्जाइं रातिंदियाइं तं वणं झामेइ"।

कालाध्वनोरिति—नाम्नः प्रत्ययः इति पदद्वयमनुवर्तते। कालावयवो मासादिः। अध्वावयवः क्रोशयोजनादिः। तद्वाचकाद् विधानान्न कालं पठति। अध्वानं कुटिला नदीत्यादिप्रयोगः। संखेज्जाइमित्यादेः संख्येयानि योजनानि

दण्डं निःसरतीत्यर्थः। अत्राध्वावयववाचिजोयणशब्दादनेन द्वितीया। तथा च संख्येययोजनव्यापकं दण्डकर्मकं निःसारणमित्यर्थः। एकदिवसमवीत्यादेः एकदिवसमपि ते राजश्रियं द्रष्टुमित्यर्थः। अत्र कालावयववाचिन एकदिवस-शब्दादनेन द्वितीया। तथाच एकदिनव्यापकं राजश्रीकर्मकं दर्शनमित्यर्थः। क्रोशं दण्डनिःसारणे प्रहरणं राजश्रीदर्शने च न तथा प्रयोगः, योजनादिव्याप-कत्वस्य निःसारणादावभावात्। व्यापकत्वञ्च तत्समानाधिकरणात्यन्ताभावा-प्रतियोगित्वम्। एवं तृतीयोऽपि प्रयोगो बोध्यः। तते णमित्यादे"स्ततः स वनद-वस्त्र्यर्द्धानि रात्रिंदिवानि तद्वनं ध्मापयति।" इत्यर्थः।

ठादीनामधिपूर्वाणां कर्म ।१।१।४३॥

अधिपूर्वकाणां ठादिधातूनामाधारः कर्मसंज्ञः स्यात्। "सुयमहिट्ठेज्जा"। पसत्थाओ अहिट्ठए मुणी।

ठादीनामिति—कारके आधारः इति पदद्वयमनुवर्तते। अधिः पूर्वो येषां तेऽधिपूर्वास्तेषामधिपूर्वाणाम्। सुयमहिट्ठेज्जा श्रुतमधितिष्ठेदिति छा०। अधिकरण-संज्ञापवादत्वे कर्मसंज्ञायां द्वितीया। अतएव "तम्हा सुयमहिट्ठेज्जा"। उत्त० ११।३२। एवं पसत्थाओ अहिट्ठए मुणी। उत्त० ।३४।६१। इति संगच्छते। एवमेवाहिसयाझासादिधातुयोगेऽपि बोध्यम्। अधिपूर्वत्वोपादानादेव केवल-ठादिधातुयोगे न। ननु द्वितीयैव विधीयतां किं कर्मसंज्ञां विधाय द्वितीयाकरणे-नेति चेन्न, कर्मसंज्ञाविधानादेव हि सकर्मकत्वसिद्ध्या कर्मणि प्रत्ययोऽपि सिध्यति। अत एव तथोक्तम्। अधिट्ठिओ सुओ इत्यादि सिध्यति।

अकर्मकधातुयोगे देशादयः ।१।१।४४॥

अकर्मकधातूनां योगे देशादिवाचकाः कर्मसंज्ञकाः स्युः। ठाणं ठाइ। मासं वसइ। कोसं आसइ। लाभं अलाभं च सुहं च दुक्खं, संचिक्खमाणो चरिस्सामि मोणं।

अकर्मकधात्विति—कर्म कारके इति पदद्वयमनुवर्तते। अकर्मकधातूनां योगे इति विग्रहः। देशवाचककालवाचकभावविहितप्रत्ययान्तगन्तव्याध्ववाच-कादिशब्दानां कर्मसंज्ञा विधीयते। ठाणं ठाइ। स्थानं तिष्ठति। स्थाने तिष्ठती-त्यर्थः। देशवाचकठाणशब्दस्यानेन कर्मसंज्ञकत्वात्तस्माद्द्वितीया। कालवाचक-मासशब्दस्यानेन कर्मसंज्ञकत्वात्तस्माद्द्वितीया। भावप्रत्ययान्तस्योदाहरणन्तु

गुणवादं आसइ । गन्तव्याध्ववाचकस्य कोसं आसइ । क्रोशमास्ते इत्यर्थः । लाभमलाभञ्च सुखं च दुःखं संतिष्ठन् चरिष्यामि मौनम् । उत्त० ।१४।३२॥ अत्राकर्मकधातुयोगेऽनेन सुहादिशब्दानां कर्मसंज्ञकत्वात्तेभ्यो द्वितीया । समानतया पश्यन्निति तु भावार्थः । आदिपदेन कालभावगन्तव्याध्वनां ग्रहणम् ।

अन्वादिभिर्लक्षणादिषु ।१।२।२५॥

लक्षणादिषु द्योत्येषु अन्वादिभिर्योगे द्वितीया स्यात् । जीवन्तमणु जीवंति । मिगव्वं उवनिग्गए । अन्तरं अभि । आयाणहेउं अभिनिक्खमाहि ।

अन्वादिभिरिति—द्वितीया नाम्नः प्रत्ययः इत्येतेषामनुवृत्तिः । अभि पडि इत्यादय आदिपदग्राह्याः । जीवन्तमणुजीवंति । जीवन्तमनुजीवन्ति । उत्त० १८।१४। जीवज्ज्ञाप्यजीवनमित्यर्थः । **मिगव्वमिति** । पडीति शेषः । तथाच मृगयां प्रति उपनिर्गत इत्यर्थः । मृगयाज्ञाप्योपनिर्गमनाश्रयः । अन्तरं अभि । अन्तरमभीत्यर्थः । अन्तरमभिवर्तते । अन्तरज्ञाप्यवर्त्तनमिति बोधः । **आयाणेत्ति**—आदानहेतुमभिनिष्क्रमेति-छाया-। आदानं संयमस्तद्धेतुमभिलक्ष्य प्रव्रज्यां गृहाणेत्यर्थः । उत्त० ।१३।२०॥

जावादिभिः ।१।२।२६॥

जावादियोगे द्वितीया स्यात् । जाव जीवं । जावज्जीवं ।

जावादिभिरिति—नाम्नः प्रत्ययः द्वितीया इति पदत्रयस्यानुवृत्तिः । जाव जीवं, जीवं यावदित्यर्थः । अयञ्चाकृतिगणः ।

जावज्जावयोश्चतुर्थी च ।१।२।२७॥

जावज्जावशब्दयोगे सति चतुर्थ्यपि स्यात् । जाव जीवाय । जावज्जीवाय ।

जावज्जावयोरिति—प्रत्ययः नाम्नः द्वितीया इत्येतेऽनुवर्तन्ते । चकारोच्चारणं द्वितीयासमावेशार्थम् । अत एवोक्तं **चतुर्थ्यपीति** । द्वितीयोदाहरणमुक्तम् । जावदादियोगे चतुर्थ्यादेर्विधानादेव जावज्जीवाय उक्तं । उत्त० १९।२५। जावज्जीवं । उत्त० ।१९।३५। सङ्गच्छते । तत्र मर्यादाभिविध्योरेव जावदादियोगे चतुर्थ्यादि भवति । नतु साकल्यादौ । जीवायेत्यत्राएप्रत्ययैकारस्य य इत्यादेशः ।

जतयोः समानाधिकरणेभ्यो द्वितीया च ।१।२।३३॥

जतशब्दसमानाधिकरणेभ्यो दिग्वाचककालवाचकेभ्यः सप्तम्यर्थे द्वितीया वा स्यात् । जामेव दिसिं पाउब्भूता । जं समयं वेदेंति णो तं समयं निज्जरेन्ति । जं रयणिं चणं पउमावती दारयं पयाया तं रयणिं चणं पोट्टिलावि······दारियं पयाया ।

जतयोरिति—दिक्कालार्थेभ्यः सप्तम्यर्थे नाम्नः प्रत्ययः इत्येतेषामनुवृत्तिः । द्वितीया सप्तम्यर्थे जतशब्दसमानाधिकरणदिगादिवाचकादेव भवति । अत एव सूत्रं पृथक्कृतम् । तत्र कालसामान्यस्य कालविशेषस्य च ग्रहणम् । दिगर्थे तु दिक्सामान्यस्यैव । तथैव मूले उदाहृताः । पक्षे सप्तमी च पूर्ववद्बोध्या । जामेवेति–यस्यामेव दिशि प्रादुर्भूताः । जं इति–यस्मिन् समये वेदयन्ति नो तस्मिन् समये निर्जरयन्ति । यस्यां रात्रौ च पद्मावती दारकं प्रजाता तस्यां रजन्यां च पोट्टिलापि······दारिकां प्रजाता । सर्वत्रानेन द्वितीया। जतयोरिति किम् । समए वेदेन्ति । अन्नम्मि समए वेदेन्ति इत्यादौ असमानाधिकरणविभिन्नसमानाधिकरणदिक्कालवाचकान्मा भूत् ।

अथ तृतीया ।

क्रियायाः प्रकृष्टोपकारकं करणम् ।१।१।४५॥

क्रियासिद्धौ प्रकृष्टोपकारकं कारकं करणसंज्ञं स्यात् ।

क्रियाया इति—कारके इत्यनुवर्त्तते । तस्य प्रथमान्तत्वेन विपरिणामः । क्रियाया इत्यनन्तरं सिद्धाविति शेषः । अत एवाह क्रियासिद्धाविति । यद्व्यापारानन्तरं फलनिवृत्तिस्तत्प्रकृष्टम् । उक्तञ्च हरिणा “क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यद्व्यापारादनन्तरम् । विवक्ष्यते यदा तत्र करणं तत्तदा स्मृतम् । इति । विवक्ष्यते —इत्यनेन स्थाल्यादीनामपि करणत्वमस्तीति दर्शितम् । अयम्भावः—कारकत्वं

तद्व्याप्यकर्तृत्वादिषट्कञ्च वस्तुविशेषे विशेषणविशेष्यभाववन्न नियतम् । किन्तु विवक्षितम् । किं कर्त्रादिकमिति प्रश्ने प्रकृतधातूपात्तव्यापाराश्रयतया विवक्षितः कर्ता । व्यापारव्यधिकरणफलाश्रयः कर्म । कर्तृकर्मद्वारकसम्बन्धेन व्यापारस्य फलस्य वाऽऽश्रयोऽधिकरणमिति स्थितम् । एवञ्च पचेरधिश्रयणतण्डुलावपनैधोपकर्षणादितात्पर्यकत्वे तदाश्रयो देवदत्तः कर्त्ता । ज्वलनतात्पर्यकत्वे एधाः कर्त्तारः । तण्डुलधारणादिपरत्वे स्थाली कर्त्री । अवयवविभागपरत्वे तण्डुलाः कर्त्तारः ।

कर्तृकरणयोस्तृतीया ।१।२।१२॥

अनुक्ते कर्त्तरि करणे च तृतीया स्यात् । "भगवया महावीरेणं अयमट्ठे पन्नत्ते" "रायहंससरिसीए गतीए···उवागच्छइ" "तुमे देवाणुप्पिए सुमिणे दिट्ठे" "गिरिं नहेहिं खणह" "अयं दन्तेहिं खायह" "जायतेयं पाएहिं हणह" "जे भिक्खुं अवमन्नह" । "महया महया सद्देणं उग्घोसेमाणा" तं भवियव्वं णं एत्थ कारणेणं" ।

कर्तृकरणयोरिति—नाम्नः प्रत्ययः अनुक्ते इति पदत्रयमनुवर्तते । भगवयेत्यादेर्भगवता महावीरेणायमर्थः प्रज्ञप्त इत्यर्थः । अत्र कर्मणि प्रत्ययसत्त्वेनानुक्ते कर्त्तरि तृतीया । रायहंसेत्यादे राजहंससदृश्या गत्या······उपागच्छतीत्यर्थः । राजहंसगतिसदृशगतिकरणकमागमनमित्यर्थः । अनेन करणे तृतीया । तुमे इत्यादेस्त्वया देवानुप्रिये स्वप्नो दृष्ट इत्यर्थः । अत्र कर्मणि कृत्प्रत्ययस्तेनानुक्ते कर्त्तरि तृतीया । गिरिमित्यादेर्गिरिं नखैः खनथेत्यर्थः । अत्र गिरिकर्मकं नखकरणकं खननमिति बोधः । अनेन करणे तृतीया । एवमग्रेऽपि बोध्यम् । अयं इत्यादेः अयोदन्तैः खादथ । जायतेयं इत्यादेः जाततेजसं पादैर्हन्थ । जे इत्यादेः ये भिक्षुमवमन्यध्वम् । महया इत्यादेः महता शब्देनोद्घोषयन्तः । तं इत्यादेः तद्भवितव्यमत्र कारणेन इत्यर्थः ।

हेत्वर्थयोगे सर्वाः प्रायेण ।१।२।५४॥

हेतुवाचकैः शब्दैर्योगे सर्वा एव विभक्तयो बाहुल्येन स्युः । केण हेउणा कस्स हेउं । गम्यमानापि क्रिया कारकविभक्तीनां निमित्तम् । "धणेण किं धम्मधुराहिगारे" । "अलं बालस्स संगेणं" । साध्यमिति शेषः ।

हेत्वर्थयोग इति—नाम्नः इत्यस्य प्रत्ययः इत्यस्य चानुवृत्तिः। हेतुरर्थो येषां ते हेत्वर्थाः, तेषां योगस्तद्योगस्तस्मिन्नित्यर्थः। तत्फलितमाह हेतुवाचकैरित्यादिना। प्रतीयमानाया अपि क्रियायाः कारकविभक्तिप्रयोजकत्वं न तूच्चार्यमाणाया एव। अत एवात्र कारणे तृतीया सिद्धयति। प्रथमस्य धर्मधुराधिकारे धनेन न किञ्चित्साध्यमित्यर्थः। द्वितीयस्य बालस्य सङ्गेन साध्यं नास्तीत्यर्थः। धनादेः साधनक्रियां प्रति करणत्वेन तृतीया।

सहार्थेन गुणीभूते तृतीया ।१।२।२८॥

सहार्थकशब्दयोगेऽप्रधाने तृतीया स्यात्। "भोच्चाण भोए सह इत्थियाहिं।" "धणं पभूयं सह इत्थियाहिं"। "जस्सत्थि मच्चुणा सक्खं"। सहेति शेषः। "सेणिएणं रन्ना सद्धिं"। 'रायवरकण्णाहिं सद्धिं एकदिवसेणं गिण्हाविंसु।'

सहार्थेनेति—योगे नाम्नः प्रत्ययः इति पदत्रयमनुवर्तते। सह योगे इत्यपहाय सहार्थेन योगे इत्युक्तिः समं सद्धिमित्यादियोगेऽपि तृतीयार्था। अन्यथा केवलं सहयोग एव स्यात्। सहार्थकत्वेन सर्वेषां ग्रहणं भवति। सहार्थः साहित्यं तच्च समभिव्याहृतगुणक्रियासमानदेशकालविशिष्टतत्तद्गुणक्रियावत्त्वम्। भोच्चाणेत्यादेर्भुक्त्वा भोगान् सह स्त्रीभिः इत्यर्थः। (उत्त०१४।९। स्त्रीकर्तृकभोगसमानकालिकेष्टवस्तुकर्मकभोगोत्तरकालिकं प्रव्रजनमिति बोधः। धणमित्यादेर्धनं प्रभूतं सह स्त्रीभिरित्यर्थः। अनेन साहित्ययोगे स्त्रीशब्दात्तृतीया। तथा च स्त्रीस्वामिकत्वसमानकालिकमस्वामिकत्ववद्धनं प्रभूतमिति बोधः। सहादिप्रयोगमन्तरेणापि तदर्थप्रतीतौ तृतीया; अतएव जस्सत्थि मच्चुणा सक्खं इति प्रामाणिकः प्रयोगः सङ्गच्छते। सहशब्दाध्याहारकल्पनन्तु कस्यचिन्न क्लेशातिरिक्तफलकम्। मृत्युवृत्तिमित्रतासमानाधिकरणमित्रता यद्वृत्तिरित्यर्थः।

गोत्तादिभ्योऽभेदे ।१।२।३०॥

गोत्तादिशब्देभ्योऽभेदे वाच्ये तृतीया स्यात्। "कस्सवगोत्तेणं अज्ज जम्बू।" 'नामेणं मेहकुमारे'।

गोत्तादिभ्य इति—नाम्नः तृतीया प्रत्ययः इति पदत्रयस्यानुवृत्तिः। कस्सवेत्यादेः काश्यपगोत्रेणार्यजम्बूः इत्यर्थः। अत्रानेनाभेदे तृतीया। तथा च काश्यप-

गोत्राभिन्न आर्यजम्बूरिति वाक्यार्थः। नामेणमित्यादेर्नाम्ना मेघकुमार इत्यर्थः। अनेनाभेदे तृतीया। नामतादात्म्यवान् मेघकुमार इति बोधः। एवमन्यत्र बोध्यम्।

द्वितीयातृतीये च विनादियोगे ।१।२।४५॥

विनादिशब्दयोगे द्वितीया तृतीया पञ्चमी च भवन्ति। "नाणेणं विना न हुन्ति चरणगुणा"। नाणाओ विणा। नाणं विणा।

द्वितीयेति—पञ्चमी नाम्नः प्रत्ययः इति पदत्रयमनुवर्तन्ते। ज्ञानेन विना न भवन्ति चरणगुणा इत्यर्थः। उत्त० २८।३०। अनेन विना योगे तृतीया। तत्र चकारग्रहणसामर्थ्यात् मण्डूकप्लुत्या पञ्चमीत्यस्यानुवृत्तिः। ज्ञानाद्विना। ज्ञानं विना। विना योगे पञ्चमी द्वितीया च। एवमन्यत्रापि बोध्यम्। आकृतिगणोऽयम्।

पडिक्कमादीनां योगे पञ्चम्यर्थे परमंतादिभ्यो वा ।१।२।३१॥

परमंतादिशब्देभ्यः पञ्चम्यर्थे परिक्कमादियोगे तृतीया वा स्यात्। पडिक्कमामि······परमंतेहिं वा पुणो। तेण परं। नवहिं वरिसेहिं उणा। पक्षे पञ्चमी।

पडिक्कमादीनामिति—तृतीया नाम्नः प्रत्ययः इति पदत्रयस्यानुवृत्तिः। पडिक्कमादिपदेन न केवलं धातूनामेव ग्रहणम्। तथा सति हि तेन परं इत्यादौ तृतीया न स्यात्। तदेव दर्शयितुं धात्वधातुपरकमुदाहरणं दर्शयति—परमंतेहिं इत्यादि। प्रतिक्रमामि परमन्त्रेभ्य इति तदर्थः। उत्त० १८।३१। तेणपरमित्यस्य ततः परमित्यर्थः। नवहिमित्यादेर्नवभिर्वर्षैरूना इत्यर्थः।

दिक्कालार्थेभ्यः सप्तम्यर्थे ।१।२।३२॥

दिग्वाचककालवाचकेभ्यः सप्तम्यर्थे तृतीया वा स्यात्। जेणामेव सेणिए राया तेणामेव। जस्सिं तस्सिं इति वा। पुरत्थिमेणं लवणसमुद्दे पंचजोयणसयं खेत्तं जाणइ पासई। दक्खिणेणं। पच्चत्थिमेणं। उत्तरेणं। पुरत्थिमे। दक्खिणे। पच्चत्थिमे। उत्तरे इति वा। तेणं कालेणं। तेणं समएणं। तस्सिं काले। तस्सिं समये।

दिक्कालार्थेभ्य इति—वा नाम्नः प्रत्ययः तृतीया इति पदचतुष्टयस्यानुवृत्तिः । यत्र केवलं सप्तम्यर्थ एव तृतीयया भासते तत्र तद्विधानार्थमिदं सूत्रम् । तत्र दिगर्थेषु दिक्सामान्यस्य दिग्विशेषस्य च जतयोः समानाधिकरणासमानाधिकरणस्यान्यशब्दस्यासमानाधिकरणस्य च ग्रहणम् । अत एव जेणामेव, पुरत्थिमेणं इत्युभयत्र तृतीया सिध्यति । कालार्थेषु च कालसामान्यस्य जतयोरेव समानाधिकरणस्यैव ग्रहणम् । अत एव जं णं दिणेणं, दिणेणं वा इति न भवति । **जेणामेवेति** । यस्मिन्नेव श्रेणिको राजा तस्मिन्नेव । **पुरत्थिमेण इति** । पूर्वस्मिन् लवणसमुद्रे पञ्चयोजनशतं क्षेत्रं जानाति पश्यति । दक्षिणे । पश्चिमे । उत्तरे । तेणं इति । तस्मिन् काले । सर्वत्र सप्तम्यर्थे तृतीया । पक्षे च सप्तमी मूल एव दर्शिता । अत एव सर्वत्र तेणं कालेणं इति वाक्ये णं इत्यस्य वाक्यालङ्कारत्वं स्वीकृतं तन्न सम्यक् ।

इत्थंभूतस्य व्यावर्त्तके ।१।२।२९॥

कंचित्प्रकारं प्राप्तस्य लक्षणे तृतीया स्यात् । परिअरबंधेन भटो । निवसणेणं महिलिओ ॥

इत्थंभूतस्येति—तृतीया प्रत्ययः नाम्नः इति पदत्रयमनुवर्तते । लक्षणत्वञ्च ज्ञानजनकज्ञानविषयत्वं यथा भटत्वज्ञानजनकपरिकरबंधज्ञानविषयत्वस्य परिकरसत्त्वेन लक्षणत्वम् । लक्ष्यलक्षणभावश्च तृतीयार्थः । परिकरबंधज्ञाप्यभटत्ववानिति बोधः । करणत्वाविवक्षायां लक्ष्यलक्षणभावविवक्षायां सूत्रमिदम् । करणत्वविवक्षायां तु परिकरबन्धकरणकभटकर्मकज्ञानमितिबोधोदयाय जाणिज्जा इति क्रियाया आवश्यकत्वम् । एवमेवान्यत्र बोध्यम् ।

अथ चतुर्थी

कर्मान्वयेनेष्टं सम्प्रदानम् ।१।१।४६॥

कर्मणा यं सम्बद्धुमिच्छति कर्ता स संप्रदानसंज्ञः स्यात् ।

कर्मान्वयेनेति—कारके इत्यनुवर्तते। धात्वर्थफलवत्त्वं कर्मत्वं तद्विशिष्टं कर्म तेनान्वयः कर्मान्वयस्तेनेति विग्रहः। प्रकृत्यादित्वात्प्रकारत्वे तृतीया। तथा च कर्मान्वयप्रकारता इति लब्धा। इष्टम् इच्छाविषयः। तत्रेच्छायां प्रकारताया निरूपकत्वसम्बन्धेनान्वयः। तथा च कर्मान्वयप्रकारतानिरूपकेच्छाविषय इति लाभस्तत्फलितमेव मूले कर्मणेत्यादिनोक्तम्।

सम्प्रदाने चतुर्थी ।१।२।१३॥

अनुक्ते सम्प्रदाने वाच्ये चतुर्थी स्यात्। एगमेगाए भारियाए एगमेगं हिरण्णकोडिं दलयइ।

सम्प्रदान इति—नाम्नः प्रत्ययः अनुक्ते इति पदत्रयस्यानुवृत्तिः। दलधात्वर्थश्च स्वस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकपरस्वत्वोत्पत्त्यनुकूलो व्यापारः। तादृशव्यापारजन्यैकैकहिरण्यकोटिस्वामित्ववती एकैव स्त्री भवतु इति कर्तु रिच्छामादाय लक्षणसमन्वयो बोध्यः। एवमन्यत्रापि। एगमेगाए इत्यादेः 'एकैकस्यै भार्यायै एकैकां हिरण्यकोटिं ददाति। (नाया ।१।२०।) इत्यर्थः।

रुच्यर्थैः प्रीयमाणः ।१।१।४७॥

रुच्यर्थकधातुयोगे सति प्रीयमाणोऽर्थः सम्प्रदानसंज्ञः स्यात्। मम रोअई पवज्जा।

रुच्यर्थैरिति—कारके इति सम्प्रदानमिति चानुवर्त्तते। **प्रीयमाण इति।** प्रीयत इति प्रीयमाणः कर्मणि लटि शानच्। रोयधातोर्विषयत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रीत्यनुकूलस्तत्समानाधिकरणो व्यापारोऽर्थः। तथा च मम रोअई पवज्जा इत्यत्र समवायसम्बन्धेनास्मन्निष्ठा या प्रव्रज्याविषया प्रीतिस्तदनुकूलव्यापारवती प्रव्रज्या इति शाब्दबोधो भवति। एवञ्चात्र सम्बन्धसामान्यविवक्षायां षष्ठ्याः कारकत्वविवक्षायां कर्मसंज्ञायाश्च प्राप्तौ सम्प्रदानवचनम्। तथा चात्र फलतावच्छेदकः सम्बन्धो विषयता तेन सम्बन्धेन तत्समानाधिकरणव्यापारः प्रव्रज्या एवेति न द्वितीया। प्रीणधातोस्तु समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रीत्यनुकूलः प्रीतिव्यधिकरणो व्यापारः। अत एव मां पीणयइ पवज्जेत्यत्र द्वितीया सिध्यति। ननु लसधातोरपि विषयत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रीत्यनुकूलव्यापार एवार्थः। तथा चात्रापि धातौ सम्प्रदानसंज्ञायामहं पवज्जां अभिलसामीति न स्यादिति चेन्न, विषयत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रीत्यनुकूलः प्रीतिव्यधिकरणो व्यापारो ह्यभिलसधातो-

र्थः। एवञ्च प्रीत्यनुकूलव्यापारोऽस्मन्निष्ठः। प्रीतिश्च विषयतया प्रव्रज्यायामिति न कर्मत्वानुपपत्तिः। तथा च विषयत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रीत्यनुकूलतत्समानाधिकरणत्वं रोयधात्वर्थव्यापारे, विषयत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रीत्यनुकूलतद्व्यधिकरणत्वमभिलसधात्वर्थव्यापार इति स्वार्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचकत्वं लसधातोरतस्तस्य सकर्मकत्वम्। स्वार्थफलसमानाधिकरणव्यापारवाचकत्वं रोय धातोरतस्तस्याकर्मकत्वम्। प्रीणधातोः समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रीत्यनुकूलप्रीतिव्यधिकरणव्यापारार्थकत्वेन प्रीयमाण इत्यनेन व्यापारजन्या या प्रीतिः समवायेन तदाश्रय इत्यर्थलाभेन समवायेन प्रीत्याश्रयः सम्प्रदानसंज्ञक इति लब्धम्। अत एवाभिलष्यमाण इति नोक्तम्। तथा सति विषयताया एवात्र फलतावच्छेदकसम्बन्धत्वेन तेन सम्बन्धेन प्रीत्याश्रयः सम्प्रदानसंज्ञक इत्यर्थः स्यात्, तथा च प्रव्रज्याया एव सम्प्रदानसंज्ञा स्यात्। अथ चानेन रोयलसयोः समानार्थतायाः सिद्धौ 'अहं पवज्जं अभिलसामि' इत्यपि न स्यादिति महाननर्थः स्यादतः प्रीयमाण इत्युक्तम्। अत एव मम रोयई पवज्जा हु दुक्खं। उत्त० १३। १४।

कुज्झादिभिः सप्तमी ।१।२।३९॥

कुज्झादिधातूनां योगे सति यं प्रति क्रोधादयस्तस्माच्चतुर्थीसप्तम्यौ भवतः। अधम्माय कुज्झइ। मित्तेसु कुप्पति।

कुज्झादिभिरिति—चतुर्थी नाम्नः प्रत्ययः इति त्रयाणामनुवृत्तिः। क्रुधादीनां योगे चतुर्थ्यादेर्विधानेन प्रत्यासत्त्या यं प्रति क्रोधादयस्तद्वाचक एव तदुद्देश्यतया ग्रहीतुमुचित इत्यत आह—यं प्रति क्रोधादय इति। आदिपदस्य प्रकारवाचकत्वात् कुज्झभिन्नाः कुज्झसमानार्थका अन्येपि द्रोहासूयाद्यर्थका आदिपदेन गृह्यन्ते। अधम्माय इति अधर्माय क्रुध्यति। सप्तम्या अधम्मे कुज्झइ। मित्ताय कुप्पइ। मित्राय कुप्यति। सप्तम्यान्तु मूल एवोक्तम्। उत्त० ११।८। कुज्झधातोरुत्कटद्वेषानुकूलो व्यापारोऽर्थः। तथा चाधर्मविषयकोत्कटद्वेषानुकूलो व्यापारोऽर्थः। तथा चाधर्मविषयकोत्कटद्वेषानुकूलव्यापार इति बोधः। एवं कुप्पइ इत्यत्रापि बोध्यम्। कुज्झकुप्पधात्वोः समानार्थकत्वात्।

अनध्वनि गत्यर्थकर्मणि द्वितीया च ।१।२।३५॥

गत्यर्थधातोः अध्वभिन्नकर्मवाचकाद्द्वितीयाचतुर्थ्यौ भवतः। एगे कूडाय गच्छति। एगे कूडं गच्छति।

अनध्वनि इति—नाम्नः प्रत्ययः चतुर्थी इति पदत्रयमनुवर्तते। न अध्वा अनध्वा तस्यानध्वनः। अत एव मग्गाय गच्छइ इति न। अध्वभिन्नत्वाभावात्। सामान्यकर्मणो वारणाय गत्यर्थेति। व्वयादिधातूनामपि सङ्ग्रहायार्थ इति। गन्त्रधिष्ठिताध्ववाचकस्यैव निषेधः। अत एव 'विपथेण पथाए गच्छइ' इत्यादौ चतुर्थी भवति। अत्र गमनकर्त्रधिष्ठितो नाध्वा किन्तु विरुद्धपथहेतोः पन्थानं गच्छति। एकः कूटं गच्छति। एवं वयइ, एइ इत्यादि योगेऽपि बोध्यम्।

हितादिभिर्वा ।१।२।३६॥

हितादियोगे चतुर्थी वा स्यात्। जीवाए हितं। संसाराए सुखं। पक्षे जीवस्स हितं। संसारस्स सुखं।

हितादिभिरिति—नाम्नः प्रत्ययः चतुर्थी इति पदत्रयस्यानुवृत्तिः। जीवाए इत्यादि। जीवाय हितम्। संसाराय सुखम्। अत्र सम्बन्धसामान्ये प्राप्तायां षष्ठ्यां पक्षे चतुर्थी विधीयते। भूताए बली। भूताय बलिः। पक्षे षष्ठी च मूल एव प्रदर्शिता।

द्विरुक्तमज्झशब्दैर्द्वितीयासप्तम्यौ च ।१।२।४७॥

द्विरुक्तमज्झशब्दै र्योगे सति द्वितीयासप्तम्यौ षष्ठी च भवन्ति। नगरं मज्झंमज्झेणं निग्गच्छइ। नगरे मज्झंमज्झेण। नगरस्स मज्झंमज्झेण।

द्विरुक्तमज्झशब्दैरिति—षष्ठी नाम्नः प्रत्ययः इत्येतेषामनुवृत्तिः। योगे इति शेषः। षष्ठीति चकारादनुवर्तते। द्वितीयासप्तम्योर्विशेषविधानार्थमिदं सूत्रम्। षष्ठी तु सामान्यसूत्रेणैव सिद्धा। चकारादत्रानुवर्त्तनं तु समावेशज्ञापनार्थम्। नगरमित्यादेर्नगरस्स मध्ये भूत्वा निर्गच्छतीत्यर्थः। नाया० । २ । ३६ । अनेन सूत्रेण द्विरुक्तमज्झशब्दयोगे द्वितीया। नगरे इत्यादेरपि पूर्वोक्त एवार्थः। नाया० ।२।४०। अनेन द्विरुक्तमज्झशब्दयोगे सप्तमी। नगरस्सेत्यादेरपि निरुक्तार्थ एव। नाया० १।१२। शेषे षष्ठीति सूत्रेण सम्बन्धसामान्ये षष्ठी।

दूरादिगन्तिकार्थैः पञ्चम्यन्यतरस्याम् ।१।२।४९॥

दूरदिगन्तिकार्थकशब्दयोगे पञ्चमी वा स्यात्पक्षे षष्ठी। भगवतो महावीरस्स अंतिए। सेणियस्स रन्नो अन्तियाओ। मेहस्स कुमारस्स पुव्वदक्खिणेणं। गंगाए महानदीए दाहिणिल्ले कूले।

दूरदिगन्तिकार्थैरिति—नाम्नः प्रत्ययः षष्ठी इति पदत्रयानुवृत्तिः। योगे इत्यस्याध्याहारः। अन्यतरस्यां ग्रहणं विकल्पार्थं न, किन्तु षष्ठीसमुच्चयार्थम्। 'भगवतो महावीरस्स अंतिए' इत्यस्य 'भगवतो महावीरस्यान्तिके' इत्यर्थः। अत्रान्तिकशब्दयोगेऽनेन सूत्रेण पञ्चमी। पक्षे षष्ठी। सेणियस्सेत्यस्य श्रेणिकस्य राज्ञोऽन्तिकादित्यर्थः। नाया० १।१६

दिगर्थस्योदाहरणं दर्शयति—**मेहस्स इत्यादि**। मेहस्सेत्यादे र्मेघस्य कुमारस्य पूर्वदक्षिणेनेत्यर्थः। पञ्चम्यान्तु मेहाओ कुमाराओ पुव्वदक्खिणेणं। **गंगाए इति**—गंगाया महानद्या दक्षिणे कूले। अत्र दिगर्थदाहिणिल्लशब्दयोगे पञ्चमी। षष्ठ्या उदाहरणन्तु स्वयं ज्ञेयम्।

अन्नाद्यर्थैः ।१।२।४२।।

अन्नाद्यर्थकशब्दयोगे पञ्चमी स्यात्। सरीराओ अन्नो इयरो भिन्नो परो अप्पाणो।

अन्नाद्यर्थैरिति—पञ्चमीति नाम्न इति प्रत्यय इति चानुवर्तते। सरीराओ इत्यादेः शरीरादन्य इतरो भिन्नः पर आत्मा। अर्थैरित्युपादानादेव पर्याययोगसंग्रहः। अयञ्चाकृतिगणः।

तुमर्थेऽनाद्यन्तेभ्यः ।१।२।३८।।

भावार्थकानादिप्रत्ययान्तेभ्यस्तुमर्थे वाच्ये चतुर्थी स्यात् 'दुल्लहे सवणयाए' 'पासणयाए' 'अहमेयस्स अट्ठस्स अणरिहे सवणयाए' 'पाय वन्दए पहारेत्थ गमणाए' 'से के णं जाणति अम्मयाओ के पुव्वं गमणाए के पच्छागमणाए। ववसियस्स एत्थ किं दुक्करं करणयाए।

तुमर्थ इति—चतुर्थी नाम्नः प्रत्ययः इतिपदत्रयमनुवर्तते। दुल्लहे इत्यादे दुर्लभः श्रोतुमित्यर्थः। दुर्लभो द्रष्टुम्। अहमेतस्यार्थस्यानर्हः श्रोतुम्। पादौ वन्दितुं प्रधारितवान् गन्तुम्। **सेकेणमित्यादि**। अथ को जानात्यम्ब तात ? कः पूर्वं गमनाय कः पश्चाद्गमनाय ? नाया० १।२३। कः पूर्वं गन्तुमस्ति कः पश्चाद्गन्तुमस्तीत्यर्थः। अनेन तुमर्थे चतुर्थी। ववसियस्स इत्यादेर्व्यवसितस्यात्र किं दुष्करं करणतायै कर्त्तुमित्यर्थः। नाया० ।१।१३। एवमेव "वायणाए पुच्छणाए परियट्टणाए धम्माणुजोगचिंताए य उच्चारस्स य पासवणस्स अइगच्छमाणाय निगच्छमाणाय" इत्यादौ बोध्यम्।

क्रियार्थक्रियावाचकोपपदस्य त्तुमन्त-स्याप्रयुक्तस्य कर्मणि ।१।२।४०॥

क्रियार्थक्रियावाचकमुपपदं यस्य तस्य त्तुमन्तस्याप्रयुज्यमानस्य कर्मणि चतुर्थी स्यात् । अट्ठाए य अणट्ठाए भूयगामं विहिंसइ । तुब्भं नानमन्ति ।

क्रियार्थक्रियेति—चतुर्थी नाम्नः प्रत्ययः इति त्रयाणामनुवृत्तिः । क्रिया-प्राप्त्यादिरूपाऽर्थः प्रयोजनं यस्याः सानुपपदं–समीपोच्चारितं पदं यस्य स क्रियार्थक्रियावाचकोपपदस्तस्येत्यर्थः । अन्यपदार्थोऽत्र त्तुमन्तशब्दः । अप्रयुक्त-स्येति किम् ? प्रयुक्ते त्तुमन्ते मा भूत् । अट्ठाए येति—अर्थाय च अनर्थाय भूतग्रामं विहिंसति । अर्थं प्राप्तुं प्रयोजनं साधयितुमित्यर्थः ।

अणट्ठाए इति—अनर्थं आप्तुमित्यर्थः । तुब्भं इति—जे केइ पत्थिवा तुब्भं नानमन्ति नराहिवा । उत्त० ९।३२। इति । ये केऽपि पार्थिवास्तुभ्यं नान-मन्ति नराधिपाः । तुभ्यं नानमन्ति । त्वामनुकूलयितुं नानमन्तीत्यर्थः । इदञ्च सूत्रं द्वितीयापवादः । न चैतत्सूत्रोद्देश्यात्तादर्थ्ये चतुर्थी भविष्यतीति वाच्यम्, विहिंसनादिक्रियाया अर्थाद्यर्थत्वाभावात् । प्राप्त्याद्यर्था हि विहिंसनादिक्रिया । प्राप्त्यादिक्रिया चार्थादिकर्मिका ।

तादर्थ्ये चतुर्थी ।१।२।३४॥

तादर्थ्ये चतुर्थी स्यात् । अट्ठाए दण्डो ।

तादर्थ्य इति—नाम्न इति प्रत्यय इति चानुवर्तते । सः अर्थो यस्य स तदर्थस्तस्य भावस्तादर्थ्यम्; तच्च जन्यजनकभावादिभेदादनेकविधम् । अर्थाय दण्ड इत्यर्थः । अर्थनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकतावान् दण्ड इति बोधः । न चार्थं साधयितुं दण्ड इत्यर्थकरणेन पूर्वेणैव सिद्धौ सूत्रमिदं व्यर्थमिति वाच्यम्, 'चतुर्थी तादर्थ्ये' इति सूत्रेण समाससिद्ध्यर्थमस्यावश्यकत्वात् । अन्यथा सामर्थ्याभावाद्दण्डशब्देन समासो न स्यात् । न चानेनैव सर्वत्र चतुर्थीसम्भवेन सम्प्रदानचतुर्थीविधायकं व्यर्थमिति वाच्यम्, शब्दबोधे सम्प्रदानत्वस्य बोधाय सम्प्रदानचतुर्थ्या आवश्यकत्वात् । एवमेव 'एस मे णित्थारिए समाणे पच्छा पुरा हियाए सुहाए खेमाए णिस्सेसाए आणुगामियत्ताए भविस्सति इत्यादावपि बोध्यम् । एषो (अर्थः) मे निस्तारितः सन् पश्चात् पुरा हिताय सुखाय क्षेमाय निःश्रेयसायानुगामिकतायै भविष्यति । नाया०.१–२६ ।

णमवादियोगे ।१।२।३७॥

णमो इत्यादिशब्दयोगे चतुर्थी स्यात् । 'णमोऽत्थुणं अरिहंताणं भगवंताणं' 'नालं ते मम ताणाय ।' णमोयोगे क्वचित्सम्बन्धसामान्ये षष्ठ्यपि । "नमोऽत्थुणं समणस्स भगवओ महावीरस्स ।"

णमवादीति—चतुर्थी नाम्नः प्रत्ययः इति पदत्रयस्यानुवृत्तिः । नमोऽस्तु अर्हद्भ्यो भगवद्भ्यः । अनेन शब्दयोगे चतुर्थी । अलमिति पर्याप्त्यर्थकं ग्राह्यमत्र सूत्रे, तेन निषेधार्थकालंशब्दयोगे न चतुर्थी । नालं ते मम ताणाय । मम त्राणाय ते समर्था न इति बोधः । अलंशब्दपर्याययोगेऽपि चतुर्थी षष्ठी च बोध्ये । अलंशब्दयोगे तु चतुर्थ्येव बोध्या । णमोशब्दयोगे षष्ठी तु मूल एव दर्शिता । एतत्सूत्राभावे सर्वत्र सम्बन्धसामान्ये षष्ठी प्राप्ता, तद्बाधनार्थमिदं, तथा च क्वचित् षष्ठ्यामपि न क्षतिः ।

त्तार्थस्य लोपेऽधिकरणे च पञ्चमी ।१।२।४१॥

त्तार्थकशब्दलोपे सति कर्मण्यधिकरणे च पञ्चमी स्यात् । णाणाओ मुच्चइ । आसणाओ पस्सइ ।

त्तार्थेति—नाम्नः प्रत्ययः कर्मणि इति पदत्रयमनुवर्तते । त्ताप्रत्ययश्च सम्बन्धार्थकोऽत्र गृह्यते। त्तार्थोऽर्थो यस्य स त्तार्थस्तस्य लोपे । कर्माधिकरणञ्च प्रत्यासत्त्या त्तार्थप्रकृत्यर्थस्यैव बोध्यम् । णाणाओ इति। णाणं आरोहिय मुच्चइ इत्यर्थः । ज्ञानमारुह्य मुच्यते । अत्रारोहियेत्यस्य लोपसत्त्वे न तत्कर्मणः पञ्चमी। आसणाओ इति। आसणे उपविस्स पस्सइ । आसनमुपविश्य पश्यति । अत्रोपविस्सेत्यस्य लोपसत्वेन तदधिकरणे पञ्चमी ।

भयत्राणार्थानां भयहेतुः ।१।१।४९॥

भयार्थकत्राणार्थकानां प्रयोगे सति भयहेतुरपादानसंज्ञः स्यात् । बाले संतस्सई भया । अधम्माओ तायइ ।

भयत्राणार्थानामिति—अपादानमित्यनुवर्तते । बाले संतस्सई भया । बालः सन्त्रस्यति भयात् । उत्त० ५।१६। भयजनकेऽपि लक्षणया भयशब्दप्रयोगो भवति, तेन भयेत्यस्य नरकगतिगमनादिति वाक्यार्थबोधः सम्पन्नः । अत्र भयार्थकतस्सधातुप्रयोगेण भयहेतोर्नरकगतिगमनस्यापादानसंज्ञा, तद्बोधकभयशब्दा-

त्पञ्चमी । अधम्माओ इति । अधर्मात्त्रायते । त्राणार्थकयोगेऽधर्मस्यापादानसंज्ञा, तद्वाचकादधम्मशब्दात्पञ्चमी ।

हेतौ तृतीया च ।१।२।४४॥

हेतौ पञ्चमीतृतीये भवतः । 'नो इन्दियगेज्झ अमुत्तभावा' "अमुत्तभावा वि य होइ निच्चो" ।···सिक्खाए लब्भइ । थंभा कोहा पमाएणं रोगेणालस्सेण य । एएणं अंगुलपमाणेणं छ अंगुलाइं पाओ । कम्मुणा बंभणो होइ । कम्मुणा होइ खत्तिओ । अत्था हणन्ति, धम्मा हणन्ति, कम्मा हणन्ति । एएणं मुहुत्तपमाणेणं तीसमुहुत्तस्स अहोरत्तो ।

हेताविति—पञ्चमी नाम्नः प्रत्ययः इति त्रयाणामनुवृत्तिः । ननु हेतोरपि करणत्वादेव तृतीयासिद्धौ किमतिरिक्ततृतीयाविधानेनेति चेन्न, करणत्वहेतुत्वयोरत्यन्तभेदादन्यतरेण निर्वाहासम्भवात् । तथाहि क्रियामात्रनिरूपितं व्यापारवद्वृत्ति च यत्तत्करणम् । द्रव्यगुणक्रियानिरूपितं निर्व्यापारसव्यापारवृत्तित्वं च हेतुत्वम् । **नो इन्दियेति**—नो इन्द्रियग्राह्योऽमूर्त्तभावात्, अमूर्त्तभावादपि च भवति नित्यः । उत्त० ।१४।१९। **सिक्खाणेति**—शिक्षा न लभ्यते स्तम्भात् क्रोधात् प्रमादेन रोगेणालस्येन च । उत्त० ११।३। **एएणं इति**—एतेनांगुलप्रमाणेन षडंगुलयः पादः । **कम्मुणेति**—कर्मणा ब्राह्मणो भवति । कर्मणा भवति क्षत्रियः । **अत्था हणन्ति**—अर्थाद् हंति । धर्माद् हंति । कामाद् हंति । **एएणं इति**—एतेन मुहूर्त्तप्रमाणेन त्रिंशन्मुहूर्तस्याहोरात्रम् । सर्वत्र क्रमेण हेतौ पञ्चमी तृतीया च भवतः ।

विभागेऽवधिरपादानम् ।१।१।४८॥

विभागे साध्ये यदवधिभूतं तदपादानसंज्ञं स्यात् ।

विभाग इति—विभागो विश्लेषः । तस्मिन् साध्ये इति शेषः । कारके इत्यनुवर्तते । अवधित्वन्नाम विभागजनकतत्क्रियावदन्यत्वे सति तत्क्रियाजन्यविभागवत्त्वम् । तदेवापादानत्वम् ।

अपादाने पञ्चमी ।१।२।१४॥

अनुक्तेऽपादाने पञ्चमी स्यात् । "सयणिज्जाओ उट्ठेति पायपीढाओ पच्चोरुहति" "गिहेहिंतो पडिनिक्खमंति ।"

अपादान इति—अनुक्ते नाम्नः प्रत्ययः इत्येतेषामनुवृत्तिः । अनुक्त इत्यनुवर्तनेन निग्गतजलो मेहो इत्यादौ न पञ्चमी । समासेनैवापादानत्वोक्तेः । सयणिज्जाओ इति शयनीयादुत्तिष्ठति । पायपीढाओ इति पादपीठात्प्रत्यवरोहति । गिहेहिंतो इति गृहेभ्यः प्रतिनिष्क्रामन्ति । सर्वत्रापादाने पञ्चमी ।

पभित्यादिभिः ।१।२।४३॥

पभित्यादिशब्दानां योगे पञ्चमी स्यात् । ताओ पभिइ । ताओ आरब्भ । ठाणाओ बहि । वाराणसीइ बहिया । अपवीरात् । परिवीरात् । आमुत्तिओ संसारो । आबालेहिंतो वीरभत्ती ।

पभित्यादिभिरिति—नाम्नः प्रत्ययः पञ्चमी इतिपदत्रयमनुवर्तते । पभिति आदिर्येषां ते पभित्यादयस्तैः पभित्यादिभिः । अयञ्चाकृतिगणः । उपपदपञ्चमीनां निमित्तानां सर्वेषामत्र पाठो बोध्यः । ताओ पभिइ—ततः प्रभृति । प्रभृत्यर्थकपभितिशब्दयोगे पञ्चमी । ताओ आरब्भ—तत आरभ्य इत्यर्थः । आरभ्यार्थकारब्भशब्दयोगे पञ्चमी । आपूर्वकरभधातोः सकर्मकत्वेन तद्योगे क्वचिद् द्वितीयाऽपि । अत एव तं आरब्भ इति सिध्यति । न चैवं तस्सि आरब्भ इति न स्यादिति वाच्यम्, तस्सि आरब्भ किंचेत्यर्थकरणेनादोषात् । बहियोगे पञ्चमी सार्वत्रिकी न । अत एव गामस्स बहि बहिया इत्यादि सिध्यति । वर्जनार्थकयोरेवापपरिशब्दयोर्योगे पञ्चमी । तेन वीरं परित्यज्य संसार इति बोधोदयो भवति । आ तु मर्यादाभिविध्यर्थक एव गृह्यते । ईषदाद्यर्थकयोगे न पञ्चमी । मर्यादा च तेन विना । तेन सहाभिविधिः । तथा च आमुत्तिओ संसारो । आमुक्तेः संसार इति मुक्तिं मर्यादीकृत्य संसार इत्यर्थः । आबालेहिंतो भत्ती । आबालेभ्यो भक्तिः । बालमभिव्याप्य भक्तिरित्यर्थः । एवम् आसत्तमाओ कुलवंसाओ इत्यत्र मर्यादार्थक आयोगे पञ्चमी । एवमन्येऽपि उपपदपञ्चमीप्रयोगा ऊह्याः ।

अथ षष्ठी ।

शेषे षष्ठी ।१।२।४६॥

कारकनामार्थव्यतिरिक्तः स्वस्वामिभावादिसम्बन्धः शेषस्तत्र षष्ठी

स्यात्। तस्सणं सेणियस्स रण्णो धारणी नामं देवी होत्था। कर्मादीनामपि सम्बन्धमात्रविवक्षायां षष्ठ्येव। भीए जम्मजरमरणाणं। अम्हेणं देवाणुप्पियाणं सिस्सभिक्खं दलयामो। अवसेसे काए समणाणं णिग्गंथाणं निसट्ठे। तयाणं मम एयमट्ठं निवेदिज्जासि।

शेष इति—नाम्न इत्यस्य प्रत्ययः इत्यस्य चानुवृत्तिः। अनुक्ते कर्मादौ द्वितीयादेर्विधानान्नामार्थे च प्रथमाविधानादुक्तादन्यश्च शेष इत्याह **कारकनामार्थव्यतिरिक्त इति**। तस्स णमित्यादेस्तस्य श्रेणिकस्य राज्ञी धारिणी नाम देवी अभूदित्यर्थः। नाया० ।१।९। अत्र दम्पतीभावरूपसम्बन्धे षष्ठी। तथा च तच्छ्रेणिकनामराजनिरूपितदम्पतीभाववद्धारणी नाम राज्ञी तत्कर्तृकं भूतकालिकं भवनमिति बोधः। न च श्रेणिकनिरूपितदम्पतीभावबोधिका षष्ठी राज्ञीशब्दादेव कुतो न जायत इति वाच्यम्, भेदे सति विशेषणत्वस्य राजनि विद्यमानस्य सम्बन्धं विनाऽनुपपत्तेः। सम्बन्धस्य तत्रैवोद्भूतत्वात्। तदाह हरिरपि "द्विष्ठोप्यसौ परार्थत्वाद् गुणेषु व्यतिरिच्यते। तत्राभिधीयमानश्च प्रधानेप्युपयुज्यते"॥ अतिरिच्यते=उद्भूततया प्रकाशते। नाप्युभयत्र षष्ठी। विशेषणाभिधीयमानस्यैव विशेष्येप्युपयोगात्। अतएव "द्विष्ठो यद्यपि सम्बन्धः षष्ठ्युत्पत्तिस्तु भेदकादिति हरिवचनं संगच्छते। तथा च विशेषणवाचकाच्छ्रेणिकशब्दादेव षष्ठी नतु विशेष्यवाचकाद्राज्ञीशब्दात्। अतएव प्रकृत्यर्थप्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थस्यैव प्राधान्यमिति न्यायोऽपि संगच्छते। एवमन्यत्रापि बोध्यम्। **कर्मादीनामिति**—यथा विशेषाविवक्षायां रूपवान् इति प्रयुज्यते; विशेषविवक्षायाञ्च नीलः पीत इत्यादि। तथेदमपि न्यायसिद्धं वचनम्। सम्बन्धसामान्यविवक्षायां षष्ठी, क्रियाकारकभावसम्बन्धविवक्षायां द्वितीयादि। भीए इत्यादेर्जन्मजरामरणानां भीत इत्यर्थः। नाया १—२५। अत्र सम्बन्धसामान्यविवक्षायामनेन षष्ठी। तथा च जन्मजरामरणसम्बन्धनिष्ठज्ञानाश्रय इति बोधः। इयञ्च विवक्षा न स्वतन्त्रा किन्तु प्रयोगवशात्, तेन न सर्वत्र विवक्षया षष्ठ्येव प्रयोक्तव्या। **अम्हेणमित्यादि**—वयं देवानुप्रियाणां शिष्यभिक्षां दद्महे। नाया। १—२५। अत्र सम्बन्धसामान्ये षष्ठी, तेन देवानुप्रियसम्बन्धिशिष्यभिक्षाकर्मकमस्मत्कर्तृकं दानमिति। सम्प्रदानत्वविवक्षायान्तु चतुर्थ्येव। **अवसेसे इत्यादि**—अवशेषः कायः श्रमणानां निर्ग्रन्थानां निसृष्टः। नाया ।१।२८। मए इतिशेषः। अत्र सम्बन्धसामान्ये षष्ठी; तेन श्रमणाभिन्ननिर्ग्रन्थसम्बन्ध्यवशेषाभिन्नकायकर्मकं मत्कर्तृकं समर्पणमिति बोधः। संप्र-

दानत्वविवक्षायां तु चतुर्थी । तयाणमित्यादि–तदा ममैतदर्थं निवेदयेत् । अत्र सम्बन्धसामान्ये षष्ठी, तेन मत्सम्बन्ध्येतदर्थकर्मकं निवेदनमिति बोधः । कर्मत्वविवक्षायान्तु द्वितीयैव । तथा च सम्बन्धमात्रविवक्षा च सम्बन्धत्वेनैव सम्बन्धविषयकबोधपरत्वेच्छेति सिद्धा ।

कृदन्तेन कर्तृकर्मणोः ।१।२।१५॥

कृदन्तेत योगेऽनुक्तकर्तृकर्मणोः षष्ठी स्यात् । दुल्लहा तस्स उम्मज्जा । अणुकम्पओ तस्स महामुणिस्स ।

कृदन्तेनेति—नाम्नः प्रत्ययः षष्ठी अनुक्ते इति पदचतुष्टयमनुवर्तते । दुल्लहेत्यादेर्दुर्लभं तस्योन्मज्जनमित्यर्थः । भावे कृत्प्रत्ययस्तेनानुक्ते कर्तरि षष्ठी । तथा च तत्कर्तृकमुन्मज्जनं दुर्लभमिति बोधः । अणुकम्पओ इत्यादेरनुकम्पकस्तस्य महामुनेरित्यर्थः । उत्त० ।१२।८। अत्र कर्त्तरि प्रत्ययस्तेनानुक्ते कर्मणि षष्ठी । तथा च तन्महामुनिकर्मकानुकम्पानुकूलव्यापाराश्रय इतिबोधः । (कर्तृकर्मणोर्द्वयोरनुक्तयोः कर्मणि षष्ठी) ।

कृत्यानां कर्त्तरि वा ।१।२।१७॥

कृत्यप्रत्ययान्तानां योगेऽनुक्तकर्त्तरि षष्ठी वा स्यात् । गन्तव्वमवसस्स ते । गुणाणं तु सहस्साणि धरेयव्वाइं भिक्खुणा ।

कृत्यानामिति—अनुक्ते षष्ठी नाम्नः प्रत्यय इतिपदचतुष्टयस्यानुवृत्तिः । गन्तव्वमित्यादि—गन्तव्यमवशस्य ते इत्यर्थः । उत्त० १२–१४ । अनेन षष्ठी । तथा चावशाभिन्नत्वत्कर्तृकं भविष्यद्गमनमिति बोधः । गुणाणामित्यादेर्गुणानान्तु सहस्राणि धारयितव्यानि भिक्षुणेत्यर्थः । अनुक्ते कर्त्तरि तृतीया । तथा च भिक्षुकर्तृकभविष्यत्कालीनधारणकर्मगुणसम्बन्धिसहस्रमिति शाब्दबोधः ।

वर्तमानेतादियोगे ।१।२।१९॥

वर्तमानार्थके तादियोगे कर्तृकर्मणोः षष्ठी स्यात् । खित्ताणि अम्हं विइयाणि लोए । इमं भगवन्तस्स आसिअं ।

वर्तमान इति—षष्ठी नाम्नः प्रत्ययः कर्तृकर्मणोरिति पदचतुष्टयमनुवर्तते । इतादीत्यत्रादिपदेन तप्रत्ययो गृह्यते । वक्ष्यमाणनिषेधस्यापवादोऽयम् । वर्तमा-

नार्थकेतादियोगे अस्मद्शब्दात् षष्ठी । क्षेत्राणि अस्माकं विदितानि लोके । वर्तमानेत्यधिकरणस्याप्युपलक्षणम् । तेनाधिकरणवाचीतादियोगेऽपि षष्ठी सिध्यति । इदं भगवत आसितम् । अधिकरण इतप्रत्ययः ॥

अव्ययादियोगे न ।१।२।१८॥

अव्ययादिशब्दयोगेऽनुक्तकर्तृकर्मणोः षष्ठी न स्यात् । आसणं सयणं जाणं वित्तं कामाणि भुंजिया । दुग्गतिं गते । आवन्ना दीहमद्धाणं । बाले मच्चुमुहं पत्ते । विसमं मग्गमोतिण्णो । दिट्ठं च णे सुयं च णे मयं च णे विण्णायं च णे । तिण्णोसि अण्णवं महं । भुंजन्तो असणपाणाइं ।

अव्ययादीति—कर्तृकर्मणोः षष्ठी नाम्नः प्रत्ययः अनुक्ते इत्येतेऽनुवर्तन्ते । अव्ययपदेन कृदव्ययस्यैव ग्रहणमन्यस्यासम्भवात् । आसणं इति । आसनं शयनं यानं वित्तं कामानि भुक्त्वा । उत्त० ७।८। अत्रेयप्रत्ययान्तस्य कृदन्तस्य भुंजिया इत्यस्य योगे प्राप्तायाः षष्ठ्या निषेधः । दुग्गतिं गते—दुर्गतिं गतः । उत्त० ७।१८। अत्र तप्रत्ययान्तस्य गतशब्दस्य योगे प्राप्तषष्ठ्या निषेधः । एवमेव 'आवन्ना दीहमद्धाणं'—आपन्ना दीर्घमध्वानम् । उत्त० ६।१३। बाले मच्चुमुहं पत्ते । बालो मृत्युमुखं प्राप्तः । उत्त० ५।१५। विसमं मग्गमोतिण्णो—विसमं मार्गमुत्तीर्णः । उत्त० ५।१४। दिट्ठं च णे इति—दृष्टं च अस्माभिः । श्रुतं चास्माभिः । मतं च अस्माभिः । विज्ञातं च अस्माभिः । आचा० ।१।४।२। अत्र सर्वत्र कर्तरि कर्मणि च प्रत्यये कृते कर्मणः कर्तुश्च प्राप्तषष्ठ्या निषेधः । यद्यपि मतं च णे विण्णातं च णे इत्यत्र वर्तमानार्थकतप्रत्यययोगे षष्ठीं विधाय मतं च न इत्यादि छाया सम्भवति, तथापि प्रकरणान्मतादेरपि भूतकृदन्तत्वस्य सत्तया तथाकरणासम्भवात् । तिण्णोसि अण्णवं महं—तीर्णोऽसि अर्णवं महान्तम् । उत्त० १०।३४। अत्र कर्त्तरि प्रत्यये कर्मणि षष्ठीनिषेधः । भुंजन्तो इति—भुञ्जानः अशनपानम् । दश० ६।५१। अत्र कर्त्तरि न्तप्रत्यये कर्मणि प्राप्तषष्ठ्या निषेधः । भुञ्जमाणो असणपाणणाइं इत्यत्र माणयोगे न षष्ठी । एवं खप्रत्ययान्तयोगे दुक्करो धम्मो अधीरेण, सुकरो धम्मो धीरेण इत्यादौ न षष्ठी । एवमेवान्यत्रापि बोध्यम् । यत्र कुत्रचिदुक्तकृत्प्रत्यययोगे यदि षष्ठी लभ्येत तदा सम्बन्धसामान्ये सा बोध्या । अनेन निषेधस्तु कृदन्तेन कर्तृकर्मणोरिति विहितस्यैव । अत्रापि कर्तृकर्मणोरित्यस्यानुवृत्तेः ।

तारे वा ।१।२।१६॥

तारप्रत्यययोगेऽनुक्तकर्तृकर्मणोर्वा षष्ठी स्यात् । अप्पा कत्ता विकत्ता य । दुहाण य सुहाण य । पुव्वरयं पुव्वकिलियं अणुस्सरित्ता । पणीयं आहारं आहारित्ता ।

तार इति—षष्ठी कर्तृकर्मणोः अनुक्ते नाम्नः प्रत्ययः इति पञ्चानामनुवृत्तिः । अप्पा कत्तेति—आत्मा कर्त्ता विकर्त्ता च दुःखानाञ्च सुखानाञ्च । उत्त० २०।३७। अत्र कर्तृविहिततारप्रत्यययोगे कर्मणि षष्ठी । पुव्वरयं इति—पूर्वरतं पूर्वक्रीडितं अनुस्मर्ता । उत्त० १६। अत्र तत्प्रत्यययोगे षष्ठी न । प्राप्तविभाषेयम् । कृदन्तेन कर्तृकर्मणोरितिसूत्रेण प्राप्तैव षष्ठी विकल्प्यतेऽनेन । पणीयमिति—प्रणीतमाहारमाहर्त्ता । अत्रापि च कर्तृविहिततारयोगे न सा ।

अतुलोवमाभ्यां सादृश्यार्थैस्तृतीया च ।१।२।४८॥

तुलोवमाभिन्नसादृश्यार्थकशब्दयोगे तृतीया स्याच्चात् षष्ठ्यपि । अम्मापितूहिं समाणो । अम्मापितूणं समाणो । तुल्लो । समो ।

अतुलोवमाभ्यामिति—नाम्नः षष्ठी प्रत्ययः इतिपदत्रयस्यानुवृत्तिः । सादृश्यम् अर्थो येषां ते सादृश्यार्थास्तैः सादृश्यार्थैरित्यर्थः । पक्षे सम्बन्धसामान्ये षष्ठी भवति । तुलोवमाशब्दयोर्योगे तु षष्ठ्येव यथा जिणस्स तुला उवमा वा नत्थि । न च सादृश्यविशिष्टार्थयोग एव भवति तृतीया इत्येव कल्प्यतां तेनाप्यत्र वारणसम्भव इति वाच्यम्, तथा सति अम्मापितूहिं सारिस्सं पुत्ते इति न स्यादतस्तथा कल्पनासम्भवात् । वस्तुतः सादृश्यविशिष्टार्थयोग एव तृतीया । केवलसादृश्यार्थकयोगे तु षष्ठ्येव भवति । अम्मापितूणं सारिस्सं पुत्ते इत्येवानुभवात् । तथा च तथाप्रयोगानभिधानमप्यकल्प्यं भवतीत्यपरमनुकूलम् । षष्ठ्या सह तृतीयालाभार्थमेवास्य सूत्रस्य कृतत्वेन षष्ठी प्रकरणे पठितम् ।

अथ सप्तमी

आधारोऽधिकरणम् ।१।१।५०॥

कर्तृकर्मद्वारा क्रियाया आधारोऽधिकरणसंज्ञं स्यात् ।

आधार इति—कारके इत्यनुवर्तते। कस्याधार इत्याकांक्षायां कारकाधिकारात् क्रियाया इति लभ्यते। तत्राधिकरणसंज्ञा हि न साक्षात् क्रियाया आधारस्य सम्भवति। फलस्य व्यापारस्य च क्रियात्वेन साक्षात् फलाश्रयस्य कर्मसंज्ञाया व्यापाराश्रयस्य च कर्तृसंज्ञाया एवावश्यंभावेनाधिकरणसंज्ञाया असम्भवात्। पर्यायतायाश्चानुभवविरोधकवलिततया स्वीकर्तुमशक्यत्वादत आह—**कर्तृकर्मद्वारेति**। तथा च फलतावच्छेदकसम्बन्धेन फलाश्रयः कर्मसंज्ञकः। समवायेन व्यापाराश्रयः कर्तृसंज्ञक इत्येव साक्षात् क्रियाश्रयस्य कर्तृकर्मसंज्ञे इत्यस्यार्थः। कर्तृकर्मद्वारा क्रियाश्रय इति। स्वाश्रयत्वसम्बन्धेन क्रियाश्रय इति तदर्थः। यथा गिहे देवदत्तो थालीए तंडुलं पचईत्यादौ। अत्र हि विक्लित्त्यनुकूलव्यापारः पचेरर्थः। तत्र विक्लित्तिः फलम्। अधिश्रयणादिको व्यापारः। फलतावच्छेदकसमवायसम्बन्धेन विक्लित्त्याश्रयस्तंडुलः। स्वाश्रयाश्रयत्वसम्बन्धेन तदाश्रयः स्थाली; यतः स्वं विक्लित्तिस्तदाश्रयस्तंडुलस्तदाश्रयत्वं स्थाल्यां वर्तते। तथा च स्वाश्रयाश्रयत्वरूपसम्बन्धसत्त्वे तेन सम्बन्धेन स्वपदार्थविक्लित्तिसत्त्वे बाधकाभावः। एवञ्च तादृशसम्बन्धेन विक्लित्तिरूपक्रियाया आधारभूतायाः स्थाल्या अधिकरणसंज्ञा। एवं समवायसम्बन्धेनाधिश्रयणाद्याश्रयो देवदत्तः स्वाश्रयाश्रयत्वसम्बन्धेन तदाश्रयो गृहम्। यतः स्वमधिश्रयणादि तदाश्रयो देवदत्तस्तदाश्रयत्वं गृहे वर्त्तते। तथा च स्वाश्रयाश्रयत्वरूपसम्बन्धसत्वे तेन सम्बन्धेन स्वपदार्थाधिश्रयणादिसत्त्वे बाधकाभावः। एवञ्च तादृशसम्बन्धेनाधिश्रयणादिरूपव्यापाराधारस्य गृहस्याधिकरणसंज्ञा। तथा च कर्तृद्वारा कर्त्राधारस्य कर्मद्वारा कर्माधारस्याधिकरणसंज्ञेति सिद्धम्। अतएवोक्तं‘कर्तृकर्मव्यवहितामसाक्षाद्धारयत्क्रियाम्। उपकुर्वत्क्रियासिद्धौ शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतम्॥” इति। उपकुर्वत्=क्रियासहकारि। निरधिकरणयोः कर्तृकर्मणोः क्रियासिद्ध्यनुपार्जकत्वादधिकरणस्य क्रियासिद्धिसहकारित्वम्। न च गगनमस्ति, गगनं जानातीत्यादौ निरधिकरणस्य कर्तुः कर्मणश्च क्रियासिध्युपयोगित्वान्नेदं युक्तमिति वाच्यम्, कालाधिकरणस्य गगनादेः सत्तादिक्रियाकर्तृत्वकर्मत्वयोगित्वात्। इदानीं गगनमस्ति, इदानीं गगनं जानातीतिप्रत्ययात्। नचैवं भूतले घट इत्यादावधिकरणसंज्ञा न स्यात्। अत्र क्रियाया एवाभावेन घटरूपकर्त्तृद्वारा क्रियाश्रयत्वस्य भूतलेऽसम्भवादितिवाच्यम्, क्रियाश्रयस्यैव कर्तृत्वेन तत्सिद्ध्यर्थं कस्यचित् क्रियापदस्याध्याहारावश्यकत्वेन तत्सम्भवात्। अतएवोक्तमाकरे। यत्र काचित्क्रिया नास्ति तत्रापि अस्ति भवति विद्यतीनां सत्तेति। एवञ्चात्र अस्तीति क्रियाया अध्याहारावश्यकत्वेनाधिकरणसंज्ञायां न काप्यनुपपत्तिः।

एवमेव सर्वत्राध्याहारेण विभक्तिः साध्या। तत्र नार्थाध्याहारः किन्तु शब्दाध्याहार एव। शाब्दबुद्धावाकांक्षादिमत्पदजन्योपस्थितस्य कारणत्वेन केवलमर्थज्ञानेन शाब्दा सम्भवात्। अत एव घटो कम्मत्तं आनयनं किती। इत्यादौ न शाब्द-बोधो न वा एकसम्बन्धिज्ञानस्यापरसम्बन्धिस्मारकत्वेन घटादिपदज्ञानाधीनो-पस्थिताकाशस्य घटपदाच्छाब्दबोधः। आधारस्त्रिविधः। औपश्लेषिको वैषयिको-ऽभिव्यापकश्चेति। तत्राद्य एकदेशावच्छेदेनाधेयसम्बन्धाश्रयः। यथा—भद्दासणंमि निसीयइ। थालीए पयईत्यादौ। अत्राधिकरणे एकदेशावच्छेदेनैवाधेयसम्बन्ध-सत्तयौपश्लेषिकत्वम्। वैषयिकश्चानुयोगिताख्यविषयताश्रयः। विषयतासन्बन्धे-नाधेयाश्रय इत्यर्थः। यथा—मोक्खे इच्छा अत्थीत्यादौ। अत्र विषयतासम्बन्धे-नेच्छाश्रयो मोक्खः। सर्वावयवावच्छेदेनाधेयसम्बन्धाश्रयोऽभिव्यापकः। यथा—लोगागासंमि धम्मत्थिकायो अत्थि इत्यादौ। अत्र लोकाकाशस्य सर्वा-वयवावच्छेदेन धर्मास्तिकायसम्बन्धसत्त्वेनाभिव्यापकत्वम्। ननु लोकाकाशस्य नित्यत्वेन सावयवत्वासम्भवेन सर्वावयवावच्छेदेनाधेयसम्बन्धाश्रयत्वासम्भ-वादभिव्यापकत्वं न स्यादिति चेन्न, तत्रापि घटाकाशादिरूपतत्तदवयवावच्छेदेना-धेयसम्बन्धाश्रयसत्त्वात्।

अधिकरणे सप्तमी ।१।२।२०॥

अनुक्तेऽधिकरणे सप्तमी स्यात्। भद्दासणंमि निसीयइ। थालीए पयइ। मोक्खे इच्छा अत्थि। लोगागासंमि धम्मत्थिकाए।

अधिकरण इति—अनुक्ते इत्यस्य प्रत्ययः इत्यस्य नाम्नः इत्यस्य चानुवृत्तिः। अनुक्ते इत्यनुवर्तनाद् वीरो पुरुसो जंसि गामे वीरपुरुसो गामो इत्यत्र न सप्तमी अधिकरणस्यानुक्तत्वाभावात् समासेनोक्तत्वात्। कर्तृद्वारा क्रियाया अधिकरणस्योदाहरणमाह। भद्दासणंमीति—अत्राध्याहृत इत्थीद्वारोपवेशन-रूपक्रियाया अधिकरणे भद्दासणे सप्तमी। औपश्लेषिकाधिकरणमुदाहृत्य वैषयिकाधिकरणमुदाहरति मोक्खे इति। मोक्षविषयकेच्छाकर्तृका सत्तेतिबोधः। अभिव्यापकाधिकरणमुदाहरति लोगागासंमि इति। लोकाकाशव्यापकाधि-करणकधर्मास्तिकायसत्तेत्यर्थः। तिलेषु तैलमित्याद्यप्युदाहरणमभिव्यापकस्य बोध्यम्। 'अस्सिंजमे नियन्ति च' इत्युत्त० ।३१।२। वैषयिकाधारस्योदाहरणम्।

नामार्थाधिकरणयोर्दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया-तृतीयापञ्चम्यः ।१।२।५३॥

दूरान्तिकार्थकेभ्योऽधिकरणे नामार्थे च द्वितीया तृतीया पञ्चमी सप्तम्यः स्युः । गामस्स दूरं दूरेण दूराओ दूरे । अंतिअं अंतिएण अंतिआओ अंतिए ।

नामार्थेति—सप्तमी नाम्नः प्रत्ययः इति पदत्रयमनुवर्तते । असत्त्ववचनेभ्य एवैभ्यो भवति द्वितीयादि, न तु सत्त्ववचनेभ्यः । अत एव दूरो गामो इत्यादौ न । एवञ्च सत्त्वविशेषणकभिन्नेभ्य एव भवतीति सिद्धम् ।

इत्प्रकृतेस्तान्तस्य कर्मणि ।१।२।२१॥

इत्प्रत्ययप्रकृतिभूतभूतार्थकतान्तस्य कर्मणि सप्तमी स्यात् । अधीई अज्झयणे । तान्तस्येति किम् ? । कितपुव्वी दाणं ।

इदिति—सप्तमी अनुक्ते नाम्नः प्रत्ययः इति पदचतुष्टयमनुवर्तते । अधिपूर्वकेधातोः कर्मणोऽविवक्षया भावे तप्रत्यये पश्चात् कर्मणो विवक्षायां द्वितीयायाः प्राप्तौ सप्तमी । इत्प्रकृतेस्तान्तस्येत्युपादानफलमाह कितपुव्वीति । अत्र तान्तस्येतः प्रकृतित्वाभावान्न सप्तमी । कितपुव्वादित्वादित्प्रत्ययः ।

सप्तमी क्रियालक्षणक्रियाश्रयात् ।१।२।५०॥

क्रियाया लक्खणीभूता या क्रिया तदाश्रयवाचकात् सप्तमी स्यात् । उट्ठियम्मि सूरे सयणिज्जाओ उट्ठेति । पत्ते णाणे मुत्तो ।

सप्तमीति—नाम्नः इत्यस्य प्रत्ययः इत्यस्य चानुवृत्तिः । क्रियाया लक्षणं क्रियालक्षणं तच्च क्रिया क्रियालक्षणक्रिया तस्या आश्रयः क्रियालक्षणक्रियाश्रयस्तस्मात् क्रियालक्षणक्रियाश्रयात् । अत एवाह—क्रियाया लक्खणीभूतेत्यादि । ज्ञानजनकज्ञानविषयत्वं लक्षणत्वम् । यथा मूलोक्तोदाहरणे उत्थानज्ञानजनकं यद्ज्ञानं तदुत्थानज्ञानं तद्विषय उत्थानं तदाश्रयः सूर्यस्तद्वाचकात्सूरशब्दात् सप्तमी, तत्सामानाधिकरण्यादुट्ठियशब्दादपि । न चैकक्रियाया लक्ष्यत्वलक्षणत्वासम्भवेनेदमुदाहरणं न युक्तमिति वाच्यम्, सूर्यनिष्ठोत्थानक्रियाया साजात्यस्य बालनिष्ठोत्थानक्रियायां सत्त्वेऽपि ऐक्याभावात् । यस्मिन् काले यद्धि लक्षणं तस्मिन् काले तन्न लक्ष्यमित्येवानुभूतं सर्वत्र, नतु तत्सजातीयमपि न लक्ष्यमिति कस्यचिदनुभवसिद्धम् । कर्त्रादिभेदेन क्रियाया न भेद इति तु वचनमात्रम् । न च जं कम्मं देवदत्तो करेइ तं कम्मं भवदत्तो करेईति प्रतीतिर्न स्यादिति वाच्यम्, साजात्यावलम्बनेनैव तत्प्रतीतेः । एकावलम्बनेन

त्वप्रमाणमेव । निर्ज्ञातकाला हि क्रियाऽनिर्ज्ञातकालायाः क्रियायाः कालपरिच्छेदकत्वाल्लक्षणम् । लक्षणत्वं क्रियायाः साक्षात् । तदाश्रयस्य च तद्द्वारा । उत्थिते सूर्ये—शयनीयादुत्तिष्ठति । उत्थितसूर्यज्ञाप्यशयनावधिकोत्थानं बालकर्तृकमिति वाक्यार्थबोधः । सूर्योत्थानज्ञाप्यतादृशोत्थानमिति तु भावार्थः । लक्ष्यलक्षणभावः सप्तम्यर्थः । स एव ज्ञाप्यज्ञापकभाव इत्यभिधीयते । तथा च लक्ष्यलक्षणभावरूपसम्बन्धे षष्ठ्यां प्राप्तायामिदं सूत्रम् । ज्ञाप्यज्ञापकभावसम्बन्धेन तादृशसूर्यस्य बालोत्थानेऽन्वयः । लक्ष्यञ्च ज्ञानजन्यज्ञानविषयत्वम् । यथा तत्रैव सूर्योत्थानज्ञानजन्यबालोत्थानज्ञानविषयत्वं बालोत्थाने । इयमेव सप्तमी सतिसप्तमीति भण्यते ।

षष्ठी चानादृतौ ।१।२।५१॥

क्रियाया लक्षणीभूता या क्रिया तदाश्रयादनादरे षष्ठी चात्सप्तमी ।
रुदन्ते पुत्ते रुदन्तस्स वा पुत्तस्स पव्वजिओ । पस्सओ हरो ।

षष्ठी चेति—सप्तमी नाम्नः प्रत्ययः क्रियालक्षणक्रियाश्रयात् इति पदचतुष्टयमनुवर्तते । केवलक्रियाया लक्षणक्रियाश्रयात्सप्तमी । अनादरविशिष्टक्रियाया लक्षणक्रियाश्रयात्तु षष्ठ्यपि । रुदति पुत्रे रुदतो वा पुत्रस्य प्रव्रजितः । इति छा० । रोदनकर्तृपुत्रज्ञाप्यानादरविशिष्टप्रव्रजनाश्रय इति शाब्दबोधः । रोदनं लक्षणमनादरविशिष्टप्रव्रजनं लक्ष्यम् । रोदनाश्रयत्वेन पुत्रोऽपि लक्षणम् । एवमेव पश्यतो हर इत्यत्रापि । पश्यन्तमनादृत्य हरतीत्यर्थः ।

साम्यादियोगे ।१।२।५२॥

साम्यादिशब्दयोगे सप्तमी पक्षे षष्ठी भवति । धणम्मि धणस्स वा सामी । गामम्मि गामस्स वा अहिवई । धम्मम्मि धम्मस्स वा सक्खी । संजमम्मि संजमस्स वा आउत्तो कुसलो वा मुणी ।

साम्यादीति—षष्ठी सप्तमी नाम्नः प्रत्यय इति पदचतुष्टयमनुवर्तते । सामान्यसूत्रेण षष्ठीसिद्धौ पक्षे सप्तम्यर्थमिदं सूत्रम् । धने धनस्य वा स्वामी । ग्रामे ग्रामस्य वाऽधिपतिः । धर्मे धर्मस्य वा साक्षी । संयमे संयमस्य वा आयुक्तः कुशलो वा मुनिः इति क्रमेण छा० । अयञ्चाकृतिगणः ।

इति सप्तमी ।

अथ समासप्रकरणम् ।

पद्विधिः सामर्थ्ये ।१।१।५१॥

पदसम्बन्धि कार्यं सामर्थ्यनिमित्तकं बोध्यम् ।

पदविधिरिति—विधीयत इति विधिः । कर्मणि किः । अत एव कर्मण उक्तत्वेन कारकषष्ठ्या अभावेन सम्बन्धसामान्ये षष्ठीत्याह–**पदविधिरिति** । पदसम्बन्धी विधिस्तु कृत्तद्धितसमासप्रेरणानामधातुरूपः । **सामर्थ्य इति** । सामर्थ्यं द्विविधम् । व्यपेक्षा एकार्थीभावश्च । तत्र स्वार्थपर्यवसायिनां—स्वार्थमात्र-पर्याप्तानां पदानामाकांक्षावशाद्यः परस्परसम्बन्धः सा व्यपेक्षा । सा च रन्नो पुरिसो इत्यादिवाक्ये । अत्र राजादिपदाद्राजादेरुपस्थितौ परस्परं समन्वये सति राजसम्बन्धवानिति बोधो जायते । एकार्थीभावश्च विशिष्टैकार्थोपस्थिति-जनकत्वरूपः । स च रायपुरिसो इत्यादिसमासादावेव । अत्र रायपुरिस-समुदायस्य राजसम्बन्धवत्पुरुषरूपविशिष्टैकार्थोपस्थितिजनकत्वेनैकार्थीभावः । ननु राय-स्स-पुरिस-उ-इत्याद्यलौकिकवाक्ये समासादयो भवन्ति। तत्र चैकार्थी-भावरूपसामर्थ्याभावेन सामर्थ्यनिमित्तकः समासादिरित्यसङ्गतमिति चेन्न, तत्तद्वाक्यैर्निष्पन्नसमासादिगतसामर्थ्यस्य तत्तद्वाक्येष्वारोपेण सामर्थ्यसम्भवात् । आरोपश्च बाधकालिकेच्छाजन्यज्ञानम् । यथाऽत्रैवालौकिकवाक्य एकार्थी-भावस्य बाधेऽपि अलौकिकवाक्य एकार्थीभावज्ञानं जायतामितीच्छयैकार्थी-भावज्ञानम् । कुम्भस्स समीवं पडस्सेति विग्रहे नोपकुम्भमिति प्रयोगो भवति । सुप् सुपेति ज्ञापकात् कचिदसामर्थ्येऽपि समासः । गंगापुलिणवालु-आसालिसए । गंगापुलिनवालुकासदृशके । कप्प० २।३॥

समासः ।१।१।५२॥

अधिकारोऽयम् ।

समास इति—अनेन न समासो विधीयते तत्तत्सूत्रवैयर्थ्यापत्तेः । नापि नियम्यते समास एवेति इतरकार्यवैयर्थ्यापत्तेः । अत एवाह–**अधिकारोऽयमिति** ।

अथ अव्ययीभावसमासः ।

अव्ययीभावः ।१।१।५४॥

अधिकारोऽयम् ।

अव्ययीभाव इति—अत्रत्यविचारः पूर्ववद्बोध्यः ।

विभक्त्यर्थादिष्वव्ययम् ।१।१।५५॥

विभक्त्यर्थादिषु वर्त्तमानमव्ययं सुबन्तेन समस्यते स च समासोऽव्ययीभावसंज्ञः स्यात् ।

विभक्त्यर्थादिष्विति—सुपा समासः अव्ययीभाव इति पदत्रयमनुवर्तते । आदिना समीप पश्चात् योग्यता वीप्सा यथार्थ युगपत् साकल्य अत्यय इत्यादेः संग्रहः । उदाहरणं तु बहुशो मूल एवोक्तम् । सादृश्यादेस्तु सवीरं । सचक्कं । सतिणं । अतिहिमं । अब्भन्तरं ।

धातुनाम्नोः ।३।४।४७॥

एनयोरवयवस्य सुपो लोपः स्यात् ।

धातुनाम्नोरिति—लोप इत्यस्य सुप इत्यस्य चानुवृत्तिः ।

अतोऽव्ययीभावात्सुपः ।४।१।३८॥

अदन्तादव्ययीभावात्परस्य सुपो लोपो न स्यात् ।

अत इति—लोपः न इति पदद्वयमनुवर्तते । विशेषणेन तदन्तविधावदन्तादिति लभ्यते । अव्ययत्वात्प्राप्तस्य लोपस्य निषेधकोऽयम् । अतः किम् । अहिनेमि । अहिगुरु । अत्रातो ग्रहणाभावेऽग्रे डमो विधायकेऽपि तदभावे डमादेशः स्यात् । वा नेमीत्याद्यापत्तिर्दोषः ।

प्रथमानिर्दिष्टं समासे पूर्वम् ।४।४।५८॥

समासशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टं पूर्वं प्रयोज्यम् । अहिनेमि लग्गं चित्तं ।

प्रथमानिर्दिष्टमिति—प्रथमया निर्दिष्टमिति विग्रहः । अहिनेमीति ।

नेमिंमीति विग्रहे विभक्त्यर्थाधिकरणार्थकोऽहिशब्दो नेमिशब्देन सह समस्यते। नेमि इ अहि इति विग्रहे समासो भवति। समासावयवसुपो लोपे प्रथमाविभक्त्या निर्दिष्टाहिशब्दस्य पूर्वप्रयोगे अहिनेमि इति स्थिते पुनः समुदायान्नामसंज्ञायामव्ययीभावस्याव्ययत्वेन विधीयमानस्य सुपो लोपे अहिनेमि। एवं सर्वत्र।

डमव्ययीभावादतः सुपः ।४।३।७३॥

अदन्तादव्ययीभावात्परस्य सुपो डमादेशः स्यात्। अज्झप्पं।

डमिति—अप्प+इ अहि इति विग्रहे समासे सुपो लुग्निषेधेऽनेन डमादेशे डिति टिलोपे। अज्झप्पं। तरहेभ्यश्चजझा इत्यनेनेकारस्य झकारे हकारस्य जकारः।

तृतीयासप्तम्योर्वा ।४।३।७४॥

अदन्तादव्ययीभावात्परयोस्तृतीयासप्तम्योर्डमादेशो वा स्यात्। अज्झप्पं, अज्झप्पेण। अज्झप्पं, अज्झप्पेहि। अज्झप्पंमि। अज्झप्पं, अज्झप्पेसु।

तृतीयासप्तम्योरिति—अतः अव्ययीभावात् डम् इति पदत्रयमनुवर्तते। पक्षे तृतीयादेः श्रवणम्।

पञ्चम्या न ।४।३।७५॥

अदन्तादव्ययीभावात्परस्याः पंचम्या डमादेशो न स्यात्। अज्झप्पाओ। अज्झप्पेहिंतो। उवगामं। अणुगामं। अणुरूवं। पच्चत्थं। अणुगाम इति तु अनुगतो गामो इति विग्रहे बोध्यम्। अणु णइत्रं। नद्याः समीपमित्यर्थः। अणोः समीपार्थकस्याव्यये स्पष्टत्वात्।

पञ्चम्येति—अतः अव्ययीभावात् डम् इति पदत्रयमनुवर्तते। अज्झप्पाओ इति। अतएव सुपो लोपनिषेधमविधायादन्तात्परस्य सुपो डमादेश एव विधीयताम्। आदेशविधानसामर्थ्यादेवाव्ययत्वेऽपि लोपवारणसम्भवादित्युक्तमसङ्गतम्। अत्र तृतीयादौ चादेशाभावे लोपापत्तेः। न च विशेषत एव निषिध्यतामिति वाच्यम्। तथा सति कचिदमादेशः कचिल्लोप इति पर्यायतापत्तेः। अत एव सर्वत्र निषेधति। उवगामं। ग्रामस्य समीपमित्यर्थः। अणुगामं। ग्रामस्य पश्चादित्यर्थः। अणुरूवं। रूपस्य योग्यमित्यर्थः। पच्चत्थं। अर्थमर्थं प्रतीत्यर्थः।

सुप् सुपा ।१।१।५३॥

सुबन्तं सुबन्तेन समस्यते । भूतपुव्वो । जायपुव्वो ।

सुबिति—समास इत्यनुवर्तते । ननु तत्तद्विशेषसूत्रेण तत्तत्समासस्य विधानसत्त्वेन किमर्थमिदं सूत्रमिति चेन्न, यत्र कस्यापि सूत्रस्य न प्राप्तिस्तत्र समासायास्यावश्यकत्वात् । यथा भूतपुव्वो इति । पुव्वं भूतो इति विग्रहः । इदञ्चोपलक्षणं यत्र क्वचिदपि समासो न विहितस्तत्राप्यनेनैव बोध्यः । अत एवास्यागतिकगतित्वम् । "प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणम्" इति परिभाषया सुबन्तेति लभ्यते । समासत्वावान्तरधर्मावच्छिन्नोऽनेन न विधीयते । अत एवाव्ययीभाव इत्याद्यधिकारात् पूर्वमेवैतदुक्तम् । नन्वेवमव्ययीभावतत्पुरुषकर्मधारयबहुव्रीहिद्वन्द्वभेदात् समासः पञ्चविध इत्यसङ्गतमिति चेन्न । अव्ययीभावादिभेदात्पञ्चविधत्वेऽपि सुप् सुपेत्यनेन विहितसमासघटिततया षड्विधत्वे क्षत्यभावात् । अतएव च "दिट्ठपुव्वं मए पुरा" । उत्त० १९।६।

पडेरत एक्के समासे ।३।२।४७॥

पडिसम्बन्धिनोऽकारस्य दीर्घो वा स्यादेक्के परे समासे ।

पडेरिति—वा दीर्घः इति पदद्वयमनुवर्तते । समासे किम् । पडि एक्कं एक्कं इत्यत्र दीर्घो मा भूत् । अत इत्यभावे तु षष्ठ्या अन्त्यस्येति परिभाषयाऽन्त्यत्वादिकारस्यैव स्यात् ।

एर्यः पडेरेक्के ।४।४।४७॥

पडेः परस्यैक्कशब्दस्यैकारस्य यकारो वा स्यात् ।

एरिति—उत्तरपदे वेत्यनुवर्तते । पडेरिति पञ्चम्यन्तम् ।

यक्कस्य यक्कयोर्विपर्ययो वा ।४।४।६५॥

पडेः परस्य कृतयकारादेशैक्कशब्दस्य यकारक्कारयोर्विपर्ययो वा स्यात् । पाडिक्कयं । पाडियक्कं, पाडिएक्कं, पडिएक्कं । एक्कं एक्कं पडीति विग्रहः ।

यक्कस्येति—सूत्रे कृतयकारस्यैवैक्कशब्दस्य ग्रहणेनाह कृतयकारेत्यादि । पडि एक्कं इत्यत्रोपसर्गोऽकारस्य दीर्घे एकारस्य यकारे विनिमये पाडिक्कयं, विनिमयाभावे पाडियक्कं, यकाराभावे पाडिएक्कं तदभावे पडिएक्कं ।

अव्ययीभावो नपुंसकम् ।१।१।२७॥

अव्ययीभावो नपुंसकसंज्ञः स्यात् ।

अव्ययीभाव इति—अव्ययीभावस्य नपुंसकसंज्ञायाः प्रयोजनन्तु अहिच्छं इत्यादौ ह्रस्वविधानम् । सर्वत्र विभक्तौ ङमादेशविधानेन प्रथमैकवचनेऽपि ह्रस्वेतरनपुंसककार्यसिद्धिः । अदन्तात्सुपो ङमादेशविधानेन नपुंसकह्रस्वे सत्यदन्तत्वम् ।

असादृश्ये जहार्थाः ।१।१।५६॥

सादृश्यभिन्नेऽर्थे एव जहार्थकाः शब्दाः सुबन्तेन समस्यन्ते । अहप्पहाणं । अहाकप्पं । अहासंथरं । अहत्थं ।

असादृश्ये इति—सुपा समासः अव्ययीभाव इति पदत्रयमनुवर्त्तते । एतत्सूत्राभावे अहावीरं इति सादृश्येऽपि प्रयोगः स्यात् । तन्मा भूदिति सूत्रमिदम् । तथा च सादृश्यभिन्नेऽर्थे एवाहाजहाशब्दयोः समासो यथा स्यादित्येतन्नियमार्थमिदम् । समासस्य सामान्यसूत्रेणैव सिद्धेः । अतएवाह **एवेति** पहाणं अणइक्कम्म अहप्पहाणं । प्रधानमनतिक्रम्येत्यर्थः । एवमग्रेऽपि ।

नाम्नो नपुंसके ह्रस्वः ।३।२।१॥

नपुंसके वर्तमानस्य नाम्नो ह्रस्वो भवति । अहिच्छं । अहिच्छा इति तु न समासः । किन्तु विग्रहवाक्यम् ।

नाम्न इति—अहिच्छाशब्दस्य नपुंसकसंज्ञायां ह्रस्वे ङमादेशे टिलोपेऽहिच्छं । न समास इति । अतएव जहिच्छता इत्यादिदर्शनेनाव्ययीभावे स्त्रीत्वमपि भवतीति परास्तम् । अत्र समासस्यैवाभावात् । नियमार्थत्वादेव न सामान्यसूत्रेण सादृश्येऽर्थे जहाशब्दस्य समासः । अर्थग्रहणसत्त्वेऽपि नेवादिशब्देन समासः । लक्ष्यानुरोधाज्जहाऽहाशब्दयोरेव ग्रहणात् । एवं तहादिशब्देनापि न समासः ।

मर्यादाभिविध्योरात् ।१।१।५७॥

एतयोरर्थयोरात् सुबन्तेन समस्यते वा । आमुत्ति संसारो । आबालं वीरभत्ती । आयाहिणपयाहिणं ।

मर्यादेति—अनुवृत्तिः पूर्ववत् । आमुत्ति संसारो आमुक्तेः संसारः । मुक्तिपर्यन्तं संसार इत्यर्थः । मर्यादोदाहरणमिदम् । आबालं वीरभत्ती इति त्वभिविधेरुदाहरणम् । बालमभिव्याप्य वीरभक्तिरित्यर्थः । वाग्रहणाद्वाक्यमपि । तेन विना मर्यादा । तेन सहाभिविधिः ।

जावावजावतोऽवधारणे च ।१।१।५८॥

जाव आव जावत् इत्येते शब्दा मर्यादाभिविध्योरवधारणे च सुबन्तेन समस्यन्ते वा । जावमुत्ति संसारो । आवकहियं जीवनं । आवबालं ईसरभत्ती । एवं जावद्योगेऽपि । अवधारणे जावजीवं । जावज्जीवं सरीरं ।

जावावेति—मर्यादाभिविध्योः सुपा समासः अव्ययीभावः इति पदचतुष्टयमनुवर्तते । मर्यादाभिविध्योरर्थयोर्जावावयोगे द्वितीयाविधानेन द्वितीयान्तेन समासो भवति । मर्यादार्थकजावशब्दस्य द्वितीयान्तमुत्तिशब्देन समासे समुदायादुत्पन्नविभक्तेर्लोपे जावमुत्ति, समासाभावे तु जाव मुत्तिं । कहा एव कहिया । स्वार्थे कप्रत्ययः । कहियं जावेति विग्रहेऽनेन समासे नपुंसकत्वेन ह्रस्वे आवकहियं । समासाभावे तु द्वितीयैकवचने ह्रस्वे आव कहियं । आव कहा इत्यादि तु वाक्यमेव । चत्वारोऽर्थाः सन्ति जावजावच्छब्दयोः साकल्यावधिमानावधारणानीति । साकल्ये जाव कज्जं ताव कडं । अवधौ जाव गंतव्वं तावचिट्ठ । माने जाव दत्तं ताव भुत्तं । अवधारणे जाव जीवो ताव देहो । मर्यादाभिविधिद्योतकजावजावच्छब्दयोगे तु द्वितीया भवति । अतः समानार्थकत्वेऽपि तद्योगे विशेषविधानेन द्वितीयैव भवति । तेउप्रभृतेः कायादीनामिति द्वित्वे जावज्जीवमिति ।

इत्यव्ययीभावसमासः ।

अथ तत्पुरुषसमासः ।

तत्पुरुषः ।१।१।५९॥

अधिकारोऽयं बहुव्रीहेः प्राक् ।

द्वितीया गतादिभिः ।१।१।६०॥

द्वितीयान्तं गतादिभिः शब्दैः समस्यते, स तत्पुरुषः । गामगतो । गामगमी । अन्नबुभुक्खू । मुहुत्तसुखं । अंधकारो । मणियारो । सुवण्णयारो ।

द्वितीयेति—समासः तत्पुरुषः इति पदद्वयस्यानुवृत्तिः । "प्रत्ययग्रहणे तदन्तस्य ग्रहणमि"ति परिभाषया द्वितीयान्तमिति लभ्यते । समर्थैरेव समासो भवति न तु गतादिप्रकृतिकसुबन्तैरत एवाह गतादिभिः शब्दैरिति । तेन कुम्भकारो इत्यादौ कुंभ-म्-कार इति विग्रहे समासो भवति । अत एव कृदन्ते पूर्वं समासान्न विभक्तेरुत्पत्तिः कृदन्तात् । तथा च नामसंज्ञातः पूर्वमेव समासो भवति । यदि सर्वत्र समासात्पूर्वं विभक्तेरपेक्षा स्यात्तदा वग्धीति न स्यात् । यतो विभक्त्युत्पत्तये पूर्वं नामसंज्ञायां लिङ्गसंख्याद्यन्वयविवक्षायां तावन्मात्रे जातिवाचकत्वाभावेन नामत्वात्पूर्वमापः प्रवृत्तौ पश्चात्समासेऽपीकारो न स्यात् । गामं गतो, गामं गमी, अन्नं बुभुक्खू, मुहुत्तं सुखं, अंधं करेइ, मणिं करेइ, सुवण्णं करेइ, इति विग्रहः । इत्थं च यत्र कर्माद्युपपदे सति यस्मात्प्रत्ययो भवति तत्र तादृशकर्मादिभिः सह तत्प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यैव समासो भवति । निरुपपदात्प्रत्यये तु तादृशप्रकृतिप्रत्ययसमुदायाद्विभक्त्युत्तरमेव समासो भवति, इति फलितम् ।

दयादीनां पत्तादावुत्तरपदे ।३।३।१३॥

दयादिशब्दानां ह्रस्वो वा पत्तादावुत्तरपदे । दयपत्तो । दयापत्तो । कलपत्तो, कलापत्तो ।

दयादीनामिति—वेत्यस्य ह्रस्व इत्यस्य चानुवृत्तिः । दयपत्तो दयं पत्तो इति विग्रहः दयां प्राप्त इत्यर्थः । कलपत्तो । कलं पत्तो इति विग्रहः । कलां प्राप्त इत्यर्थः । आकृतिगणोऽयम् ।

तृतीया पुव्वादिभिः ।१।१।६१॥

तृतीयान्तं पुव्वादिप्रकृतिकसुबन्तेन समस्यते। मासपुव्वो। णखभिन्नो। आयारनिपुणो। उदउल्लं। "सत्थवाहदूयसंधिवालसद्धिं संपरिवुडे"

तृतीयेति—सुपा समासः तत्पुरुषः इति पदत्रयमनुवर्तते। तृतीयान्तं इति लाभस्तु पूर्ववत्। एवमग्रेऽपि बोध्यम्। मासपुव्वो। 'मासेण पुव्वो' इति विग्रहः। मासेन पूर्व इत्यर्थः। णखभिन्नो। 'णखेहिं भिन्नो' इति विग्रहः। नखैर्भिन्न इत्यर्थः। आयारनिपुणो। 'आयारेण निपुणो' इति विग्रहे समासः। उदउल्लं। 'उदेण उल्लं' इति विग्रहे समासः। उदकार्द्रमित्यर्थः। उद दक उदक इत्येते त्रयो जलवाचकाः। उल्लशब्द आर्द्रवाचकः। सहार्थयोगे तृतीयाविधानेन संधिवालेन सद्धिं इति विग्रहे समासे संधिवालसद्धिं। णाया० १। प० १९॥ अत्र न समासः किन्तु प्राकृतत्वाद्विभक्तिलोप इति कल्पना न सम्यक्।

चतुर्थी हितादिभिः ।१।१।६२॥

चतुर्थ्यन्तं हितादिप्रकृतिकसुबन्तैः समस्यते जीवहियं। संसारसुखं। मोक्खत्थो। अट्ठादण्डो।

चतुर्थीति—सुपा समासः तत्पुरुष इति पदत्रयमनुवर्त्तते। जीवहियं इत्यत्र जीवाए हियं इति विग्रहे समासः। हितादियोगे चतुर्थी। सम्बन्धसामान्ये षष्ठ्याः प्राप्तेः सत्त्वेन हितादियोगे चतुर्थी विहिता। तथा च तस्या बाधिका सा। एवमग्रेऽपि। मोक्खत्थो। अत्थशब्देन सह नित्यसमासो भवति। मोक्खाए अयं इति विग्रहे समासः। नित्यसमासस्य लक्षणन्तु अविग्रहत्वम् अस्वपदविग्रहत्वम् वा स्वं समासः तत्सम्बन्धिपदं स्वपदं न स्वपदेन विग्रहो यस्य सोऽस्वपदविग्रहस्तत्त्वम्। अट्ठाए दण्डो इति विग्रहे समासे अट्ठादंडो। खंडादित्वाद्दीर्घः।

पञ्चमी भयादिभिः ।१।१।६३॥

पञ्चम्यन्तं भयादिप्रकृतिकसुबन्तैः समस्यते। पावभयं। सप्पभीतो। रणत्ताणं। सग्गपतितो। बंधमुत्तो।

पञ्चमीति—सुपा समासः तत्पुरुषः इति पदत्रयमनुवर्त्तते। भयार्थक-

त्राणार्थकयोगे पञ्चमीविधानेन पावाओ भयं इति विग्रहे समासः । एवमग्रेऽपि । सग्गपतितो इत्यादौ तु सामान्यसूत्रेणैव पञ्चमी । विभागस्य इष्टत्वात् ।

जादिः प्पभितिना ।१।१।७३॥

जादिः पभितिशब्देन समस्यते । जप्पभिइ । तप्पभिइ ।

जादिरिति—समासः तत्पुरुष इति पदद्वयमनुवर्त्तते । पभितियोगे पञ्चम्या विधानेन पञ्चम्यन्तेन जादिशब्देन समासो भवति । यतः प्रभृति । ततः प्रभृति इति क्रमेणार्थः ।

षष्ठी ।१।१।६४॥

षष्ठ्यन्तं सुबन्तेन समस्यते । धम्मपुत्तो । वीरआया । धम्ममूलं । देवपूजगो ।

षष्ठीति—धम्मस्स पुत्तो इति विग्रहे समासे धम्मपुत्तो । देवस्स पूजगो इति विग्रहे समासः । पूजक, जाजक, परिचारक, अज्झावक, उप्पादक इत्यादि-पूजकादिगणः ।

तादेर्दुगुत्तरपदे ।४।२।६२॥

तादीनां दुगागमः स्यादुत्तरपदे । तदाहारो । तदुप्पाओ । जद्धणं ।

तादेरिति—तस्स आहारो इति विग्रहे समासोत्तरं दुगागमे तदाहारो । तदुप्पाओ । जद्धणं । तादिपूर्वपदक एव प्रायः समासो दृश्यते न ताद्युत्तरपदकः ।

अणंतरे जतयोः ।४।१।६६॥

अणंतरशब्दे परे जतशब्दयोर्यगागमः स्यात् । जयाणंतरं । तयाणंतरं ।

अणंतर इति—यक् इत्यस्यानुवृत्तिः । दुगागमस्यापवादः । आगमेऽकारारो नोच्चारणार्थः । अतएव दीर्घेण जयाणंतरं इत्यादि सिद्ध्यति ।

पुव्वादयोऽवयविनैकवचनान्तेन ।१।१।६५॥

पुव्वादयः शब्दा एकत्वविशिष्टावयविवाचकेन शब्देन समस्यन्ते । पुव्वकायो ।

पुव्वादय इति—सुपा समासः तत्पुरुष इति त्रयाणां पदानामनुवृत्तिः । पुव्वकायो । कायस्स पुव्वो इति विग्रहे समासः । सामान्यसूत्रेण समासे प्रथमा-निर्दिष्टत्वात्कायशब्दस्यैव पूर्वनिपातः स्यात्तथाच कायपुव्वो इति स्यादत इदं

सूत्रम् । एवञ्च पुव्वादेरेव प्रथमानिर्दिष्टत्वेन पूर्वप्रयोगो भवति । एवमेव मज्झ-रत्तं पुव्वरत्तं इत्यादि ।

सव्वादिभ्योऽहस्याण्हः ।४।४।२१॥

सव्वादिभ्यः परस्याहशब्दस्याण्हादेशः स्यात् । सव्वण्हो । पुव्वण्हो । मज्झण्हो । सव्वादिभ्य इति किम् । उत्तमाहं ।

सव्वादिभ्य इति—अनेकवर्णत्वात्सर्वादेशः । सव्वं च अहं च सव्वण्हो । समासे अण्हादेशे दीर्घे संयुक्ते ह्रस्वे अहादिभ्य इति पुंस्त्वे सव्वण्हो । अहस्स पुव्वो भागो पुव्वण्हो । अहस्स मज्झो भागो मज्झण्हो । सव्वादिभ्य इति ग्रहणाभावे को दोष इति चेत् उत्तमाहं इति ।

अधीणादिभिः सप्तमी ।१।१।६६॥

सप्तम्यन्तमधीणादिशब्दैः समस्यते । इंदाधीणो । उदएचरो । खेचरो । इस्सरभत्ती ।

अधीणादिभिरिति—समासः सुपा तत्पुरुषः इति पदत्रयमनुवर्त्तते । इंदा-धीणो । इंदे अधीणो इति विग्रहे समासः । उदएचरो इत्यादौ सप्तम्या लोपस्तु न । अग्रेलोपनिषेधात् । उदए चरेईत्यादि विग्रहः ।

खंडादीनामुत्तरपदे ।३।२।४५॥

खंडादिशब्दानां स्वरस्य दीर्घो वा उत्तरपदे परे । खंडाभेदो, खंड-भेदो । अट्ठादंडो, अट्ठदंडो । अप्पावहुगं, अप्पवहुगं । अप्पावहुत्तं, अप्प-वहुत्तं । आणापाणं, आणपाणं । पासामिओ, पासमिओ । अंधारूवं, अंध-रूवं । आवीकम्मं, आविकम्मं ।

खंडादीनामिति—दीर्घः वा इति पदद्वयमनुवर्त्तते । स्वरस्येत्युपतिष्ठते । खंडाभेदो । खंडाए भेदो इति विग्रहः । खंडार्थं भेद इत्यर्थः । तथा भेदो येन खंडो भवेदिति भावः । अट्ठाए दंडो इति विग्रहे अट्ठादंडो । अप्पो च बहवो च अप्पबहवो । तेसिं भावो अप्पाबहुगं, अप्पबहुगं, अप्पाबहुत्तं, अप्पबहुत्तं, अप्पाबहु । भावे कत्तौ भवतो वा । अनेन दीर्घः । आणो च पाणो चेति समा-हारः आणापाणं अरण्धातोर्भावेऽणि कृते आणो । श्वासोच्छ्वासौ इत्यर्थः ।

पासस्स मिओ इति विग्रहे पासामिओ—पाशमृगः पार्श्वमृगः पार्श्वमितो वार्थः । आवि कम्मं इति विग्रहे दीर्घे आवीकम्मं । पादय इत्यनेन समासः । उत्पत्त्यनुकूलव्यापारोऽर्थः ।

दकस्य दः ।४।४।५२॥

दकशब्दस्य दादेशः स्यादुत्तरपदे परे । दाकलसो । दाकुंभो ।

दकस्येति—उत्तरपदे इत्यनुवर्त्तते । अनेकवर्णत्वात् सर्वादेशः । दकस्स कलसो इति विग्रहे समासेऽनेन दादेशे खंडादित्वाद्दीर्घे दाकलसो, दकलसो । दककलश इत्यर्थः । एवमन्येऽपि । दाकुंभो इत्यस्य दककुम्भ इत्यर्थः ।

मणादावस्य मः ।२।३।६७॥

मणशब्दात्परस्यावशब्दस्योपधाया मकारो वा स्यात् । मणामो, मणावो ।

मणादिति—उपधायाः वा इति पदद्वयमनुवर्त्तते । तेन नान्त्यस्य वकारः । एवञ्चावघटकवकारस्य मकारे मणामो । आविज्जईति आवो कर्मण्यत्प्रत्ययः । मणसा आवो इति विग्रहे तृतीयासमासः । मन आप इत्यर्थः ।

पित्वादीनामिः ।४।४।२३॥

पितुप्रभृतिशब्दानामुत्तरपदे परे इकारोऽन्तादेशो वा स्यात् । अम्मापिइसमाणे । माउपिउसमाणे । भाइसमाणे, भाउसमाणे । भाइसयं, भाउसयं ।

पित्वादीनामिति—उत्तरपदे इत्यस्य वेत्यस्य चानुवृत्तिः । अम्मा च पिता च अम्मापितरो अम्मापितूहिं समाण इति विग्रहे तृतीयासमासे विभक्तेर्लोपे अम्मापितु समाण इति स्थितेऽनेनोत्तरपदे परे उकारस्येकारे तकारस्य यकारे लोपे प्रकृतिभावे च अम्मापिइसमाणे । अम्बापितृसमान इत्यर्थः । भाउणा समानो इति विग्रहे भाइसमाणे । भ्रातृसमान इत्यर्थः । माउपिउसमाणे इत्यस्य मातापितृसमान इत्यर्थः । भाऊणं सयं इति विग्रहे समासेऽनेनेकारः । अतएव केवलसंख्यावाचकोऽपि सतादिशब्द इति लभ्यते । अन्यथा भाइसयं इति न स्यात् सतभातरो इत्येव स्यादिति । भाइसयं इत्यस्य भ्रातृशतमित्यर्थः ।

पादस्य दस्य मूले ।३।४।७७॥

पादसम्बन्धिनो दकारस्य लोपो वा स्यात् मूलशब्दे उत्तरपदे । पामूलं, पाअमूलं, पायमूलं, पादमूलं ।

पादस्येति—लोप इति वेति चानुवर्त्तते। यदि षष्ठीनिर्दिष्टत्वाद्दकारोत्तराकारस्यैव लोपः स्यात्तदा पृथक् दग्रहणमनर्थकं स्यात्। यदि पूर्ववद्दकाररहितस्यैव दकारस्य लोपः प्रतीयेत तदा दकारस्य यकारकरणेऽपि तत्सिद्धौ तदर्थमत्र यत्नो निष्फलः स्यादतो दकारतदुत्तराकारयोरुभयोर्लोपोऽनेन विज्ञायते। पादस्स मूलं इति विग्रहे समासेऽनेन दकारस्य लोपे पामूलं। तदभावे दकारस्य यकारे लोपे पाअमूलं। लोपाभावे पायमूलं। यकाराभावे पादमूलं।

गरुडासणादीनि निपात्यन्ते ।४।४।५७॥

गरुडासणादिगणपठितानि निपात्यन्ते। गरुडासणं। उदओदरं। पुव्वपच्छिमो।

गरुडेति—गरुडसरिसं आसणं इति विग्रहे कर्मधारयसमासे गरुडसरिस आसणं इति स्थितेऽनेन मध्यपदस्य सरिसरूपस्य लोपो निपात्यते। उदअपुण्णं उदरं इति विग्रहे पूर्वोक्तसमासे सत्यनेन मध्यपदस्य पुण्णरूपस्य लोपे वृद्धिः। एवं पुव्वसहितो पच्छिमो पुव्वपच्छिमो।

चरेऽहेराः ।४।४।२७॥

अहेशब्दस्य चरशब्दे उत्तरपदे परे आकारोन्तादेशो वा स्यात्।
अहाचरो, अहेचरो।

चर इति—वेत्यस्यानुवृत्तिः। अहेशब्दोऽधःशब्दार्थकः। सप्तम्यन्ते तस्मिन्नुपपदे चर्धातोः कृत्प्रत्यये सप्तमीसमासेऽनेनैकारस्याकारादेशे अहाचरो तदभावे अहेचरो।

उस्तेजस्य ।४।४।३५॥

तेजशब्दस्योकारान्तादेशो वा स्यादुत्तरपदे परे। तेउकाए, तेयकाए, तेजकाए।

उरिति—उत्तरपदे वा इति पदद्वयमनुवर्त्तते। तेजो कायो जस्सेति विग्रहे बहुव्रीहिसमासे तेजस्स कायो इति विग्रहे तत्पुरुषे वा कृतेऽनेन जकारोत्तराकारस्योकारे जकारस्य यकारे लोपे प्रकृतिभावे तेउकाए। उकाराभावे यकारे तेयकाए। यकारस्याप्यभावे तेजकाए।

ओज्जसादीनामुत्तरपदे वा ।४।४।२३॥

जसादिशब्दानामुत्तरपदे परे ओकारान्तादेशो वा स्यात्। जसोकित्ती,

जसकित्ती । जसोकामी, जसकामी । जसोजीवियं, जसजीवियं । जसोवंतो, जसवंतो । जसोमन्तो, जसमंतो । जसोचंदे, जसचंदे । जसोकरो, जसकरो । अहोनिसि । अयोकवलं । अयोकुंभी । अयोगोलो । अयोघणो । अयोमयं । अन्नोन्नं । मणोन्नं । मणोरमो । मणोसिला । मणोहरो । मणोकरणं, मणकरणं । मणोजोगो, मणजोगो । मणोदंडो, मणदंडो । मणोपओगो, मणपओगो । तमोकसिए । दोग्गती । तवोकम्मं । तवोमयं । मणोरहो । सोग्गई ।

ओदिति—जसोकित्ती । जससा कित्ती इति विग्रहे समासेऽनेनाकारस्यौकारे जसोकित्ती । यशःकीर्तिः । यशसा सुप्रसिद्धिरित्यर्थः । जसं कामेईति विग्रहे कृत्प्रत्यये द्वितीयासमासे ओकारादेशे जसोकामी पक्षे जसकामी । यशःकामीत्यर्थः । जससा जीवियं इति विग्रहे तृतीयासमासे जसोजीवियं । यशोजीवितमित्यर्थः । अत्र सूत्रे उत्तरपदशब्देन सुब्भिन्नोत्तरमात्रं गृह्यते । अन्यथा जसोवन्तो इत्यादौ न स्यात् । अत्रोत्तरपदस्याभावात् । सुपि परे नैवौकारो भवति । अतस्तद्भिन्नत्वं दत्तम् । जसोवंतो इत्यस्य यशस्वीत्यर्थः । जसोचंदे इत्यादौ कर्मधारयः । जसोचंदे इत्यस्य यशश्चन्द्र इत्यर्थः । जसोकरो इत्यादौ षष्ठीसमासः । जसोकरो इत्यस्य यशस्कर इत्यर्थः । अहोनिसीत्यत्र तु द्वन्द्वसमासः । अहर्निशमित्यर्थः । अयोकवलं इत्यादौ षष्ठीसमासः । अयःकवलमित्यर्थः । अयोकुम्भी । अयःकुम्भीत्यर्थः । अयोगोलो । अयोगोलः । अयोघणो अयोघनः । अयोमयं इत्यत्र तु विकारार्थे मयप्रत्ययः । अयोमयमित्यर्थः । अन्नोन्नम् । अन्योन्यमित्यर्थः । मणोन्नं । मनोज्ञम् । मणोरमो । मनोरमः । मणोसिला । मनःशिला । मणोहरो । मनोहरः । मणकरणं । मनःकरणम् । मणोजोगो । मनोयोगः । मणोदंडो । मनोदण्डः । मणोपओगो । मनःप्रयोगः । तमोकसिए । तमःकाषिकः । प्रच्छन्नक्रियाकारक इत्यर्थः । दोग्गती । दुर्गतिः । तवोकम्मं । तपःकर्म । तवोमयं । तपोमयम् । मणोरहो । मनोरथः । सोग्गई । सद्गतिः । कायादित्वाद् द्वित्वम् । एवमन्यत्रापि तादृशकार्यदर्शनेन तद्गणीय ऊह्यः ।

विहवणाभ्यां पत्युः फसौ ।३।३।६८॥

आभ्यां परस्य पतिशब्दस्यादेः फ स इत्येतावादेशौ पर्यायेण वा स्तः । विहप्फती, विहस्सती, विहप्पती । वणप्फती, वणस्सती, वणप्पती ।

विहवणाभ्यामिति—वा आदेरित्यनुवर्त्तते। परत्वादनेन फादेशे सादेशे च कृते तेउप्रभृतेः कायादीनामित्यनेन द्वित्वं भवति। अन्यथा पूर्वं द्वित्वे आदेः पकारस्यादेशेऽपि द्वितीयपकारश्रुतिः स्यादेव। विहस्स पती इति विग्रहे समासे परत्वादनेन फकारे कायादित्वाद् द्वित्वे विहप्फती, सकारादेशद्वित्वे तु विहस्सती, उभयोरभावे द्वित्वे विहप्पती। बृहस्पतिरित्यर्थः। एवं वणस्स पतीति विग्रहेऽपि बोध्यम्। वणस्सतीत्यस्य वनस्पतिरित्यर्थः।

इज्झैसयोरन्त्याद्ययोः।३।४।९॥

इज्झाशब्दस्यान्त्यस्य एससम्बन्धिन एकारस्य चोभयोः स्थाने इकारो वा स्यात्। इज्झिसो, इज्झेसो।

इज्झैसयोरिति—इर्वेत्यनुवर्त्तते। अत्र क्रमेणान्त्याद्ययोरन्वयेनेज्झाशब्दस्यान्त्येनान्वयः। एसशब्दस्याद्येन सहान्वयः। अत एवाह इज्झाशब्दस्यान्त्यस्येत्यादि। अन्त्याद्ययोरुभयोरेकस्थानिता विवक्षिता। तेन न पर्यायेण भवति। इज्झं एसइ इति विग्रहेऽणि प्रत्यये द्वितीयासमासेऽनेनेज्झासम्बन्धिन आकारस्य एससम्बन्धिन एकारस्य च स्थाने इकारे इज्झिसो। पक्षे वृद्धौ इज्झेसो। इज्यैष इत्यर्थः।

आगन्तारस्यारस्यागार उत्तरपदे।३।४।७६॥

आगन्तारशब्दसम्बन्धिन आरशब्दस्य लोपो वा स्यादगारशब्दे उत्तरपदे। आगन्तगारं।

आगन्तारस्येति—लोपः वा इति पदद्वयमनुवर्त्तते। यदि षष्ठीनिर्दिष्टत्वादारसम्बन्धिनोऽकारस्यैव लोपः स्यात्तदा पृथक्कृत्यारग्रहणं व्यर्थं स्यात् तद्विनाप्यन्त्यस्यैव लोपसंभवात्। अतः सामर्थ्यादारसमुदायस्य लोपो भवति। आगन्त्वगारमित्यर्थः। धर्मशालेति यावत्।

आगन्तारागारस्यागन्तारो वा।३।३।४४॥

आगन्तारागारशब्दस्य स्थान आगन्तार इत्यादेशो वा स्यात्। आगन्तारं।

आगन्तारागारस्येति—अनेकवर्णत्वात्सर्वादेशः। आगन्तारस्स अगारो इति विग्रहे षष्ठीसमासेऽनेन तस्य स्थान आगन्तारादेशे आगन्तारं। द्वन्द्वतत्पुरुषयोः परवल्लिङ्गं भवति। तेन नपुंसकत्वम्।

इः क्रियाविशेषणत्वे पुव्वस्य वा ।३।४।८॥

पुव्वशब्दस्य क्रियाविशेषणत्वे सति इकारोन्तादेशो वा । पुव्विं, पुव्वं वा करेइ । पुव्वाणुपुव्विं चरइ । क्रियाविशेषणत्वे किम् । पुव्वो घडो ।

इरिति—क्रियाया विशेषणत्वं क्रियाविशेषणत्वं तस्मिन् । क्रियानिरूपित-विशेषणत्वे इति यावत् । पूर्वकालस्य कालिकसम्बन्धेनोत्पत्तावन्वयः ।

उवगमणे पायवस्य पापावौ वा ।४।४।२६॥

पायवशब्दस्य पर्यायेण पापावादेशौ वा स्यातामुवगमणशब्दे उत्तरपदे । पाउवगमणं । पाओवगमणं । पायवोवगमणं ।

उवगमणे इति—उत्तरपदे इत्यनुवृत्तिः । उपगमनरूपेऽर्थे इति नार्थः किन्तूवगमणशब्दे इति । उत्तरपदे उवगमणशब्दस्य शब्दपरत्वादतएवाह शब्दे इति । अनेकवर्णत्वात्सर्वादेशः । पायवस्स उवगमणं इति विग्रहे समासेऽनेन पादेशे प्रकृतिभावे पाउवगमणं, पावादेशे वलोपे पाओवगमणं । वृद्धिः । अतएव पावादेशोऽपि स्वरान्तः ।

खंधादावारस्यारवारौ ।४।४।९॥

खंधशब्दात्परस्यावारशब्दस्य पर्यायेणारवारावादेशौ वा स्तः । खंधारो । खंधवारो, खंधावारो ।

खंधादिति—वेत्यनुवर्त्तते । खंधस्स आवारो इति विग्रहे समासेऽनेनारा-देशे दीर्घे खंधारो । वारादेशे खंधवारो । स्कन्धावार इत्यर्थः ।

जहन्नादीनामणुक्कोसादिषु ।४।२।२०॥

एषां शब्दानामणुकोसादिशब्देषु परेषु ममागमः स्यात् । अजहण्णमणुक्कोसो । अदुक्खमसुहो । अंगमंगाइं । सामाइयमादियाइं । गब्भमुद्देसो । अणंतभागमब्भहियं ।

जहन्नादीनामिति—ममित्यनुवर्त्तते । आगमे मकारो मित्कार्यार्थः । मित्त्वा-दन्त्यावयव आगमः । अजहण्णो चाणुक्कोसो चाजहण्णमणुक्कोसो । कर्मधारय-समासेऽनेन ममागमः । अजघन्यानुत्कर्ष इत्यर्थः । न हीनो नोत्कृष्टो रस इति यावत् । अदुक्खो चासुहो चादुक्खमसुहो । अदुःखासुख इत्यर्थः । मुक्त इति

यावत् । अंगस्सांगाइं अंगमंगाइं । उपाङ्गानीत्यर्थः । सामाइयमादि जेसिं इति विग्रहे समासे ममागमे सामाइयमादियाइं सामायिकादीनीत्यर्थः । गब्भस्स उद्देसो इति विग्रहे समासे गब्भमुद्देसो । अणंतभागेण अब्भहियं अणंतभागमब्भहियं अनन्तभागाभ्यधिकमित्यर्थः ।

तिपदस्य तः ।२।३।६९।।

तिपदशब्दे दस्य तो वा स्यात् । तिवई, तिवती, तिपदी ।

तिपदस्येति—उपधाया इति वेति चानुवर्त्तते । तिण्हं पदाणं समाहार इति विग्रहे समासः । अनेनोपधाभूतस्य दकारस्य तकारे तस्य यकारे लोपे पस्य वकारे तिवई । यकाराभावे तिवती । विकल्पत्वाद्दस्य तकाराभावे तिवदी । त्रिपदी गतिविशेष इत्यर्थः ।

अहादिभ्यो रत्तेः ।४।४।२।।

अहादिशब्देभ्यः परस्माद् रत्तिशब्दादप्रत्ययः स्यात् । अहरत्तो, अहोरत्तो । पुव्वरत्तो । वरिसारत्तो । सव्वरत्तो ।

अहादिभ्य इति—अहं च रत्ती चेति विग्रहे अहरत्तो, अहोरत्तो । अहोरात्रमित्यर्थः । ओज्जसादीनामित्यनेन विकल्पेनौकारान्तादेशः । रत्तिशब्दस्य स्त्रीत्वेऽपि 'अह्नरत्तौ पुंसि' इत्यनेन पुंस्त्वम् । रत्तीए पुव्वभागो पुव्वरत्तो । पूर्वरात्र इत्यर्थः । पुव्वादयोऽवयविनेत्यनेन समासे पुव्वशब्दस्य पूर्वनिपातः । वरिसाए रत्ती वरिसारत्तो । वर्षारात्र इत्यर्थः । सव्वा रत्ती सव्वरत्तो । सर्वरात्र इत्यर्थः ।

राएश्च ।४।४।३।।

अहादिशब्देभ्यः परस्य राइशब्दस्याकारोऽन्तादेशः स्यात् । अहोरात्रं । चउराअं ।

राएरिति—'अहादिभ्य इत्यनुवर्त्तते' अइतिच । अहोराइशब्देऽनेनेकारस्याकारेऽहोरायं । अहोरात्रमित्यर्थः । चउराअं इत्यत्र समाहारे वाच्ये वक्ष्यमाणसूत्रेण समासेऽनेनाकारान्तादेशे चउराअं । चतसृणां रात्रीणां समाहार इत्यर्थः ।

असुपि स्वरादौ पादस्य पदः ।३।४।७।।

पादशब्दस्य पदादेशः स्यात्सुब्भिन्नस्वरादौ । तिवदी ।

अमुपीति—अनेकवर्णत्वात्सर्वादेशः तिपादशब्दाङ्कीपि प्रत्ययेऽनेन पदादेशे पस्य वकारे तिवदी।

तद्धितार्थे समाहारे उत्तरपदे च दिक्संख्ये ।१।१।६७॥

तद्धितार्थे विषये समाहारे च वाच्ये उत्तरपदे च परे दिग्वाचकसंख्यावाचकौ सुबन्तेन समस्येते। दुरत्तियं। चउराअं। पुव्वसालप्पियो।

तद्धितार्थे इति—सुपा तत्पुरुषः समास इत्यनुवर्त्तते। दुशब्दरत्तिशब्दयोर्भवरूपतद्धितार्थे विषये समासे इयप्रत्यये तस्मिंश्च टिलोपे दुरत्तियं। समाहारे चउराअं। उत्तरपदे परे च पुव्वसालप्पियो। सालाशब्दस्य पुंवद्भावः।

परलिङ्गौ द्वन्द्वतत्पुरुषौ ।१।१।८०॥

एतौ समासौ परपदलिङ्गभाजौ भवतः। अम्मापियरो। अध्धपिप्पली।

परलिङ्गाविति—परशब्देन परपदं गृह्यते। परस्य लिङ्गं ययोस्तौ परलिङ्गौ। द्वन्द्वशब्देनेतरेतरयोगद्वन्द्वो ग्राह्यो नतु समाहारद्वन्द्वः। तत्र नपुंसकत्वस्य विशिष्य विधानात्। न च परपदस्य प्राधान्यादेव परपदलिङ्गं भवतीति व्यर्थमिदमिति वाच्यम्। द्वन्द्व उभयपदयोः समानत्वात्परपदप्राधान्याभावात्। अम्मा च पिया चेति विग्रहे 'अम्मापियरो' इति द्वन्द्वसमासः। अद्धं पिप्पलीए इति विग्रहे अद्धपिप्पलीति तत्पुरुषसमासः। अत्र परपदस्य स्त्रीलिङ्गत्वात्समस्तपदस्यापि स्त्रीत्वं बोध्यमिति।

अह्लरत्तौ पुंसि ।१।१।७९॥

अह्लरत्तशब्दान्तौ पुँल्लिङ्गे वर्तेते।

अह्लेति—सव्वादिभ्यो ह्रस्येत्यनेनाहशब्दस्याह्लादेशे परलिङ्गावित्यनेन परलिङ्गरूपनपुंसकत्वप्राप्तावनेन पुंस्त्वं विधीयते। एवं 'अहादिभ्य' इत्यनेन रत्तिशब्दस्याकारान्तादेशे रत्तेति जाते परलिङ्गावित्यनेन स्त्रीत्वे प्राप्तेऽनेन पुंस्त्वविधानम्। अहस्याह्लेति रूपं रत्तिशब्दस्य रत्तेति रूपं समास एव भवति नान्यत्रेत्यत उक्तं वृत्तौ शब्दान्ताविति।

नः ।१।१।६८॥

नशब्दः सुबन्तेन समस्यते।

न इति—सुपा समासः तत्पुरुषः इति पदत्रयमनुवर्त्तते। निषेधार्थक एव नशब्दो गृह्यते नान्यार्थकः। तादृशनशब्दस्य समासादर्शनात्।

स्वरादौ नस्यान् ।४।४।२९॥

स्वरादावुत्तरपदे परे नशब्दस्यानादेशः स्यात्। अणस्सो। अणट्ठो।

स्वरादाविति—उत्तरपदे इत्यनुवर्त्तते। अनेकवर्णत्वात्सर्वादेशः। न अस्सो अणस्सो। अनश्व इत्यर्थः। न अट्ठो अणट्ठो। अनर्थ इत्यर्थः।

व्यञ्जनादौ नस्यादेः ।३।४।२९॥

व्यञ्जनादावुत्तरपदे परे नशब्दस्यादेर्लोपः स्यात्। अप्पियं। अणाणं।

व्यञ्जनादाविति—उत्तरपदे लोप इति पदद्वयमनुवर्त्तते। न पियमिति विग्रहे अप्पियं। अप्रियमित्यर्थः। न णाणमिति विग्रहे अणाणं। अज्ञानमित्यर्थः। आदिग्रहणान्नशब्दस्यादेर्लोपो भवति। अन्यथा षष्ठीनिर्दिष्टत्वादन्त्यस्याकारस्यैव स्यात्। तच्चानिष्टम्।

खादौ नस्य प्रकृतिभावो बहुलम् ।३।४।२०॥

खादिशब्दे परे नशब्दस्य प्रकृतिभावो बहुलं स्यात्। णखं। णगो। अगो।

खादाविति—नखादिशब्दे नशब्दघटकनकारस्यानेन प्रकृतिभावो भवति। स च प्रकृतिभावो बहुलप्रकारेण भवति। यथा णखं इत्यत्र नित्यं प्रकृतिभावः। न खं यत्र तन्नखं। अत्र नकारलोपे अखं इति स्यात्। अवयवार्थो न विवक्षितः। अतएव रूढत्वमिति बोध्यम्। अन्यथा आकाशस्य व्यापकत्वेन नखे तदसत्त्वासम्भवेनासङ्गतिः स्यात्।

नाज्जिण्णस्स जीरजीरगजीरणाः ।४।४।११॥

नशब्दादुत्तरपदस्य जिण्णशब्दस्य जीरजीरगजीरण इत्येते आदेशा वा स्युः। अजीरो, अजीरगो, अजीरणो। अजिण्णो। उत्तरपदस्य किम्। न जिण्णो।

नादिति—उत्तरपदस्य वेत्यस्यानुवृत्तिः। उत्तरपदस्य समासचरमावयवे रूढत्वात्समास एवैत आदेशा न वाक्ये। न जिण्णो इति विग्रहे समासेऽनेन जिण्णशब्दस्य जीरादेशे नकारलोपे अजीरो। जीरगादेशे अजीरगो। जीरणा-

देशे अजीरणो। आदेशाभावे अजिण्णो। पदव्यावृत्तिस्तु मूले एव स्पष्टम्।

विशेषणं विशेष्येण कर्मधारयो बहुलम् ।१।१।६९॥

विशेषणं विशेष्येण समस्यते स कर्मधारयसंज्ञः स्याद्बहुलम्। महावीरो।

विशेषणमिति—समासः तत्पुरुषः इति पदद्वयस्यानुवृत्तिः। कर्मधारयत्वञ्च तादात्म्यसम्बन्धेनैकपदार्थधर्मिकापरपदार्थप्रकारकशाब्दबोधजनकत्वम्। न च नीलं उप्पलं इत्यादावपि तादात्म्यसम्बन्धेन नीलप्रकारकोत्पलविशेष्यकशाब्दबोधोदयेन तादृशबोधजनकत्वस्य तत्र वाक्ये सत्त्वेन कर्मधारयलक्षणातिव्याप्तिरिति वाच्यम्। तादात्म्यसम्बन्धेन नीलादिनामार्थप्रकारकशाब्दबुद्धौ नीलादिनामोत्तरनामोपस्थितेः कारणत्वेन तत्र वाक्ये तादात्म्यसम्बन्धे नीलादिनामार्थप्रकारकशाब्दबोधासम्भवात्। नीलादिनामाव्यवहितोत्तरोत्पलादिनामजन्योपस्थितेरभावात्। विभक्तेर्व्यवधानात्। किन्तु तत्र विशेषणपदोत्तरविभक्त्युपस्थाप्यतादात्म्ये नीलादेराधेयतासम्बन्धेनान्वयः। तादात्म्यस्य तु स्वरूपसम्बन्धेनोत्पलेऽन्वयः। तथा च नीलतादात्म्यवदुत्पलमिति बोधो जायते। तत्राधेयतासम्बन्धेन नीलस्य तादात्म्ये प्रकारता तादात्म्यस्य च स्वरूपसम्बन्धेनोप्पले प्रकारता। न तु तादात्म्यसम्बन्धेन नीलस्योप्पलप्रकारता। लक्षणे तु तादात्म्यसम्बन्धेन नीलप्रकारकत्वनिवेशेन नातिव्याप्तिः। नीलोप्पलं इत्यादि समासे तु तादात्म्यसम्बन्धेन नीलादिप्रकारकबोधोदयेन लक्षणसमन्वयः। ननु विशेषणविभक्तिः साधुत्वार्थिकैवेति मतेऽतिव्याप्तिस्तदवस्थैव तन्मते वाक्येऽपि तादात्म्यसम्बन्धेन नीलादिप्रकारकशाब्दबोधस्यैवोदयादिति चेत्सत्यम्। तादात्म्यसम्बन्धेन नीलादिप्रकारकोप्पलादिधर्मिकशाब्दबोधजनकत्वे सति अव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन नीलादिपदविशिष्टोप्पलादिपदत्वस्यैव कर्मधारयलक्षणत्वेन नीलं उप्पलं इत्यादिवाक्ये विभक्त्या व्यवधानेनाव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन नीलपदविशिष्टत्वस्योप्पलपदेऽभावेनातिव्याप्तेरभावात्। अतएवोक्तं जगदीशेन "क्रमिकं यन्नामयुगमेकार्थेऽन्यार्थबोधकम्। तादात्म्येन भवेदेष समासः कर्मधारयः"॥ इति। क्रमिकमव्यवहितम्। अत्र प्रसङ्गात् कुत्र कर्मधारयः कुत्र नेति संक्षेपतः कथ्यते। अत्र प्राचीना विशेष्यविशेषणयोरुभयोर्यत्र तादात्म्येन व्यभिचारो वर्त्तते तत्रैव कर्मधारयः साधुः। अत एव माणुस बंभणो। बंभणमाणुसो इति प्रयोगो न भवति। अत्र तादात्म्यसम्बन्धेन मनुष्यब्राह्मणयोर्व्यभिचाराभावात्। तादात्म्यसम्बन्धेन ब्राह्मणाभाववति शूद्रे

मनुष्यत्वस्य सत्त्वेन मनुष्यस्य ब्राह्मणव्यभिचारसत्त्वेपि तादात्म्येन मनुष्याभाववति ब्राह्मणाभावेन मनुष्यव्यभिचारस्य ब्राह्मणेऽभावात्। मनुष्यभिन्नब्राह्मणाभावात्। तद्व्यभिचारश्च तदभाववद्वृत्तित्वम्। न चैवं पमेयधूम इति न स्यात् संसारस्यैव प्रमेयत्वेन तादात्म्यसम्बन्धेन प्रमेयाभाववति धूमस्यासत्त्वेन प्रमेयरूपविशेषणव्यभिचाराभावादिति वाच्यम्। राहुस्स सिरो इतिवत् तादात्म्यसम्बन्धार्थकषष्ठ्या तत्पुरुषसमासस्यैव तत्र सत्त्वादित्याहुः। नव्यास्तु विशेष्यस्यैव विशेषणव्यभिचारः कर्मधारय इष्टः। यदि विशेषणस्यापि विशेष्यव्यभिचारो नियामकः स्यात्कर्मधारये तदा चंदणतरू, विंज्झगिरीत्यादिप्रयोगा न स्युः। तादात्म्येन तर्वभाववति चन्दनस्य, गिर्यभाववति विन्ध्यस्याभावेन विशेषणस्य व्यभिचाराभावात्। मन्मते तु तादात्म्येन चन्दनाभाववति तरोर्विन्ध्याभाववति पर्वतस्य सत्त्वेन विशेष्यस्य विशेषणव्यभिचारसत्त्वेन न क्वापि क्षतिः। एवञ्च मानुषाभाववति ब्राह्मणस्याभावेन मानुषरूपविशेषणव्यभिचारस्य विशेष्ये ब्राह्मणेऽभावेन माणुसबंभणो इत्यस्याभावेऽपि विशेष्यस्य मानुषस्य ब्राह्मणरूपविशेषणव्यभिचारसत्त्वेन बंभणमाणुसो इति भवत्येव। न चैवं नित्यज्ञानवद्रूपोत्तमाभाववति जीवे पुरुषस्य तादात्म्येन सत्त्वेन विशेष्ये विशेषणव्यभिचारसत्त्वेन उत्तमपुरुसो इत्यस्य सत्त्वेऽपि पुरुसोत्तमो इति न स्यात् तादात्म्येन पुरुषाभाववति पूर्वोक्तोत्तमत्वस्याभावेन विशेषणव्यभिचारस्य विशेष्येऽभावादिति वाच्यम्। भ्रमविधुरस्यैवोत्तमपदार्थत्वेन पुरुषाभाववति लोष्ठादौ भ्रमाभाववतस्तादात्म्येन सत्त्वेन विशेष्यस्योत्तमस्य विशेषणपुरुषव्यभिचारसत्त्वेन पुरुसोत्तमो इत्यस्य संभवादित्याहुरित्यलम्।

भाषितपुंस्कस्य स्त्रीवाचकस्य पुंवत् समानाधिकरणादौ ।४।४।५६॥

प्रवृत्तिनिमित्तैक्ये भाषितपुंस्कस्य स्त्रीवाचकस्य पुंवाचकस्येव रूपं स्यात्। वड्ढकुमारी।

भाषितेति—समानाधिकरणत्वञ्च शब्दनिष्ठमेकार्थबोधकत्वम्। अत एव वड्ढापुत्तो इत्यादौ न पुंवद्भावः, एकार्थबोधकत्वाभावेन पुत्तशब्दस्य समानाधिकरणत्वाभावात्। भाषितः पुमान् यस्मिन् प्रवृत्तिनिमित्तरूपेऽर्थे तद्भाषितपुंस्कं तदस्त्यस्येति विग्रहेऽर्शआदित्वादच्प्रत्यये भाषितपुंस्कस्तस्य भाषितपुंस्कस्येति। अतएवाह **प्रवृत्तिनिमित्तैक्ये**। भाषितपुंस्कस्येत्यस्याभावे कुटी जाया जस्सेति

विग्रहे कुटीजायो इत्यादावपि पुंवद्भावेन कुटजायो इति स्यात् । अतो भाषितपुंस्कस्येत्युक्तम् । न च तथापि तत्रैव दोषः कुटशब्दस्य घटे पुँल्लिङ्गत्वेन गृहे स्त्रीलिङ्गत्वेन भाषितपुंस्को यः स्त्रीवाचकः स कुटशब्दस्तस्य पुंवद्भावप्राप्तेः सत्त्वादिति वाच्यम् । भाषितः पुमान् येन शब्देन स भाषितपुंस्क इति विग्रहे दोषसत्त्वेऽपि भाषितः पुमान् यस्मिन् प्रवृत्तिनिमित्तरूपेऽर्थे तद्भाषितपुंस्कं तदस्त्यस्य स भाषितपुंस्कः । अर्शआदित्वादच् । तथा च यस्मिन् प्रवृत्तिनिमित्ते पुंबोधकत्वं तस्मिन् प्रवृत्तिनिमित्ते स्त्रीवाचकस्य पुंवद्भावविधानलाभेन कुटी जायो इत्यादौ तदप्राप्तेः । कुटशब्दो हि घटत्वं प्रवृत्तिनिमित्तीकृत्य पुंबोधकः । गृहत्वं प्रवृत्तिनिमित्तीकृत्य स्त्रीबोधक इति प्रवृत्तिनिमित्तभेदेन पुंस्त्रीवाचकत्वेन प्रवृत्तिनिमित्तैक्ये तद्बोधकत्वाभावात् । प्रकृते वड्ढकुमारीत्यादौ वड्ढशब्दो वृद्धत्वं प्रवृत्तिनिमित्तीकृत्य पुंवाचकस्तदेव प्रवृत्तिनिमित्तमाश्रित्य स्त्रीवाचक इति प्रवृत्तिनिमित्तैक्ये भाषितपुंस्कत्वे सति स्त्रीवाचकत्वस्य तत्र सत्त्वेन न पुंवद्भावेऽनुपपत्तिः । प्रवृत्तिनिमित्तत्वं च वाच्यत्वे सति वाच्यवृत्तित्वे सति वाच्योपस्थितौ प्रकारतया भासमानत्वम् । व्यक्तिवारणाय द्वितीयं सत्यन्तम् । सम्बन्धवारणाय विशेष्यदलम् । जातौ तु समन्वयः । तथा च घटादिशब्दानां प्रवृत्तिनिमित्तं घटत्वादिजातिरेव ।

पत्तामोडादिषु परम् ।४।४।५९॥

एषु पूर्वप्रयोगार्हं परं स्यात् । पत्तामोडाणि । अनासाच्छिन्नं ।

पत्तेति—प्रथमानिर्दिष्टमित्यनुवर्त्तते । प्रथमानिर्दिष्टं परं प्रयोज्यमिति लाभे पूर्वप्रयोगार्हस्यैव परप्रयोगविधानलाभात्फलितमाह '**एषु पूर्वप्रयोगार्हं परमिति**'। वाच्यार्थस्तु प्रथमानिर्दिष्टमित्यस्यानुवृत्त्या एषु प्रथमानिर्दिष्टं परं प्रयोज्यमित्येव । आमोडाणि पत्ताणि पत्तामोडाणि अत्र विशेष्यस्यैव पूर्वप्रयोगः । आमोडितपत्राणीत्यर्थः । अनासाच्छिन्नमित्यस्य अच्छिन्ननासिकमित्यर्थः । अंजलिवुडे (कृताञ्जलिः) आइण्णजणमणुस्सा (जनमनुष्याकीर्णा) इत्यादयोप्यत्रैव बोध्याः । आकृतिगणोऽयम् ।

उपमानानि समानधर्मवचनैः ।१।१।७०॥

उपमानवाचकानि उपमानोपमेयसाधारणधर्मवाचकैः समस्यन्ते । घणस्सामो ।

उपमानानीति—समासः कर्मधारयः तत्पुरुषः इति मदत्रयस्यानुवृत्तिः ।

उपमीयतेऽनेनेत्युपमानम् । सादृश्यप्रतियोगीत्यर्थः । उपमीयत इत्युपमेयः सादृश्यानुयोगीत्यर्थः । समानधर्मेणोपमानोपमेयगतधर्मस्यैव ग्रहणेनाह **'उपमानोपमेयेत्यादि'** घण इव स्सामो इति विग्रहे समासे घणस्सामो । अत्र लौकिकविग्रहे इवशब्दनिर्देशस्तु पूर्वपदं तत्सदृशे लाक्षणिकमिति सूचयितुम् । अत एव मिगी इव चवलो मिगचवलो इत्यत्र सामानाधिकरण्यात्पुंवद्भावो भवति । अन्यथैकार्थबोधकत्वरूपसामानाधिकरण्याभावे स न स्यात् । कथं तर्ह्युपमानपरत्वमिति चेत् साम्प्रतिकाभावे भूतपूर्वगतिरिति न्यायेन भूतपूर्वगत्या शक्यार्थमादायोपमानपरत्वसम्भवात् । उपमानस्यैव पूर्वप्रयोगनियमार्थमिदं सूत्रम् । अन्यथा विशेषणविशेष्यभावस्येच्छानुसारित्वात् सामान्येन समाससम्भवे इदं सूत्रं व्यर्थं स्यात् ।

उपमेयानि सामान्याप्रयोगे ।१।१।७१।।

उपमेयवाचकान्युपमानवाचकैः सह समस्यन्ते उपमानोपमेयसाधारणधर्मवाचकाप्रयोगे सति । पुरिसग्गी । सामान्याप्रयोगे किम् । पुरिसो अग्गी व जाजल्लमाणो ।

उपमेयानीति—कर्मधारयः तत्पुरुषः समास इति पदत्रयमनुवर्त्तते । सम्बन्धिशब्दत्वादुपमानैरिति लभ्यते । उपमेयादिविवरणन्तु पूर्वतो बोध्यम् । विशेष्यस्य पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रम् । अन्यथा तु सामान्यसूत्रेणैव समाससम्भव इदं सूत्रं व्यर्थं स्यात् । उपमानोपमेयगतधर्मवाचकशब्दाप्रयोगे सत्येव भवति । अतएव पुरिसो वग्घ इव सूरो इत्यत्र न समासः । साधारणधर्मसूरत्ववाचकस्य सूरशब्दस्याप्रयोगाभावात् । अतएव मूल आह **'सामान्याप्रयोग'** इति । सामान्यवाचकस्याप्रयोग इत्यर्थः । पुरिसो अग्गीव पुरिसग्गी । येन धर्मेण सादृश्यं विवक्षितं तद्धर्मवाचकस्यैवाप्रयोगस्यावश्यकत्वमिति ।

एतकाभ्यां तियस्य वतियस्य चोत्तरपदे ।३।४।२७।।

एतशब्दात्परस्य तियप्रत्ययस्य कशब्दात्परस्यैवतियघटकवतियस्य च लोपः स्यादुत्तरपदे परे । केमहालियो ।

एतकाभ्यामिति—एवतिये लोप इति द्वयमनुवर्त्तते । क्रमेणैतशब्दस्य तियेऽन्वयः । कशब्दस्य वतियेऽन्वयः । एवतिय इत्यस्य तु वतियेऽन्वयः । यथासंख्यान्वयात् । केवतियमहालियशब्दयोः कर्मधारये वतियस्य लोपे केमहालियो ।

तियस्य लोपे ।४।४।८३॥

एतशब्दस्यैकारः स्यात्तियस्य लोपे सति । एमहालियो ।

तियस्येति—एतस्य एस् इति पदद्वयस्यानुवृत्तिः । एत्तियमहालिय-शब्दयोः कर्मधारये तियस्य लोपेऽनेनैतस्यैकारादेशे एमहालियो । 'निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपायः' इति परिभाषया तियस्य लोपेऽकारस्यागमनेन एतशब्दः सम्पन्नो भवति । अनेन षष्ठीनिर्दिष्टत्वान्नान्त्यस्य भवति किन्तु सित्त्वात् समुदायस्यैव ।

कात्तियस्यैवतिये चिरे ।३।४।२६॥

कशब्दात्परस्यैव तियघटकतियस्य लोपः स्याच्चिरशब्दे परे । केवच्चिरं, केवचिरं ।

कादिति—लोप इत्यनुवर्त्तते । कशब्दात्परस्यैवतियस्य तियस्य लोपे उत्तरपदादेर्द्वित्वे केवच्चिरं, द्वित्वाभावे केवचिरं । सुप्सुपेत्यनेन समासः । समासाभावे तूत्तरपदपरत्वाभावेन द्वित्वं न स्यात् ।

पादयो गताद्यर्थे ।१।१।७२॥

गताद्यर्थे वर्त्तमानाः पादयः सुबन्तेन समस्यन्ते । पणामो । पदेसो । पवासो । दुद्दंसणं । दुद्दिणं । दुग्गती । अभिमुखो । अइकालो । उक्कुलो । णीसंको । कुपुरिसो ।

पादय इति—समासः कर्मधारयः तत्पुरुषः सुपा इति पदचतुष्टयमनुवर्त्तते । निपाता द्योतकाः सन्तु वाचका वा सर्वथा गताद्यर्थे वर्त्तमानत्वमस्त्येव वाचकत्वे वाच्यार्थं द्योतकत्वे द्योत्यार्थमादाय तत्त्वं बोध्यम् । पकिट्ठो णामो इति विग्रहे प्रकृष्टार्थकपशब्दो णामशब्देन समस्यते । एवं पदेसो । पवासो । दुट्ठं दंसणं इति विग्रहे दुष्टार्थकदुशब्देन दुर्शब्देन वा समासे उत्तरपदादेर्द्वित्वे परसवर्णे वा दुद्दंसणं । एवं दुद्दिणं । दुग्गती । मुखं अभिगतो इति विग्रहेऽभिगमनार्थकाभिशब्देन समासो भवति । कालं अतिक्कन्तो इति विग्रहेऽतिक्रान्तार्थकातिशब्देन समासो भवति । कुलाओ उग्गतो इति विग्रहे उद्गतार्थकेन उ उद्शब्देन समासे पूर्ववत् कार्ये उक्कुलो । संकाओ निग्गतो इति विग्रहे समासे उपसर्गस्य दीर्घे संयुक्तादेर्लोपे णीसंको, पक्षे णिस्संको । कुस्सिओ पुरिसो इति विग्रहे कुत्सितार्थककुशब्देन समासो भवति ।

कोः कोकौ व्यञ्जनादौ ।४।४।२४॥

कुशब्दस्य को का इत्येतावादेशौ पर्यायेण वास्तो व्यञ्जनादावुत्तरपदे परे । कोपुरिसो, कापुरिसो, कुपुरिसो । कोदंडिमो, कादंडिमो, कुदंडिमो ।

कोरिति—उत्तरपदे वा इति पदद्वयमनुवर्तते । कौश्च काश्च कोकौ । व्यञ्जनमादिर्यस्य स व्यञ्जनादिस्तस्मिन्नित्यर्थः । अनुवर्त्तमानोत्तरपदमन्यपदार्थः । कुस्सितो पुरिसो इति विग्रहे पादित्वात्समासे । कुशब्दस्य को इत्यादेशे कोपुरिसो, का इत्यादेशे कापुरिसो, उभयोरभावे कुपुरिसो । एवमग्रेऽपि ।

स्वरादौ कत् ।४।४।२५॥

स्वरादावुत्तरपदे परे कुशब्दस्य कदित्यादेशः स्यात्तत्पुरुषे । कदन्नं । कयन्नं ।

स्वरादाविति—उत्तरपदे कोरिति पदद्वयमनुवर्त्तते । स्वर आदिर्यस्य स स्वरादिस्तस्मिन् । अनुवर्तमानोत्तरपदमन्यपदार्थः । कुस्सितं अन्नं इति विग्रहे समासे कुशब्दस्य कदादेशे कदन्नं । दकारस्य यकारे च कयन्नं ।

छुहायाः ।३।४।२८॥

छुहाशब्दस्यान्त्यस्य लोपः स्यादुत्तरपदे परे । छुप्पिवासा ।

छुहाया इति—लोपः उत्तरपदे इति पदद्वयस्याप्यनुवृत्तिः । अनेन सामान्यतयोत्तरपदे परे विधानेऽपि व्यञ्जनादावेवोत्तरपदे प्रायो बोध्यम् । अतएव छुहोप्पत्ती इत्यादि सिद्धयति । छुहा सहिता पिवासा छुप्पिवासा इत्यत्र कर्मधारयो मध्यमपदस्य सहितशब्दस्य लोपः । क्षुत्पिपासेत्यर्थः । द्वन्द्वे त्वनेकवचनश्रुतिरेव स्यात् ।

तमस्योः काये ।४।४।३६॥

तमशब्दस्यान्त्यस्योकारो वा स्यात् काये परे । तमुक्काए, तमुकाए ।

तमस्येति—उत्तरपदे वा इति पदद्वयस्याप्यनुवृत्तिः । तमस्स काए इति विग्रहे तमो कायो जस्सेति विग्रहे समासे विकल्पेन उत्तरपदस्यादेर्द्वित्वे चानेनोकारे तमुक्काए । द्वित्वाभावे उकारे च तमुकाए । अतएवोकारविधानं सफलम् । अन्यथा द्वित्वस्य नित्यत्वे संयुक्ते ह्रस्वेनाप्युकारघटितरूपसम्भवेनेदं व्यर्थं स्यात् । द्वित्वे सत्युकाराभावे तु तमक्काए, उभयाप्रवृत्तौ तमकाए । जसादित्वादोकारे तु तमोकाए ।

निरोऽभ्यवानूदराणाम् ।३।२।२०॥

निरः परेषामभि अव अनु उदराणामादेर्वृद्धिर्वा स्यादुत्तरपदे परे । निराभिरामो, निरभिरामो । निरावकंखी, निरवकंखी । निरानुकंपो, निरनुकंपो । निरोदरो, निरुदरो ।

निर इति—आदेः वृद्धिः वा इति पदत्रयमनुवर्तते । समासस्तु पादयो गताद्यर्थ इत्यनेनैव । केवलं वृद्धिरेव विशेषः ।

तेउप्रभृतेः कायादीनाम् ।३।३।३७॥

तेउप्रभृतेः परेषां कायादीनामादेर्द्वित्वं वा स्यात् । तेउक्कायो, तेउकायो । वाउक्कायो, वाउकायो । आउक्कालो, आउकालो । आउक्करणं, आउकरणं । चउक्कसाया, चउकसाया । छज्जीवणिया, छजीवणिया । छद्दन्तो, छदंतो । पुढविक्काइया, पुढविकाइया । पुढवीक्काइया, पुढवीकाइया । वाउक्काइया, वाउकाइया । दोग्गती । तक्करो । पारक्करो । पायच्चित्तं । पायच्चित्ती ।

तेउप्रभृतेरिति—द्विः आदेः वा इति पदत्रयमनुवर्तते । तेऊ कायो जस्स इति विग्रहे बहुव्रीहौ तेउस्स कायो इति विग्रहे तत्पुरुषे वा ककारस्य द्वित्वे तेउक्कायो । द्वित्वाभावे तेउकायो । एवं वाउक्कायो । आउस्स कालो आउक्कालो । आउस्स करणं आउक्करणं । चउरो कसाया इति विग्रहे कर्मधारयः । एवं छज्जीवणिया । छदंता जस्स स छद्दंतो । पुढविपुढवीशब्दौ पृथ्वीवाचकौ । तत्र पुढवी कायो जेसिं इति विग्रहे समासे स्वार्थे इक प्रत्यये पुढविक्काइया, पुढविकाइया । दीर्घेकारान्तपुढवीशब्देन समासे तु पुढवीक्काइया, पुढवीकाइया । एवमग्रेऽपि दुशब्देन दुर् शब्देन वा समासे उत्तरपदादेर्द्वित्वे परसवर्णे वा पूर्वपदान्तस्यौकारे दोग्गती, ओकाराभावे दुग्गती । व्यवस्थितविभाषात्वात् क्वचिन्नित्यमेव द्वित्वमतो दुगती, दोगतीति न । तस्स करो तक्करो तस्करः इत्यर्थः । पारं करेईति पारक्करो । पायस्स चित्तं इति विग्रहे पायच्चित्तं । प्रायश्चित्तमित्यर्थः । प्रायः पापं विजानीयात् चित्तं तस्य विशोधनमिति स्मृत्या पायशब्दस्य पापार्थकत्वेन चित्तशब्दस्य विशोधनार्थकत्वेन च पापविशोधनमित्यर्थः । एवमेव पायच्चित्तीति ।

उदएचरादौ सप्तम्याः ।४।१।३६॥

उदएचरादौ शब्दे सप्तम्या विभक्तेर्लोपो न स्यात् । उदएचरो । कंठेगुणो । कंठेमालको । खेचरो ।

उदएचरादाविति—न इत्यस्य लोपः इत्यस्य चानुवृत्तिः । उदएचरो आदिर्यस्य स उदएचरादिस्तस्मिन् । अयञ्चाकृतिगणः । सप्तमीसमासे सति विभक्तेर्लोपे प्राप्तेऽनेन निषिध्यते । कंठे गुणो जस्सेति विग्रहे व्यधिकरणबहुव्रीहिसमासे । वक्ष्यते । प्रसङ्गादत्रैवालोपसम्बन्धेनोदाहरणं दत्तम् । खेचरो इत्यत्र तु सप्तमीसमासः ।

पस्सओहरेत्यादौ षष्ठयाः ।४।१।३७॥

पस्सओहर इत्यादिशब्दे षष्ठ्या लोपो न । पस्सओहरो । पिउस्स पुत्तो । चोरस्स कुलं ।

पस्सओहरेति—नेति लोप इति चानुवर्त्तते । उदाहरति-पस्सओहर इत्यादि । पश्यन्तमनादृत्य हरतीत्यर्थः । षष्ठी चानादृताविल्यनेन षष्ठी । पिउस्स पुत्तो इत्यस्य पितुः पुत्र इत्यर्थः । चोरस्स कुलमित्यत्राक्रोशार्थः प्रतीयते ।

एकादिभ्यो र आदेः ।४।४।१४॥

एकादिभ्यः परस्योत्तरपदभूतस्य दसशब्दस्यादे रेफः स्यात् । एकारस । बारस । तेरस । पण्णरस । सत्तरस । अट्ठारस ।

एकादिभ्य इति—उत्तरपदस्य दसस्येति पदद्वयमनुवर्त्तते । उत्तरपदस्येत्यस्यानुवर्तनादसमस्तस्य एको दस इत्यादिवाक्यस्थदसशब्दस्य रेफो न भवतीति । आदिपदेन एक्क, एग, बा (दुशब्दादेशः) ते (तिशब्दादेशः) पण, पण्ण, सत्त, अट्ठ इत्येते शब्दा गृह्यन्ते । एकशब्दस्याट्ठशब्दस्य च खंडादित्वाद्दीर्घः ।

दुवासोभ्यां दसस्य ।४।४।९३॥

आभ्यां परस्य दसशब्दस्य दस्य ल इत्यादेशः स्यात्समासे । दुवालस । सोलस ।

दुवेति—दस्य ल इत्यनुवर्त्तते । दसशब्दे परे दुशब्दस्य वगागमे खंडादित्वाद्दीर्घे दुवेति निष्पन्नम् । छस्य सोरिति छशब्दस्य दसशब्दे परे सो इत्यादेशः । दुवाश्च सोश्चेति द्वन्द्वः । ताभ्यां परस्य दसशब्दस्य दस्य ल इत्यादेशः । दुवालसेत्यस्य द्वादशेत्यर्थः । सोलसेत्यस्य षोडशेत्यर्थः । दुवादेशः सो इत्यादेशश्च समास एव भवत्यतः समास इत्यर्थापत्त्या लब्धम् ।

एकार्थकस्येस् याले ।४।४।३८॥

एकार्थकस्य इस् इत्यादेशो वा स्यात् याले परे । सित्त्वात्सर्वादेशः ।

एकार्थकस्येति—वेत्यनुवर्त्तते । सकार आदेशावयव इति भ्रममपाकर्त्तु-माह सिच्चादिति । तथा च सकार इत्संज्ञक इति सिद्धम् । यालशब्दो न स्वतन्त्रः किन्तु चत्तालीसस्थानिकः स चाग्रे स्फुटो भविष्यति ।

चत्तालीसस्य तालतालीतालीसाः ।४।४।४॥

उत्तरपदस्य चत्तालीसशब्दस्य तालतालीतालीसा भवन्ति। इयालं, इगयालं, एकयाली, एकताली, एकतालीसं ।

चत्तालीसस्येति—उत्तरपदस्येत्यनुवर्त्तते । एको य चत्तालीसं चेति विग्रहे द्वन्द्वे एकाधिकं चत्तालीसं इति विग्रहे मध्यमपदलोपिसमासे वा एकचत्तालीसं इति स्थितेऽनेन चत्तालीसस्य तालादेशे तकारस्य यकारे 'एकार्थकस्य सिर्याले' इत्यनेनैकस्य सि इत्यादेशे इयालं, स्यादेशाभावे एकयालं, ताली इत्यादेशे एक-याली, तालीसादेशे एकतालीसं । इयालं, एकयालं, एकयाली, एकतालीसं । एकचत्वारिंशदित्यर्थः । एवमन्यत्राप्यूह्यम् ।

बाः संख्यायाम् ।४।४।४०॥

दुशब्दस्य बा इत्यादेशः स्यात् संख्यावाचकशब्दे परे । बावन्नं । बाणउई । बायालं ।

बा इति—उत्तरपदे दोः इति पदद्वयमनुवर्त्तते । दु अधिकं पण्णं इति विग्रहे । दू च पन्नं चेति विग्रहे वा समासे दुशब्दस्य बा इत्यादेशे दीर्घे बावन्नं । द्विपञ्चाशदित्यर्थः । एवं बाणउई । द्विनवतिरित्यर्थः । बायालं, बायालीसं, बेयालीसं इत्यत्र तु दोर्बेबीत्यनेन बे इत्यादेशः । द्विचत्वारिंशदित्यर्थः ।

दसे वा ।४।४।४१॥

दुशब्दस्य बादेशो वा स्याद्दसशब्दे परे । बारस । पक्षे

दस इति—बाः दोः इत्युभयोरनुवृत्तिः । दुशब्दस्य बादेशे दीर्घे बारस ।

दोर्वग्दसे ।४।२।७॥

दुशब्दस्य वगागमः स्याद्दसे परे । दुवालस ।

दोरिति—दुशब्दस्य बादेशाभावपक्षेऽनेन वगागमे दीर्घे दुवालस इति सिद्ध्यति । द्वादश इत्यर्थः ।

सत्तरेश्चोबातेछाभ्यः सत्ताट्ठाभ्यां च वहौ ।४।४।१५॥

चोबातेछाभ्यः परस्य सत्तरिशब्दस्यादेर्वकारः सत्ताट्ठाभ्यां परस्य च इकारादेशः स्यात्समासे । चोवत्तरिं । बावत्तरिं । तेवत्तरिं । छावत्तरिं । सत्तहत्तरिं । अट्ठहत्तरिं ।

सत्तरेरिति—उत्तरपदस्यादेरिति पदद्वयमनुवर्त्तते । उत्तरपदस्येत्यस्यानुवर्त्तनात्समास इति लब्धम् । चोबातेछाभ्य इत्यस्य वकारेण सत्ताट्ठाभ्यामित्यस्य च हकारेण यथासंख्यमन्वयः । चोबातेछा इति क्रमेण चउदुतिछशब्दानामादेशाः । चउरो य सत्तरिं य इति विग्रहे चउअधिकाणि सत्तरिमिति विग्रहे वा समासेऽनेन सत्तरिशब्दस्यादेर्वकारादेशे चउशब्दस्य चो इत्यादेशे चोवत्तरिं । चतुःसप्ततिरित्यर्थः । बावत्तरिमित्यस्य द्वासप्ततिरित्यर्थः । तेवत्तरिमित्यस्य त्रिसप्ततिरित्यर्थः । छावत्तरिमित्यस्य षट्सप्ततिरित्यर्थः । इकारादेशे सत्तहत्तरिमित्यस्य सप्तसप्ततिरित्यर्थः । अट्ठहत्तरिमित्यस्य अष्टसप्ततिरित्यर्थः ।

सत्ताउणाभ्यां सत्तरेः सस्य ।३।४।८०॥

आभ्यां परस्य सत्तरिशब्दस्याकारसहितसकारस्य वा लोपः स्यात् । सत्तत्तरिं । अउणत्तरिं ।

सत्तेति—वा लोप इत्यनुवर्त्तते । सत्त य सत्तरिं य इति विग्रहे समासेऽनेन सलोपे सत्तत्तरिं । सप्तसप्ततिरित्यर्थः । एकोणशब्दस्याउणादेशे सलोपे च अउणत्तरिं एकोनसप्ततिरित्यर्थः ।

चुलचतुरावसीतौ चतोः ।४।४।४८॥

चतुशब्दस्य चुलचतुर इत्येतावादेशौ स्तोऽसीतिशब्दे परे । चुलसीइं, चतुरासीइं ।

चुलचतुराविति—अनेकवर्णत्वात्सर्वादेशः । लकाररेफोत्तराकार उच्चारणार्थः । चउरो य असीइं य इति विग्रहे द्वन्द्वे चउ अधिका असीइं इति विग्रहे मध्यमपदलोपिसमासे वा अनेन चउशब्दस्य चुलादेशे चुलसीइं । चतुरादेशे चतुरासीइं । चतुरशीतिरित्यर्थः ।

पणस्योत्तरपदे ।२।३।७२॥

पणशब्दोपधाया द्वित्वं वा स्यादुत्तरपदे परे । पण्णरस, पणरस, पनरस । पण्णहत्तरं, पणहत्तरं । पण्णवीसं, पणवीसं ।

पणस्येति—उपधायाः द्विः वा इति पदत्रयस्यानुवृत्तिः। पण्णरस इत्यस्य पञ्चदश इत्यर्थः। पण्णहत्तरं इत्यस्य पञ्चसप्ततिरित्यर्थः। पण्णवीसं इत्यस्य पञ्चविंशतिरित्यर्थः। विग्रहस्तु प्राग्वत्।

असीतौ तेयो वा ।४।४।४५॥

तिशब्दस्य तेयादेशो वा स्यादसीतिशब्दे परे। तेयासीइं। तेअसी, तेसीइं, तेसी।

असीताविति—तेरित्यस्यानुवृत्तिः। तिशब्दस्य तेयादेशे दीर्घे तेयासीइं। ते इत्यादेशे प्रकृतिभावेऽसीतिशब्दसम्बन्धिनस्तकारस्य लोपे दीर्घे तेअसी। अकारस्य लोपे इकारस्य प्रकृतिभावे तेसीइं। अकारस्येकारस्य च लोपे तेसी। त्र्यशीतिरित्यर्थः।

तेरेः ।४।४।४३॥

संख्यावाचकतिशब्दस्यैकारोऽन्तादेशः स्यादुत्तरपदे परे। तेरस। तेवीसं। तेतीसा। तेयालं। तेयाली। तेवण्णं। तेवग्गं। तेइंदिया। तेवत्तरिं।

तेरेरिति—उत्तरपदे इत्यनुवर्त्तते। संख्यायामित्यस्यानुवृत्तिरत एवाह संख्यावाचकेति। तेरसेत्यत्र पूर्वोक्तसमासे तिशब्दस्य ते इत्यादेशे दकारस्य रेफादेशे तेरस त्रयोदश इत्यर्थः। एवमन्येऽपि। तेवीसं। त्रयोविंशतिः। तेतीसा। त्रयस्त्रिंशत्। तेयालं, तेयाली। त्रिचत्वारिंशत्। तेवण्णं। त्रिपञ्चाशत्। तेवग्गं। त्रिवर्गः। तेइंदिया। त्रीन्द्रियाः।

चोः संख्यायां वा ।४।४।४९॥

चउशब्दस्य चो इत्यादेशो वा स्यात् संख्यावाचक उत्तरपदे परे। चोद्दस, चोदस। चउद्दस, चउदस। चोत्तीसं, चोतीसं। चउत्तीसं, चउतीसं। चोयालं, चोयाली, चोयालीसं, चउआलीसं। चोसट्ठिं, चउसट्ठिं।

चोरिति—उत्तरपदे चतोः इति पदद्वयमनुवर्त्तते। संख्यार्थके इति किम्। चउक्कोणं इत्यादौ माभूत्। उत्तरपदे इति किम्। चउरो। चउ अधिका दसेत्यादिविग्रहे समासे चउशब्दस्य चो इत्यादेशे उत्तरपदादेर्द्वित्वे चोद्दस, द्वित्वाभावे चोदस, आदेशाभावे द्वित्वे चउद्दस, द्वित्वाभावे चउदस। चतुर्दश इत्यर्थः। एवं चोवीसं, चउवीसं इत्यादि। चतुर्विंशतिरित्यर्थः। चोत्तीसं चतुस्त्रिंशत्। चोयालं। चतुश्चत्वारिंशत्। चोसट्ठि। चतुःषष्टिः।

ट्ठिः पणात् ।४।४।१७॥

पणशब्दात्परस्य सट्ठिशब्दस्य ट्ठि इत्यादेशो वा स्यात् । पण्णट्ठिं । पण्णसट्ठिं ।

ट्ठिरिति—वेत्यस्य सट्ठेरित्यस्य चानुवृत्तिः । पणशब्दस्य षष्टिशब्देन समासे पणशब्दस्योपधाया द्वित्वे सट्ठिशब्दस्य ट्ठि इत्यादेशे पण्णट्ठिं, आदेशाभावे पण्णसट्ठिं । पञ्चषष्टिरित्यर्थः ।

सट्ठेर्वा ।४।४।१८॥

उत्तरपदस्य सट्ठिशब्दस्यादेर्वकारो वा स्यात् । छावट्ठिं, छासट्ठिं । छायालीसं । अट्ठावण्णं । अट्ठावयं ।

सट्ठेरिति—उत्तरपदस्य आदेः वः इति पदत्रयमनुवर्त्तते । छसट्ठिशब्दयोः पूर्ववत्समासे छशब्दस्य दीर्घेऽनेन सट्ठिशब्दस्यादेर्वकारे छावट्ठिं । वकाराभावे तु छासट्ठिं । छायालीसं इत्युपलक्षणं छायालं, छायाली इत्यपि बोध्यम् । अट्ठ पदाणि जत्थ तं अट्ठावयं । अत्र दीर्घे विशेषः पकारस्य वकारो दकारस्य यकारस्तु सिद्ध एव । छावट्ठिं, छासट्ठिं । षट्षष्टिः । छायालीसं । षट्चत्वारिंशत् । अट्ठावण्णं । अष्टपञ्चाशत् । अट्ठावयं अष्टापदं ।

छस्य सोः ।४।४।४२॥

छशब्दस्य सो इत्यादेशः स्याद्दसशब्दे परे । सोलस । छलसीइं ।

छस्येति—दसे इत्यनुवर्त्तते । अनेकवर्णत्वात् सर्वादेशः । छशब्ददसशब्दयोः समासे छशब्दस्य सो इत्यादेशे दसशब्दस्य दकारस्य लकारादेशे सोलस । षोडश इत्यर्थः । छलशब्दोऽपि षड्वाचकोऽस्ति । तेन सह असीइशब्दस्य समासे स्वरयोरव्यवधानेऽन्यतरस्य लोपे छलसीइं । षडशीतिरित्यर्थः । परञ्च छलशब्देन सह समासः काचित्कः ।

सीस्तालादौ सत्तस्य ।४।४।५०॥

सत्तशब्दस्य सी इत्यादेशः स्यात्तालादिशब्दे परे । सीयालं, सीयालीसं ।

सीरिति—आदिपदेन तालीतालीसशब्दग्रहणम् । उदाहरणमाह सीयालीसं । चत्तालीसस्य तालतालीतालीसादेशा भवन्तीति न विस्मर्त्तव्यम् । तालीपरे तु सीयाली । तकारस्य यकारः ।

अट्ठबाभ्यां रो दसस्य ।४।४।१३॥

आभ्यां परस्य दसशब्दस्य र इत्यादेशो वा स्यात् । अट्ठार, अट्ठारस । बार, बारस ।

अट्ठेति—वेत्यनुवर्त्तते । अट्ठबाभ्यां रः दसस्य इति च्छेदः । अनेकवर्णत्वात् सर्वादेशः । अतएव रेफोत्तरोऽकारो नोच्चारणार्थं इति सिद्धम् । अट्ठदसशब्दयोः समासे उत्तरपदे दीर्घे दसशब्दस्य रादेशे अट्ठार, तदभावे अट्ठारस । अष्टादश इत्यर्थः । दुशब्दस्य बादेशेऽनेन दसशब्दस्य रादेशे बार, तदभावे बारस । द्वादश इत्यर्थः ।

अट्ठस्याडस्तालतालीसयोः ।४।४।५१॥

अट्ठशब्दस्याडादेशः स्यात्तालतालीसशब्दयोः परयोः । अडयालं, अडयालीसं ।

अट्ठस्येति—तालतालीसौ च चत्तालीसस्थानिकौ । अट्ठस्य स्थाने अडादेशे अडयालं, अडयालीसं । अष्टचत्वारिंशदित्यर्थः ।

एकस्योने ।३।४।७३॥

एकशब्दस्यान्त्यस्य लोपो वा स्यादूनशब्दे परे । एकूणं । एगूणं, एकोणं ।

एकस्येति—लोप इत्यस्य वेत्यस्य चानुवृत्तिः । एकेन ऊणं एकूणं । एकशब्दोत्तराकारस्य लोपः । ककारस्य गकारे एगूणं । लोपाभावे वृद्धौ एकोणं ।

एकोनस्याउणः ।४।४।४६॥

एकोनशब्दस्याउणादेशो वा स्यात्संख्यावाचकोत्तरपदे परे । अउणवीसं, एकूणवीसं, एगूणवीसं, एकोणवीसं, एगोणवीसं ।

एकोनस्येति—संख्यार्थके, उत्तरपदे, वा इति पदत्रयमनुवर्त्तते । अउण-वीसं, एकूणवीसं, एगूणवीसं । इत्यादि । एकोनविंशतिरित्यर्थः । एकोनशब्दस्यान-नाउणादेशो भवति विकल्पेन । अयञ्चादेश ऊनशब्दे परे एकशब्दोत्तराकारस्य लोपेऽसति सति वा भवति । कस्मिन्नपि पक्षे नो दोषः ।

आभीक्ष्ण्यवीप्सयोः पदस्य ।३।३।१८॥

आभीक्ष्ण्ये वीप्सायाञ्च द्योत्ये पदस्य द्वित्वं स्यात् । गच्छइ गच्छइ । किच्चा किच्चा । गामो गामो रमणीयो । साहुं साहुं नमइ । थक्कं थक्कं ।

आभीक्ष्ण्येति—द्विरित्यनुवर्त्तते । आभीक्ष्ण्यं क्रियाधर्मस्तेन क्रियाप्रधान-मेवोदाहरणं युक्तम् । क्रियाप्राधान्यञ्चाख्यातेऽव्ययसंज्ञककृदन्ते च । अतएव तथैव मूले उदाहरणं ददाति गच्छईत्यादि । वीप्सा तु तदन्यत्रात एव तथैवो-दाहरति गामो इत्यादि । गच्छति गच्छति । ग्रामो ग्रामो रमणीयः । साधुं साधुं नमति । स्थितं स्थितम् । इत्यर्थः ।

द्वित्वे दंडादीनां पूर्वपदस्थायास्तृतीयाया मः ।४।४।६१॥

दंडादिप्रकृतिकसुबन्तानां द्वित्वे पूर्वपदस्थतृतीयाया मादेशः स्यात् । दंडं दंडेणं । वामंवामेणं । जीवंजीवेणं । उरंउरेणं । सुहंसुहेणं । मज्झंमज्झेणं । मासंमासेणं ।

द्वित्व इति—पदस्य द्वित्वविधानेन दंडादीनां द्वित्वे इत्युपादानमसङ्गतं स्यादत आह दंडादिप्रकृतिकेति । तथा च दंडादिपदस्य दंडादिप्रकृतिके लक्षणा अन्यपदार्थबोधकस्य पदस्येत्यस्यानुवृत्त्या वचनविपरिणामेनान्वयो भवति । पदञ्चात्र सुबन्तमेवेत्यत आह सुबन्तानामिति । दंडप्रकृतिकतृतीया-न्तस्य द्वित्वे दंडेण दंडेणेति स्थिते पूर्वपदस्य तृतीयाया मादेशे दंडदंडेणं । दण्ड-दण्डेनेत्यर्थः । तृतीयार्थस्तु तत्तत्प्रकरणवशान्निर्णेयः । वामंवामेणमित्यादीनां वामवामेन । जीवजीवेन । उरउरसा । सुखसुखेन । मध्यमध्येन । मासमासेन । इत्यादयोऽर्थाः क्रमेण ज्ञेयाः ।

गच्छादीनां समासवत् ।४।४।६२॥

गच्छादिप्रकृतिकसुबन्तानां द्वित्वे समासवद्भावः स्यात् । दवदवं । दवदवस्स ।

गच्छादीनामिति—पूर्ववद्गच्छादिप्रकृतिकसुबन्तानामित्यर्थो बोध्यः । द्वित्वे इत्यनुवर्त्तते । दवप्रकृतिकसुबन्तस्य द्वित्वे दवं दवं इति स्थितेऽनेन समासवद्भावे पूर्वविभक्तेर्लोपे द्वितीयैकवचने दवदवं (क्रियाविशेषणात् कचित् षष्ठ्यपि) इति वार्त्तिकेन षष्ठ्यां सत्यां दवदवस्स । पूर्वं गच्छस्योपादानेऽपि तत्र सूत्रान्त-रस्याप्यावश्यकत्वेनानावश्यकसूत्रान्तरप्रयोगमेव तद्गणान्तर्गतमुदाहृतम् । द्रुत-द्रुतमित्यर्थः ।

गच्छागच्छादेर्डिः ।१।४।४९॥

गच्छागच्छादेर्डिः प्रत्ययः स्यात् । गच्छागच्छि । गुम्मागुम्मि । खंडाखंडि । दिसोदिसिं । परोप्परं ।

गच्छागच्छादेरिति—प्रत्ययः इत्यनुवर्त्तते । अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्तीति न्यायात्स्वार्थ एव डिप्रत्ययः । समासवद्भावविधानेनोत्तरपदपरकदीर्घे गच्छागच्छि इत्यादि । समासवद्विधानेनैव पूर्वपदस्यान्त्यस्यौकारे दिसोदिसिं । परोप्प इत्यत्रोत्तरपदादेर्द्वित्वञ्च । गच्छागच्छि । गुल्मागुल्मि । खण्डाखण्डि । दिग्दिग् । परस्परं । इति क्रमशोऽर्थः ।

अन्नादेर्वा ।४।४।६३॥

अन्नप्रकृतिकसुबन्तस्य द्वित्वे समासवद्भावो वा स्यात् । अन्नोन्नं, अन्नमन्नं ।

अन्नादेरिति—समासवत् द्वित्वे इत्युभयोरनुवृत्तिः । समासवद्भावेनौकारे चाकारलोपे अन्नोन्नं । तदभावे अन्नमन्नं । अन्योऽन्यमित्यर्थः ।

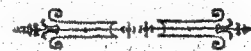
कोडेरेरात् ।४।४।६४॥

कोडिप्रकृतिकसुबन्तस्य द्वित्वे पूर्वपदस्येकारस्याकारः स्यात् । कोडाकोडी ।

कोडेरिति—द्वित्व इत्यनुवर्त्तते । समासवद्भावे इकारस्याकारे च कोडाकोडी । कोटिकोटिरित्यर्थः ।

इति तत्पुरुषः समाप्तः ।

अथ बहुव्रीहिसमासप्रकरणम् ।

अनेकं प्रथमान्तमन्यपदार्थे बहुव्रीहिः ।१।१।७४॥

अनेकं प्रथमान्तमन्यपदस्यार्थे वर्त्तमानं समस्यते स समासो बहुव्रीहिसंज्ञकः स्यात् ।

अनेकमिति—समास इत्यनुवर्त्तते । अनेकमित्युपादानादेव बहुपदेऽपि समासो भवति । तत्र सुबित्यस्यानुवृत्तावपि सुपेत्यस्य नानुवृत्तिः । तथा सत्यनेकं प्रथमान्तं सुबन्तेन समस्यत इत्यर्थे पदद्वयकसमासो न स्यात् । पीतं अम्बरं जस्सेति विग्रहेऽनेकपदेन पदद्वयग्रहणे तृतीयान्तेन सुपा इत्यनेन ग्रहणीयपदाभावात् । पदार्थोपादानान्न वीरो पुरिसो जो इति विग्रहे समासः । प्रथमायाः

प्रातिपदिकार्थमात्रे विधानात्पदार्थत्वाभावात् । बहुव्रीहिसमासो द्विविधः । तद्गुणसंविज्ञानोऽतद्गुणसंविज्ञानश्चेति । तस्यान्यपदार्थस्य गुणा विशेषणानि समस्यमानपदार्थास्तेषां कार्यान्वयितया संविज्ञानं यत्र स तद्गुणसंविज्ञान इत्यक्षरार्थः । तद्भिन्नोऽतद्गुणसंविज्ञानः । तथा चान्यपदार्थान्वयिनि अन्य-पदार्थविशेषणस्यान्वयबोधजनकः समासस्तद्गुणसंविज्ञान इति सिद्धम् । यथा हारग्गीवं पासेत्यत्र तादृशपुरुषस्य दर्शनकर्मत्वेऽन्वये हारस्याप्यन्वयो भवति । न भवति च जातपुत्तं आणेहि इत्यत्र पितुरानयनकर्मत्वेऽन्वये पुत्रस्यान्वय इति अतद्गुणसंविज्ञानोऽयम् ।

बहुव्रीहौ संख्यातेतसप्तम्यन्तविशेषणानि ।४।४।६०॥

बहुव्रीहिसमासे संख्यावाचकस्तान्त इतान्तः सप्तम्यन्ते विशेषणानि च पूर्वं प्रयो-ज्यानि । उदिण्णबलवाहणे । पपण्णो । अपुत्तो । सुवण्णालङ्कारो । कंठेगुणो ।

बहुव्रीहाविति—पूर्वमित्यनुवर्त्तते । सप्तम्यन्तेति—प्रामाणिकप्रयोगानु-रोधाद् व्यधिकरणबहुव्रीहेरप्यगत्या स्वीकरणीयतया सप्तम्यन्तं समस्यमानपदं सम्भवति । ननु व्यधिकरणबहुव्रीहेः स्वीकारेऽपि केन सूत्रेण तादृशः समासः स्यात् सामान्यसूत्रेण तु न प्राप्तिरस्ति कंठे गुणो इत्यादावनेकप्रथमान्तस्या-भावादिति चेन्न, प्रतिलक्ष्यं लक्षणोपप्लवेन व्यधिकरणस्थल आवर्त्तमानस्य समासविधायकस्य सूत्रस्य प्रथमान्तमिति पदस्य सुबन्तमात्रपरत्वेन समास-सम्भवात् । प्रामाणिकप्रयोगानुसारेण तथा कल्पनेऽपि न स्वकपोलकल्पित-प्रयोगाय तथा कल्पनम् । उदिण्णाणि बलवाहणाणि जस्सेति विग्रहे समासे उदिण्णबलवाहणे । उदीर्णबलवाहन इत्यर्थः । पपतितो पण्णो जस्सेति विग्रहे बहुव्रीहिसमासे मध्यमपदलोपे पपण्णो । अविज्जमाणो पुत्तो जस्सेति विग्रहे समासे विज्जमाणशब्दस्य लोपे अपुत्तो । सुवण्णविकारो अलंकारो जस्स स सुवण्णालंकारो । अत्र विकारपदस्य लोपः । अथवा सुवण्णपदस्य सुवण्ण-विकारे लक्षणा । कंठे गुणो जस्सेति विग्रहे व्यधिकरणपदबहुव्रीहिः ।

अनेकमिति विहितात् को वा ।१।४।४८॥

अनेकं प्रथमान्तमित्यादिसूत्रेण विहितो यः समासस्तस्मात् कः प्रत्ययो वा स्यात् ।

अनेकमितीति—प्रत्यय इत्यनुवर्त्तते । सामान्यतो बहुव्रीहेः कप्रत्यय-

विधाने उत्तरपुरत्थिमिका । सपुत्तको इत्याद्यापद्येत । अतोऽनेकमितीत्युक्तम् । तथा चानेकं प्रथमान्तमित्यनेन विहितसमासादेव कः प्रत्ययो भवति नान्यस्मात् ।

इत्केऽप्यतः ।४।४।६६॥

अत इकारो वा स्यादप्परके कपरे । सत्तसत्तमिया भिक्खुपडिमा ।

इत्क इति—वेत्यनुवर्त्तते । अतः किम् । पुज्जगुरुका इत्यादावुकारस्येकारो माभूत् । इकारस्येकारभवनेऽभवने वा हानेरभावादुकारघटितं प्रत्युदाहरणं प्रदत्तम् । सत्त सत्तमा जाओ सा सत्तसत्तमिया । बहुव्रीहिसमासे कप्रत्यय इकारः । सप्तसप्तमिका भिक्षुप्रतिमेत्यर्थः ।

दिग्वाचका मध्ये ।१।१।७५॥

दिग्वाचकाः शब्दा मध्ये वाच्ये समस्यन्ते । उत्तरपुरत्थिमा ।

दिग्वाचका इति—बहुव्रीहिः समासः इति पदद्वयमनुवर्त्तते । दिशयोरेवान्तरालो मध्यशब्देन गृह्यते प्रत्यासत्त्या । उत्तराए पुरत्थिमाए चान्तरालं जा दिसा सा उत्तरपुरत्थिमा । उत्तरपूर्वेत्यर्थः ।

सहस्तृतीयया ।१।१।७६॥

सहशब्दस्तृतीयान्तेन समस्यते ।

सह इति—बहुव्रीहिः समास इति पदद्वयस्यानुवृत्तिः ।

सहसमानयोः सः ।४।४।३७॥

अनयोः सादेशो वा स्यात् समासे । सअंडं । सअंतो । सअट्ठो । सपुत्तो ।

सहसमानयोरिति—उत्तरपदे वा इति पदद्वयमनुवर्त्तते । समासे इति किम् ? पुत्तेण सहेति वाक्ये मा भूत् । अंडेण सहेति विग्रहे समासेऽनेन सहशब्दस्य सादेशे प्रकृतिभावे सअंडं । अंतेण सह सअंतो । अट्ठेण सह सअट्ठो । सार्थ इत्यर्थः । पुत्तेण सह सपुत्तो । समानशब्दस्य तु साहिकरणमुदाहर्त्तव्यम् । सामानाधिकरण्यं तदर्थः । समानं अहिकरणं जस्सत्ति विग्रहे समासः । समानं अहिकरणं इति कर्मधारयो वा । अत्र सूत्रे बहुव्रीहिपदाननुवृत्तेरन्यत्रापि सादेशः ।

इः सात्पक्खस्य वा ।४।४।६॥

सात्परस्य पक्खशब्दस्येकारोऽन्तादेशो वा स्यात् । सपक्खि सपक्खो ।

इरिति—पक्खेण सहेति विग्रहे समासे सादेशेऽनेन पक्खशब्दस्यान्तस्येकारे "इकारान्ता दिस्यादय" इत्यनेनाव्ययत्वे सपक्खि। तदभावे सपक्खो।

इमात्सन्धौ प्रथमायाः ।४।१।३४॥

इमशब्दात् सन्धिशब्दे परे प्रथमाया लोपो न स्यात्। अयंसंधी।

इमादिति—न लोपः इति पदद्वयस्यानुवृत्तिः। प्रथमाया लोपे सति इमसंधीति स्यात्। लोपाभावे तु तत्कृतकार्यस्याप्यनिवृत्त्या अयंसंधीति सिध्यति। अयं संधी जस्सेति विग्रहः। यथासमयं कार्यकारी अयंसंधीति शब्देनोच्यते।

एयारूवे वा ।४।१।३५॥

इमशब्दादेयारूवशब्दे परे प्रथमाया अलोपो वा स्यात्। अयमेयारूवे, इमेयारूवे।

एयारूव इति—इमात् प्रथमायाः न लोपः इत्येतेषामनुवृत्तिः। प्रथमाया अलोपे अयमेयारूवे। लोपे तु इमेयारूवे।

अधोरवधेर्धिः ।४।४।१०॥

अधोशब्दात्परस्यावधिशब्दस्य धिरादेशो वा स्यात्। अधोही, अधोधी, अधोवधी।

अधोरिति—वेत्यनुवर्त्तते। अनेकवर्णत्वात्सर्वादेशः। अधोही। अधो अवधी जस्सेति विग्रहे बहुव्रीहिसमासे ध्यादेशे धकारस्य हकारे अधोही, धकाराभावे अधोधी, तदभावे अधोवधी। अवधिज्ञानिविशेष इत्यर्थः।

आमोसादोसहेर्हिः ।४।४।८॥

आमोसशब्दात्परस्यौसहिशब्दस्य हि इत्यादेशो वा स्यात्। आमोसही, आमोसोसही।

आमोसेति—वेत्यनुवर्त्तते। आमोसात् ओसहेः हिः इति पदत्रयम्। अनेकवर्णत्वात्सर्वादेशः। आमोसो ओसही जस्सेति विग्रहे समासेऽनेनौसहिशब्दस्य हि इत्यादेशे आमोसही। आदेशाभावे आमोसोसही आमर्षौषधिरित्यर्थः। आमर्षः हस्तादिस्पर्शः।

ईरुद्धस्य मुहे ।४।४।३४॥

उद्धशब्दस्य ईकारोन्तादेशो वा स्यान्मुहशब्दे परे। उद्धीमुहो, उद्धमुहो।

ईरिति—ईः उद्धस्येति पदद्वयम् । वा इत्यस्यानुवृत्तिः । उद्धं मुहं जस्सेति विग्रहे समासेऽनेनेकारे उद्धीमुहो । पक्षे उद्धमुहो ।

तुमुमोः काममणयोः ।३।४।७५॥

अनयोरन्त्यस्य लोपो वा स्यात् काममणशब्दयोः परयोः । काउ-कामो, काउंकामो । गंतुकामो, गंतुंकामो । संपाविउकामो, संपाविउंकामो । एवं मणशब्देऽपि ।

तुमुमोरिति—लोप इति वेति चानुवर्तते । काउं कामो जस्सेति विग्रहे समासे काउम्+काम इति स्थितेऽनेन मकारलोपे काउकामो । गंतुं कामो जस्सेति विग्रहे गंतुकामो । एवमग्रेऽपि । एवं मणशब्देऽपि इति काउमणो, काउंमणो । गंतुमणो, गंतुंमणो । इत्यादि । काउकामो इत्यस्य कर्त्तुकाम इत्यर्थः । गंतु-कामो इत्यस्य गन्तुकाम इत्यर्थः । काउमणो इत्यस्य कर्त्तुमना इत्यर्थः । संपा-विउकामो इत्यस्य सम्प्राप्तुकामः ।

नखपदस्य नप्फयः सात् ।४।४।१२॥

सात्परस्य नखपदशब्दस्य नप्फयादेशो वा स्यात् । सणप्फए । सणखपदो ।

नखपदस्येति—वेत्यनुवर्त्तते । अनेकवर्णत्वात्सर्वादेशः । णखपदेन सह इति विग्रहे समासे सहस्य सादेशेऽनेन नप्फयादेशे सणप्फए । तदभावे सणखपदो ।

ओदणादारपारादेर्वा ।३।३।७०॥

अणशब्दात्परस्यारपारादेरादेरोकारो वा स्यात् । अणोरपारे । अणारपारे । अणोवदग्गे, अणवदग्गे ।

ओदिति—आदेरित्यस्य चानुवृत्तिः । ओद् अणात् आरपारादेरिति पदत्रयम् । तकारोच्चारणमसन्देहार्थम् । ण आरं पारं जस्स स अणोरपारे । अणात् परस्यारपारशब्दस्यादेरोकारः । ण अवदग्गमन्तं जस्स सो अणोवदग्गो । अत्राणात् परस्यावदग्गशब्दस्यादेरोकारः ।

सरिसस्य तयावययोः ।३।४।७४॥

सरिसस्यान्त्यस्य लोपो वा स्यात्तयावयशब्दयोः परयोः । सरित्तया, सरिसतया । सरिव्वया, सरिसवया ।

सरिसस्येति—लोपः वा इति पदद्वयमनुवर्त्तते । सरिसा तया जस्सेति विग्रहे समासेऽन्त्यस्यानेन लोपे परसवर्णेऽन्त्यस्य ह्रस्वे बहुवचने सरित्तया सदृक्त्वचावित्यर्थः । एवमग्रेऽपि । सरिव्वया इत्यस्य सदृग्वयसावित्यर्थः ।

उत्तरपदस्याच्छेरः ।४।४।१॥

उत्तरपदभूतस्याच्छिशब्दस्याकारोऽन्त्यादेशः स्यात् । हरिमेलाम-उलमल्लियच्छाणं ।

उत्तरपदस्येति—उत्तरपदस्येति किम् । अच्छी इत्यादौ माभूत् । अच्छेः अ इति पदद्वयम् । हरिमेलाम—इत्यादेर्हरिमेलामुकुलमल्लिकाक्षाणामित्यर्थः ।

अड्ढाइज्जाद्धुट्ठदिवड्ढाः सार्द्धद्वयत्रयैकेषु ।१।४।५०॥

अड्ढाइज्जअद्धुट्ठदिवड्ढाः सार्द्धद्वयसार्द्धत्रयसार्द्धैकेषु निपात्यन्ते । अड्ढाइज्जं । अद्धुट्ठं । दिवड्ढं ।

अड्ढेति—द्वयश्च त्रयश्चैकश्च द्वयत्रयैकाः अर्द्धेन सह सार्द्धाः । सार्द्धाश्च द्वयत्रयैकाश्चेति सार्द्धद्वयत्रयैकास्तेषु सार्द्धद्वयत्रयैकेषु । द्वन्द्वान्ते द्वन्द्वादौ वा श्रूयमाणः शब्दो लभते प्रत्येकसम्बन्धमिति न्यायेन द्वन्द्वस्यादौ श्रूयमाणस्य सार्द्धशब्दस्य द्वये त्रये एके चान्वयेन सार्द्धद्वयसार्द्धत्रयसार्द्धैकेष्विति लभ्यते । तत्र यथासंख्यमन्वयेन अड्ढाइज्जं सार्द्धद्वये अद्धुट्ठं सार्द्धत्रये दिवड्ढं च सार्द्धैके निपात्यत इति लब्धम् । सार्द्धद्वयम् । सार्द्धत्रयम् । सार्द्धैकमिति क्रमेणार्थः ।

असौ पस्य फः ।३।३।७१॥

पोपसर्गस्यादेः फो वा स्यादसुशब्दे परे । फासुओ । फासुगो ।

असाविति—आदेरिति वेति चानुवर्त्तते । पगता असवो जस्सेति विग्रहे समासे कप्रत्यये उपसर्गस्यादेः फकारे ककारस्य यकारे तस्य लोपे प्रकृतिभावे फासुओ, पासुओ । प्रासुकमित्यर्थः । एवमग्रेऽपि ।

दोर्बेबी ।४।४।३९॥

दुशब्दस्य बेबि इत्येतावादेशौ वा स्त उत्तरपदे परे । बेइंदिया । बिइंदिया । बिदलं । बिसरीरं ।

दोरिति—उत्तरपदे वा इति च पदद्वयमनुवर्त्तते । दोण्णि इंदियाणि जस्सेति विग्रहे समासेऽनेन दुशब्दस्य बे इत्यादेशे बेइंदिया । बि इत्यादेशे

बिइंदिया । तदभावे दुइंदिया । द्वीन्द्रिया इत्यर्थः । दोण्णि दलाणि जस्स इति विग्रहे समासेऽनेन बे इत्यादेशे बेदलं, बि इत्यादेशे बिदलं, तदभावे दुदलं, द्विदलमित्यर्थः । दुवे सरीराणि जस्सेति विग्रहे समासे बे इत्यादेशे बेसरीरं । बि इत्यादेशे बिसरीरं, तदभावे दुसरीरं । द्विशरीरमित्यर्थः ।

चतोरतः ।३।२।४६॥

चतुशब्दाकारस्य दीर्घो वा स्यादुत्तरपदे । चाउक्कोणं, चाउकोणं । चउक्कोणं, चउकोणं ।

चतोरिति—वा उत्तरपदे दीर्घः इति च पदत्रयमनुवर्त्तते । चत्तारि कोणाणि जत्थेति विग्रहे समासे चउसम्बन्धिनोऽकारस्य दीर्घे चाउक्कोणं उत्तरपदादेर्द्वित्वम् । द्वित्वाभावे चाउकोणं । दीर्घाभावेऽपि वैकल्पिकद्वित्वेन रूपद्वयमाह चउ-कोणं इत्यादि । चतुष्कोणमित्यर्थः ।

संख्यादयः संख्यया ।१।१।७७॥

संख्यादयः शब्दाः संख्यावाचकेन समस्यन्ते । उवदसा आसन्नवीसा । दुदसा ।

संख्यादय इति—समासः बहुव्रीहिः इति पदद्वयस्यानुवृत्तिः । संख्यादयः संख्यावाचकादय इत्यर्थः । एवमग्रेऽपि संख्यया इत्यस्य संख्यावाचकेनेत्यर्थः । सामानाधिकरण्यस्यान्यपदार्थस्य चाभावात् पूर्वसूत्रेण समासाप्राप्तौ वचनम् । दसएहं समीपे जे संति ते उवदसा । उपदशाः नव एकादश वेत्यर्थः । अत्र समीपार्थकोवशब्देन दसशब्दस्य समासः । वीसाए आसन्ना आसन्नवीसा आसन्न-विंशतिरित्यर्थः । दु आवित्ता दस दुदसा । अनेन च संख्येयार्थसंख्यावाचक-शब्देनैव समासः । अतएव तिथंकराणं विंसई इति विग्रहे न समासः ।

तेश्चओश्चउरोर्बहुव्रीहौ ।४।४।४४॥

तेः परस्य चउशब्दस्य चउरो इत्यादेशः स्याद्बहुव्रीहौ । तिचउरो ।

तेश्चेति—तेः चओः चउरोः बहुव्रीहौ इति च्छेदः । तओ वा चउरो वा तिचउरो । त्रिचतुरा इत्यर्थः ।

इति बहुव्रीहिः ।

अथ द्वन्द्वसमासप्रकरणम् ।

समाहारेतरेतरयोगयोर्द्वन्द्वः ।१।१।७८॥

समाहारे इतरेतरयोगे च वर्त्तमानमनेकसुबन्तं समस्यते स द्वन्द्वसंज्ञः स्यात् । पिज्जदोसा । सीउण्हं, सीउसिणं । मणिकुंडलं । दासपोरुसं । राइंदियं । अहोनिसं । अहोनिसि ।

समाहारे इति—समास इत्यनुवर्त्तते । समाहारः समूहः । इतरेतरयोगश्च मिलितानामन्वयः । एवञ्च यथा बहुव्रीहिघटकपदानां कर्माद्यन्तर्भावेनैवैकार्थीभावस्तथा साहित्यान्तर्भावेनैवैकार्थीभावः । परन्तु इतरेतरयोगे साहित्यं विशेषणं द्रव्यं विशेष्यम् । समाहारे च साहित्यं विशेष्यं द्रव्यं विशेषणम् । अतएव समाहाररूपसाहित्यस्यैकत्वेन तद्गतैकत्वमादायैकवचनमेव भवति । न च बुद्धिविशेषविषयत्वमेव समाहारस्तस्य विशेष्यत्वे तद्वादनासम्भवेन भेरीमृदङ्गं वादयेति न स्यादिति वाच्यम् । स्वाश्रयवृत्तित्वसम्बन्धेन वादनकर्मत्वे समाहारस्यान्वयसम्भवात् । स्वपदेन समाहारः तदाश्रयो भेर्यादिस्तद्वृत्तित्वस्य कर्मत्वे सत्त्वेन स्वार्थस्यान्वयसम्भवात् । अनेकं सुप् समासः इत्येतेषामनुवृत्तिः । सुपा इति च नानुवर्त्तते । तथा सति अनेकं सुबन्तं सुबन्तेनेत्यर्थे द्विपदकद्वन्द्वसमासो न स्यात् किन्तु पदत्रयक एव स्यात् । द्वन्द्वे लिङ्गञ्च परपदस्यैव बोध्यम् । पिज्जो य दोसो य पिज्जदोसा । सीतं य उण्हं येति समाहारद्वन्द्वे तकारस्य यकारे लोपेऽकारस्य लोपे च प्रकृतिभावे सीउण्हं । उसिणशब्देन समासे सीउसिणं । उण्होसिणशब्दौ उष्णवाचकौ । गवो य आसो येति समासे गवासं । मणी य कुंडलं यत्ति विग्रहे समासे मणिकुंडलं । दासो य पोरुसो य दासपोरुसं । राइंदियं इत्यत्र समासे सति जहण्णादित्वान्मगागमः । उत्तरस्याकारस्य तु समाहारे नपुंसकत्वेन तथैव ह्रस्वत्वम् । अहनिसाशब्दयोः समासे जसादित्वादोकारे पूर्ववद्ध्रस्वः । निसिशब्देन समासे तु अहोनिसि । पिज्जदोसा=प्रेमद्वेषौ । सीउण्हं, सीउसिणं=शीतोष्णम् । राइंदियं=रात्रिदिवम् । अहोनिसि=अहर्निशम् ।

आणात्पाणस्योत् ।४।४।७॥

आणात्परस्य पाणशब्दस्योकारान्तादेशो वा स्यात् । आणापाणू । आणापाणो ।

आणादिति—वेत्यस्यानुवृत्तिः । सामान्यतो विधानात्समासमात्रे बोध्यम् । समासे सत्यनेनोत्तरपदस्य पाणस्योकारान्तादेशे आणापाणू । खण्डादित्वात्पूर्ववदन्त्यस्य दीर्घः । आणापाणू इत्यस्य आनपानः इत्यर्थः ।

इति द्वन्द्वः ।

अथ तद्धितप्रकरणम् ।

वा तद्धितः प्रथमात् कृतसन्धेः ।१।३।१॥

अधिकारोऽयम् ।

वा तद्धित इति—पदचतुष्टयमधिक्रियते । तेभ्यः प्रयोगेभ्यो हितस्तद्धित इत्यन्वर्थसंज्ञाश्रयणाय महासंज्ञाकरणम् । तेन यथाप्रयोगमेव स्युरिति लभ्यते ।

अदणिकेकणिज्जेज्जणियेयणिमेल्लकमेत्ताः ।१।३।२॥

अत् अण् इक इकण् इज्ज इज्जण् इय इयण् इम इल्ल क मेत्त इत्येते प्रत्यया वक्ष्यमाणेष्वर्थेषु यथाप्रयोगं स्युः ।

अदणीति—इदञ्च न विधायकं तत्तत्सूत्रवैयर्थ्यापत्तेः । सामान्यतया विधानेऽर्थविशेषभानानुपपत्तेश्च । किन्त्वधिकारसूत्रम् । तथा च यत्र सूत्रे प्रत्ययविशेषोपादानं तत्र चकारादियत्नं विना न सम्बध्यते । यत्रापि च सम्बध्यते तत्र सर्वत्र सर्वप्रत्ययस्य न विधानं किन्तु यथाप्रयोगम् ।

तद्धितेषु स्वरादिर्डिद्वद्बहुलम् ।२।४।६३॥

तद्धितेषु वर्त्तमानः स्वरादिः प्रत्ययो डिद्वद्बहुलम् । अचन्तियं । बहुलग्रहणात् क्वचिन्न । गंगेयो भाइणिज्जो भाइणेज्जो । वद्धेल्लगो । मुक्केल्लगो ।

तद्धितेष्विति—प्रत्यय इति विशेषणबलाल्लभ्यते । वर्त्तमान इति शेषः । स्वर आदिर्यस्य स स्वरादिः प्रत्यय इत्यन्यपदार्थः । डिद्वद्भावविधानेन स्वरादौ

प्रत्यये परे टेर्लोपो भवति । बाहुलकात् क्वचिन्न । यथा गंगेयो इत्यादि । भाइणिज्जो इत्यत्र तु संयुक्ते ह्रस्वे बोध्यः । गंगेय इत्यादीनां गाङ्गेयः । भागिनेयः । बद्धकः । मुक्तकः । इत्यादयोऽर्थाः क्रमशोऽनुसन्धेयाः ।

स्वराणामादेः ।३।२।१८॥

णिति प्रत्यये परे स्वराणां मध्ये आदेः स्वरस्य वृद्धिः स्यात् । आलंकारिए । आभियोगिए । आभिग्गहिए ।

स्वराणामिति—वृद्धिरित्यस्य णितीत्यस्य चानुवृत्तिः । स्वराणामित्यत्र निर्धारणे षष्ठी । अतएवाह **स्वराणां मध्य इति** । स्वराणां मध्ये य आदिः स्वरस्तस्येत्यर्थः । यदि केवलं णिति परे आदेः स्वरस्य वृद्धिरित्यर्थः स्यात्तदा आलङ्कारिए इत्यादौ सिद्धावपि पोसीत्यादौ वृद्धिर्न स्यादादेः स्वरत्वाभावात् स्वरस्य चादित्वाभावात् । एवं कृते तु स्वराणां मध्ये आदिस्वरत्वस्योकारादौ सत्त्वेन वृद्धिः सिद्धयति । अलङ्कारमर्हति, अभियोगमर्हति, अभिग्गहमर्हतीत्यर्थे 'इयण्' प्रत्यय आलंकारिए=आलङ्कारिकः । आभियोगिए=आभियोगिकः । आभिग्गहिए=आभिग्रहिकः ।

प्रथमायाश्च ।१।४।६॥

प्रथमान्तात्स्वार्थे उक्ताः प्रत्ययाः स्युः । अच्चंतियं । जायमेत्तं । णियडिल्लया । उत्तरिल्लं । "तद्धितान्तादपि तद्धितान्तरम्" । णियडिल्लया ।

प्रथमाया इति—नाम्नः प्रत्ययः अदणिकादिकश्चानुवर्त्तते । "अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्ती"ति परिभाषया स्वार्थ इति लभ्यते । उक्ता अदादयः । तत्र सामान्यसूत्रे सर्वेषां गमनेऽपि न सर्वत्र सर्वेषां विधानं भवति किन्तु यथाप्रयोगमेव । एकोत्त्यैव तथोक्तम् । अच्चंतं एव अच्चंतिकं । स्वार्थिकः कप्रत्ययः । जातमेव जातमेत्तं । अत्र मेत्तप्रत्ययः । संयुक्ते ह्रस्वे तु जातमित्तं । णियडी एव णियडिल्ला णियडिशब्दादिल्लप्रत्ययः । ततः कप्रत्यये णियडिल्लया । इत्वस्य वैकल्पिकत्वेन न श्रुतिः । उत्तरमेव उत्तरिल्लं स्वार्थे इल्लः । अच्चन्तियं=आत्यन्तिकम् । जायमेत्तं=जातमात्रम् । णियडिल्लया=निकृतिमत्ता । उत्तरिल्लं=औत्तरेयम् ।

छाच्चलौ ।१।४।२५॥

छशब्दाच्चलौ प्रत्ययौ स्तः । छचं । छलं ।

छादिति—यत्र च विशिष्य प्रकृतिमुद्दिश्य प्रत्यय उक्तस्तत्र न सामान्यप्रत्ययानां गमनमसति प्रयत्ने । अतएव षड्वाचकछशब्दाच् ल्लौ द्वावेव भवतः । एवमेवाग्रेऽपि । छक्कं छलमित्युभयोः षट्कमित्यर्थः ।

महादालयल्लल्लियाः ।१।४।२६॥

महशब्दादालयल्लल्लियप्रत्ययाः स्वार्थे स्युः । महालओ, महल्लो, महल्लओ, महल्लगो, महल्लको, महल्लिओ ।

महादिति—नाम्न इत्यस्य प्रत्यय इत्यस्य चानुवृत्तिः । आलयश्च ल्लश्च ल्लियश्चेतीतरेतरयोगद्वन्द्वः । आलयप्रत्यये महालओ । ल्लप्रत्यये महल्लो । ल्लप्रत्ययान्तात्के गकारे यकारे लोपे प्रकृतिभावे महल्लओ, यकारस्य लोपाभावे महल्लयो, यकाराभावे महल्लगो, गकाराभावे महल्लको । कपरे इकारे तु महल्लिओ । महत्क इत्यर्थः ।

पोत्तादुल्लः ।१।४।२७॥

पोत्तशब्दादुल्लप्रत्ययः स्यात् स्वार्थे । पोत्तुल्लओ ।

पोत्तादिति—नाम्नः प्रत्यय इति द्वयमनुवर्त्तते । पुत्तस्सापत्तमित्यर्थे पुत्तशब्दादणि कृते आदिस्वरवृद्धौ पोत्तो । पोत्तो एव पोत्तुल्लओ । अत्रोल्लप्रत्यये सति कप्रत्ययः । तद्धितेति महासंज्ञाकरणादनुक्तस्यापि प्रत्ययस्य कल्पने तु पुत्तस्स अपत्तं इति विग्रहेऽपत्यार्थे उल्लप्रत्यये कप्रत्ययः । तथा च महासंज्ञया (पुत्तादुल्लण् च) इति वार्त्तिकोऽनुमीयते । अण्प्रत्यये पोत्तो । उल्लप्रत्यये पोत्तुल्लो । स्वार्थिक कप्रत्यये पोत्तओ, पोत्तुल्लओ । पौत्रक इत्यर्थः ।

मडस्य म इल्ले ।४।४।८५॥

मडशब्दस्य म इत्यादेशः स्यादिल्ले परे । मइल्लिओ ।

मडस्येति—अनेकवर्णत्वात्सर्वादेशः । मृतार्थकमडशब्दस्येल्ले परे मादेशे प्रकृतिभावे मइल्लिओ । कप्रत्यये परे इकारः । तदभावे मइल्लओ । कप्रत्ययाभावे तु मइल्लो । स्वार्थिकाभावे तु मडो । मृतक इत्यर्थः ।

पढमादिल्लुः ।१।४।२९॥

पढमशब्दात्स्वार्थे इल्लुः प्रत्ययः स्यात् । पढमिल्लुए ।

पढमादिति—नाम्नः प्रत्ययः इति पदद्वयमनुवर्त्तते। प्रथमार्थकपढमशब्दात् स्वार्थे इल्लुप्रत्यये कप्रत्यये पढमिल्लुए। प्रथमक इत्यर्थः।

एकादणियाकीयका असहाये ।१।४।३०॥

एकात् प्रथमान्तादसहायेऽणिय, अकि, इय, क, इत्येते प्रत्ययाः स्युः। एगाणिए। एगागी। एगिए। एगओ। एगो।

एकादिति—नाम्नः प्रत्यय इति चानुवर्त्तते। अणियश्च अकिश्च इयश्च कश्चेतीतरेतरयोगद्वन्द्वः। असहाये वर्त्तमानादेकशब्दात् स्वार्थ इत्यर्थो बोध्यः। अतएव बहुवचनेऽपि प्रयोगो भवति। यदि संख्यार्थकादेकशब्दात्स्यात्तदा बहुवचने प्रयोगो न स्यात्। असहायार्थकस्य तु बहुवचनेऽपि प्रयोगसत्त्वेन नानुपपत्तिः। एगशब्दादणि प्रत्यये एगाणिए। अकि प्रत्यये एगागी। इयप्रत्यये एगिए। कप्रत्यये एगओ। तदभावे एगो। एकाकी इत्यर्थः। एवमिकादेरपि बोध्यम्।

अणेयौ स्त्रियाम् ।१।४।३१॥

एकात्प्रथमान्तादसहाये स्त्रियामणेइयप्रत्ययौ स्तः। एगाणी। एगिया। एगा।

अणेयाविति—नाम्नः प्रत्ययः एकादिति पदत्रयमनुवर्त्तते। अणश्चेयश्चेतीतरेतरयोगद्वन्द्वः। समस्तघटकत्वेनैकदेशस्येयमात्रस्यानुवृत्त्यसम्भवात्पुनस्तद्ग्रहणम्। अणप्रत्यये तदन्ताङीप्रत्यये एगाणी। इयप्रत्यये तु एगिया। इयप्रत्ययान्तस्य केवलस्य च गणे पाठाभावान्न ङी। एगिया=एकका।

एयः सास्मै दीयतेऽस्य देवता ।१।३।४५॥

प्रथमान्तात् 'सास्मै दीयते' 'साऽस्य देवता' इत्यनयोरर्थयोरेयः प्रत्ययः स्यात्। दक्खिणेओ। अग्गेओ।

एय इति—नाम्नः प्रत्ययः इति द्वयोरनुवृत्तिः। अधिकारात् प्रथमान्तादिति लभ्यते। तथा च प्रथमान्तादस्मै दीयत इत्यर्थे प्रत्ययो भवति। दक्खिणा इमस्स दिज्जइत्ति दक्खिणेओ। दाक्षिण इत्यर्थः। अत्र दक्खिणाशब्दादेयप्रत्यये टिलोपः। अग्गी देवया इमस्सत्ति अग्गेओ। आग्नेय इत्यर्थः। अग्गिशब्दादेयप्रत्यये टिलोपः।

अल्पे च ।१।४।९॥

प्रथमान्तादल्पेऽर्थ उक्तप्रत्ययाः स्युः । अप्पो अंसो अंसिया ।

अल्प इति—नाम्नः प्रथमायाः प्रत्ययः अद्णीत्यादिकं चानुवर्त्तते । उक्तप्रत्यया अद्णिके—इत्यादिसूत्रपठिता इत्यर्थः । अप्पो अंसो अंसिया । अंशशब्दादियप्रत्ययः । कप्रत्यये अंसओ । अंसिल्लो । इत्याद्यूह्यम् । अंसिया=अंशिका ।

इतस्तदस्य संजातं पत्तादिभ्यः ।१।३।४६॥

प्रथमान्तपत्तादिभ्योऽस्य संजातमित्यर्थे इतप्रत्ययः स्यात् । पत्तं इमस्स संजातं पत्तियं । गब्भियं ।

इत इति—नाम्न इत्यस्य प्रत्यय इत्यस्य चानुवृत्तिः । पत्तादिराकृतिगणः । पत्तशब्दादितप्रत्यये यकारे पत्तियं, पत्तितं । पत्रितमित्यर्थः । गब्भशब्दादितप्रत्यये गब्भितं । गर्भितमित्यर्थः ।

द्वयोरेकस्यातिशये विभक्तव्ये चोपपदे तरः ।१।४।७॥

द्वयोरेकस्यातिशये वाच्ये विभज्यमाने चोपपदे तरः प्रत्ययः स्यात् । इमं, इमेसिं अतिसयेण च्छं, तुच्छतरं ।

द्वयोरिति—नाम्नः प्रत्ययः इति च द्वयमप्यनुवर्त्तते । अतिशयेर्थे तुच्छशब्दात्तरः विभज्यमानवाचकमुपपदञ्च न लक्ष्ये किन्तु वाक्ये एव ।

तरस्येके ।३।२।५०॥

तरप्रत्ययस्य दीर्घोऽन्तादेशो वा स्यात्कप्रत्यये परे । बहुतराए, बहुतरए । अप्पतराए, अप्पतरए । अब्भहियतराए, अब्भहियतरए । विपुलतराए, विपुलतरए । विसुद्धतराए, विसुद्धतरए ।

तरस्येति—दीर्घ इति वेति चानुवर्त्तते । बहुशब्दात्तरप्रत्यये तदन्तात्स्वार्थे क प्रत्यये तस्मिन् परे दीर्घे बहुतराए। तदभावे बहुतरए । बहुतरक इत्यर्थः । एवमग्रेऽपि । अप्पतराए=अल्पतरकः ।

धम्मादिभ्य इट्ठः ।१।४।८॥

अतिशयविशिष्टे वर्त्तमानेभ्यः प्रथमान्तेभ्यो धम्मादिशब्देभ्य इट्ठप्रत्ययः स्यात् । धम्मिट्ठो । अहम्मिट्ठो ।

धम्मादिभ्य इति—नाम्नः प्रत्ययः अतिशये इति पदत्रयमनुवर्त्तते । अयञ्चाकृतिगणः । अइसएण धम्मी इति विग्रहे धम्मशब्दादिट्ठप्रत्यये धम्मिट्ठो । पापिट्ठो । स चायं गुणवाचकादेव भवति । तेन न पाचकतरो इत्यादौ भवति । धम्मिट्ठो इत्यस्य धर्मिष्ठ इत्यर्थः । पापिट्ठो इत्यस्य पापिष्ठः । अहम्मिट्ठो इत्यस्य अधर्मिष्ठ इत्यर्थः । द्वयोरेकस्यातिशयप्रतीतौ तरस्य विधानेन बहूनां मध्ये एकस्य द्वयोर्वाऽतिशयप्रतीतौ प्रवृत्तिरस्येति सिद्धम् ।

पियादिभ्य इज्जः ।१।४।१०॥

अतिशयविशिष्टेऽर्थे वर्त्तमानेभ्यः पियादिशब्देभ्यः प्रथमान्तेभ्य इज्जः प्रत्ययः स्यात् ।

पियादिभ्य इति—नाम्नः प्रत्ययः प्रथमाया इत्येतेषां त्रयाणामनुवृत्तिः । अयञ्चाकृतिगणः ।

पियादीनां पादिरिज्जे ।२।३।११६॥

पियादिशब्दानां पादिरादेशः स्यादिज्जे परे । पेज्जं । थेज्जं ।

पियादीनामिति—पेज्जं इत्यस्य प्रियतरं थेज्जं इत्यस्य स्थैर्यमित्यर्थः । अत्र 'पियादिभ्य इज्ज' इत्यनेन 'इज्ज' प्रत्यये कृतेऽनेन पादेशे सिद्धिर्भवति । थेज्जं इत्यत्र भाव इज्जप्रत्ययेऽनेन थादेशः ।

तदर्हति करोति च ।१।३।३॥

द्वितीयान्तादर्हतिकरोतीत्यनयोरर्थयोरुक्ताः प्रत्ययाः स्युः । अभिसिक्को । अलंकारिए ।

तदर्हतीति—नाम्नः प्रत्ययः अदणि० इत्यादीनामनुवृत्तिः । अर्हतीति—लब्धुं योग्यो भवतीत्यर्थः । अभिसेकमर्हतीत्यर्थेऽनेन सूत्रेणाणि प्रत्यये पयात्यादित्वात् ककारस्य द्वित्वे अभिसिक्को इति सिध्यति । आभिषेक्य इत्यर्थः । अलङ्कारं करेइ इति विग्रहेऽनेन सूत्रेणालङ्कारशब्दादियप्रत्यये अलङ्कारिए इति सिध्यति । अलङ्कारकर्त्ता इत्यर्थः । इकणप्रत्यये तु आलङ्कारिए इति रूपं भवति । आलङ्कारिक इत्यर्थः । अलम्पूर्वककइधातोरियणप्रत्यये अलङ्कार्यमित्यर्थः ।

इतोऽत्पसिणस्य ।४।४।७७॥

पसिणशब्दस्येकारस्याकारः स्यादियप्रत्यये परे । पासणिए ।

इत इति—इये इत्यस्यानुवृत्तिः । इयेत्यनेनेयेयणावित्युभौ गृह्येते । पसिणशब्दादियण्प्रत्ययेऽनेन सूत्रेणेकारस्याकारे पासणिए । इये तु पसणिए इति सिध्यति । प्राश्निक इत्यर्थः ।

तेन निर्वृत्तं क्रीतं चरति व्यवहरति जीवति गृह्यते च ।१।३।४॥

तृतीयान्तादेष्वर्थेषूक्तप्रत्ययाः स्युः । अब्भोवगमिया । अहिगरणिया । दंडिमं । सतियं । सइयं । ओवहिए । विभाइमो ।

तेनेति—नाम्नः प्रत्ययः अदणि० इत्येतेषामनुवृत्तिः । अतादयः प्रत्यया उक्तशब्देन गृह्यन्ते । अब्भोवगमेन निव्वत्तेति विग्रहेऽनेनाब्भोवगमशब्दादिय-प्रत्यये अब्भोवगमिया । आभ्युपगमिकीत्यर्थः । अहिगरणेण निव्वत्ता अहिग-रणिया आधिकरणिकी इत्यर्थः । दंडेण निव्वत्तं दंडिमं । सतेण कीयं सइयं, सतियं इति सिध्यति । शतिकमित्यर्थः । अतिसत्तं । तकारस्य द्वित्वम् । ओव-हिए औपाधिक इत्यर्थः । उपाधिश्छद्म तेन चरतीत्यर्थः । चरत्यर्थेऽनेनेकण् ।

इये नायस्य नेयाः ।४।४।७६॥

नायशब्दस्य 'नेया' इत्यादेशः स्यादिये परे ।

इय इति—अत्र न नेयशब्दस्य बहुवचने 'नेयाः' किन्तु आकारान्तनेया-शब्दस्य प्रथमैकवचने । अनेकवर्णत्वात्सर्वादेशः ।

उदियस्य नायस्य ।३।३।७५॥

नायशब्दसम्बन्धिन इयप्रत्ययस्यादेरुकारो वा स्यात् । णेयाउओ । णेयाइओ । तल्लिओ ।

उदियस्येति—आदेरित्यस्य वेत्यस्य चानुवृत्तिः । सम्बन्धसामान्ये षष्ठी । अत एवाह सम्बन्धिन इति । नाएणं ववहरति इत्याद्यर्थे नायशब्दादिय-प्रत्यये नेयादेशे प्रत्ययादेरुकारे प्रकृतिभावे णत्वे णेयाउओ । उकाराभावे तु णेयाइओ । तेल्लेणं जीवईत्याद्यर्थे इयप्रत्ययः । नैयायिकः तैलिकः इत्यर्थो यथा-क्रमेण ज्ञेयः ।

चक्खोरतः सद् ।४।२।८॥

चक्खुशब्दात्परस्यात्प्रत्ययस्य सडागमः स्यात् । चक्खुसं ।

चक्खोरिति—चक्खोः अत इति पदद्वयम् । चक्खुणा गिण्हिज्ज इत्यर्थे चक्खुशब्दादत्प्रत्ययेऽनेनात्प्रत्ययस्य सडागमे चक्खुसं । चाक्षुषमित्यर्थः । आगमेऽकार उच्चारणार्थः । चक्षुषा गृह्यत इत्यर्थः ।

अदणौ नक्षत्रेण युक्तः कालः ।१।४।१॥

नक्षत्रवाचकेभ्योऽस्सिण्यादिशब्देभ्यस्तृतीयान्तेभ्यो युक्तः काल इत्यर्थे अद् अण् प्रत्ययौ भवतः ।

अदणाविति—नाम्नः प्रत्यय इति पदद्वयस्यानुवृत्तिः । नक्षत्रवाचकाः शब्दा वृत्तिविषये नक्षत्रयुक्तं चन्द्रमसमभिदधानाः प्रत्ययं लभन्ते । तथाच नक्षत्रयुक्त-चन्द्रेण युक्त इत्यर्थे प्रथमान्तान्नक्षत्रवाचकाच्छब्दाददणौ भवतो यो युक्तः स कालश्चेदित्यर्थः । नक्षत्रेणेति किम् ? चन्द्रेण युक्ता रात्रिरिति विग्रहे मा भूत् । काल इति किम् ? पुष्येण युक्तश्चन्द्र इत्यर्थे मा भूत् ।

अस्सिण्या इणस्यौसणि ।४।४।७१॥

अस्सिणीसम्बन्धिन इणस्यौसादेशः स्यादणि परे । आसोई, अस्सोई । आसाढी । कत्तिया । जेट्ठामूला । फग्गुणी । विसाही ।

अस्सिण्या इति—अस्सिणीशब्दघटकेण ओसादेशः । सिन्त्वादखिलस्थाने । अस्सोई + अ इति स्थिते ऽस्सादित्वाल्लोपे दीर्घे ईकारलोपे आसोअशब्दात्पुनर्डीप्र-त्यये आसोई । अस्सिणीए जुत्ता पुण्णमासीत्यर्थः । कत्तिया इत्यादौ तु अत् प्रत्ययः । आसोई, अस्सोई=आश्विनी । आसाढी=आषाढ़ी । कत्तिया=कार्त्तिकी । जेट्ठामूला=ज्येष्ठामूली । फग्गुणी=फाल्गुनी । विसाही=वैशाखी ।

मिगसिरस्येतः पूर्वस्यात् ।४।४।९०॥

मिगसिरसम्बन्धिनः पूर्वस्येकारस्याकारो वा स्यादति प्रत्यये परे । मगसिरा । मिगसिरा । साविट्ठी । पोट्ठवती । पोसी । माही । चेती ।

मिगसिरस्येति—वा अति इति पदद्वयमनुवर्त्तते । मिगसिरशब्ददति प्रत्य-येऽनेन मकारोत्तरवर्त्तिन इकारस्याकारे मगसिरा । पक्षे मिगसिरा । सविट्ठाए जुत्ता साविट्ठी । अण् प्रत्ययः । पोट्ठवताए जुत्ता पोट्ठवती । प्रौष्ठपदीत्यर्थः । पुस्सेण जुत्ता पोसी । पौषीत्यर्थः । अस्सादित्वात् सलोपः । महाए जुत्ता माही । माघीत्यर्थः । चित्ताए जुत्ता चेती । चैत्रीत्यर्थः । अस्सादित्वात्पूर्वतकारस्य लोपः । सर्वत्राण् प्रत्ययः ।

साऽस्मिन् पुण्णमासी संज्ञायाम् ।१।३।८॥

अस्मिन्नर्थेऽण् स्यात् संज्ञायाम् । आसोओ मासो ।

सेति—प्रथमायाः नाम्नः प्रत्ययः अदणि० इत्यादीनामनुवृत्तिः । सेति प्रथमान्तादस्मिन्निति सप्तम्यन्तार्थेऽण् प्रत्ययः स्याद् यः प्रथमान्तार्थः स चेत् पुण्णमासी भवति । पुण्णमासी इति पुण्णो मासो जस्सिं सा पुण्णमासी । आसोई पुण्णमासी जस्सिं इति विग्रहे आसोईशब्दादनेन सूत्रेणाणि ईकारलोपे आसोओ, अस्सोओ मासो । आश्विनो मास इत्यर्थः ।

सगड्याः सागडः ।१।३।१४॥

सगडीशब्दात् षष्ठ्यन्तात्समूह इत्यर्थे सागडः प्रत्ययो वा स्यात् । सगडीसागडं ।

सगड्या इति—नाम्नः प्रत्ययः समूहः इति पदत्रयमनुवर्त्तते । सगडीसागडं । नाया० ७ । सगडीसागडं इत्यस्य शाकटमित्यर्थः ।

वातेनोपहतमीनः ।१।४।२॥

तृतीयान्तवातशब्दादुपहतमित्यर्थे ईनः प्रत्ययः स्यात् । वाईणं, वातीणं ।

वातेनेति—नाम्न इति प्रत्यय इति चानुवर्त्तते । वातेण उवहतं इत्यर्थेऽनेन सूत्रेण वातशब्दादीनप्रत्यये तकारस्य यकारे लोपे वाईणं, यकाराभावपक्षे वातीणं । वातीनम् (वातोपहतम्) इत्यर्थः ।

तत आगतः ।१।३।५॥

पञ्चम्यन्तादागत इत्यर्थ उक्ताः प्रत्ययाः स्युः । पासंगियं । पारितोसियं ।

तत इति—नाम्नः प्रत्ययः अदणि० इत्येतेषामनुवृत्तिः । अदादयः प्रत्यया उक्तशब्देन गृह्यन्ते । पसंगाओ आगतो इत्यर्थे पसंगशब्दादियण्प्रत्यये वृद्धौ पासंगियं । प्रासङ्गिकमित्यर्थः । इकण्प्रत्यये पासंगिको । मथुराओ आगतो माथुरो अण्प्रत्ययः । प्रायश इयण् इकण् अण् प्रत्यया एव भवन्ति आगत इत्यर्थे । तत्रेयण् प्रत्ययोऽस्तु वा इकण्प्रत्यये सति ककारस्य गकारे यकारोऽस्तु ।

तस्येदमपत्यं समूहो वृत्तिर्व्यापारः ।१।३।९॥

षष्ठ्यन्तादिदम्, अपत्यं, समूहः, वृत्तिः, व्यापार इत्येतेष्वर्थेषूक्ताः प्रत्ययाः

स्युः । काविलियं । उत्तरिज्जं । कोसेज्जं । वेसालिओ । सागडं । कावोया ।

तस्येति—नाम्नः प्रत्ययः अदणि० इत्येतेऽनुवर्त्तन्ते । यद्यपीदन्त्वेनापत्यस्यापि ग्रहणसम्भवेन पृथगपत्यग्रहणं व्यर्थं तथाप्यपत्यत्वेन बोधाय तद्ग्रहणस्यावश्यकत्वम् । तथा चेदन्त्वेनापत्यत्वेन च बोधस्यानुभवसिद्धत्वेनोभयोरप्युपादानमावश्यकमेवेति प्रतिभाति । कविलस्स इमं काविलियं कापिलकमित्यर्थः । इयप्रत्ययः । उत्तरस्स इमं उत्तरिज्जं । औत्तरेयमित्यर्थः । इज्जप्रत्ययः । डिद्वद्भावस्य बाहुलकत्वेनात्र तदभावान्न टिलोपः । वेसालीए अवच्चं इत्यर्थे इयणप्रत्यये वेसालिओ वैशालिक इत्यर्थः । डिति टेरिकारस्य लोपः । सगडाणं समूहो सागडं । शाकटमित्यर्थः । समूहार्थेऽण् प्रत्ययः । कवोयस्स वित्ती कावोया । कापोतीत्यर्थः । वृत्त्यर्थेऽणप्रत्ययः ।

मयश्च तस्य विकारः ।१।३।६॥

षष्ठ्यन्ताद्विकार इत्यर्थे मयप्रत्ययश्चकारादुक्ताः प्रत्ययाः स्युः ।
आममयं । कोसेज्जं ।

मय इति—नाम्नः प्रत्ययः अदणि० इत्येतेऽनुवर्त्तन्ते । आमस्स विकार इत्यर्थे मयप्रत्यय आममयं आम्रमयमित्यर्थः । कोसस्स विकारो कोसेज्जं । इज्जप्रत्ययः । डिद्वद्भावस्य बाहुलकत्वेनात्राप्रवृत्त्या न टिलोपः ।

अदणोरुतोऽव् ।२।३।४७॥

उकारस्यावादेशः स्याददणोः प्रत्यययोः परयोः । पाण्डवा, पण्डवा ।
पौरवो । लाघवं । मद्दवं ।

अदणोरिति—पण्डुशब्दादपत्यार्थेऽति प्रत्ययेऽणि वा कृत आद्यस्वरस्य वृद्धावुकारस्यावादेशे पाण्डवा । पक्षे पण्डवा । पुरोरपत्यं पौरवो । लघोर्भावो लाघवं । मृदोर्भावो मद्दवं मार्दवमित्यर्थः ।

उज्ज्वादेर इये च स्वरस्य ।२।४।८५॥

उज्ज्वादिशब्दस्यादेः स्वरस्याकारः स्याच्चाददणोः परयोरिये च ।
अज्जवं । आज्जवं । अज्जवियं ।

उज्ज्वादेरिति—आदेरिति अदणोरिति चानुवर्त्तेते । आदेः स्वरस्यैव सत्त्वेनाह—स्वरस्येति । उज्जुस्स भावो अज्जवं, आज्जवं । आर्जवमित्यर्थः । उज्जुशब्दादति प्रत्यये कृत आद्युकारस्याकारे कृतेऽन्त्योकारस्यावादेशेऽवि कृते संयुक्ते ह्रस्वे च अज्जवं । आज्जवं ।

चउछाभ्यां कस्यादेः ।३।३।२९॥

चउछशब्दाभ्यां परस्य कप्रत्ययस्यादेर्द्वित्वं स्यात् । चउक्कं । छक्कं ।

चउछाभ्यामिति—द्विरित्यनुवर्त्तते । चउशब्दात्स्वार्थे कप्रत्यये ककारस्य द्वित्वे चउक्कं । चतुष्कमित्यर्थः । छशब्दात्कप्रत्यये ककारस्य द्वित्वे छक्कं षट्कमित्यर्थः । उत्तरपदत्वाभावान्न कायादित्वाद् द्वित्वम् ।

ऊलो बलवाताभ्यां न सहते ।१।४।३॥

बलवातशब्दाभ्यां न सहते इत्यर्थे 'ऊल' प्रत्ययः स्यात् । बलूलो । वातूलो ।

ऊल इति—नाम्नः प्रत्ययः इत्युभयमनुवर्त्तते । बलं न सहते इत्यर्थेऽनेन सूत्रेण बलशब्दादूलप्रत्यये बलूलो । वातं न सहते इत्यर्थे वातशब्दादूलप्रत्यये वातूलो वातरोगीत्यर्थः । पुरुषवचनयोर्विवक्षा नास्ति तद्धिते । अतएव मध्यमोत्तमपुरुषयोर्बहुवचनेऽपि च सिध्यति ।

चोरवणिग्भ्यामिज्जस्यादेः ।४।१।२॥

चोरवणिज्शब्दाभ्यां परस्येज्जप्रत्ययस्यादेर्लोपः स्यात् । चोरियं । वाणिज्जं ।

चोरवणिग्भ्यामिति—लोप इत्यनुवर्त्तते । चोरस्य वावारो चोज्जं । चोरशब्दादिज्जप्रत्यये टिलोपेऽनेन प्रत्ययस्यादेर्लोपे त्रिव्यञ्जनसंयुक्ते पूर्वस्य लोपे चोज्जं । इयादिप्रत्यये तु चोरियं इत्यादि । चौर्यम् इत्यर्थः । वणिज्शब्दादिज्जप्रत्यये तु वाणिज्जं । कार्यन्तु पूर्ववत् किन्त्वत्रेज्जप्रत्यय एव भवतीति विशेषः । वाणिज्जं इत्यस्य वाणिज्यमित्यर्थः ।

अप्पणादिच्चियेज्जियौ ।१।३।१०॥

अप्पणशब्दात्षष्ठ्यन्तादिदमित्यर्थे इच्चियेज्जियौ भवतः । अप्पणिच्चियं । अप्पणिज्जियं ।

अप्पणादिति—नाम्नः प्रत्ययः तस्येदम् इत्येतेषामनुवृत्तिः । तस्येदमित्य-

नुवर्त्तनादेव 'षष्ठ्यन्तादिदमित्यर्थे' इत्यर्थो लभ्यते। आत्मवाचिनोऽप्पणशब्दादिदमर्थे इच्चियेज्जियप्रत्यययोः सतोः अप्पणिच्चियं। अप्पणिज्जियं। आत्मीयमित्यर्थः।

वातादोलोलौ ।१।३।१५॥

षष्ठ्यन्ताद्वातशब्दात्समूहेऽर्थे 'ओलोलौ' प्रत्ययौ स्तः। वातोली। वातूलो।

वातादिति—तस्य समूह इत्यनुवर्त्तते। अतएवाह षष्ठ्यन्तादिति। तत्र ओलप्रत्ययान्तः स्त्रीलिङ्गः। वातस्य समूह इत्यर्थे वातशब्दादनेन सूत्रेण ओलप्रत्यये ङीप्रत्यये वातोली। ऊलप्रत्यये तु वातूलो। विच्छेदात्पुनरूलग्रहणं कृतम्।

पयात्यादीनामदणोः ।२।३।७०॥

एषामुपधाया द्वित्वं स्यादत्यणि च परे। पायत्तं।

पयात्यादीनामिति—उपधायाः द्विः इति पदद्वयमनुवर्त्तते। पयातीनां समूहो इत्यर्थेऽणि प्रत्ययेऽनेनोपधाया द्वित्वे टिलोप आदिस्वरवृद्धौ पायत्तं। अयञ्चाकृतिगणः।

अजिणस्येतोऽणि ।३।२।३६॥

अजिणशब्दस्येकारस्य दीर्घः स्यादणि परे। आईणं, आजीणं।

अजिणस्येति—दीर्घः इत्यनुवर्त्तते। स्वरस्येत्युपस्थित्या नेष्टसिद्धिः सम्भवति। अकारद्वयस्यापि दीर्घप्रसङ्गात्। अतः 'इतः' इत्युक्तम्। अजिणेण निव्वत्तं आईणं। अत्र निर्वृत्तार्थेऽणि प्रत्यये इकारस्य दीर्घे आदिस्वरवृद्धौ जकारस्य यकारे लोपे प्रकृतिभावे आईणं। यकाराभावे आजीणं। आजिनमित्यर्थः।

वा पडिहार्या आत एः ।४।४।७२॥

पडिहारीशब्दसम्बन्धिन आकारस्यैकारो वा स्यादणि परे। पाडिहेरं। पाडिहारं।

वेति—अणीत्यनुवर्त्तते। पडिहारीए इमं इत्यर्थेऽणि प्रत्ययेऽनेनाकारस्यैकारे पाडिहेरं। प्रातिहार्यमित्यर्थः। एकाराभावे पाडिहारं।

इत् कितपुव्वादिभ्योऽनेन ।१।४।४॥

कितपुव्वादिशब्देभ्योऽनेन इत्यर्थे इत् प्रत्ययः स्यात्। अधीई। कितपुव्वी।

इदिति—नाम्नः प्रत्ययः इति पदद्वयस्यानुवृत्तिः। अधीतं इमेण अधीई। 'अधीती' इत्यर्थः। कितं पुव्वं इमेण कितपुव्वी। कृतपूर्वीत्यर्थः।

पयडेर्योऽणि ।२।३।७५॥

पयडिशब्दस्योपधाया यकारो वा स्यादणि परे। पाययं।

पयडेरिति—उपधायाः वा इति द्वयोरनुवृत्तिः। पयडीए इमं इति विग्रहेऽणि प्रत्यय उपधाया यकारे टिलोपे वृद्धौ पाययं। प्राकृतमित्यर्थः।

पयावत्यादीनां नाणि ।४।१।३३॥

पयावतिप्रभृतिशब्दानां टेर्लोपो न स्यादणि परे। पायावच्चं। सेणावच्चं।

पयावत्यादीनामिति—टेरिति लोप इति चानुवर्त्तते। पयावतिस्स इमं पायावच्चं। अत्राणि कृते टेर्लोपनिषेधे तकारात्परस्येकारस्य चकारे तकारस्य परसवर्णे पायावच्चं। प्राजापत्यमित्यर्थः। सेणावतिस्स इमं सेणावच्चं सैनापत्यमित्यर्थः।

इये सिलेसस्य सेसः ।४।४।७५॥

सिलेसस्य सेसादेशः स्यादिये परे। संसेसियं।

इय इति—संसिलेसेण निव्वित्तं संसेसियं। अत्र संसिलेसघटकसिलेसभागस्य सेसादेशः। संसेसियं इत्यस्य सांश्लेषिकमित्यर्थः।

णिति विरोयणादीनामइर्वा ।२।४।७३॥

विरोयणादिशब्दानां णिति परे आदिस्वरस्याइ इत्यादेशो वा स्यात्। वइरोयणं, वेरोयणं। वइसदेवो, वेसदेवो। वइसेसिए, वेसेसिए। वइसाहो, वेसाहो। जइणो, जेणो। वइचित्तं, वेचित्तं। वइधम्मं, वेधम्मं। कइलासो, केलासो।

णितीति—आदेर्वेति पदद्वयस्यानुवृत्तिः। तथा च विरोयणादिशब्दानां स्वराणां मध्य आदेः स्वरस्येत्यर्थः। तेन विरोयणादिशब्दे स्वरस्यादित्वाभावेऽपि न क्षतिः। विरोयणस्स इमं इत्याद्यर्थेऽणि कृतेऽनेन वेरिकारस्याइ इत्यादेशे वइरोयणं, तदभावे वेरोयणं। पक्षे आदिस्वरस्य वृद्धिः। वइरोयणं इत्यस्य

वैरोचनमित्यर्थः । विसदेवस्स इमं वइसदेवो । वैश्वदेव इत्यर्थः । पक्षे वेसदेवो । विसेसस्स इमं वइसेसिए । विसेस एव वा वइसेसिए । वैशेषिक इत्यर्थः । आदेशाभावे वेसेसिए । विसाहो पुण्णिमा जस्सिं मासे वइसाहो । वैशाख इत्यर्थः । पक्षे वेसाहो । जिणस्स इमो जइणो । जैन इत्यर्थः । पक्षे जेणो । विचित्तस्स भावो वइचित्तं । वैचित्र्यमित्यर्थः । पक्षे वेचित्तं । विधम्मस्स भावो वइधम्मं वैधर्म्यमित्यर्थः । पक्षे वेधम्मं । णिति परे विधानेन केलासो एव कइलासो । अत्र स्वार्थिकोऽण् प्रत्ययो बोध्यः । पक्षे केलासो । कैलाश इत्यर्थः ।

परात्कीयः ।१।३।११॥

षष्ठ्यन्तात्परशब्दात् सम्बन्धिन्यर्थे कीयः प्रत्ययः स्यात् । परकीयं ।

परादिति—तस्येदम् नाम्नः प्रत्यय इत्येतेऽनुवर्त्तन्ते । तत्फलितमाह षष्ठ्यन्तादित्यादि । परस्स इमं परकीयं । परशब्दात् कीयः प्रत्ययः ।

रायाण् ण्णो यस्य त्विद्वा ।१।३।१२॥

रायशब्दात्सम्बन्धिन्यर्थे ण्णप्रत्ययः स्याद्यस्य तु इकारो वा स्यात् । राइण्णं । रायण्णं ।

रायादिति—तस्येदम् नाम्नः प्रत्ययः इत्येतेषामनुवृत्तिः । तस्येदमित्यनुवृत्त्या 'सम्बन्धिन्यर्थे' इत्यर्थो लभ्यते । इदन्त्वेन राज्ञः कर्मणोऽपत्यादेश्च ग्रहणम् । रायशब्दाद् ण्णप्रत्यये यकारोत्तराकारस्येकारे यकारलोपे प्रकृतिभावे राइण्णं । राजन्यमित्यर्थः । इकारादेशाभावपक्षे तु रायण्णं । आदेशस्यैव विकल्पेन विधानं न तु प्रत्ययस्यापि । अत एवोक्तं यस्य तु इति ।

कम्माणणकौ ।१।३।१३॥

कम्मशब्दात्सम्बन्धिन्यर्थे ण क प्रत्ययौ स्तः । कम्मणं, कम्मअं ।

कम्मादिति—अनुवृत्तिस्तु पूर्ववत् । कम्मस्स इमं कम्मणं । णप्रत्ययः । कप्रत्यये तु कम्मकं, कम्मअं । कार्मणमित्यर्थः ।

तत्र भवोऽधिकृतः ।१।३।१६॥

सप्तम्यन्ताद्भवोऽधिकृत इत्यनयोरर्थयोरुक्तप्रत्ययाः स्युः । अब्भंतरिए,

अब्भंतरगो। अवरिल्लं। पुरच्छिमं, पुरत्थिमं। पच्छिमं। अन्तिमं। उवरिल्लं। उवरिमं। भाण्डारिए। अच्छी।

तत्रेति—नाम्नः प्रत्ययः अदणि० इत्येतेऽनुवर्त्तन्ते। अब्भंतरे भवो अब्भंतरिए। इयप्रत्ययो भवे। कप्रत्यये अब्भंतरगो। अभ्यन्तरक इत्यर्थः। अवरे भवो अवरिल्लं। अवरशब्दादिल्लप्रत्ययः। आपरमित्यर्थः। पुरत्थाभवं पुरच्छिमं, पुरत्थिमं। पौरस्त्यमित्यर्थः। पच्छाभवं पच्छिमं। पाश्चात्त्यमित्यर्थः। अन्तेभवं अन्तिमं। इमप्रत्ययः। उवरि भवं उवरिल्लं। इल्लप्रत्ययः। इमप्रत्यये तु उवरिमं। उपरितनमित्यर्थः। भण्डारे अहिगडो भाण्डारिए। भाण्डारिक इत्यर्थः। इकप्रत्ययः। अच्छे भवा इत्यर्थेऽत्प्रत्यये अच्छी।

उदीईपडीईभ्यां णड् ।१।३।१९॥

आभ्यां भवार्थे णड् प्रत्ययः स्यात्। उदीणं। उईणं। पडीणं।

उदीईति—तत्र भवः नाम्नः प्रत्ययः इत्येतेऽनुवर्त्तन्ते। प्रत्ययोऽयं डान्तस्तेन स्वरादित्वाभावेऽपि डिति टेर्लोपः सिध्यति। टान्तस्य शङ्कैव नास्ति टकारोच्चारणस्य वैयर्थ्यापत्तेः। उदीईए भवं इत्यर्थे उदीईशब्दाण्णड्प्रत्यये टिलोपे उदीणं।·········पक्षे उईणं। उदीचीनमित्यर्थः। पडीईए भवं पडीणं। प्रतीचीनमित्यर्थः।

दीवादिभ्य इच्चः ।१।३।१८॥

एभ्यो भवार्थे इच्चप्रत्ययः स्यात्। दीविच्चं।

दीवादिभ्य इति—नाम्नः प्रत्ययः तत्र भवः इत्येतेऽनुवर्त्तन्ते। अदादेरपवादोऽयम्। दीवे भवं दीविच्चं। द्वीपार्थकदीवशब्दाद्भवार्थे इच्चप्रत्ययः।

पाईतो णः ।१।३।१७॥

पाईशब्दाद्भवार्थे णप्रत्ययः स्यात्।

पाईत इति—अनुवृत्तिः पूर्ववत्। अदादिप्रत्ययापवादः।

णे पाईत ईतो दद् वा ।४।२।५९॥

पाईशब्दसम्बन्धिन ईकारस्य दडागमो वा स्याण्णप्रत्यये परे।

पादीणं, पाईणं।

णे इति—पाईशब्दाद् णप्रत्यये दडागमे पादीणं, तदभावे पाईणं।

अति पच्छिमस्य पच्चच्छिमपच्चात्थिमौ ।४।४।८९॥

पच्छिमशब्दस्य पच्चच्छिमपच्चत्थिमावादेशौ भवतोऽति परे ।

पच्चच्छिमं । पच्चत्थिमं ।

अतीति—पच्छिमशब्दस्थानिकौ पच्चच्छिमपच्चत्थिमौ द्वावादेशौ भवतोऽति परे भवार्थके । पच्छिमे भवं इत्यर्थे पच्छिमशब्दादति प्रत्यये पच्चच्छिमादेशे पच्चच्छिमं । पच्चत्थिमादेशे पच्चत्थिमं । पश्चिममित्यर्थः ।

तत्र साधुरेज्जणेयणौ ।१।३।२२॥

सप्तम्यन्तात्साधुरित्यर्थे एज्जण् इयण् प्रत्ययौ स्तः । पाहेज्जं । पाहेयं । सावतेज्जं । सावतेयं । सापतेज्जं । सापतेयं ।

तत्रेति—नाम्नः प्रत्ययः इति पदद्वयमनुवर्त्तते । पहे साहू पाहेज्जं । एज्जण् प्रत्यये वृद्धिः । एयण् प्रत्यये तु पाहेयं । पाथेयमित्यर्थः । सवतिंमि साहू सावतेज्जं । एयण् प्रत्यये तु सावतेयं । स्वापतेयमित्यर्थः । पकारस्य वकाराभावे सापतेज्जमित्यादि ।

पासादिल्लकः शेते ।१।३।२३॥

सप्तम्यन्तात्पासशब्दाच्छेते इत्यर्थे 'इल्लकः' प्रत्ययः स्यात् । पासिल्लओ ।

पासादिति—तत्र नाम्नः प्रत्ययः इत्येतेऽनुवर्त्तन्ते । पासे सयइ पासिल्लओ इत्यत्र पासशब्दादिल्लगप्रत्यये पासिल्लओ । पार्श्विक इत्यर्थः ।

अध्युत्तरपदाददीनौ ।१।४।३२॥

अध्युत्तरपदकाददीनप्रत्ययौ स्तः । परज्झो । पराधीणो ।

अध्युत्तरेति—नाम्नः प्रत्ययः इति पदद्वयस्यानुवृत्तिः । अधिरुत्तरपदं यस्य सोऽध्युत्तरपदस्तस्मादित्यर्थः । परस्स परसिं वा अहि इति विग्रहे षष्ठीसमासे सप्तमीसमासे वा सत्यनेन सूत्रेणातप्रत्यये हकारोत्तरेकारस्य झकारे हकारस्य परसवर्णे परज्झो । ईनप्रत्यये पराधीणो । अत्प्रत्ययस्य डिद्वद्भावाभावान्न टिलोपः । ईनप्रत्ययस्य तद्भावाट्टिलोपः । तत्र बहुलग्रहणात् ।

बहियादिभ्य इरणिमणौ ।१।३।२१॥

एभ्यो भवार्थे इरण् इमण् प्रत्ययौ स्तः ।

बहीति—नाम्नः प्रत्ययः तत्र भव इत्येतेऽनुवर्त्तन्ते । तत्र भव इत्यस्यानुवर्त्तनफलमाह भवार्थ इति ।

इरणिमणोर्बहिया बहः ।४।४।७४॥

बहियाशब्दस्य बहादेशः स्यादिरणिमणप्रत्यययोः । बाहिरं ३ । बाहिमं ३ ।

इरणिमणोरिति—अनेकवर्णत्वात्सर्वादेशः । आदेशेऽकार उच्चारणार्थः । बहि बहिं बहिया वा भवो बाहिरं । बाहिमं । आद्याभ्यामुभयोः प्रत्यययोः परयोष्टिलोपमात्रम् । अन्त्यात्तु बहादेशोऽपि । बाह्यमित्यर्थः ।

मज्झान्मश्च ।१।३।२०॥

मज्झशब्दादुक्तेऽर्थे मप्रत्ययश्चकारादुक्तप्रत्ययाश्च स्युः । मज्झमं, मज्झिमं, मज्झिल्लं ।

मज्झादिति—नाम्नः प्रत्ययः तत्र भवः अदणि० इत्यादयोऽनुवर्त्तन्ते । तथा च सप्तम्यन्तान्मज्झशब्दाद्भव इत्यर्थे मो भवति चकारादुक्तप्रत्यया इत्यर्थस्तत्फलितमाह मज्झशब्दादित्यादि । मज्झे भवं इत्यर्थे मज्झशब्दान्मप्रत्यये मज्झमं । इमप्रत्यये मज्झिमं । इल्लप्रत्यये मज्झिल्लं । मध्यममित्यर्थः ।

इदिणमन्ताश्च तदस्त्यस्यास्मिन् ।१।३।२४॥

प्रथमान्तादस्यास्तीत्यर्थेऽस्मिन्नस्तीत्यर्थे च इद् इण् मन्त प्रत्ययाश्चकारादुक्तप्रत्ययाश्च यथाप्रयोगं स्युः । अगारी । कोडुंबी ।

इदिणमन्ताश्चेति—नाम्नः प्रत्ययः अदणि० इत्येतेऽनुवर्त्तन्ते । इच्च इण् च मन्तश्च इदिणमन्ताः । चकारेणादादय अनुवर्त्तन्ते । अत एवाह चकारादुक्तप्रत्यया इति । स्वेच्छया प्राप्तिमात्रं दृष्ट्वा सर्वत्र न सर्वप्रत्ययाः प्रयोक्तव्या इति दर्शनायाह यथाप्रयोगमिति । अगारो अत्थि जस्स अगारी । अत्रागारशब्दादित् प्रत्ययः । कुडुंबो अत्थि जस्स कोडुंबी । इणप्रत्यये वृद्धिः । कोडुम्बी इत्यस्य कुटुम्बीत्यर्थः ।

आन्मन्तस्य व आदेः ।२।४।७१॥

अकारात्परस्य मन्तप्रत्ययस्यादेर्वकारः स्यात् । वण्णवं, वण्णवन्तो । भगवं, भगवन्तो । आत्किम्, वीइमन्तो । जातिमन्तो । तिल्लिओ । गंठिल्लो । माइल्लो । कलुणो ।

आदिति—वण्णो अत्थि इमस्स वण्णवं, वण्णवन्तो। वण्णशब्दान्मन्त-प्रत्ययेऽनेन मकारस्य वकारे न्तस्य लोपः। अकारात्परस्य मन्तस्यादेर्वकारविधानेन वीइमं, वीइमन्तो। जाती अत्थि इमस्स जातिमं, जातिमन्तो। तिसूलो अत्थि इमस्स तिसूलिओ। त्रिशूलार्थकतिसूलशब्दादिकप्रत्ययः। गंठी अत्थि इमस्स इत्यर्थे ग्रन्थ्यर्थकगंठिशब्दादिल्लप्रत्यये गंठिल्लो। माया अत्थि इमस्स माइल्लो। मायाशब्दादिल्लप्रत्यये टिलोपे यकारस्य लोपे प्रकृतिभावः। कलुणा अत्थि इमस्स कलुणो। कलुणशब्दादति प्रत्यये टिलोपः। वण्णवं=वर्णवान्। भगवं=भगवान्। वीइमन्तो=वीचिमान्। जातिमं=जातिमान्। तिसूलिओ=त्रिशूलिकः। गंठिल्लो=ग्रन्थिमान्। माइल्लो=मायावी। कलुणो=करुणः।

न्त आउसात्।१।३।२५॥

आउसशब्दादुक्तेऽर्थे न्तप्रत्ययो वा स्यात्। आउसो, आउसन्तो।

न्त इति—तदस्त्यस्य नाम्नः प्रत्ययः इति पदत्रयमनुवर्त्तते। आउसो अत्थि इमस्स आउसन्तो। अत्र आउसशब्दाद् न्तप्रत्ययः। तदभावे अति प्रत्यये आउसो। मन्तप्रत्यये आउसमन्तो। आउसो इत्यस्यायुष्मानित्यर्थः।

गोर्मिः।१।३।२६॥

गोशब्दान्मिः प्रत्ययः स्यादुक्तेऽर्थे। गोमी।

गोरिति—नाम्नः प्रत्ययः तदस्त्यस्य इति पदत्रयस्यानुवृत्तिः। अतएवाह उक्तेऽर्थे इति। गावो अत्थि इमस्स गोमी। गोमानित्यर्थः।

मिणः स्त्रियाम्।१।३।२७॥

गोशब्दादुक्तेऽर्थे मिणः प्रत्ययः स्यात् स्त्रियाम्। गोमिणी।

मिण इति—गोः नाम्नः प्रत्ययः तदस्त्यस्य इति पदचतुष्टयस्यानुवृत्तिः। स्त्रियामित्युपादानात्पुंसि गोमिण इति न। गोशब्दाद् इमस्स अत्थीत्यर्थे मिण प्रत्यये ङीप्रत्यये गोमिणी। गोमतीत्यर्थः।

छवेरिये।३।२।३५॥

छविशब्दस्य दीर्घोऽन्तादेशः स्यादियप्रत्यये परे। छवीइए।

छवेरिति—दीर्घ इत्यनुवर्त्तते। टिलोपापवादोऽयम्। तेन कृतेऽपि दीर्घे न टिलोपः। दीर्घविधानसामर्थ्याच्च दीर्घे कृते न पूर्वपरयोर्दीर्घः। छवी अत्थि इमस्स छवीइए। छविमानित्यर्थः।

हासादित्तः ।१।३।२८।

हासशब्दादित्तः प्रत्ययः स्यादुक्तेऽर्थे । हासइत्ता ।

हासादिति—नाम्नः प्रत्ययः तदस्त्यस्य इति पदत्रयमनुवर्त्तते । हासो अत्थि इमस्स हासइत्ता इत्यत्र हासशब्दादित्तप्रत्ययः । हासवन्त इत्यर्थः । जयन्ति हासइत्ता । पण्ह० २।२॥

जसादिभ्यो वा ।२।४।७२॥

जसादिशब्देभ्यः परस्य मन्तप्रत्ययस्यादेर्वकारो वा स्यात् । जसवन्तो, जसमन्तो, जसोमन्तो । आयारवन्तो, आयारमन्तो । णातिवन्तो, णातिमन्तो ।

जसादिभ्य इति—आदेरिति मन्तस्य व इति चानुवर्त्तते । जसो अत्थि इमस्स जसवन्तो । वकाराभावे जसमन्तो । पक्षे ओज्जसादीनामित्यनेनोकारे जसोमन्तो । यशस्वानित्यर्थः । आयारो अत्थि इमस्स आयारवन्तो, यकाराभावे आचारवन्तो, वकाराभावे आचारमन्तो । आचारवानित्यर्थः । णाती अत्थि इमस्स णातिवन्तो । वकाराभावे णातिमन्तो । न्तलोपपक्षे तूदाहरणं स्वयं बोध्यम् । णातिवन्तो इत्यस्य ज्ञातिमान् ।

इति सड्ढायाः ।३।३।११॥

सड्ढाशब्दस्य ह्रस्वोऽन्तादेशो वा स्यादित्प्रत्यये परे । सड्ढई, सड्ढी ।

इतीति—ह्रस्वः इति वेति चानुवर्त्तते । सड्ढा अत्थि इमस्स सड्ढई । अत्र सड्ढाशब्दादित्प्रत्यये टिलोपं बाधित्वा ह्रस्वे सड्ढई । ह्रस्वाभावे टिलोपे सड्ढी । श्रद्धावानित्यर्थः ।

जयादिभ्य इणः ।१।३।२९॥

एभ्य उक्तेऽर्थे इणः प्रत्ययः स्यात् । जइणो । दोसिणो । बरहिणो ।

जयादिभ्य इति—नाम्नः प्रत्ययः तदस्त्यस्य इति पदत्रयमनुवर्त्तते । जयो अत्थि इमस्स जइणो । इणप्रत्यये टिलोपे यकारलोपे प्रकृतिभावः । जयी, इत्यर्थः । दोसो अत्थि इमस्स दोसिणो । दोषीत्यर्थः । बरहो अत्थि इमस्स बरहिणो । बर्ही इत्यर्थः । 'मयूरो बर्हिणो बर्ही' इत्यमरः ।

किमेरिणस्य ।४।१।६॥

किमिशब्दात्परस्येणस्यादेर्लोपः स्यात् । किमिणो ।

किमेरिति—लोपः आदेः इति पदद्वयमनुवर्त्तते। किमी अत्थि इमस्स किमिणो। किमिशब्दादिणप्रत्यये तस्यादेरिकारस्य लोपः। किमिणो इत्यस्य कृमिमानित्यर्थः।

पङ्कादीनां संज्ञायां मन्ते ।३।२।२८॥

पङ्कादिशब्दानां दीर्घोऽन्तादेशः स्यान्मन्तप्रत्यये परे संज्ञायाम्। पङ्कावती।

पङ्कादीनामिति—दीर्घं इत्यनुवर्त्तते। पङ्को अत्थि इमस्स पङ्कावती। पङ्कशब्दान्मन्ते कृते दीर्घे पङ्कावतीति सिद्ध्यति। पङ्किल इत्यर्थः। 'सजम्बाले तु पङ्किल' इत्यमरः। आकृतिगणोऽयम्।

इलो गन्धादिभ्यः ।१।३।३०॥

गन्धादिभ्य इलः प्रत्ययः स्यादुक्तेऽर्थे। गन्धिलो। तुन्दिलो।

इल इति—नाम्नः प्रत्ययः तदस्त्यस्य इत्येतेऽनुवर्त्तन्ते। गन्धो अत्थि इमस्स गन्धिलो। गन्धिल इत्यर्थः।

जडाया उलेलेयालाः ।१।३।३१॥

जडाशब्दादुक्तेऽर्थे उल इल इयाल इत्येते प्रत्ययाः स्युः। जडुलो, जडिलो, जडियालो।

जडाया इति—अनुवृत्तिः पूर्ववत्। उलश्च इलश्च इयालश्चेतीतरेतरयोगद्वन्द्वः। जटार्थकजडाशब्दादुलप्रत्यये जडुलो, इलप्रत्यये जडिलो। इयालप्रत्यये जडियालो। जटिल इत्यर्थः।

रजादिलस्सलौ ।१।३।३२॥

रजशब्दादुक्तेऽर्थे इलस्सलप्रत्ययौ स्तः। रइला, रजस्सला।

रजादिति—अनुवृत्तिः पूर्ववत्। रजाद् इलस्सलौ इति च्छेदः। इलश्च स्सलश्च इलस्सलौ। रजोवाचकरजशब्दादिलप्रत्यये टिलोपे जस्य यकारे लोपे प्रकृतिभावेऽप्प्रत्यये रइला। स्सलप्रत्यये तु रजस्सला। रजस्वलेत्यर्थः।

पम्हादिभ्यो लः ।१।३।३६॥

पम्हादिशब्देभ्य उक्तेऽर्थे लप्रत्ययः स्यात्। पम्हलो। पत्तलो। तणुलो।

पम्हादिभ्य इति—अनुवृत्तिः पूर्ववत्। अत आह उक्तेऽर्थे इति। पम्हं

अत्थि इमस्स पम्हलो । पक्ष्मल इत्यर्थः । पत्तं अत्थि अस्स पत्तलो । पत्रल इत्यर्थः । तणू अत्थि अस्स तणुलो । तनुल इत्यर्थः ।

लस्य क्वचित् ।३।३।२४॥

लप्रत्ययस्य द्वित्वं स्यात् क्वचित् । नियडिल्लो ।

लस्येति—द्विरित्यनुवर्त्तते । लप्रत्ययोऽत्र मन्तार्थक एव ग्राह्यः । क्वचिदित्यनेन यत्र प्रयोगे लद्वित्वं प्रतीयते तत्रैवास्य प्रवृत्तिरिति ध्वनितम् ।

आलुर्दयादिभ्यः ।१।३।२३॥

दयादिशब्देभ्य उक्तेऽर्थे आलुः प्रत्ययः स्यात् । दयालू । वीसरणालू ।

आलुरिति—नाम्नः प्रत्ययः तदस्त्यस्येत्येतेऽनुवर्त्तन्ते । दया अत्थि इमस्स दयालू । दयालुरित्यर्थः । वीसरणं अत्थि इमस्स वीसरणालू । विशरणालुरित्यर्थः ।

उश्च लज्जाया वा ।१।३।२४॥

लज्जाशब्दादुक्तेऽर्थे वा उप्रत्ययः स्यात् । लज्जू, लज्जालू ।

उश्चेति—नाम्नः प्रत्ययः तदस्त्यस्य आलुरिति पदचतुष्टयमनुवर्त्तते । लज्जा अत्थि इमस्स लज्जू । पक्षे आलुप्रत्यये तु लज्जालू । लज्जालुरित्यर्थः ।

जसादिभ्यः सिस्सी च ।१।३।२५॥

जसादिशब्देभ्यः सिस्सिप्रत्ययौ भवतश्चकारादुक्ताः प्रत्ययाश्च स्युः ।

जसादिभ्य इति—अदणि० नाम्नः प्रत्ययः तदस्त्यस्येत्येतेऽनुवर्त्तन्ते । इदादेः प्रत्ययस्योदाहरणं प्राय उक्तम् । प्रकृतप्रत्ययस्य तद् वक्ष्यते ।

जसादीनां सौ ।४।२।२१॥

जसादिशब्दानां मगागमः स्यात्सौ परे । जसंसी, जसस्सी । तेजंसी, तेजस्सी । वच्चंसी, वचस्सी । ओयंसी, ओयस्सी ।

जसादीनामिति—मगित्यनुवर्त्तते । जसशब्दात् सिप्रत्यये मगागमे जसंसी । स्सि प्रत्यये तु जसस्सी । यशस्वीत्यर्थः । तेजो अत्थि इमस्स तेजंसी, तेजस्सी । तेजस्वीत्यर्थः । वच्चो अत्थि इमस्स वच्चंसि, वचस्सी । वर्चस्वीत्यर्थः । ओओ अत्थि इमस्स ओयंसी, ओयस्सी । ओजस्वीत्यर्थः ।

तत्तत्तणाः तस्य भावः ।१।३।३७॥

षष्ठयन्ताद्भाव इत्यर्थे तत्तत्तणप्रत्ययाः स्युः । अंबत्तणं । तीयत्तणं । पहुत्तणं । अंधत्तणं ।

तत्तत्तणा इति—नाम्नः प्रत्यय इत्युभयमनुवर्त्तते । प्रकृतिजन्यबोधे प्रकारीभूतो भाव इत्यभिधीयते । अंबशब्दात् त्तणप्रत्यये अंबत्तणं । आम्रत्वमित्यर्थः । तीयशब्दात्त्तणप्रत्यये तीयत्तणं । तृतीयत्वमित्यर्थः । पहुशब्दात् त्तणप्रत्यये पहुत्तणं । प्रभुत्वमित्यर्थः । अंधशब्दात् त्तणप्रत्यये अंधत्वमित्यर्थः । अत्र त्तणान्तं क्लीबे । तान्तं स्त्रियां त्तान्तं विकल्पेन स्त्रियाम् । तत्तौ स्त्रीप्रत्यय उदाहृतौ । तत्र द्रष्टव्यौ ।

जहातहश्चाति ।२।३।७३॥

जहातहाशब्दस्योपधायाश्चकारो वा स्यादति परे । अहातच्चं । अहातहं ।

जहेति—उपधाया इति वेति चानुवर्त्तते । जहा तहा भावो अहातच्चं अहातहं, जहातच्चं जहातहं । जहातहाशब्दादति कृते उपधायाश्चकारे सति पयात्यादित्वाद् द्वित्वम् । जहातहं इत्यस्य यथातथमित्यर्थः ।

जहातहोऽदियणौ ।१।३।३८॥

जहातहाशब्दाद्भावेऽद् इयण् प्रत्ययौ भवतः ।

जहातह इति—तस्य भावः नाम्नः प्रत्यय इत्येतेऽनुवर्त्तन्ते । जहातहाशब्दोऽव्ययसमुदायः सुप् सुपा इत्यनेन समस्तः । जहातहाभावो अहातहं । जहातहं । अत्प्रत्यये परे टिलोपः ।

जहातहस्तस्येयणि ।३।३।२२॥

जहातहाशब्दसम्बन्धिनस्तकारस्य द्वित्वं वा स्यादियणप्रत्यये परे । आहत्तहियं, आहातहियं, जाहातहियं ।

जहातह इति—द्विरित्यस्य वेत्यस्य चानुवृत्तिः । विच्छेदेन पुनर्जहातहाशब्दपाठः कृतः । जहातहाशब्दादियणप्रत्यये तकारस्य द्वित्वे वृद्धौ संयुक्ते ह्रस्वे आहत्तहियं । एवं जाहत्तहियं । याथातथिकमित्यर्थः ।

इणो जडादिभ्यः ।१।३।४०॥

जडादिशब्देभ्यो भावे इणप्रत्ययो वा स्यात् । जडिणो । णिगिणो । णगिणो । नग्गं । मुंडिणो । संघाडिणो ।

इण इति—नाम्नः प्रत्ययः तस्य भावः इति पदत्रयमनुवर्त्तते। जडस्स भावो जडिणो। जडत्वमित्यर्थः। णिगणगशब्दौ द्वावपि नग्नार्थौ। तस्मादिणप्रत्यये णिगिणो णगिणो। अस्य वैकल्पिकत्वेन पक्षेऽणि कृते णग्गं नग्नत्वमित्यर्थः। मुण्डशब्दादिणप्रत्यये मुंडिणो। मुण्डत्वमित्यर्थः। संघातवाचकसंघाडशब्दादिणप्रत्यये संघाडिणो। संघातत्वमित्यर्थः।

इयण् इस्सरादिभ्यः ।१।३।४१॥

इस्सरादिशब्देभ्यो भावे इयण्प्रत्ययः स्यात्। इस्सरियं। अज्जवियं। सामग्गियं।

इयणिति—पूर्ववदनुवृत्तिः। इस्सरस्स भावो इस्सरियं। ऐश्वर्यम्। उज्जुशब्दादियप्रत्यये अज्जवियं। आर्जवमित्यर्थः। आद्युकारस्याकारोऽन्त्योकारस्यावादेशश्च। अणि तु अज्जवं इत्युक्तम्। समग्गशब्दादियण्प्रत्यये वृद्धौ सामग्गियं। सामग्र्यमित्यर्थः। अज्जवियं इत्यादौ वृद्धावपि संयुक्ते ह्रस्वस्य बाहुलकत्वेनात्र नित्यतया प्रवृत्तौ न वृद्धिश्रवणम्।

अप्पबहोः कश्च ।१।३।३९॥

अप्पबहुशब्दाद्भावे कप्रत्ययश्चकाराद्यथाप्राप्तम्। अप्पाबहुयं। अप्पाबहुगं। अप्पाबहुकं। अप्पाबहुत्तं।

अप्पबहोरिति—तस्य भाव इति अदणि० इति चानुवर्त्तते। अप्पं च बहू च अप्पाबहू। समाहारद्वन्द्वः। उत्तरपदे परे दीर्घः। तस्माद्भावे कप्रत्यये अप्पाबहुयं। अल्पबहुत्वमित्यर्थः। यथाप्राप्तमित्यस्य फलमाह अप्पाबहुत्तं इति।

अप्पाबह्वादिभ्यो भावस्य ।३।४।७२॥

एभ्यः परस्य भावप्रत्ययस्य लोपो वा स्यात्। अप्पाबहुं।

अप्पेति—लोप इति वेति चानुवर्त्तते। भावपदस्य भावार्थके लक्षणया आह भावप्रत्ययस्येति। अप्पाबहुशब्दाद्भावे कादिप्रत्यये लोपे अप्पाबहुं। अल्पबहुत्वमित्यर्थः।

अहिकादिभ्योऽण् ।१।३।४२॥

एभ्यो भावेऽण्प्रत्ययः स्यात्। आहिक्कं।

अहिकेति—तस्य भावः नाम्नः प्रत्ययः इत्येतेषामनुवृत्तिः। अहिकस्स भावो आहिक्कं। आधिक्यमित्यर्थः। पयात्यादित्वादणि द्वित्वम्।

तैलोकादिभ्यः स्वार्थे ।१।३।४४॥

तैलोकादिशब्देभ्यः स्वार्थेऽण् स्यात् । तेलुक्कं, तेलोक्कं । सेन्नं । सान्निद्धं । सामीप्पं । ओवम्मं । दोहग्गं । सोहग्गं ।

तैलोकादिभ्य इति—अण् नाम्नः प्रत्ययः इति पदत्रयमनुवर्त्तते । भाव इत्यस्य निवृत्त्यर्थमाह स्वार्थ इति । तओ लोका तेलुक्कं, तेलोक्कं । तिलोकशब्दात् स्वार्थेऽणि कृते आदिस्वरवृद्धौ संयुक्ते ह्रस्वे तेलुक्कं । ह्रस्वाभावे तेलोक्कं । सेना एव सेन्नं । सन्निधी एव सान्निद्धं । समीपं एव सामीप्पं । उवमा एव ओवम्मं । दुहग्गं एव दोहग्गं । सुहग्गं एव सोहग्गं । सर्वत्र स्वार्थेऽणि कृते पयात्यादीनामिति सूत्रेणोपधाया द्वित्वम् । तेलुक्कं=त्रैलोक्यम । सेन्नं=सैन्यम् । सान्निद्धं=सान्निध्यम् । सामीप्पं=सामीप्यम् । ओवम्मं=औपम्यम् । दोहग्गं=दौर्भाग्यम् । सोहग्गं=सौभाग्यम् ।

आतो जुवाणस्य वस्य द्विर्वाऽणि ।३।३।१७॥

जुवाणशब्दस्यातो ह्रस्वो वस्य तु द्विर्वा स्यादणि । जुव्वणं, जोव्वणं । जोवणं, जोवणगं ।

आत इति—अणि परे उपधाया द्वित्वविधानेनात्राप्राप्त्या पुनर्विधानम् । ह्रस्व इत्यनुवर्त्तते । तस्यात इत्यनेन सम्बन्धः । 'वा' इत्यनेन तु द्विरित्यस्यैव सम्बन्धो न तु 'ह्रस्व' इत्यस्यापि । अत एवाह वस्य द्विर्वेति । जुवाणस्स भावो जुव्वणं इत्यादि । जुवाणशब्दादणि कृते ह्रस्वे द्वित्वे च जुव्वणं इति । जोवणगं इत्यत्र तु अणन्तात्स्वार्थे को बोध्यः । जुव्वणं इत्यादेः यौवनमित्यर्थः ।

दूतादीनाञ्चः ।२।३।७६॥

एषामुपधायाश्चकारो वा स्यादणि परे । दोच्चं ।

दूतादीनामिति—अणि उपधायाः वेति पदत्रयमनुवर्त्तते । दूतस्स भावो दोच्चं, दोत्तं । दूतशब्दादणि कृते उपधायाश्चकारे द्वित्वम् । चकाराभावे तकारस्योपधाभूतस्य द्वित्वम् । आदिस्वरस्य वृद्धिस्तूभयत्र । अयञ्चाकृतिगणः । दोच्चं=दौत्यमित्यर्थः ।

वियावडादियण् वा ।१।३।४३॥

वियावडशब्दाद्भावे इयण् वा स्यात् । वेयावडियं, वेयावच्चं ।

वियावडादिति—नाम्नः प्रत्ययः अण् तस्य भावः इत्येतेऽनुवर्त्तन्ते । व्यावृत्तार्थकवियावडशब्दाद्भावे इयण्प्रत्यये वृद्धौ वेयावडियं । अणि तूपधायाश्चाकारे वेयावच्चं । वैयावृत्यमित्यर्थः ।

थेरादीनां जः ।२।३।७७॥

थेरादीनामुपधाया जकारः स्यादणि परे । थेज्जं । धेज्जं । सहेज्जं ।

थेरादीनामिति—उपधाया इत्यणीति च पदद्वयमनुवर्त्तते । थेरस्स भावो इत्यर्थे थेरशब्दादणि प्रत्यये उपधाया जकारे द्वित्वे थेज्जं । एवं धीरस्स भावो धेज्जं । सहायस्स भावो सहेज्जं ।

अणि कलुणस्यौत् ।३।३।७०॥

कलुणशब्दस्य स्वराणां मध्य आदेः स्वरस्यौकारादेशो वा स्यादणि परे । कोलुण्णं ।

अणीति—स्वराणाम् आदेः स्वरस्य वा इत्येतेषामनुवृत्तिः । कलुण एव कोलुण्णं, कालुण्णं । कलुणशब्दात्स्वार्थेऽणि अकारस्याकारे उपधाया द्वित्वे कोलुण्णं, ओकाराभावे कालुण्णं । कारुण्यमित्यर्थः ।

वच्चादावहिपुरयोरेत् ।४।४।५५॥

अहिपुरशब्दयोरेकारोऽन्तादेशः स्याद्वच्चादौ शब्दे परे । आहेवच्चं । पोरेवच्चं । पोरेकच्चं । पोरेगत्तं ।

वच्चेति—अहिश्च पुरश्चाहिपुरौ तयोः । अहिपतिस्स भावो आहेवच्चं । अहिवतिशब्दादणि कृते पयावत्यादिगणपाठेन टिलोपनिषेधे तकारात्परस्येकारस्य चकारे तकारस्य परसवर्णे वच्चे परेऽनेनाहेरिकारस्यैकारे आहेवच्चं । आधिपत्यमित्यर्थः । पुरवतिस्स भावो पोरेवच्चं । पौरपत्यमित्यर्थः । पोरेकच्चं । अणि परे कडस्योपधायाश्चकारे द्वित्वम् । पौरस्कृत्यमित्यर्थः । पोरेगत्तं इत्यत्र गतशब्दस्योपधाया अणि परे द्वित्वम् । पौरोगत्यमित्यर्थः ।

वा हः सफले फस्य ।४।४।७३॥

सफलशब्दघटकफकारस्य हकारो वा स्यादणि परे । साहल्लं, साफल्लं ।

वेति—अणीत्यनुवर्त्तते । वा ह इति हकारोत्तराकार उच्चारणार्थः । सफले इत्यत्र सप्तम्यर्थो घटकत्वमत एवाह शब्दघटकेति । सफलस्स भावो साहल्लं । अणि परे फकारस्य हकार उपधाया द्वित्वञ्च । पक्षे साफल्लं । साफल्यमित्यर्थः ।

भिगोश्चः शिष्यः ।१।४।५॥

षष्ठयन्ताद् भिगुशब्दाच् च्चप्रत्ययः स्याच्छिष्य इत्यर्थे । भिउच्चो ।

भिगोरिति—नाम्नः प्रत्ययः इत्युभयोरनुवृत्तिः । भिगुणो सिस्सो भिउच्चो । भिगुशब्दाच् च्चप्रत्यये गकारस्य यकारे लोपे भिउच्चो । अपत्येऽणि भागवो । उज्ज्वादित्वादिकारस्याकारः । उकारस्य त्ववादेशः । भिउच्चो इत्यस्य भृगोः शिष्यो भार्गव इत्यर्थः ।

करादियोगे संपद्यकर्त्तर्यत्तादिभ्य ईरभूततद्भावे ।१।४।२३॥

विकारात्मतां प्राप्नुवत्यां प्रकृतौ वर्त्तमानेभ्यो विकारशब्देभ्योऽत्तादिभ्यः स्वार्थे ईः प्रत्ययः स्यात् करादियोगेऽभूततद्भावे गम्यमाने । अत्तीकरेई । ईसरीकरो । गाहीकओ । एगीभूए । दरिद्दीहूय ।

करादियोग इति—नाम्न इति प्रत्यय इति चानुवर्त्तते। सम्पद्यश्चासौ कर्त्ता सम्पद्यकर्त्ता तस्मिन् सम्पद्यकर्त्तरि । तत्फलितमाह विकारात्मतामित्यादि । येन रूपेण प्रागभूतं तेन रूपेण तस्य भावे इत्यभूततद्भावे इत्यस्य फलितोऽर्थः । तथा च तत्रैवायं प्रत्ययो यत्र विकाररूपतामापद्यमानं प्रकृतिरूपमेव विवक्ष्यते। इति निर्गलितोऽर्थः । अत्तशब्दादीप्रत्यये । अत्तीकरेई । आत्मीकरोतीत्यर्थः । ईसरशब्दादीप्रत्यये ईसरीकरो । ईश्वरीकर इत्यर्थः । एवमन्येऽपि । तत्र एगीभूए इत्यस्यैकीभूतः । दरिद्दीहूय इत्यस्य दरिद्रीभूयेत्यर्थो ज्ञेयः ।

मोल्यादिभ्य ईतः ।३।४।५३॥

मोल्यादिशब्देभ्यः परस्येप्रत्ययस्य लोपः स्यात् । मोलिकडो ।

मोल्यादिभ्य इति—लोप इत्यनुवर्त्तते । मोलिरादिर्येषां ते मोल्यादयः । आकृतिगणोऽयम् । मोलिशब्दादीप्रत्यये तस्यानेन सूत्रेण लोपे मोलिकडो । मौलीकृत इत्यर्थः ।

आमादिभ्यः प्राचुर्ये ।१।३।७॥

आमादिशब्देभ्यः प्राचुर्येऽर्थे मयप्रत्ययः स्यात् । आममयं । सरमयं । तिणमयं । आणंदमयं । णाणमयं । वईमयं ।

आमादिभ्य इति—नाम्नः प्रत्ययः मय इति पदत्रयमनुवर्त्तते । आमस्स पाचुरियं आममयं । सरस्स पाचुरियं सरमयं । तिणस्स पाचुरियं तिणमयं । आणंदस्स पाचुरियं आणंदमयं । णाणस्स पाचुरियं णाणमयं । सर्वत्र प्राचुर्येऽर्थे

मयः । आममयं=आम्रमयम् । सरमयं=शरमयम् । तिणमयं=तृणमयम् । आणंदमयं=आनन्दमयम् । णाणमयं=ज्ञानमयम् । वईमयं=वचोमयम् ।

ओद्यादीनां मये ।४।४।८४॥

अयादिशब्दानामोकारोऽन्तादेशः स्यान्मये परे । अयोमयं । वओमयं । जसोमयं ।

ओदिति—अयस्स विकारो अयोमयं । वअस्स पाचुरियं वओमयं । जसस्स पाचुरियं जसोमयं । सर्वत्र मये परे ओकारोन्तादेशः । वओमयं=वचोमयम् । जशोमयं=यशोमयम् ।

सुकुमारस्य सुगमलोऽणि ।३।३।४९॥

अस्याणि परे सुगमलादेशो वा स्यात् । सोगमल्लं, सोगुमारं ।

सुकुमारस्येति—वेत्यनुवर्त्तते । सुकुमारस्स भावो इति विग्रहेऽणि कृतेऽनेन सुगमलादेशे वृद्धौ द्वित्वमुपधायाः । पक्षे सोगुमारं । अस्य गणे पाठाभावान्न द्वित्वम् । सुगमलशब्दस्यैव हि विशिष्य तत्र पाठः । अन्यथासुकुमारशब्दपाठेनैव स्वस्य स्थानिवद्भावेन सुगमलशब्दस्य च ग्रहणसम्भवेन तस्य विशिष्य निर्देशस्य वैयर्थ्यापत्तेः ।

अङ्गादीनां मये ।३।२।५१॥

एषां दीर्घोऽन्तादेशो वा मये परे । अङ्गामयं, अङ्गमयं । रययामयं, रययमयं ।

अङ्गादीनामिति—दीर्घ इत्यस्य वा इत्यस्य च सम्बन्धः । अङ्गस्स विकारो रययस्स विकारो इत्यर्थे मये दीर्घः । अङ्गमयं रजतमयमिति क्रमेणार्थः ।

इङ्गालादिभ्यो भो भवयोगे ।१।४।३४॥

एभ्यो भः प्रत्ययः स्याद्भवधातुयोगे । इङ्गालब्भूया । छारियब्भूया । तत्तकवेल्लकब्भूया ।

इङ्गालादिभ्य इति—सम्पद्यकर्त्तरि इत्यस्याभूततद्भावे इत्यस्य चानुवृत्तिः । तथा च विकारात्मताम् प्राप्नुवत्याम् प्रकृतौ वर्त्तमानेभ्य इङ्गालादिभ्यो भः प्रत्ययः स्यादभूततद्भावे गम्यमाने इत्यर्थो निर्गलितः । प्रत्ययेऽकार उच्चारणार्थः । अतएव परसवर्णेन बकारः । महाविभाषासम्बन्धादिङ्गालीभूयेत्यपि बोध्यम् ।

मणादिभ्य ईतः सुट् ।४।२।९॥

एभ्यः परस्येप्रत्ययस्य सुडागमः स्यात् । मणासीकरेइ ।

मघादिभ्य इति—ईप्रत्ययेनाभूततद्भावार्थक एव गृह्यते । लक्ष्यानुरोधात् । तेन नान्यत्र सुडागमः । विशेषविहितत्वेन पूर्वं सुटि स्वरादित्वाभावाड्डिद्वद्भावाभावेन न टिलोपः ।

कजतैतेभ्यः परिमाणे मन्तावतियौ ।१।४।४६॥

एभ्यः परिमाणेऽर्थे मन्तआवतियप्रत्ययौ स्तः ।

कजतैतेभ्य इति—कश्च जश्च तश्च एतश्चेति द्वन्द्वः । मन्तश्च आवतियश्च मन्तावतियौ ।

कान्मन्तस्यैयाट् ।४।२।६१॥

अस्मात्परस्य मन्तप्रत्ययस्य एयाडागमः स्यात् । केयावं, केयावन्तो । स्त्रियां केयावन्ती । जावं, जावन्तो । तावं, तावन्तो । एयावं, एयावन्तो ।

कादिति—कात् मन्तस्य एयाट् इति पदत्रयम् । कशब्दान्मन्तप्रत्यये एयाडागमे स्वरादित्वाड्डिद्वद्भावेन टिलोपः । मकारस्य वकारः । न्तस्य लोपः । कियान् । कियन्ती । जावन्तः । तावन्तः । एतावन्त इति क्रमेणार्थः ।

एरावतियस्य कात् ।३।२।२१॥

अस्मात्परस्यावतियप्रत्ययस्यादेरेकारः स्यात् । केवतिए । जावतिए । तावतिए । एतावतिए ।

एरिति—आदेरित्यनुवर्त्तते । आवतियस्यादेरनेनैकारे टिलोपः । कात्किम् । जावतिए ।

कात्तिश्च संख्यापरिमाणे ।१।४।३६॥

कशब्दात्तिप्रत्ययश्च स्यात्संख्यापरिमाणेऽर्थे । कइ, कति ।

कादिति—संख्यायाः परिमाणं परिच्छेदः । तस्मिन् कर्त्तव्ये यः प्रश्नस्तद्वाचकात्कशब्दादस्येत्यर्थे तिप्रत्ययो भवतीति निर्गलितम् । चकारान्मन्तावतियौ भवतः । उदाहरणञ्चोक्तम् ।

जतैतेभ्यस्तियत्तिलौ चापि ।१।४।४७॥

एभ्यः परिमाणेऽर्थे । तियत्तिलावपि भवतः । चात्तिश्च ।

जतैतेभ्य इति—जश्च तश्च एतश्चेति द्वन्द्वः । तियश्च त्तिलश्च तियत्तिलौ । अपिकारः समुच्चयार्थः । तेनान्येऽपि परिमाणार्थकाः समुच्चिताः । चकारश्च

तिप्रत्ययस्याग्रेतनस्यानुकर्षणार्थः। अत एवाह चात्तिश्चेति। अनुकृष्टेश्च लक्ष्यानुरोधाद्व्यवस्थितत्वेन नैतशब्दात्तिप्रत्ययः। तादृशलक्ष्यानभिधानात्। एवं तैताभ्यामेव तिलप्रत्ययो न तु जशब्दात्।

जताभ्यां तियस्य ।३।३।४१॥

जताभ्यां परस्य तियस्यादेर्द्वित्वं स्यात्। जत्तिए। तत्तिए। तत्तिलो। जइ, जति। तइ, तति।

जताभ्यामिति—आदेरिति द्विरिति चानुवर्त्तेते। तियप्रत्यये तकारस्य द्वित्वम्। "जस्स जइ इंदियाइं तस्स तइ भणियव्वाइं" भग० ८-१०।

एतस्य वस्तिये ।२।३।६२॥

अस्योपधाया वकारो वा तिये परे। एवइए, एवतिए। पक्षे—

एतस्येति—उपधाया वा इत्यनयोः पदयोरनुवृत्तिः। तियप्रत्यये तकारस्योपधाभूतस्य वकारः। उपधाभूतस्यानेन वकारविधानेन लोपस्य सर्वतो बलवत्त्वेऽपि न पूर्वं लोपः। तथा सति उपधात्वस्यैव नाशापत्तेः। समुदायविशिष्टस्यैवोपधापदार्थत्वात्। वैशिष्ट्यं स्वघटकत्वस्वघटकान्त्यवर्णावधिकपूर्वत्वोभयसम्बन्धेन। अतः पूर्वमेतस्यैव प्रवृत्तेराह पक्षे इति। लोपस्य तु तस्य विधानेऽपि चारितार्थ्यं सम्भवति।

एतस्य तियत्तिलयोः ।३।४।८२॥

एतशब्दान्त्यस्य लोपः स्यात्तियत्तिलपरयोः। इत्तिए, एत्तिए। एत्तिलो।

एतस्येति—लोप इत्यनुवर्त्तते। तियप्रत्ययेऽन्त्यलोपे प्रत्ययतकारस्य द्वित्वे त्रिव्यञ्जनसंयोगात्पूर्वस्य लोपः। येनानाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्य बाधको भवति इति न्यायेन बाध्यबाधकस्थले बाध्यस्य पुनः प्राप्तावपि न प्रवृत्तिर्भवति। अतएव वकारविधिरपि चरितार्थो भवति। अन्यथा वकारकरणेऽनेनान्त्यलोपे त्रिव्यञ्जनसंयोगे वकारस्य लोपे परसवर्णेन तकारे च वकारश्रवणासम्भवेन तद्विधानमेव व्यर्थं स्यात्। मन्मते तु पक्षे प्रवृत्त्या सकलेष्टसिद्धिः। अतएव मूले उक्तं पक्षे इति। वकाराभावे इति तदर्थः। एवञ्च वकारपक्षे नैतस्य प्रवृत्तिर्भवतीति सिद्धम्।

तस्य पूरणे मः ।१।३।४७॥

षष्ठयन्तात्पूरणेऽर्थे मः प्रत्ययः स्यात् । पञ्चमं । सत्तमं । अट्ठमं । नवमं । अट्ठारसमं । वीसइमं ।

तस्येति—पंचण्हं, सत्तण्हं, अट्ठण्हं, नवण्हं, अट्ठारसण्हं, वीसईण्हं पूरणं इत्यर्थे मप्रत्ययः ।

दुतिभ्यां डीयतियतीयच्चणः ।१।३।४८॥

आभ्यां षष्ठयन्ताभ्यां पूरणेऽर्थे डीयतियतीयच्चण् प्रत्ययाः स्युः ।

दुतिभ्यामिति—तस्य पूरणे इत्यनुवर्त्तते । डीयश्च तियश्च तीयश्च च्चण् चेति द्वन्द्वः ।

डीयतियतीयेषु दोर्बिः ।४।४।८७॥

दुशब्दस्य ब्यादेशः स्याड्डीयतियतीयेषु परेषु । बीयं । बिइयं, बितियं । बितीयं ।

डीयतियेति—दोः बिः इति भिन्नं पदम् । डीयप्रत्यये बि इत्यादेशे टिलोपः । बिइयं इत्यत्र तकारस्य यकारे लोपः ।

दोस्तियतीययोर्ज्जः ।२।३।७४॥

दुशब्दात्परयोरनयोरुपधाया ज्ञादेशो वा स्यात् । बितिज्जं । पक्षे रूपमुक्तम् । दोच्चं ।

दोरिति—वापदोपधापदयोः सम्बन्धः । आदेशे अकार उच्चारणार्थः । आदेशश्च जद्वयघटितः । उपधाया ज्जकारे संयुक्ते ह्रस्वदीर्घघटिते । पक्षे बितियं । बितीयं च्चण् प्रत्यये वृद्धौ दोच्चं । यद्यप्येकेनापि सम्भवति बितिज्जं । तथापि विनिगमनाविरहादुभयोरुपादानम् । द्वितीयमर्थः ।

तेश्च्चणि चात् ।४।४।८८॥

तिशब्दस्याकारान्तादेशः स्याद् च्चणिडीयतियतीयेषु च । तीयं । तइयं, तईयं, तच्चं ।

तेरिति—तेः, च्चणि, च, अत्, इति चत्वारि पदानि । डीयतियतीयेषु इत्यनुवर्त्तते । डीयप्रत्यये परेऽदादेशो विधीयतां मा वा विधीयतां टिलोपेन समानमेव रूपम् । अतएव रूपस्यैक्यं तस्मिन्परे । एकदेशानुवृत्तेः काचित्कतया ज्ञापकसाध्यतया च समुदायस्यैवानुवृत्तेरनेन तस्मिन्नपि विधीयते तदादेशः । एतेन डीयेऽदादेशो विफल इति प्रत्युक्तम् । च्चणि परे वृद्धावपि संयुक्ते बाहुलकान्नित्यं ह्रस्वो भवति ।

चतोस्त्थः ।१।३।५०॥

चतुशब्दात्पूरणेऽर्थे त्थः प्रत्ययः स्यात् । चउत्थं, चतुत्थं ।

चतोरिति—तस्य पूरण इत्यनुवर्त्तते । चउण्हं पूरणं चउत्थं । चतुशब्दात् त्थप्रत्ययः । तकारस्य यकारे लोपः । तदभावे चतुत्थं । तस्येत्यत्र वचनमविवक्षितम् । चतुर्थमिति तदर्थः ।

ट्ठश्छात् ।१।३।४९॥

छशब्दात्पूरणेऽर्थे ट्ठप्रत्ययः स्यात् । छट्ठं ।

ट्ठ इति—अनुवृत्तिस्तु पूर्ववत् । छण्हं पूरणं छट्ठं । छशब्दादुक्तेऽर्थे ट्ठप्रत्ययः । षष्ठमित्यर्थः ।

संखेज्जात्तितिमौ ।१।३।५१॥

अस्मात्पूरणेऽर्थे तितिमौ प्रत्ययौ भवतः । संखिज्जई, संखेज्जई । संखिज्जइमं, संखेज्जइमं ।

संखेज्जादिति—तस्य पूरण इत्यनुवर्त्तते । प्रत्यये तकारोच्चारणं तस्य स्थाने यकारं विधाय लोपेन सन्धिं निवारयितुम् । उद्वृत्तस्वरस्य सन्धेरभावात् । एतेन प्रयोगे तकारश्रुतेरभावेन प्रत्यये तकारोच्चारणं व्यर्थम् । सन्धिस्तु संहिताया अविवक्षयाऽपि सुसाध्येति परास्तम् । एकपदे संहिताया नित्यत्वात् । अत एवोक्तम्—'संहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयोः । नित्या समासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते ॥' इति । प्रयोगे तकारयकारयोरश्रुतिस्तु नित्ययकारलोपाभ्याम् ।

द्वयोरेकस्य निर्द्धारणे कान्नैकेभ्यस्तरः ।१।४।४४॥

एभ्यो द्वयोरेकस्य निर्द्धारणे गम्यमाने तरः प्रत्ययः स्यात् । इमेसिं कतरो साहू । अन्नयरो । एकतरो ।

द्वयोरिति—निर्द्धारणं गुणेन क्रियया संज्ञया च भवति । गुणस्योदाहरणं मूल एवोक्तम् । क्रियाया उदाहरणम् इमेसिं कतरो अज्झावणे । अन्नयरो । एकतरो । संज्ञाया उदाहरणम्—इमेसिं कतरो देवदत्तो । अन्नयरो । एकतरो ।

बहूनां तमः ।१।४।४५॥

कान्नैकेभ्यो बहूनामेकस्य निर्द्धारणे तमः स्यात् । इमेषु कतमो प्पियो । अन्नतमो । एकतमो ।

बहूनामिति—एकस्य निर्द्धारणे कान्नैकेभ्य इति पदत्रयमनुवर्त्तते। अत्रापि पूर्ववत् क्रियासंज्ञयोरुदाहरणं योजनीयम्। गुणस्य तु मूल एवोक्तम्। बहूनामेकस्य निर्द्धारणेऽपि तरो भवति। द्वयोरित्युपादानं प्रायोऽभिप्रायम्। तथा च इमेसु कतरो पुज्जो इत्यपि साध्वेव।

कुंभादिभ्यः प्रमाणे कः ।१।४।३७॥

प्रमाणे वर्त्तमानेभ्यः कुंभादिभ्योऽस्येति निर्दिष्टे प्रमेयेऽर्थे कः प्रत्ययः स्यात्। कुंभगं, कुंभकं।

कुंभादिभ्य इति—तदस्येत्यनुवर्त्तते। प्रमाणं यदि च्छेदकमात्रम्। प्रमीयतेऽनेनेति विग्रहात्। कुंभो नाम धान्यमापनाय परिमाणविशेषः। कुंभो पमाणं जस्स तं कुंभगं। कप्रत्यये कस्य गः।

कमादिभ्यः सोः ।१।४।३८॥

एभ्यः स्वार्थे सोप्रत्ययो वा स्यात्। कमसो। पगामसो। एगंतसो।

कमादिभ्य इति—अनिर्दिष्टार्थत्वात्स्वार्थे इति लभ्यते। कमेण=कमसो। तृतीयान्तात्सोप्रत्ययः। क्रमश इत्यर्थः। पगामं=पगामसो। एगंतं=एगंतसो।

बह्वल्पार्थात्कारकात् ।१।४।३९॥

बह्वर्थकाल्पार्थकात्कारकात्स्वार्थे सोप्रत्ययो वा। बहुसो, बहूणि। अप्पसो, अप्पाणि। कुंभकसो, कुंभकाणि।

बह्वल्पार्थादिति—द्वन्द्वान्ते द्वन्द्वादौ यच्छ्रूयते तल्लभते प्रत्येकं सम्बन्धमिति न्यायेनार्थशब्दस्य बहौ अल्पे चान्वयेन बह्वर्थकाल्पार्थकादिति लभ्यते। कारकात्किम्। दोण्हं सामी इति विग्रहे दुसो सामीति माभूत्। बहुसो बहूणि वा ददासि। अत्र बहुशब्दाद्द्वितीयान्तात्सोप्रत्ययः। कुंभकाणीत्यत्र प्रमाणे कप्रत्ययोत्तरं सोप्रत्ययः। कुंभपरिमितं धान्यं ददातीत्यर्थः।

एकादिभ्यो वीप्सायाम् ।१।४।४०॥

एभ्यः कारकेभ्यः सोप्रत्ययो वा स्याद्वीप्सायाम्। एगसो। दुसो। एगं एगं। दो दो।

एकादिभ्य इति—अनुवर्त्तमानं कारकादिति पदं विशेष्यानुरोधाद्बहुवचनान्ततया विपरिणमते। सोप्रत्ययेन वीप्साया उक्तत्वेन न तत्र द्विर्वचनम्।

उक्तार्थानामप्रयोगात्। तदभावे वीप्सायां द्विर्वचनम्। अतएवाह एगं एगं। वीप्सा च व्याप्तुमिच्छा। व्याप्तिप्रतिपिपादयिषा। सा च प्रयोक्तुर्धर्मः। शाब्दबोधविषयस्तु व्याप्तिरेव। तथाच व्याप्तौ प्रत्ययः फलितः। व्याप्तिः कात्स्न्र्यम्।

एक्कात्सिस्सिमौ काले च ।१।४।४१॥

एक्कशब्दाद्वीप्सायां चात् कालेपि सिस्सिम्प्रत्ययौ स्तश्चकारात्सोः। एक्कसि। एक्कस्सिं। एक्कसो।

एक्कादिति—वीप्सायाम् इत्यस्यानुवृत्तिः। चकारात्सोः समुच्चयः। सिश्च स्सिश्च सिस्सिमौ। एकशोऽर्थः। तदभावे एकं एकं। वीप्सायां द्विर्वचनम्। काले सप्तम्यन्तादेक्कशब्दात् सिस्सिम्प्रत्यये एक्कसि, एक्कस्सिम्। एकदेत्यर्थः।

संख्यायाः क्रियाप्रकारे धा ।१।४।४३॥

क्रियायाः प्रकारे वर्त्तमानात्संख्यावाचकात्स्वार्थे धाप्रत्ययः स्यात्। एकहा, एकधा। दुहा, दुधा।

संख्याया इति—ननु क्रियायाः प्रकारे वर्त्तमानसंख्यावाचकादेव प्रत्ययस्य विधाने नवहा भत्ती बहुहा गुणो इत्यादिप्रयोगाणां का गतिरिति चेत्सत्यम्। उवदिस्सइ भवईत्यादिक्रियाया अध्याहारेण तत्र निर्वाहसम्भवात्। स च प्रकारो भेदः सादृश्यञ्च। तथा चैकप्रकारकमिति बोधः। प्रकाररूपार्थद्योतको धाप्रत्ययः।

संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने क्खुत्तोः ।१।४।२८॥

संख्यावाचकेभ्यः क्रियाया जन्मगणनायां वर्त्तमानेभ्यः स्वार्थे क्खुत्तोप्रत्ययः स्यात्। दुक्खुत्तो। तिक्खुत्तो।

संख्याया इति—अभ्यावृत्तिर्जन्म। अतएवाह जन्मगणनायामिति। दुशब्दात् क्खुत्तोप्रत्यये दुक्खुत्तो। गच्छईत्यस्य द्विवारं गच्छतीत्यर्थः। एवमन्येऽपि।

अणंतादिभ्यः क्खुत्तोः ।४।१।४॥

एभ्यः परस्य क्खुत्तोरादेर्लोपो वा स्यात्। अणंतखुत्तो। अणंतक्खुत्तो।

अणंतादिभ्य इति—आदेर्लोपो वेति सम्बध्यते। अणंतशब्दात्क्खुत्तोप्रत्ययेऽनेन सूत्रेण प्रत्ययककारलोपेऽणंतखुत्तो।

अनुकम्पादौ कः ।१।४।४२॥

नाम्नोऽनुकम्पादावर्थे कः प्रत्ययः स्यात् । जीवितयं । सरीरयं । अस्सओ ।

अनुकम्पादाविति—अनुकम्पादिशब्दस्तद्विशिष्टपरः । तथाचानुकम्पितादौ प्रत्ययः सिद्धः। जीवितयं जीवितकम् । अनुकम्पितं जीवितमिति तदर्थः। जीवितं जीवनम् । सरीरयं शरीरकम् । अनुकम्पितं शरीरमित्यर्थः। अस्सओ । अश्वकः । अश्व इव प्रतिकृतिरर्थः । तृणचर्मकाष्ठादिनिर्मितं प्रतिमापरपर्यायं वस्तु प्रतिकृतिः । कुस्सिओ अस्सो अस्सओ इत्याद्यपि बोध्यमेवमेव । जीवितादिशब्दो जीवितादावेव वर्त्तते । कप्रत्ययस्यानुकम्पितादिरर्थ इति नायं स्वार्थिक इति । अन्ये तु जीवितादय एव शब्दा अनुकम्पितादौ वर्त्तन्ते । प्रत्ययस्तु तेषामौपचारिकत्वस्य बोधक इति स्वार्थिक एव ।

सर्वनाम्नः पञ्चम्यास्तोः ।१।४।११॥

पञ्चम्यन्तेभ्यः सर्वनामभ्यस्तोप्रत्ययो वा । सव्वओ । जतो । ततो ।

सर्वनाम्न इति—प्रत्ययग्रहणे तदन्ता ग्राह्या इति पञ्चमीरूपप्रत्ययग्रहणे तदन्तानां ग्रहणात् पञ्चम्यन्तेभ्य इति लभ्यते । सव्वाओ इति पञ्चम्यन्तात्तोप्रत्ययः । महाविभाषासम्बन्धात्पक्षे वाक्यमपि तेन सव्वाओ इत्यपि । सर्वत इत्यर्थः ।

उत्कस्य तोत्थयोः ।४।४।६७॥

अस्योकारोऽन्तादेशो वा तोत्थप्रत्यययोः परयोः । कुतो, कतो । कुत्थ, कत्थ ।

उत्कस्येति—वेत्यनुवर्त्तते । षष्ठीनिर्दिष्टत्वादन्त्यस्य स्वरस्य भवति । काओ इति पञ्चम्यास्तोप्रत्ययः । तस्मिन्नुकारादेशः । वक्ष्यमाणत्थप्रत्यये उकारादेशे कुत्थ । तदभावे कत्थ । कुत इत्यर्थः ।

एतस्य तवि ।४।४।८१॥

एतशब्दस्यासादेशः स्यात्तोप्रत्यये परे । अतो ।

एतस्येति—अस् इत्यनुवर्तते । सित्त्वात्सर्वादेशः । एताओ इति पञ्चम्यन्तात्तोप्रत्ययः । तस्मिन्नसादेशः । सित्त्वात्कृत्स्नस्थाने ।

इसिमस्य तोण्हिंदाणिंहहंतरेषु ।४।४।७८॥

इमशब्दस्येसादेशः स्यात्तोण्हिंदाणिंहहंतरप्रत्ययेषु परेषु । इतो ।

इसिमस्येति—इस् इमस्येति पदद्वयम् । तोश्च ण्हिश्च दाणिश्च हश्च हश्च तरश्चेति द्वन्द्वः । इमाओ इति पञ्चम्यन्तात्तोप्रत्यये इसादेशः ।

इमजतकेभ्यस्तोर्वा ।३।३।३०॥

एभ्यस्तोप्रत्ययस्यादेर्द्वित्वं वा स्यात् । इत्तो । जत्तो, जतो । कत्तो, कतो ।

इमजेति—आदेरिति द्विरिति पदद्वयमनुवर्त्तते । तोप्रत्ययेऽनेन तकारस्य द्वित्वम् ।

अम्वापिजताभ्याम् ।१।४।१२॥

आभ्यां पञ्चम्यन्ताभ्याममम्प्रत्ययोऽपि स्यात् । जं । तं ।

अम्वेति—पञ्चम्या इत्यनुवर्त्तते । अपिशब्दाद्यथाप्राप्तम् । जशब्दात् अमि टिलोपेऽनुस्वारः ।

जपकामाभ्यामाएश्च ।१।४।१३॥

पञ्चम्यन्ताभ्यामाभ्यामाएप्रत्ययश्च स्यात् । जाए । पगामाए ।

जपकामाभ्यामिति—जश्च पकामश्चेति द्वन्द्वः । जाओ इति पञ्चम्यन्तादाए-प्रत्ययः । यतः । पगामाए इत्यस्य प्रकामत इत्यर्थः । चकाराद्यथोक्ताः प्रत्यया भवन्ति ।

ण्हश्च जात् ।१।४।१४॥

पञ्चम्यन्ताज्जशब्दाद् ण्हम्प्रत्ययश्च स्यात् । जण्हं ।

ण्हमिति—पञ्चम्या इत्यनुवर्त्तते । जाओ इति पञ्चम्यन्तात् ण्हमि प्रत्ययेऽ-नुस्वारः । यस्मादित्यर्थः ।

तादादोतयश्च ।१।४।१५॥

तशब्दात्पञ्चम्यन्ताद् आत् ओ ते आए इत्येते प्रत्ययाश्च स्युः । ता । तो । तते । तए । ताए ।

तशब्दादिति—अनुवृत्त्या पञ्चम्यन्तादिति लभ्यते । आच्च ओश्च तेश्चेति द्वन्द्वः । आएरिति सम्बध्यते । आप्रत्यये दीर्घः । ओप्रत्यये वृद्धिः । टिलोपो वोभयत्र । तकारस्य यकारे लोपे तए । आएप्रत्यये टिलोपः ।

जादिभ्यः सप्तम्यास्त्थः ।१।४।१८॥

सप्तम्यन्तेभ्यो जादिभ्यस्त्थप्रत्ययः स्यात् । जत्थ । तत्थ । कुत्थ । कत्थ । एगत्थ । इयरत्थ ।

सप्तम्या इति—त्थप्रत्यये उकारान्तादेशे कुत्थ । तदभावे कत्थ । कस्मिन्नित्यर्थः । एवमन्येऽपि । ज, सव्व, त, क, एत, एग, अन्त इयर एते जादयः ।

एश्च त्थे ।४।४।८२॥

एतशब्दस्य एस् अस् आदेशौ स्तस्त्थे परे । एत्थ । अत्थ ।

एसिति—एतस्य अस् इति लभ्यतेऽनुवृत्त्या । त्थप्रत्यये असादेशे अत्थ । एसादेशे एत्थ । संयुक्ते ह्रस्वे तु इत्थ ।

एकात् त्थस्य त्तः ।४।४।६८॥

एकशब्दात्परस्य त्थप्रत्ययस्य त्तादेशो वा स्यात् । एगत्त ।

एकादिति—वेत्यनुवर्त्तते । अनेकवर्णत्वात्सर्वादेशः । एकशब्दात् त्थप्रत्यये तस्य त्तादेशे ककारस्य गकारे एगत्त । एकत्रेत्यर्थः ।

काद्धीहहिंण्हवश्च ।१।४।१९॥

सप्तम्यन्तात्कशब्दाद् हि इह हिं ण्हु प्रत्ययाश्च स्युः । कहि । किह । कहिं । कण्हु ।

कादिति—सप्तम्या इत्यनुवर्त्तते । कात् हीहहिंण्हव इति भिन्नं पदम् । हिश्च इहश्च हिश्च ण्हुश्चेति द्वन्द्वः । किह इत्यत्र टिलोपः ।

हहमौ चेमात् ।१।४।२०॥

इमात् सप्तम्यन्ताद् हहमौ प्रत्ययौ स्तः । इह । इहं ।

हहमाविति—सप्तम्या इत्यनुवृत्त्या लभ्यते । हप्रत्यये इसिमस्येत्यनेनेसादेशः । अनुस्वारे इहं ।

कम्मादिभ्यश्च ।१।४।१६॥

कम्मादिभ्यः सर्वविभक्तिकेभ्यस्तोप्रत्ययः स्यात् । कम्मओ । पिट्ठओ । अत्थओ । धम्मओ । दव्वओ ।

कम्मादिभ्य इति—सुबन्तादेव तद्धितस्य विधानेनात्र विशेषविभक्त्युपादानाभावेन सार्वविभक्तिकत्वं लब्धम् । कर्मतः । पृष्ठतः । अर्थतः । धर्मतः । द्रव्यत इति क्रमेणार्थः ।

तवि दुहः ।२।३।७॥

तोप्रत्यये परे दुहाशब्दस्य ह्रस्वो वा । दुहा=दुहओ, दुहाओ ।

तवीति—वा ह्रस्व इति चानुवृत्त्या लभ्यते। हाप्रत्ययान्तात्स्वार्थे तोप्रत्यये वा ह्रस्वः।

सव्वैकान्नकजतेभ्यः काले दा ।१।४।२२॥

सप्तम्यन्तेभ्यः कालार्थेभ्यः स्वार्थे दाप्रत्ययः स्यात्।

सव्वैकेति—सप्तम्या इत्यनुवर्त्तते। कालार्थेभ्य इति तु सव्वत्थ देसे इत्यादौ प्रत्ययवारणाय। वर्त्तमानेभ्य इत्यध्याह्रियते। अतएव काले इत्यत्र कारकविभक्तिर्ज्ञायते। अन्यथा क्रियान्वयित्वाभावेन सा न स्यात्। तथाच काले वर्त्तमानेभ्य इति योजनालभ्यफलितार्थमाह कालार्थेभ्य इति।

सव्वस्य सो दे ।४।४।६९॥

सव्वशब्दस्य सादेशो वा दाप्रत्यये परे। सदा। सव्वदा। एकदा। अन्नदा। कदा। जदा। तदा।

सव्वस्येति—वेत्यनुवर्त्तते। अनेकवर्णत्वात्सर्वादेशः। सव्वस्सिं काले सदा। दाप्रत्यये सादेशः। एकस्सिं काले एकदा। अन्नस्सिं काले अन्नदा। कस्सिं काले कदा। जस्सिं काले जदा। तस्सिं काले तदा।

ण्हिं हुणादाणिम इमात् ।१।४।२३॥

इमशब्दात्काले वर्त्तमानात्सप्तम्यन्ताद् ण्हिं हुणा दाणिम् प्रत्ययाः भवन्ति।

ण्हिमिति—काले सप्तम्या इति चानुवर्त्तते। ण्हिश्च हुणाश्च दाणिश्च इति द्वन्द्वः।

इयो ण्हिमि वा ।४।४।७९॥

इमशब्दस्येयादेशो वा ण्हिमि परे। इयण्हिं, इण्हिं।

इय इति—इमस्य इत्यनुवृत्त्या लभ्यते। अनेकवर्णत्वात्सर्वादेशः। इमशब्दात् ण्हिम्प्रत्यये इयादेशे इयण्हिं। पक्षे इसिमस्य तोण्हिमित्यादिसूत्रेणेसादेशः।

हुणेऽस् ।४।४।८०॥

इमशब्दस्यासादेशः स्याद् हुणाप्रत्यये परे। अहुणा।

हुण इति—इमस्येति सम्बध्यते। इमस्सिं काले अहुणा। हुणा प्रत्ययेऽसादेशः।

इमस्य दाणिमि सर्वस्य ।३।४।७१॥

अस्य कृत्स्नस्य लोपो वा दाणिमि परे। दाणिं, इयाणिं, इदाणिं।

इमस्येति—षष्ठीनिर्दिष्टत्वादन्त्यस्य प्राप्तौ तद्वारणाय सूत्रे सर्वस्येति पदोपादानम्। अनुवर्त्तते च लोप इति पदं वापदञ्च। इमस्सिं काले दाणिं। प्रत्यये परे इमस्य सर्वस्य लोपः। दकारस्य यकारे इयाणिं।

आहेहिंहिहियमश्च कजतेभ्यः ।१।४।२४॥

काले वर्त्तमानेभ्यः सप्तम्यन्तेभ्य एभ्य आहे हिं हि हियम् प्रत्ययाश्च स्युः। काहे। कहिं। कहि। कहियं। जाहे। जहिं। जहि। जहियं। ताहे। तहिं। तहि। तहियं।

आहे इति—आहेश्च हिश्च हिश्च हियञ्चेति द्वन्द्वः। सप्तम्याः काले इत्यनुवर्त्तते। चकारो दासमुच्चयार्थः। कस्सिं काले काहे।

तादतिश्च ।१।४।२५॥

काले वर्त्तमानात्तशब्दात्स्वार्थेऽतिप्रत्ययोऽपि स्यात्। तइ।

तादिति—अनुवृत्त्या काले इति लभ्यते। सप्तम्या इत्यपि बोध्यम्। अति प्रत्यये टिलोपः। तकारस्य यकारे लोपः। उद्वृत्तस्वरत्वान्न सन्धिः।

तण्यांक् ।४।२।६०॥

तइशब्दस्य यागागमो वा स्यात्। तइया, तइ।

तण्रिति—तइ इति पूर्वदिशा संसाध्य यागागमे किस्वादन्त्यावयवे तइया। तदा इत्यर्थः। वा इत्यनुवर्त्तते।

वा दस्तः क्वचित् ।३।३।६९॥

दाप्रत्ययस्यादेस्तकारो वा क्वचित्। सता, सदा। कता, कदा।

वा दस्त इति—आदेरित्यनुवर्त्तते। क्वचिदित्युक्त्या तकारघटितस्य काचित्कत्वं बोध्यते।

बहोस्तोत्तौ ।१।४।२१॥

बहुशब्दात् तोत्तौ प्रत्ययौ वा स्तः। बहुतो, बहुत्त।

बहोरिति—पञ्चम्यन्तसप्तम्यन्ताभ्यामेव बहुशब्दाभ्यामनेनापि भवतस्तोत्तौ।

पर्यभिभ्याञ्च ।१।४।१७॥

परिअभिशब्दाभ्यां तोप्रत्ययः स्यात्। परितो। अभितो।

पर्यभिभ्यामिति—सर्ववाचकात्परिशब्दादुभयवाचकादभिशब्दात्तो प्रत्ययो भवति । परितो इत्यस्य सर्वत इत्यर्थः । अभितो इत्यस्य उभयत इत्यर्थः । तो इत्यनुवर्त्तते ।

कादावतियस्यैवाश्चिरे ।४।४।८६॥

कशब्दात्परस्यावतियस्यैवादेशश्चिरे परे । केवच्चिरं, केवचिरं ।

कादिति—अनेकवर्णत्वात्सर्वादेशः । एवादेशे टिलोपे कायादित्वाच्चकारस्य द्वित्वे केवच्चिरं । कियच्चिरमित्यर्थः ।

इणमादीनामेवे दीर्घो वा ।२।३।७९॥

एषामुपधाया दीर्घो वा स्यादेवे परे । इणामेव । जामेव । तामेव । जेणामेव । तेणामेव । खिप्पामेव । एवामेव ।

इणमादीनामिति—उपधाया इत्यनुवर्त्तते । इणम् इत्यादिपदम् । इणमेव इत्यत्रोपधाया दीर्घे इणामेव ।

इति तद्धितप्रकरणम् ।

इति श्रीलोङ्कागच्छान्तर्गतलिम्बडीसम्प्रदायतिलकायमानपूज्यपाद-
श्रीगुलाबचन्द्रजित्स्वामिशिष्य-मुनिरत्नचन्द्रविरचि-
तायां स्वोपज्ञायामर्थप्रकाशिकाभिधायां
जैनसिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां पूर्वार्द्धं
समाप्तम् ।

श्रीः

जैनसिद्धान्तकौमुदी

उत्तरार्द्धम् ।

अथ आख्यातप्रकरणे प्रथमो गणः ।

क्रियायामच्छादयो धातवः ।१।१।२९॥

क्रियावाचिनोऽच्छादयो धातुसंज्ञाः स्युः ।

क्रियायामिति—वर्त्तमाना इत्यध्याह्रियते । अतएव सप्तमी संगच्छते । इतरथा क्रियान्वयित्वाभावेन कारकत्वाभावात् सा न स्यात् । तत्फलितमाह क्रियावाचिन इति । क्रिया नाम व्यापारसन्तानः । यथा पच्धातोरधिश्रयणमारभ्याधःश्रयणपर्यन्तव्यापारसन्तानः क्रिया अर्थः । अत एवोक्तम्—'गुणभूतैरवयवैः समूहः क्रमजन्मनाम् । बुद्धया प्रकल्पिताभेदः क्रियेति व्यपदिश्यते ॥' इति । अस्यार्थः—क्रमजन्मनां व्यापाराणां समूहं प्रति गुणभूतैरवयवैर्युक्तः संकलनात्मिकयैकत्वसमुदायबुद्धया प्रकल्पिताभेदरूपः समूहः क्रियेति व्यवह्रियते । समुदायगतैकत्वमादायैव 'एका क्रिये'ति व्यवहारः । क्रमेण जायमानानां क्षणनश्वराणां व्यापाराणां वस्तुभूतसमुदायाभावात् बुद्धया इत्युक्तम् । एकैकव्यापारेऽपि समूहरूपारोपादधिश्रयणकालेऽपि पचतीति व्यवहारः । अतएवोक्तम्—'एकदेशे समूहे वा व्यापाराणां पचादयः । स्वभावतः प्रवर्त्तन्ते तुल्यरूपं समाश्रिताः ॥' इति । अतएव चोक्तम्—'यावत् सिद्धमसिद्धं वा साध्यत्वेनाभिधीयते । आश्रितक्रमरूपत्वात्सा क्रियेत्यभिधीयते ॥' इति । सिद्धं=भूतं विद्यमानध्वंसप्रतियोगि । असिद्धं=भूतभिन्नं वर्त्तमानं वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगि च । यावत्=सर्वं व्यापारवृन्दं साध्यत्वप्रकारेण अभिधीयते सा अभिधीयमाना क्रियेति कथ्यते । आश्रितं क्रमरूपं येन तत्त्वादित्यर्थः । साध्यत्वञ्च क्रियान्तराकाङ्क्षानुत्थापकता-

वच्छेदकरूपवत्त्वम् । एतादृशी क्रिया त्याद्यन्तपदैरभिधीयते । पच इ इत्याद्युक्तौ क्रियान्तराकाङ्क्षाया अदर्शनात् । कृदन्तैस्तथा नाभिधीयते पाक इत्युक्तौ क्रियान्तराकाङ्क्षाया दर्शनात् । तथा च क्रियान्तराकाङ्क्षोत्थापकतावच्छेदकत्वं सिद्धव्यापारत्वमिति फलितम् । एवञ्च क्रियावाचकत्वे सति अच्छादिगणपठितत्वं धातुत्वमिति सिद्धम् । क्रियायामिति किम् । अच्छादिगणपठितसमानानुपूर्वीकस्य नाम्नो धातुसंज्ञा माभूत् । अच्छादय इति किम् । क्रियावाचकस्य पुढो इत्याद्यव्ययस्य धातुसंज्ञा माभूत् ।

धातोः ।२।१।१॥

आपादसमाप्तेरधिकारोऽयम् ।

आपादसमाप्तेरित्यस्य—पादसमाप्तिपर्यन्तमित्यर्थः ।

त्यादयः कर्मणि च सकर्मकेभ्यो भावे चाकर्मकेभ्यः ।२।२।२५॥

त्यादयः प्रत्ययाः सकर्मकेभ्यो धातुभ्यः कर्त्तरि कर्मणि च स्युरकर्मकेभ्यो भावे कर्त्तरि च ।

त्यादय इति—कर्त्तरीति चादनुवर्त्तते । कर्त्तृत्वं कर्मत्वञ्च कारके प्रदर्शितम् । सकर्मकेभ्य इति—सकर्मकत्वञ्च स्वार्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचकत्वम् । अकर्मकत्वञ्च स्वार्थफलसमानाधिकरणव्यापारवाचकत्वम् । उक्तञ्च वैयाकरणभूषणे “फलव्यापारयोरेकनिष्ठतायामकर्मकः । धातुस्तयोर्धर्मिभेदे सकर्मक उदाहृतः ॥” इति । अस्यार्थः–फलव्यापारयोः एकनिष्ठतायाम्=एकमात्रनिष्ठतायां भिन्नाधिकरणावृत्तितायां सत्यामकर्मकः । एतेन गम्धातोरकर्मकतापत्तिः फलव्यापारयोरेकत्राधिकरणे सत्त्वात् संयोगस्योभयनिष्ठत्वादिति परास्तम् । गम्धात्वर्थसंयोगव्यापारयोरेकमात्रवृत्तित्वाभावात् । एकमात्रनिष्ठत्वञ्च तद्व्यक्तिभिन्नानिष्ठत्वे सति तद्व्यक्तिनिष्ठत्वम् । भिन्नाधिकरणवृत्तित्वाभाववत्त्वमिति यावत् । संयोगस्य व्यापाराधिकरणवृत्तित्वेऽपि व्यापारानधिकरणग्रामवृत्तित्वेनोक्तलक्षणानाक्रान्तत्वाभावान्न दोषः । तथाच फलसमानाधिकरणमात्रव्यापारवाचकत्वमकर्मकस्य लक्षणं फलति । पच्धात्वर्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचकत्वस्य अस् धातोरपि सत्त्वेन सकर्मकत्वापत्तिरतः **स्वार्थेति** लक्षणे प्रदत्तम् । लक्ष्यत्वेनाभिमतं स्वपदेन ग्राह्यम् । तथाचोदासीनधात्वर्थफलमादाय दत्तस्य दोषस्योपरितनस्य नावकाशः । ननु फलत्वं हि साक्षात्प्रयोजनत्वं तच्चान्येच्छानधीनेच्छाविषयत्वम् । तत्तु तृप्तिप्रभृतेरेव नतु विक्लित्तिप्रभृतेः । विक्लित्तीच्छायास्तृप्तीच्छाधीनत्वात् ।

तृप्तीच्छायास्तु अन्येच्छानधीनत्वेनान्येच्छानधीनेच्छाविषयत्वात् । पाकादेस्तु अन्येच्छाधीनेच्छाविषयत्वात्मकगौणप्रयोजनत्वात्तथा च विक्लित्त्यादेः कथं फलत्वव्यवहार इति चेन्न धात्वर्थजन्यत्वे सति कर्त्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारताश्रयत्वरूपशास्त्रीयफलत्वस्य तत्रानपायात् । गामं गच्छइ देवदत्तो इति वाक्याद् देवदत्तरूपाश्रयवृत्तिर्ग्रामाभिन्नाश्रयवृत्तिसंयोगानुकूलो व्यापार इति बोधोदयेन संयोगे धात्वर्थव्यापारजन्यत्वस्य व्यापारत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितानुकूलत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारत्वस्य च सत्त्वात् । कर्त्ता धात्वर्थव्यापाराश्रयः । कर्म धात्वर्थफलाश्रयः । तत्राश्रयांशे एव कर्त्तृकर्मप्रत्यययोः शक्तिर्नतु फलव्यापारविशिष्टे तयोर्धातुलभ्यत्वेनानन्यलभ्यत्वाभावात् । अनन्यलभ्यो हि शब्दार्थ इति न्यायेनानन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वात् । तेन न व्यापारादेर्द्विधाभानम् ।

भावः क्रिया सा च धातुत्वेन सकलधातुवाच्या भावार्थप्रत्ययेनानूद्यते । अतएव क्रियाया द्विधाभानम् । कर्त्तृकर्मवाचिन एव त्यादेरम्हतुम्हशब्दाभ्यामेकार्थवाचकत्वादिरूपं सामानाधिकरण्यम् । अतएव तत्रैव पुरुषवचनव्यवस्था भवति । भाववाचिनस्तु अम्हतुम्हशब्दाभ्यां तादृशसामानाधिकरण्याभावान्मध्यमोत्तमपुरुषाप्राप्त्या भावेत्यादिप्रत्यये कृते सति प्रथमपुरुष एव । तत्राप्येकवचनमेव न बहुवचनम् । त्यादिवाच्यभावनाया असत्त्वरूपत्वेन बहुत्वाप्रतीतेः । अतएव "असत्त्वभूतो भावश्च तिङ्पदैरभिधीयते" इति संगच्छते । तिङ्पदन्तु गच्छतीत्यादि साधकानां प्रत्ययानामुपलक्षणम् । असत्त्वरूपत्वन्तु क्रियान्तराकाङ्क्षानुत्थापकतावच्छेदकधर्मवत्त्वम् । क्रियान्तराकाङ्क्षोत्थापकतावच्छेदकधर्मवत्त्वं सत्त्वरूपत्वम् । अतएव भावे कृत्प्रत्यये सति सर्ववचनं भवति । भावार्थकृदन्तप्रयोगे सति क्रियान्तराकाङ्क्षोदयेन सत्त्वभूतत्वात् । भावार्थकत्यादिप्रत्यये तु क्रियान्तराकाङ्क्षानुदयेनासत्त्वरूपत्वम् । सत्त्वरूपोपादान एव संख्या प्रतीयते नत्वसत्त्वरूपोपादाने इत्यत्र प्रतीतिरेव मुख्यं मानम् । एकवचनन्तु सामान्यत एव विधीयते नत्वेकत्वविवक्षायामेव एकवचनमिति सामान्यसूत्रकरणात् । बहुवचनन्तु बहुत्वविवक्षायामेव बहुत्वे बहुवचनमिति सूत्रकरणात् । तथा च बहुत्वाविवक्षायां बहुवचनस्याप्राप्तिः स्फुटैव । भावे कर्मणि च प्रत्यये सति कर्त्तुरनुक्तत्वात्तृतीया भवति कर्मणः प्रथमा । उक्तार्थस्य नामार्थान्तर्गतत्वात्, कर्त्तरि प्रत्यये सति कर्तुरुक्तत्वात्ततः प्रथमा । कर्मणो द्वितीया । कर्त्तृप्रत्यये संख्यायाः कर्त्तरि कर्मप्रत्यये तु तस्याः कर्मणि समन्वयः । कालस्य तु व्यापारे न फले न वा कर्त्तरि कर्मणि वा । तथा सति व्यापारविगमे फलसत्त्वे पचइ इति स्यात् । भूतकालिकः प्रयोगश्च न स्यात् ।

फलस्य विद्यमानत्वात्। कर्त्रादावन्वयेऽपि तथा दोषः स्यात्। कर्त्रादौ सत्त्वे भविष्यत्कालिकः प्रयोगश्च न स्यात्। कर्त्रादेर्विद्यमानत्वात्। मन्मते तु व्यापारसत्त्वे वर्त्तमानकालिकः। व्यापारविगमे भूतकालिकः। व्यापारे भाविनि भविष्यत्कालिकः प्रयोगो भवति। कारकस्य नामार्थेऽभेदान्वयः। कर्तृप्रत्यये व्यापारमुख्यविशेष्यको बोधः। कर्मणि फलमुख्यविशेष्यकः। अतएवोक्तं क्रियाप्रधानमाख्यातं सत्त्वप्रधानानि नामानीति। न चात्र क्रियार्थो व्यापारस्तथा च व्यापारमुख्यविशेष्यक एव बोध उचित उभयत्रेति वाच्यम्। क्रियत इति क्रियेति कर्मसाधनेन फलार्थकत्वस्यापि सम्भवात्।

आज्ञायां भविष्यति वर्त्तमाने च तिन्तिसिहमिमवः ।२।१।२॥

धातोर्वर्त्तमाने आज्ञायां भविष्यति च तिन्तिसिहमिमो एते षट् प्रत्यया भवन्ति।

आज्ञायामिति—अग्रेऽनुवृत्तयेऽसमासनिर्देशः। आज्ञा नाम वक्त्रनुमतत्वे सति कर्त्तुरनिष्टहेतुत्वम्। यथा कारागारं गच्छेत्यादौ त्वत्कर्तृकं राजानुमतस्वानिष्टहेतुः कारागारगमनमिति बोधे कारागारगमनं कर्तुरनिष्टम्। वक्तुरभिप्रेतञ्च। सैवाज्ञा मित्राद्युदीरितवाक्यस्थले वक्त्रभिप्रेतत्वे सति कर्तुरिष्टहेतुत्वस्वरूपा भवति। या अनुज्ञाशब्देनोच्यते। एवं वक्त्रादिभेदेनाज्ञास्वरूपमपि परिवर्त्तनीयम्। भविष्यत्त्वञ्च वर्त्तमानो यः प्रागभावस्तत्प्रतियोगित्वम्। वर्त्तमानत्वं धातुविशिष्टत्वं वैशिष्ट्यञ्च स्वप्रयोगाधिकरणत्वस्ववाच्ययावद्व्यापारप्रतियोगिकप्रागभावकूटानधिकरणत्वस्ववाच्ययावद्व्यापारप्रतियोगिकध्वंसकूटानधिकरणत्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन।

त्यादिषु द्वौ द्वौ प्रथममध्यमोत्तमौ ।१।१।३१॥

एषु द्वौ द्वौ प्रत्ययौ क्रमशः प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञौ स्तः।

त्यादिष्विति—तिन्तिसिहमिमोषु क्रमशः क्रमेण संज्ञानां त्रित्वेऽपि अभेदानुरोधात्समानवचनत्वम्। तत्र तिन्तिप्रत्ययौ प्रथमसंज्ञौ। सिहप्रत्ययौ मध्यमसंज्ञौ। मिमोप्रत्ययौ उत्तमसंज्ञौ। घटकत्वं सप्तम्यर्थः। तथा च त्यादिघटकौ द्वौ द्वौ संज्ञिनस्त्रयः संज्ञाश्च तिस्र इत्यतः क्रमश इत्युक्तम्।

अम्हे प्रयुज्यमानेऽपि समानाधिकरणे उत्तमः ।२।१।३६॥

त्यादिवाच्यकारकवाचिनि अम्हशब्दे प्रयुज्यमानेऽप्रयुज्यमाने चोत्तमः स्यात्।

अम्हे इति—समानाधिकरणे इत्यतः पूर्वं त्यादिभिरिति शेषः। तथाच त्यादिभिः समानाधिकरणेऽम्हशब्दे इत्यर्थः। त्यादिसमानाधिकरणत्वं त्यादि-

वाच्यकारकवाचकत्वमेव । त्यादिवाच्यकारकवाचकाम्हादिशब्दाः प्रयुज्यन्तां मा वा प्रयुज्यन्ताम् । सर्वथोत्तममध्यमौ भातः । अतएवाह प्रयुज्यमानेऽपीति । अपिनाऽप्रयुज्यमाने इति संगृह्यते । अतएव तुमं यासि, यासि इत्युभयं साधीयः । उदाहरणं यथा अहं भवामि इत्यादौ मिवाच्यकर्तृकारकवाचकाम्हशब्दस्य प्रयुज्यमानत्वेनोत्तमः । अप्रयुज्यमानस्य भवामि इत्युदाहरणम् ।

तुम्हे मध्यमः ।२।१।३७॥

तथाभूते तुम्हशब्दे मध्यमः स्यात् ।

तुम्ह इति—तथाभूते—त्यादिप्रत्ययवाच्यकारकवाचिनि, प्रयुज्यमानेऽप्रयुज्यमाने चेत्यर्थः । यथा तुमं भवसि इत्यादौ सिवाच्यकर्तृकारकवाचितुम्हशब्दस्य प्रयुज्यमानतया मध्यमः । अप्रयुज्यमानस्य भवसि इत्युदाहरणम् ।

शेषे प्रथमः ।२।१।३८॥

उक्तविषयादन्यत्र प्रथमः स्यात् ।

शेषे इति—उक्तादन्यः शेषः । उक्तश्च मध्यमोत्तमयोर्विषयः । ततोऽन्यत्र प्रथमपुरुषलाभान्मध्यमोत्तमयोरविषये प्रथमः स्यादिति लब्धम् । तदेवाह—उक्तेत्यादि । यथा स भव इ इत्यादौ मध्यमोत्तमप्रसङ्गाभावात्प्रथमपुरुषः । अत्र तिवाच्यकारकवाची नाम्हतुम्हशब्दः किन्तु तशब्दः । तथा चाम्हतुम्हशब्दादन्यत्र सर्वत्र प्रथमपुरुष एवेति सिध्यति ।

एकवचनबहुवचने क्रमशः ।१।१।३२॥

त्यादिषु लब्धप्रथमादिसंज्ञकाः प्रत्येकं क्रमेणैकवचनबहुवचनसंज्ञाः स्युः ।

अच्छ् उपवेशने ।१।

एकवचनेति—क्रमशः क्रमेण । तेन लब्धप्रथमादिसंज्ञकयोस्तिन्तीत्यादिकयोर्द्वयोः पूर्वस्यैकवचनं नाम । उत्तरस्य बहुवचनं नाम सिध्यति । अत्र नास्ति परस्मैपदात्मनेपदविभागः । अतस्तदर्थं नाकारि प्रयत्नः । अत्र द्विवचनं नास्तीत्युक्तमेव तेन संज्ञाद्वयमेव विहितम् । उपवेशने—उपवेशनं नाम पार्ष्ण्युपस्थादिसंयोगानुकूलो व्यापारविशेषः । पार्ष्णिश्च गुल्फयोरधःप्रदेशः ।

आ आज्ञाप्रवर्तनावर्तमानेषु ।२।१।७६॥

धातोरस् प्रत्ययः स्यादाज्ञाप्रवर्त्तनावर्त्तमानेषु परेषु ।

आ इति—असितिशब्दस्य प्रथमैकवचने रूपम्। प्रत्ययः धातोरित्यनुवर्तते। अर्थविशेषनिर्देशाभावात् स्वार्थिकोऽयम्प्रत्ययः ।

अच्छादेरसस्तेरेः ।३।१।६६॥

एभ्यः परस्मादसः परस्य तिप्रत्ययस्यैकारो वा स्यात् । अच्छते, अच्छइ । अच्छंति । अच्छसि । असः किम् । वरेइ ।

अच्छादेरिति—वा इत्यनुवृत्त्या लभ्यते। अनेन विधीयमान एकारः अन्त्यस्य षष्ठ्या इति परिभाषयाऽन्त्यस्य भवति। अच्छ्धातोस्तिप्रत्यये मध्ये असि प्रत्यये इकारस्यैकारे अच्छते । एकाराभावे अच्छइ । तकारस्य यकारे लोपः । यकारादेशस्य वैकल्पिकत्वान्न सर्वत्र सः । तेन तकारोऽपि श्रूयते । अच्छ्, अत्थ्, अरिह्, इस्, ईह्, उस्, एस्, कंख्, कंडूय्, कुव्व्, कम्, खुद्द्, खुप्प्, गरह्, गस्, चर्, छिंद्, जंप्, जुज्ज्, डंस्, डह्, तण्, तितिक्ख्, तूस्, दल्, दव्, दिप्प्, दिस्, दुय्, देव्, देह्, हव्, ढंस्, नंद्, नस्स्, पज्ज्, पास्, पुच्छ्, भास्, भुंज्, मंथ्, मन्न्, मर्, रक्ख्, रम्, राज्, रूस्, लह्, लिंप्, लेह्, वंद्, वड्ढ्, वर्, वस्, विगिंच्, विंद्, वुच्च्, वोल्, सदद्, सम्, सय्, सर्, सास्, सुस्सूस्, सेव्, सेह्, स्सर्, हा, हो, एतेऽच्छादयः ।

अस एर्वाहेऽच्छादेः ।३।१।४३॥

अच्छादेः परस्यास एकारो वा हे परे । अच्छेह, अच्छह ।

अस इति—आज्ञावर्त्तमानयोरुभयोरादेशो भवति सामान्यात् । हप्रत्यये मध्येऽसि कृते तस्यैकारो भवति विकल्पेन ।

हिमिमोष्वतः ।३।२।३९॥

एषु परेषु अदन्तस्य दीर्घः स्यात् । अच्छामि । अच्छामो ।

हिमिमोष्विति—तदन्तविधिनाऽदन्तस्येति लाभः । अच्छ्धातोर्मिप्रत्यये मध्येऽसि प्रत्ययेऽनेन दीर्घः । स चानुवर्त्तते ।

एकवचनम्	बहुवचनम्
प्र०—सो अच्छइ	ते अच्छंति
म०—तुमं अच्छसि	तुम्हे अच्छह
उ०—अहं अच्छामि	अम्हे अच्छामो

कृतव्यवस्थयोरेकवचनबहुवचनयोस्तादृशानां प्रथममध्यमोत्तमपुरुषाणामुदाहरणानि प्राह सो अच्छइ इत्यादिना । द्विवचनाभावान्न तदुदाहरणम् । द्वयोः कथं बहुवचनं प्रयुज्येतेति नाशङ्केत । एकभिन्नस्यैव हि बहुत्वात् । अयञ्च धातुरकर्मकः । अच्छइ इत्युक्तौ कहिं इत्यधिकरणस्याकाङ्क्षोदयेऽपि कमिति कर्मण आकाङ्क्षाविरहात् । अतएव 'लज्जासत्तास्थितिजागरणं वृद्धिक्षयभयजीवितमरणम् । शयनक्रीडारुचिदीप्त्यर्थं धातुगणं तमकर्मकमाहुः॥' इति न परिगणनं किन्तूदाहरणमात्रमिति सिद्धम् । अन्यथाऽच्छादेरसङ्ग्रहापत्तेः ।

प्रवर्त्तनायामेदज्जौ ।२।१।१२॥

प्रवर्त्तनायामर्थे धातोरेत्एज्जश्च प्रत्ययौ भवतः ।

प्रवर्त्तनायामिति–प्रवर्त्तयतीति प्रवर्त्तना । ण्यन्ताद्युच् । प्रवृत्तिप्रयोजिकेत्यर्थः। सा च इष्टसाधनत्वमेव । तद् विज्ञायैव सर्वत्र प्रवृत्तेः । तथा च प्रवृत्तिजनकज्ञानीयप्रकारतापर्याप्त्यधिकरणमेव प्रवर्तना । यतो हि भोजनं मदिष्टसाधनमिति मत्युत्तरमेव प्रवृत्तिः । तत्र विज्ञाने भोजनत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितप्रकारतापर्याप्त्यधिकरणमिष्टसाधनत्वम् ।

ननु इदं मत्कृतिसाध्यमिति ज्ञानस्यापि प्रवृत्तिजनकता आवश्यकी । अतएव काञ्चनमयसुमेरुगिरिशिखराहरणे इष्टसाधनत्वसद्भावेऽपि न प्रवृत्तिः, कृत्यसाध्यत्वात् । एवञ्च प्रवर्त्तनापदभाक् कृतिसाध्यत्वमपीति चेन्न कृतिसाध्यताज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वसद्भावेऽपि लोकसिद्धस्य तस्य लाभाय विधेः कृतिसाध्यत्वार्थकत्वानौचित्यात् । लोकसिद्धञ्चेत्थं मादृशोऽयं स्थूलकायप्रबलबलो भोजनं विदधाति ततश्चास्माकमपि भोजनं कृतिसाध्यमिति । एवञ्च लोकालोकितकृतिसाध्यतापरिज्ञानाय न विधिवाक्यस्यावश्यकतेति सिद्धम् । नन्वेवमपि बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वमावश्यकम् । अतएव न प्रवर्त्तन्तेऽगम्यागमन आस्तिकाः । अन्यथा तत्रापि मनोभवेन पावकेन सन्तप्तशरीराज्ञानलवदुर्विदग्धमानसा मूढाः कथङ्कारं न प्रवर्त्तेरन् । तत्रापि सन्तापशान्तिस्वरूपेष्टसाधनत्वसद्भावात् । कृतिसाध्यताज्ञानस्य तु लोकसिद्धत्वात् । मन्मते चागम्यागमने नरकसाधनत्वेन बलवदनिष्टाजनकत्वज्ञानाभावान्न प्रवृत्तिरिति चेन्न । सर्वत्र कारणभावं भजता द्वेषाभावेनैवान्यथासिद्धत्वात् । प्रवृत्तिमात्रं प्रति द्वेषाभावस्य कारणत्वात् । अगम्यागमने प्रवृत्तिस्तु न । तत्र अगम्यागमनं नरकसाधनमिति द्विष्टसाधनताज्ञानेन द्वेषोदयेन द्वेषाभावस्यासत्त्वात् । किञ्च बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानस्य प्रवृत्तिकारणत्व आस्तिककामुकस्यागम्यागमनं नरकसाधनमिति

द्विष्टसाधनताज्ञानवतोऽपि उत्कटेच्छया प्रवृत्तिप्रतिबन्धकद्वेषानुदयेन प्रवृत्तिसाधकस्य द्वेषाभावस्य सद्भावेन जायमानायाः प्रवृत्तेरगम्यागमने तव मतेऽनुपपत्तिः स्यात्। बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानस्यासत्त्वात्। आस्तिकत्वेन विपरीतज्ञानस्यैव सद्भावात्। तथाचेष्टसाधनत्वमेव प्रवर्त्तनेति सिद्धम्। उक्तञ्च—'पुंसां नेष्टाभ्युपायत्वात् क्रियास्वन्यः प्रवर्त्तकः। प्रवृत्तिहेतुं धर्मञ्च प्रवदन्ति प्रवर्त्तनाम्॥' इति।

एज्जस्य ।३।२।५८॥

अस्य दीर्घो वा स्यात्। अच्छे। अच्छिज्जा, अच्छेज्जा। अच्छिज्ज, अच्छेज्ज। बहुवचनेऽप्येवमेव।

एज्जस्येति—वा दीर्घ इत्यनुवर्त्तते। स चान्त्यस्य षष्ठ्या इत्यन्त्यस्य जायते। अच्छ्धातोः प्रवर्त्तनायामेति प्रत्यये मध्येऽसि वृद्धौ अच्छे। एज्ज प्रत्यये तस्य दीर्घे मध्येऽसि संयुक्ते ह्रस्वे अच्छिज्जा। ह्रस्वाभावे अच्छेज्जा। पक्षे दीर्घाभावे अच्छिज्ज, अच्छेज्जेति रूपद्वयम्। विशेषविहितत्वादेज्जस्य दीर्घे कृते वृद्धिः। बहुवचनेऽपीत्यस्य प्रथमपुरुषबहुवचनेऽपीत्यर्थो बोध्यः। मध्यमोत्तमयोर्बहुवचनस्याग्रे वक्ष्यमाणत्वात्। व्यवस्थितविभाषेयम्। तेन प्रत्यये परे सति नित्यमेव दीर्घः। अतएवाच्छिज्जसीति न भवति।

एज्जात्सिहमिमवो वा ।२।१।३४॥

प्रवर्त्तनार्थकैज्जप्रत्ययान्तात्सिहमिमोप्रत्यया वा स्युः। अच्छिज्जासि, अच्छेज्जासि, अच्छिज्जा, अच्छेज्जा। अच्छिज्जाह, अच्छेज्जाह, अच्छिज्जा, अच्छेज्जा। अच्छिज्जामि, अच्छेज्जामि, अच्छिज्जा, अच्छेज्जा। अच्छिज्जामो, अच्छेज्जामो, अच्छिज्जा, अच्छेज्जा। अच्छे ॥४॥

एज्जादिति—एज्जप्रत्ययोऽत्र प्रवर्त्तनार्थ एव गृह्यते व्याख्यानात्। तेन कृदेज्जप्रत्ययान्नामी भवन्ति। अतएवाह प्रवर्त्तनेति। केवलप्रत्ययप्रयोगाभावेनाह एज्जप्रत्ययान्तादिति शब्दस्वरूपविशेष्यमादाय विशेषणेन तदन्तविधिः। न धातुर्विशेष्यः। तदन्तस्य धातुत्वाभावात्। अतएव सामान्येन सिद्धया विशेषतः सूत्रं विहितम्। अच्छ्धातोरेज्जप्रत्यये मध्येऽसि वृद्धौ तदन्तात्सिप्रत्यये एज्जस्येति दीर्घे संयुक्ते ह्रस्वे अच्छिज्जासि। अत्र विशेषस्तूक्त एव बोध्यः। संयुक्तपरकह्रस्वप्रत्ययदीर्घविकल्पात्प्रत्येकं सप्त रूपाणि भवन्ति। मूले दीर्घाभावपक्षीयरूपाण्यनुक्तान्यूह्यानि। मध्यमोत्तमयोरेकवचनबहुवचनभेदेनाच्छे इति चत्वारि रूपाणि भवन्ति। अतएव मूले चतुःसंख्या समुदीरिता। मिमोपरयोः 'एज्जस्येति'

'हिमिमोष्वत' इति वा सूत्रेण दीर्घः। केनापि दीर्घकरणे विरोधाभावात्। लक्ष्यानुपपत्त्यभावाच्च।

तिन्त्योरुः सेर्हिः ।३।१।४८॥

आज्ञार्थे तिन्तिप्रत्यययोरुकारोऽन्तादेशः स्यात् सेर्हिश्च। अच्छउ। अच्छन्तु।

तिन्त्योरिति—आज्ञायामित्यनुवर्त्तते। वर्त्तमानयोरिति शेषः। अतएव कारकविभक्तिरुदपद्यत। अन्यथा क्रियायोगाभावात्सा कथमुत्पद्येत। षष्ठीनिर्दिष्ट-त्वादन्त्यस्य स्थाने उकारः। अच्छ्धातोस्तिप्रत्यये मध्येऽसि अनेनेकारस्योकारे तकारस्य यकारे लोपे प्रकृतिभावे च 'अच्छउ' बहुवचने 'अच्छन्तु'।

हेः ।३।४।६२॥

अतः परस्य हेर्लोपो वा स्यात्। अच्छ, अच्छाहि। अच्छेह, अच्छह। अच्छामि। अच्छामो।

हेरिति—अतो लोपो वेति पदत्रयं लभ्यतेऽनुवृत्त्या। अतः किम्। करेहि। अच्छ्धातोराज्ञायां सिप्रत्यये मध्येऽसि सेर्ह्यादेशे लोपे तत्परत्वाभावान्न दीर्घः। सर्वविधिभ्यो लोपविधिर्बलीय नसति प्रतिबन्धे इति पूर्वं लोप एव। पक्षे हिमिमोष्वत इति इति दीर्घः। अच्छेहेत्यत्र "अस एर्वाहे" इति सूत्रेणैकारः।

भविष्यति स्सह्यौ त्यादिषु ।२।१।५॥

भविष्यदर्थे विद्यमानाद्धातोः स्सहिप्रत्ययौ भवतस्त्यादिप्रत्यये परे।

भविष्यतीति—विद्यमानादिति शेषः। धातोः प्रत्यय इत्यनुवर्तते। भवि-ष्यत्वञ्च वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वम्। तद्द्योतकौ हिस्सहिप्रत्ययौ विकरण-रूपौ। विकरणत्वं तु प्रकृतिप्रत्ययोभयमध्यपतितत्वे सति प्रत्ययत्वम्। अत्राद्यत-नानद्यतनभेदेन भविष्यत्कालस्य भेदो नास्ति। एवमेव तद्भेदेन परोक्षत्वभेदेन च भूतकालस्यापि भेदो नास्ति। अतएवैकैक एव प्रयोगो दर्शितः।

स्सादीनामिद् ।४।२।२५॥

स्सादीनामिडागमः स्यात्। अच्छिस्सइ। अच्छिस्संति। अच्छिस्ससि। अच्छिस्सह।

स्सादीनामिति—अयमागमो हि टित्त्वादाद्यवयवः। अत्र स्सादिपदेन

स्स, हि, त्ता, त्त, ए, त्था, ऊण, उम्, मोण् एते गृह्यन्ते । अच्छ्धातोर्भविष्यति तिप्रत्यये मध्ये स्सप्रत्यये इडागमे अच्छिस्सइ । एवमग्रेऽपि ।

अच्छादिभ्यः सस्सस्य मेरम् ।३।१।५९॥

एभ्यः परस्य स्सप्रत्ययसहितस्य मिप्रत्ययस्यामादेशो वा । अच्छं । पक्षे

अच्छादिभ्य इति—स्सेन सह सस्सस्तस्य । अनेकवर्णत्वात्सर्वादेशः । बहुलग्रहणाद्वेति लभ्यते । स्सप्रत्ययसहितस्यादेशे तत्स्थानापन्नस्तद्धर्मं लभत इति न्यायेन स्थानीभूतसमुदायवृत्तिधर्मानयनमेव सम्भवति नतु स्सत्वं प्रत्येकवृत्ति । तेन नेटः सम्भावना । मकारस्यानुस्वारः ।

अच्छादिभ्यः स्सात् ।३।४।६५॥

अच्छादिभ्यः परस्मात्स्सप्रत्ययात्परस्य मिप्रत्ययस्यान्त्यलोपो वा स्यात् । अच्छिस्सं, अच्छिस्सामि । अच्छिस्सामो । अच्छिहिति । अच्छिहिन्ति । अच्छिहिसि । अच्छिहिह ।

अच्छादिभ्य इति—मेः लोपः वा इत्यनुवर्त्तते । मिप्रत्ययस्येकारस्य लोपेऽनुस्वारः । तथा सति दीर्घस्तु न शङ्क्यः । मिपरत्वाभावात् । एकदेशविकृतमनन्यवदिति न्यायस्य तु न प्राप्तिः । अर्द्धाधिकविकारसद्भावात्, अर्द्धविकारेऽर्द्धाधिकविकारे तन्न्यायाप्रवृत्तेः । लोपाभावे मिपरे दीर्घः । हिप्रत्ययस्योदाहरणमाह अच्छिहितीत्यादि । विकल्पस्तु बहुलग्रहणाल्लभ्यते । अच्छ्, गच्छ्, अहिइ, चर्, वर्, लुंच्, ढक्क्, पुच्छ्, रूव्, लज्ज्, भव्, अहियास्, दाव्, गाह्, पज्ज्, कर्, वच्च्, निवार्, साह् इत्यच्छादिराकृतिगणः ।

मादौ हेरः ।३।१।५५॥

धातोः परस्य हेरकारोऽन्तादेशः स्यान्मकारादौ प्रत्यये परे । अच्छिहामि । अच्छिहामो ।

मादाविति—धातोरित्यनुवर्तते । अन्त्यस्य षष्ठ्या इत्यनेनान्तादेशः । मकार आदिर्यस्य स मादिस्तस्मिन् योग्यत्वादन्यपदार्थः प्रत्यय एव । तस्मिन् परे हिकारो विकरण एव सम्भवति । अतएवोदाहृतम्—अच्छिहामीति । हकारोत्तरेकारस्याकारे कृतेऽदन्तत्वाद्दीर्घः ।

इंसुर्भूते ।२।१।१७॥

भूतेऽर्थे धातोरिंसुप्रत्ययः स्यात् । अच्छिसु ६ ।

इंसुरिति—भूतत्वञ्च विद्यमानध्वंसप्रतियोगित्वं तच्चाद्यतनानद्यतनसाधारणम् । सामान्येन विधानाद्वचनद्वये पुरुषत्रये चैवमेव रूपम् । 'अंच्छिसु' इति ।

अंछ् आकर्षणे ।२। अंछइ । अट्, अट्ट, अड् भ्रमणे ।५। अटइ । अटंति । अट्टइ । अट्टंति । अडइ । अडामि । अडिंसु । अण्, णम् श्वसने ।७। अणइ । अणन्ति । आणमइ । आणमंति । पाणमइ । अप्पण्, अप्पिण् । अर्पणे ।९। अप्पणइ । अप्पणामि । पच्चप्पिणइ । अप्पाह् सन्देशकथने ।१०। अप्पाहइ । अय् गतौ ।११। अयइ ।

भ्रमणे—भ्रमणं गतिविशेषः । यदुक्तं मुक्तावल्याम् 'भ्रमणं रेचनं स्यन्दनोर्ध्वज्वलनमेव च । तिर्यग्गमनमप्यत्र, गमनादेव लभ्यत ॥' इति । प्राणने—प्राणनं श्वासाद्यनुकूलव्यापारः । श्वसितीति सर्वलोकप्रसिद्धेः । अण् प्राणने इत्यनेन नार्थः प्रस्फुटति । अर्थनिर्देशस्यापि विक्रियमाणधातुनैव कृतत्वात् । अतः प्रसिद्धार्थकशब्दनिर्देशः कृतः । तथा च प्राणनं श्वसनमभिन्नार्थकम् । स च व्यापारो जीवनयोनियत्नः । यत्नश्च त्रिविधः । प्रवृत्तिनिवृत्तिजीवनयोनिभेदात् । नम्धातुश्च प्राणनार्थः आकारोपसर्गं प्रायो न विजहाति । तेन तद्विशिष्टमेवोदाजहार आणमइ इति । अर्पणञ्च दानमेव । स्थलविशेषेऽधीनीकरणस्वरूपं भवति चेद्भवतु नाम दाधातोरपि रजकाय वस्त्रं ददातीत्यादौ तथाऽर्थदर्शनात् । धातूनामनेकार्थत्वात् । अर्थनिर्देशस्तूपलक्षणम् । सन्देशकथने—सन्देशो वार्त्ता । अतएवाकर्मकः । अप्पाहइ इत्युक्तौ सन्देशं कथयतीति वृत्ते बोधे सति सन्देशस्वरूपकर्मणो धातुत एव लाभेन कर्मान्तराकाङ्क्षाया अदर्शनात् । यच्च कर्म विद्यमानमस्ति तद्धात्वर्थकुक्षिस्थमेव ।

अयादिभ्यस्त्था: ।२।१।१९॥

अयादिभ्यो भूतेऽर्थे त्थाप्रत्ययो वा । अइत्था (६) । अइंसु (६) । उदयइ । पलायइ । विपलायइ । विपलाइत्था; विपलाइंसु । अरह्, अरिह्, योग्यतायाम् ।१३। अस् सत्तायाम् ।१४।

अयादिभ्य इति—वा भूते इति त्वनुवर्त्तते । अय् धातोस्त्था प्रत्यये इडागमे यकारलोपे अइत्था । सन्धिस्तु न प्रकृतिभावात् । उदयइ इति तु उदुपसर्गकोऽय्धातुः । पलापूर्वकादय्धातोः पलायइ । सवर्णदीर्घः । सत्तायाम् । ननु सत्तायाः क्रियात्वं न स्यात् । तस्याः क्रमिकत्वाभावादिति चेन्न सत्ताया आत्मधारणस्वरूपाया अनेककालावस्थायित्वेन कालगतपौर्वापर्यारोपेण क्रमिकत्वस-

म्भवेन क्रियात्वाक्षतेः। कर्मण आत्मनो धात्वर्थेनोपसंग्रहादकर्मकः। उक्तञ्च—'धातोरर्थान्तरे वृत्तेर्धात्वर्थेनोपसङ्ग्रहात्। प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया॥' इति। धातोरर्थान्तरे वर्त्तमानत्वादकर्मको यथा णई वहइ। स्यन्दत इत्यर्थः। स्यन्दने वर्त्तमानत्वादकर्मकः। कर्मणो धात्वर्थेनोपसङ्ग्रहादकर्मकस्तु प्रकृतप्रयोगोच्चरित एव धातुः। कर्मणः प्रसिद्धेरकर्मको मेघो वर्षति। अत्र जलस्य कर्मणः प्रसिद्धेः। प्रसिद्धतमत्वात्तद्बोधसम्भवे तदर्थं कृतो यत्नो व्यर्थ इति भावः। विद्यमानस्यापि कर्मणोऽविवक्षातोऽकर्मकः। यथा सकर्मकस्यापि कर्धातोः कर्मणोऽविवक्षयाऽकर्मकत्वं भवति। अय्, कर्, गवेस्, जय्, दल्, धर्, धार्, धाव्, पज्ज्, भव्, मन्त्, याम्, रम्, रिय्, वाह्, सज्ज्, सर्, सेव्, हर्, सेह्, हो, एतेऽयादयः।

असस्तितुमिसिहमुमोयास्वसः।४।१।५१॥

अस्धातोः परस्यासो लोपः स्यात्तितुमिसिहमुमोयासु परेषु।

अस इति—तिश्च तुश्च मिश्च सिश्च हश्च मुश्च मोश्च याश्चेति द्वन्द्वः। एकदेशविकृतमनन्यवदिति न्यायस्याप्राप्त्या स्थान्यादेशयोरुभयोरुपादानम्। लोप इति त्वनुवृत्त्या लभ्यते।

तस्य सात्थः।४।४।२२॥

सकारात्परस्य तकारस्य थकारः स्यात्। अत्थि।

सादिति—सात् थः इति पदद्वयम्। अव्ययं विहाय प्रायो धातव एव व्यञ्जनान्ता विभान्ति। अव्ययेऽपि चान्त्यः सकारो न। ततश्च धातोरेव सकारः सम्भवत्यत्र। अस्धातोस्तिप्रत्यये मध्येऽसि तस्य लोपेऽनेन तकारस्य थकारे सकारस्य तकारः सावर्ण्यात्। सर्वत्राकार उच्चारणार्थः।

ये न्तिन्तमाणपरेऽस्यतो नित्यम्।३।४।३१॥

यापरे न्तिन्तमाणपरकेऽसि परे चासो धातोरकारस्य लोपः स्यान्नित्यम्। सन्ति।

य इति—लोप इत्यनुवर्त्तते। यापरकस्यासोऽसम्भवेन पृथक्कृत्य निर्देशः कृतः। न्तिश्च न्तश्च माणश्चेति द्वन्द्वं विधाय ते परा यस्मात्तस्मिन् न्तिन्तमाणपरे इति बहुव्रीहिर्विधेयः। द्वन्द्वगर्भबहुव्रीहिमिमं मन्यन्ते। बहुलग्रहणस्य निवृत्तिमत्र सूचयितुं नित्यं पदम्। अस्धातोर्न्तिप्रत्ययेऽसि कृतेऽनेन धातोरकारस्य लोपः। न्तमाणयोरुदाहरणं सन्तो। समाणो। याप्रत्ययस्य त्वधुनैव मिलिस्यति।

सिहमिमुमोष्वसः ।३।४।३५॥

असो लोपः स्यात्सिहमिमुमोप्रत्ययेषु परेषु । सि । ह ।

सिहमीति—लोप इत्यनुवर्त्तते । असोनुवृत्त्यैव सिद्धौ पुनरुपादानं समुदायलोपविधानार्थम् । तेन अन्त्यस्य षष्ठ्या इति सूत्रस्य बाध एवात्र । अस् धातोः सिप्रत्ययेऽसि कृते विकरणलोपेऽनेन धातोर्लोपः ।

अंस्यस्सी समेरसः ।३।१।३२॥

मिप्रत्ययसहितस्यासो धातोरंसि अस्सीत्यादेशौ वा स्तः । अंसि । अस्सि, मि । मु, मो ।

अंस्यस्सीति—अंसिश्च अस्सिश्चेति द्वन्द्वः । मिना सह समिस्तस्य समेः । आदेशश्च भवति पर्यायेण । अनेकवर्णत्वात्सर्वादेशः । विकल्पस्त्वनुवृत्त्या लभ्यते । अस् धातोर्मिप्रत्यये मध्येऽसि तस्य लोपे प्रकृतिप्रत्यययोरुभयोः पर्यायेणोभावादेशौ भवतः । पक्षे सिहमिमुमोष्विल्यनेन विकरणसहितस्य धातोश्च लोपे मि । अत्वादित्वान्मुत्वे लोपे मु । तस्य वैकल्पिकत्वान्मो ।

असादिभ्यो याः ।२।१।१३॥

प्रवर्त्तनाऽर्थेऽसादिधातुभ्यो याप्रत्ययः स्यात् । एदेज्जयोरपवादः ।

असादिभ्य इति—प्रवर्त्तनायामित्यनुवर्त्तते । विशेषविहितेन याप्रत्ययेन सामान्यविहितयोरेदेज्जयोर्बाधादाह एदेज्जयोरिति । अस्, कर्, चय्, छुभ्, जंप्, दव्, बू, एतेऽसादयः ।

अस्चयजाणहणो यः ।४।२।२७॥

एभ्यः परस्य याप्रत्ययस्येडागमः स्यात् । सिया । अत्थु ।

अस्चयिति—इडित्यनुवर्त्तते । समाहारद्वन्द्वे पञ्चम्येकवचनम् । अस् धातोर्याप्रत्यये मध्येऽसि तस्य लोपेऽनेनेडागमे अस् इया इति स्थिते तस्मिन् परे धातोरकारलोपे सिया । नन्वत्रेडागमे सति इयाशब्दस्य याशब्दभिन्नत्वेन कथं तस्मिन् परेऽलोपः । न च पूर्वं लोपे कृते इड् भविष्यतीति वाच्यम् । तथा सति असोऽभावेन तदसम्भवात् । नचैकदेशविकृतमनन्यवदिति न्यायेनैकदेशलोपेऽपि अस्धातुत्वव्यवहारः स्यादिति वाच्यम् । अर्द्धविकारेऽर्द्धाधिकविकारे वा तन्न्यायाप्रवृत्तेः । अन्यथा छिन्नार्द्धशरीरे दन्ताद्यवयवमात्रे वा श्वत्वव्यवहारप्रसङ्गः स्यात् । एकदेशे जातिव्यञ्जकत्वाभावेन न तत्त्वव्यवहारः । एवञ्च प्रकृते सका-

रस्यार्द्धमात्रिकत्वेन स्वरस्य मात्रिकत्वेनार्द्धाधिकविकारसत्त्वात्कथङ्कारं तद्व्यवहारः स्यादिति चेन्न यदागमास्तद्गुणीभूतास्तद्ग्रहणेन गृह्यन्त इति न्यायेन आगमविशिष्टस्य याशब्देन ग्रहणसम्भवात्। परिभाषार्थश्चैवं यमुद्दिश्य आगमा विहिता ये, ते तदवयवीभूताः। अतस्तद्विशिष्टास्तद्ग्राहकेन शब्देन बोध्यन्ते। तथा चात्र याबोधकशब्देनेयाऽपि बोध्यते। एवमेव प्रथमपुरुषबहुवचने मध्यमोत्तमयोर्वचनद्वये च रूपाणि बोध्यानि। अत्थु इत्यत्राज्ञाऽर्थे तेरिकारस्योकारः।

अस इणीणौ ।२।१।२०॥

असः पराविणीणौ प्रत्ययौ भवतो भूते। इंसोरपवादः।

अस इति—भूते इत्यनुवर्त्तते। विशेषविहितेनानेन प्रत्ययेन सामान्यविहितेंसोर्बाधादाह—**इंसोरिति**।

ह्रस्वोपधाया णिति ।३।२।१७॥

ह्रस्वोपधाया वृद्धिः स्याद् णिति परे। आसि। आसी।

ह्रस्वोपधाया इति—वृद्धिरित्यनुवर्त्तते। ह्रस्वश्चोपधेति। कर्मधारयः। अन्त्यात्पूर्व उपधा। अस्धातोर्भूतेऽर्थे इणि प्रत्ययेऽनेनोपधाभूतस्याकारस्य वृद्धिः। प्रयुज्यते च "आसी विप्पो महाजसो" उत्त० २५।१। आसीद्विप्रो महायशा इत्यर्थः।

उत्तमबहुत्वे मोण् ।२।१।२१॥

असो भूतेऽर्थे मोण् प्रत्ययः स्यादुत्तमबहुत्वे। आसिमो।

उत्तमेति—असो भूते इत्यनुवर्त्तते। उत्तमबहुत्वे किम्। इणीण्भ्यां समुच्चयो माभूत्। उत्तमेति किम्। सकलबहुवचने माभूत्। बहुत्वे किम्। उत्तमैकवचने माभूत्। मोणि प्रत्यये स्सादिगणपठितत्वेन इडागमे उपधावृद्धिः। प्रयुज्यते च "आसिमो भायरा दोवि" उत्त० १३।५॥ आस्म भ्रातरौ द्वावपीति तदर्थः।

अस् भक्षणक्षेपणयोः ।१५। असइ। असामि। असामो। इत्यादि अच्छवत्।

भक्षणक्षेपणयोः। गलबिलाधःसंयोगानुकूलव्यापारो भक्षणम्। न न्वेवं जलपानकालेऽपि असइ इति स्यात्। तत्रापि जलप्रतियोगिकगलाधःसंयोगानुकूलव्यापारसत्त्वादिति चेत्सत्यम्। संयोगे द्रवेतरद्रव्यप्रतियोगिकत्वस्योपलक्षणविधया प्रवेशात्। अतएव नाकर्मकत्वम्। तस्य धात्वर्थाप्रवेशात्। द्रव्ये द्रवेतरत्वदानेन न पुनरुक्त्यापत्तिस्तदवस्था। अन्यथा जलस्यापि द्रव्यत्वेन तदापत्तितादवस्थ्येन

विशेषणप्रवेशस्य वैयर्थ्यापत्तेः। क्षेपणञ्चोत्तरदेशसंयोगानुकूलो व्यापारविशेषः। क्षेपणस्यापि गतिविशेषत्वात्। अतएव अधोदेशादौ प्रक्षिप्ते लोष्ठादौ अधो गच्छति लोष्ठ इत्यादि प्रतीतिर्भवति। अतएव 'उत्क्षेपणं ततोऽपक्षेपणमाकुञ्चनं तथा। प्रसारणञ्च गमनं कर्माण्येतानि पञ्च च॥' इति कारिकाव्याख्यानावसरे मुक्तावलीदिनकरीटीकायाम् 'गमनादेवोत्क्षेपणादीनामपि लाभसम्भवात्किमर्थं तेषां पृथक्कृत्योपादान'मित्याशङ्क्य स्वतन्त्रेच्छस्य मुनेर्नियोगपर्यनुयोगानर्हत्वादिति समाहितम्। अन्यथोत्क्षेपणादेर्गमनान्तर्भावा भाव्यभावात्तच्छङ्कासमाधानयोरुभयोरपि निर्दलत्वं स्यात। समभिव्याहृतसत्तार्थकासूधातुसादृश्यभ्रममपाकर्त्तुमाह अच्छवदिति। अतएव पृथक्कृत्य निर्देशोऽपि समर्थितः।

इङ्ग चेष्टायाम्।१६। इंगइ। इंगंति। इंगिस्सइ। इंगिंसु। इच्छ्, इस्, ईह्, इच्छायाम्।१९। इच्छइ। इसइ। ईहए, ईहइ। इध् वृद्धौ।२०। इधइ। इरिय् गतौ।२१। इरियइ। ईस् ऐश्वर्ये।२२। ईसइ। उंच् कौटिल्ये।२३।

चेष्टायाम्—चेष्टा हि शरीरव्यापारस्तदनुकूलव्यापारो धात्वर्थः। सच प्रयत्नः। इच्छायाम्—इच्छानुकूलव्यापारो धात्वर्थः। सच व्यापारो ज्ञानम्। विना ज्ञानमिच्छाया अनुत्पत्तेः। फलञ्चेच्छा। फलतावच्छेदकसम्बन्धो विषयता। अतएव 'जाणइ' 'इच्छइ' इति प्रतीतिः। नचातीतानागतयोर्विषयतया फलशालित्वाभावेन कर्मत्वं न स्यादिति वाच्यम्। तयोरपि बुद्ध्युपारोहात्फलशालित्वाक्षतेः। धातुपाठे प्रायः फलमात्रस्यैव निर्देशः। तेन तावन्मात्रार्थकत्वं धातोरिति न भ्रमितव्यम्। तथा च स्वार्थफलव्यधिकरणसमानाधिकरणव्यापारवाचकत्वरूपसकर्मकत्वाकर्मकत्वयोर्व्याघातापत्तेः। नन्वस्तु फलमात्रं धात्वर्थः। व्यापारप्रतीतेस्त्वाख्यातार्थतयाप्युपपत्तेः। न च व्यापारस्याख्यातार्थत्वे कर्त्तृप्रतीतिर्न स्यादिति वाच्यम्। लक्षणयाऽपि तत्प्रतीतिसम्भवात्। तथाच धातोर्व्यापारार्थकत्वं विफलमिति चेन्न। फलमात्रस्य धात्वर्थत्वे गामो गमनवन्तो इत्याद्यापत्तेः। एतेन व्यापारार्थकत्वाभावेऽपि व्यापारव्यधिकरणसमानाधिकरणफलवाचकत्वरूपसकर्मकत्वाकर्मकत्वस्वीकारेणैव तद्व्यवहारसिद्धौ फलमात्रं धात्वर्थ इत्यपास्तम्।

उंचादिभ्योऽय इडेडादौ च।२।१।८३॥

एभ्योऽयः प्रत्ययो वा स्यादाज्ञाप्रवर्त्तनावर्तमानेष्विडेडादौ च प्रत्यये। उंचयइ, उंचइ। उंचयन्ति, उंचन्ति। उंचइस्सइ।

उंचादिभ्य इति—वा आज्ञाप्रवर्त्तनावर्तमानेष्वित्यनुवर्तते। इट् च एट् च इडेडौ तावादौ यस्य स इडेडादिस्तस्मिन्। द्वन्द्वे सति बहुव्रीहिः। अन्यपदार्थः प्रत्ययः। सच विशेषणबलादाकृष्यते। तादृशप्रत्ययाः स्सं, हि, त्ता त्तए ऊण्, ऊम् प्रभृतयः। अनिर्दिष्टार्था हि प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्तीति न्यायादयं प्रत्ययः स्वार्थिकः, अनिर्दिष्टार्थत्वात्। अयप्रत्ययेऽकार उच्चारणार्थः। उंच् धातोर्न्तिप्रत्ययेऽनेनायप्रत्यये धातुसंज्ञायामसि उंचयन्ति। अयाभावे उंचन्ति। भविष्यत्काले उंच्+इस्सइ इत्यत्रानेनायप्रत्यये यकारलोपे प्रकृतिभावे उंचइस्सइ। अयाभावे उंचिस्सइ। एवं उंचइत्ता। उंचित्ता। उंचइत्तए उंचित्तए इत्यादि। उंच्, अत्थ्, आस्, उद्-ईर, कप्प्, खिस, खुभ्, खोभ्, चोय्, छाद्, जण्, ठव्, णुल्ल्, तज्ज्, दल्, धाट्, धार्, न्नव्, पाल्, पूज्, मंत्, माण्, मिल्, राह्, वज्ज्, वर्, वेद्, साह्, स्सय्-इत्युंचादिराकृतिगणः।

उंछ् सेचने ।२४। उंछइ। उंज् योजनेऽग्न्युद्दीपने च ।२५। उंजइ। उवउंजइ। विउंजइ। उंट् संकोचने ।२६। उंटइ। उज्झ् उत्सर्गे ।२७। उज्झइ। ऊह् वितर्के ।२८। ऊहइ, ऊहए। ऊहंति। एय् कम्पने ।२९। एयइ। एयंति। कंडार् खनने ।३०। कंडारइ। कंडुय्, कंडूय् गात्रविघर्षणे ।३२। कंडुयए। कंडुयइ। कंडूयए, कंडूयइ। कंत् छेदने ।३३। कंतइ। कंद् आक्रंदने ।३४। कंदइ। कंप् कम्पने ।३५। कंपइ। कंपन्ति। कज्जल् ब्रुडने ।३६। कज्जलइ। कज्जलंति। कड्ढ् व्यक्तायां वाचि आकर्षणे च ।३७। कड्ढइ। कड्ढंति। कढ् निष्पाके ।३८। कढइ। कढंति। कण् शब्दे ।३९। कणइ। कणंति। कन्न् भेदने ।४०। आकण्णइ। आकण्णंति। आयन्नइ। आयन्नंति। प्रायेणायमापूर्वः। कत्त् छेदनतन्तुसन्तानयोः ।४१। कत्तइ। कत्तंति। कत्थ् श्लाघायां व्यक्तायां वाचि च ।४२। कत्थइ। कत्थंति। कस् प्राप्तौ तनूकरणे आकर्षणे च ।४३। कसइ। कसंति।

अग्न्युद्दीपने—अग्निरिति न धात्वर्थस्य कुक्षौ प्रविशति। किन्तु वह्नेरुद्दीपने एवायं प्रयुज्यते धातुरिति विज्ञानाय तदुपादानम्। **उत्सर्गे**। उत्सर्गो नाम स्वस्वत्वनिवृत्त्यनुकूलो व्यापारः। नह्यत्रार्थकुक्षौ परस्वत्वोत्पत्तेरपि प्रवेशः। दानार्थकेन धातुना पर्यायतापत्तेः एतावानेव ततोऽस्य विशेषः। **गात्रविघर्षणे**। तच्च गात्रखर्जनम्। **आक्रन्दने**। आक्रन्दनं नाम दुःखजन्यशब्दस्तदनुकूलव्यापारो धात्वर्थः। **ब्रुडने**। ब्रुडनं संवरणं मज्जनमप्येके। **खनने**। खननं

खनित्रादिना मृदादिनिःसारणम्। **भेदने**। भेदनं छिद्रकरणम्। स एव धातुरापूर्वकः श्रवणार्थः। प्रायोऽयमापूर्वक एव प्रयुज्यते। अतएव तथैवोदाहृतः। आकण्णइ इत्यत्र णत्वमुभयोर्नकारयोः। आयन्नइ इत्यत्र ककारस्य यकारः। णत्वस्य वैकल्पिकत्वादत्र न णत्वम्। **तन्तुसन्तानयोः**। तन्यत इति तन्तुः। तन्धातोरौणादिकस्तुन्प्रत्ययः। सन्तान इत्यपि सम्पूर्वकतन्धातोर्घञ्प्रत्ययेन। तथा च समीचीनं विस्तारकरणं सन्तानशब्दार्थः। तन्तोः सन्तानमिति विग्रहः। तन्तूत्पादनमिति यावत्। कप्पासं कत्तइ इत्यादौ समवायेन तन्तुवृत्तिजनेरवच्छेदकतासम्बन्धेन कार्पासे सत्त्वेन तादृशफलवत्त्वमादाय कर्मत्वम्। तन्तुं कत्तइ इत्यादौ तु कत्त्धातुर्निष्पादनमात्रार्थः। तथाच तन्तुं निष्पादयतीत्यर्थः। **श्लाघायाम्**। अविद्यमानगुणसम्बन्धज्ञापनं श्लाघा। **तनूकरणे**। तनूकरणं कृशकरणम्। **आकर्षणे**। आकर्षणं बलादानयनम्।

ओदुदोभ्यां कस आकर्षणे ।२।४।१०२॥

उद्‌ओपूर्वकस्य कस्धातोरुपधाया ओकारो वा स्यात्। उक्कोसइ, उक्कसइ। ओक्कोसइ, ओक्कसइ। करिस् आकर्षणे तनूकरणे च ।४४। करिसइ। काय् बन्धने ।४५। कायइ। कास् कुत्सिते शब्दे प्रकाशनायाञ्च ।४६। कासइ। पकासइ। किड्ड् क्रीडायाम् ।४७। किड्डइ। किलिद् आर्द्रीभावे ।४८। किलिदइ। किलिस्स्, किलेस् उपतापे ।५०। किलिस्सइ। किलेसइ। किस् तनूकरणे ।५१। किसइ।

ओदुदोभ्यामिति—वेत्यनुवर्त्तते ओत् उदोभ्यामिति पदद्वयम्। आकर्षणे वर्तमानस्य कस्धातोरुपधाया ओकारविधानेन प्राप्तौ तनूकरणे च तस्योपधाया नौकारः। तेन तत्र उक्कसइ इत्येव। उदोभ्यामिति कम्। पकसइ, कसइ इत्यादौ माभूत्। **बन्धने**। देशान्तरसंयोगविरोधिसंयोगानुकूलव्यापारो बन्धनम्। **कुत्सिते शब्दे**। कासव्याधिप्रपीडिता मनुजा यदा कफनिर्गमनाय शब्दयन्ति तदा एष प्रयोगो जायते। कुत्सितशब्दानुकूलव्यापारो धात्वर्थः। अस्मिन्नर्थे चाकर्मकोऽयं विभाति। शब्दक्रियत्वात्। **प्रकाशनायाम्**। प्रकाशनेत्यत्र हेतुमण्ण्यन्ताद्युच्। तथाच प्रकाशानुकूलव्यापारोऽर्थः सिध्यति। एवञ्चास्मिन्नर्थेऽयं सकर्मकः। प्रकाशयतीत्येतत्समानार्थत्वात्। न तु प्रकाशमात्रमर्थः। प्रकाशे इत्यपहाय प्रकाशनायामिति ण्यन्तप्रकृतिकयुचो निर्देशस्य वैयर्थ्यापत्तेः। **क्रीडायाम्**। क्रीडा नाम मनोविनोदजनको व्यापारविशेषः। **उपतापे**। उपतापो विषादः।

कुंच् संकोचने ।५२। कुंचइ । कुच्छ् निन्दायां सेवने च ।५३। कुच्छइ । कुज्झ् क्रोधे ।५४। कुज्झइ । कुट्ट् कुट्टने ।५५। कुट्टइ । कुड् दाहे ।५६। कुडइ । कुण् करणे ।५७। कुणइ ।

संकोचने । संकोचनं नाम कौटिल्यकरणम् । अल्पीभावकरणञ्च । उभयोः सकर्मकः । अंगाणि संकुंचइ, धणाणि संकुंचइ इत्युभयोः प्रयोगात् । क्रोधे । क्रोधो नाम नेत्रलौहित्यादिहेतुपरिणामविशेषः । तदनुकूलव्यापारो धात्वर्थः । दाहे । दाहो नाम भस्मजनकाग्निसंयोगानुकूलो व्यापारः । भस्मजनकत्वनिवेशान्न भर्जनादौ कुड्प्रयोगः । भर्जनं नाम विना तैलादिकं विक्लित्त्यनुकूलव्यापारः । करणं नाम उत्पत्त्यनुकूलव्यापारः ।

कुणादिभ्यः सेः सुर्वा ।३।१।४९॥

एभ्य आज्ञायां विहितस्य सेः सुरित्यादेशो वा स्यात् । कुणसु, कुण, कुणाहि ।

कुणादिभ्य इति—आज्ञायामिति किम् । कुणसि इति वर्त्तमाने माभूत् । कुणसु । आदेशविधानान्न सौ कृते ह्यादेशः । सौ कृते प्राप्त्यभावान्नेति तु न वाच्यम् । एकदेशविकृतमनन्यवदिति न्यायेन सोरपि सित्वसम्भवात् । तदभावे हिः । कुणाहीत्यत्र हिमिमोष्वतो दीर्घ इति दीर्घः । कुण्, अप्प्, कड्, कह्, क्खिव्, खाम्, गिण्ह, चिण्, छिंद्, जत्, जय्, जाण्, जाय्, ट्ठव्, दल्, दह्, न्नव्, पाल्, प्फाल्, भमाड्, भास्, भुंज्, मन्न्, मिल्लाव्, मुंच्, लुंच्, वच्च्, वज्ज्, सुण्, हव्, एते कुणादयः ।

एणयोरेज्जकुणोः ।३।४।६३॥

कुण्धातोर्णस्यैज्जप्रत्ययैकारस्य च लोपो वा । कुज्जा, कुणिज्जा । कुणे । कुत्थ् दौर्गन्ध्ये कुत्सायाञ्च ।५८। कुत्थइ । कुद् कूर्दने ।५९। कुदइ । कुप्प् क्रोधे ।६०। कुप्पइ । कुव्व् करणे ।६१। कुव्वइ । कुह् दौर्गन्ध्ये ।६२। कुहइ । कूड् प्रत्याघाते ।६३। कूडइ । कूव् अव्यक्ते शब्दे ।६४। कूवइ । कम् पादविक्षेपे ।६५। कमइ ।

एणयोरिति—लोपो वेत्यनुवर्त्तते । अत्र यथासंख्यान्वयादाह कुण्धातोर्णस्येति । एज्जे तदसम्भवाच्च । ननु सूत्रे एज्जग्रहणं व्यर्थम् । सम्बन्धसामान्यषष्ठ्या कुण्सम्बन्धिनोरेकारणकारयोरित्यर्थकरणेऽपि कुण्धातोर्विहितैज्जप्रत्ययघटकैकारस्य तत्सम्बन्धित्वानपायात् एज्जे तत्सम्बन्धित्वसत्त्वे तदवयवेनेत्यस्य तु

जल्पनमात्रत्वादिति चेन्न। कुण्धातोर्विहितैतत्प्रत्ययस्य लोपो माभूदतस्तद्ग्रहण-स्यावश्यकत्वात्। अनेन लोपः पर्यायेण न भवति किन्तु सहैव। तेन केवलं णकारस्यैकारस्य वा लोपं विधाय न रूपाधिक्यं शङ्क्यम्। कूर्दने। उत्प्लवनं कूर्दनम्।

अत्यप्यवानां च ।४।१।२३॥

एषामादेर्लोपो वा स्यात्। वक्कमइ, अवक्कमइ।

अत्यप्येति—आदेर्लोपो वेत्यनुवर्त्तते। उपसर्गस्य धातुभिरेव सम्बन्धादत्रोदाहरणोपक्रममाश्रित्य निजगाद। वक्कमइ इत्यत्राकारलोपः।

निरः क्रमः ।४।१।९॥

निरः परस्य क्रम्धातोरादेर्लोपः स्यात्।

निर इति—आदेर्लोप इत्यनुवर्त्तते।

क्रम्चिण्तर्पज्ञां द्वितीयः ।२।४।८४॥

एषामादेर्द्वितीयः स्यात्। निक्खमइ।

क्रम्चिणिति—आदेरित्यनुवर्त्तते। निर्+कमइ इत्यत्र निरः क्रम इति सूत्रेणादेर्लोपेऽवशिष्टकस्यानेन खकारे रेफस्य परसवर्णे निक्खमइ।

समः ।४।१।१४॥

समः परस्य संयुक्तादेर्लोपः स्यात्। संकमइ।

सम इति—संयुक्तस्यादेर्लोप इत्यनुवर्त्तते। अपूर्वत्वाभावात् संयुक्तादेर्लोपाप्राप्तौ वचनम्। एवं पूर्वमपि संक्कमइ इत्यत्र धातोरादेर्लोपे संकमइ।

ईर्वेरतौ वा ।३।२।२८॥

वेरिकारस्यातौ परे पूर्वपरयोरीकारादेशो बहुलं स्यात्। वीइक्कमइ।

ईरिति—पूर्वपरयोरित्यनुवर्त्तते। षष्ठीनिर्देशेनान्त्यस्यैव सम्भवीत्याह्येकारस्येति। वि अति क्रमइ इत्यत्रोभयोः स्थाने ईकारे वीइक्कमइ। तस्य यकारे लोपः।

किर ‿, किस् क्लेशे ।६७। किस्सइ। किसइ। कोस् आक्रोशे ।६८। कोसइ। अक्कोसइ।

आक्रोशे—आक्रोशो निन्दा। अक्कोसइ। संयुक्ते ह्रस्वः। सिस्सादित्वात् संयुक्तादेर्लोपे दीर्घे आकोसइ।

क्खंद् गतौ ।६९। खंदइ । क्खंभ् रोधने ।७०। खंभइ । खंभेज्जा । क्खल् पतने ।७१। खलइ । पक्खलइ । क्खोड् प्रस्फोटने ।७२। खोडइ । पक्खोडइ । खन् खनने ।७३। खनइ । निक्खणइ, निक्खणंति ।

रोधने । रोधनं नाम देशान्तरसंयोगविरोधिव्यापारः । पतने । पतनं यदि अधःसंयोगानुकूलव्यापारस्तदा सकर्मकः । अत एव नरकं पतितो इति भवति । तथा च गच्छतिवत्सकर्मकः । विभागजन्यसंयोगमात्रार्थकत्वे त्वकर्मकः । प्रस्फोटने । प्रस्फुटनं नाम अवयवविभागानुकूलव्यापारः । निक्खणइ इत्यत्र परसवर्णेन रेफस्य ककारः ।

निरः खन इडेडादौ ।४।१।२०॥

निरः परस्य खन्धातोष्टेर्लोपो वा स्यादिडेडागमादिप्रत्यये परे । निक्खिस्सइ । निक्खणिस्सइ । निक्खहिइ, निक्खिणिहिइ । उन्निक्खिस्सामि, उन्निक्खणिस्सामि । एडागमस्य तु उन्निक्खेयव्वं ।

निर इति—टेरिति लोपो वेति चानुवर्त्तते । इडेडौ आदी यस्य स इडेडादिस्तस्मिन्निडेडादौ । अन्यपदार्थस्तु प्रत्यय एव । इडेडोरन्यस्याविधानादाह प्रत्यय इति । निर् + खन् + इस्सइ इति स्थितेऽनेन टिलोपे परसवर्णः । परसवर्णोत्तरं लोपेऽपि न क्षतिः । अपूर्वकनिरः परस्यैव लोपो भवतीति विभ्रममपाकर्त्तुमाह उन्निक्खिस्सामि । एडागमोदाहरणाकाङ्क्षाशमनाय निर्दिशति एडागमस्येति ।

खम् सहने ।७४। खमइ ।

खमादेर्हेः ।३।१।७०॥

अस्मात्परस्मादसः परस्य हेरेसादेशो वा स्यात् । खमे, खम, खमाहि ।

खमादेरिति—असो वेत्यनुवर्त्तते । अनेकवर्णत्वात्सर्वादेशः । खम + हि इत्यवस्थायां हेरेसादेशे वृद्धिः । पक्षे लोपः । तदभावे दीर्घः । क्षमस्वेत्यर्थः । अतएव 'भगवं एत्थ मे खमे' उत्त० ।१८।८॥ एवं मग्गे, मग्ग, मग्गाहीत्याद्यूह्यम् ।

आज्ञायां खमादेरसो हे ।३।२।५७॥

अस्मात्परस्यासो दीर्घो वा हे परे आज्ञायाम् । खमाह, खमह ।

आज्ञायामिति—दीर्घो वेत्यनुवर्त्तते । आज्ञायां किम् । वर्त्तमानादौ खमाहेति माभूत् । एवं दलाह, भवाह इत्यादि बोध्यम् । तथा चोदाहरन्ति 'जं हीलिया

तस्स खमाह भन्ते' उत्त० ।१२।३१॥ खम्, दल्, इत्यादयः खमादयः॥

खर् चरणे ।७५। खरइ । खल् संचलने ।७६। खलइ । खिंस् निन्दायाम् ।७७। खिंसइ । खिंसंति । खिज्ज् दैन्ये ।७८। खिज्जइ । खुड्तोडने ।७९। खुड्डइ । खुद् आयुर्हानौ ।८०। खुद्दइ । खुध् बुभुक्षायाम् ।८१। खुधइ । खुभ्, खुंभ् क्षोभे ।८२। खुब्भेइ । खुंभेइ । खेल् क्रीडायाम् ।८४। खेलइ । खेलंति । गच्छ् गतौ ।८५। गच्छइ । गच्छंति । गच्छेह । गच्छह । गच्छं, गच्छिस्सं, गच्छिस्सामि, गच्छिस्सामो । गज्ज् गर्जने ।८६। गज्जइ । गण् संख्याने ।८७। गणइ । गब्भ् प्रागल्भ्ये ।८८। गब्भइ । गम् गतौ ।८९ गमइ । गमंति ।

दैन्ये । दैन्यं परिदेवनम् । खेद इति यावत् । **तोडने ।** तोडनं द्विधाभवनानुकूलो व्यापारः । अत्रायमकर्मकः । सकर्मकत्वन्तु प्रेरणामन्तर्भाव्य भवति । **आयुर्हानौ ।** हानिर्नाशः । आयुषो नाश इत्यर्थः । आयुषो हानिरिति विग्रहः । आयुषो न धात्वर्थकुक्षौ प्रवेशः । हानिमात्रस्यैव धात्वर्थत्वात् । आयुषो हानावेव प्रायः प्रवर्त्ततेऽयं धातुरिति बोधनाय तदुपादानम् । **बुभुक्षायाम् ।** भोक्तुमिच्छाऽर्थः । इच्छाया न साक्षात्कारः किन्त्वनुमानाद्बोद्धव्यः । **खुब्भइ ।** तुसादित्वाद् द्वित्वम् । **गच्छं ।** अत्र स्सम्योरुभयोः स्थानेऽमादेशः । पक्षेऽन्त्यलोपेऽनुस्वारे गच्छिस्सं । **गर्जने ।** गर्जनं शब्दानुकूलव्यापारः । यत्र च दीर्घतरदीर्घतमाः शब्दा जायन्ते तत्रैवायं प्रयुज्यते । तेन न सामान्यशब्दानुकूलव्यापारदशायामेतस्य प्रवृत्तिः । **प्रागल्भ्ये ।** प्रागल्भ्यं धाष्टर्यम् ।

आगमस्तावेः ।२।१।८८॥

आपूर्वकगम्धातोरेस् प्रत्ययो वा स्यात्तौ परे । आगमेइ, आगमइ । गरह्, गरिह् निन्दायाम् ।९१। गरहइ । गरिहइ । गल् स्रवणे ।९२। गलइ । गलच्छ् चेष्टायाम् ।९३। गलच्छइ । गलच्छंति । गवच्छ् आच्छादने ।९४। गवच्छइ । गवच्छंति । गवेस् अन्वेषणे ।९५। गवेसइ । गवेसंति । गवेसित्था, गवेसिंसु । गस् भक्षणे ।९६। गसइ । गसंति । गसिंसु । गिज्झ् आसक्तौ ।९७। गिज्झइ । गिज्झंति ।

आगम इति—आपूर्वको गम्—आगम् तस्मादागमः । मध्यमपदलोपी समासः । विशेषविहितत्वात्पूर्वमेसिप्रत्यये आगमेइ । पक्षे अस् प्रत्ययः ।

आच्छादने । आच्छादनमपवारणम् । अन्वेषणे । अनुपूर्वकादिष्धातोर्ल्युटि अन्वेषणम् । गवेसित्था । अयादिभ्यस्था वेति सूत्रेण त्थाप्रत्यये इडागमः । पक्षे इंसुः । आसक्तौ । आसक्तिरभिकाङ्क्षा । आत्यन्तिकीच्छेति यावत् । तद-नुकूलव्यापारो धात्वर्थः ।

गिज्झादा च ।२।१।१४॥

गिज्झ्धातोः प्रवर्त्तनायामाप्रत्ययश्च स्यात् । गिज्झा, गिज्झे, गिज्झिज्जा, गिज्झेज्जा । गीर् निगरणे ।९७। गीरइ । गीरंति । गीरिंसु । गुंज् अव्यक्ते शब्दे ।९९। गुंजइ । गुंजंति । गुंजिंसु । गुंड् रजःसंसर्गे ।१००। गुंडइ । गुंडंति । गुंडिंसु । गुर् उद्यमने ।१०१। गुरइ । गुरंति । गुरिज्जा । गुरिंसु ।

गिज्झादिति—प्रवर्त्तनायामित्यनुवर्त्तते । समुच्चयार्थोऽयं चकारः । तेनाने-नैदेज्जयोः सामान्यविहितयोरपवादो न आप्रत्यये दीर्घः । एति कृते वृद्धिः । निगरणे । निगरणमपि भक्षणमेव यत्राम्लादिरसमननुभवन्तो भुञ्जते मनुजास्त-त्रायम्प्रयोगो विशेषेण । अस्यैवोदुपसर्गसंसर्गे सति उद्वमनमप्यर्थः । अव्यक्ते शब्दे । अव्यक्तः शब्दो नाम अप्रतीयमानकत्वादिधर्मः । अयञ्च चञ्चरीकरुता-वेव प्रवर्त्तते । अतएव भेर्याद्यव्यक्तशब्दे नास्य प्रवृत्तिः । रजःसंसर्गे । रजसा संसर्गो रजो धूलिस्तेन सम्बन्ध इत्यर्थः । तदनुकूलव्यापारो धात्वर्थः । दुकूलं गुंडइ इत्यत्र दुकूलस्य रजःसंयोगानुयोगितया फलाश्रयत्वे कर्मत्वम् । सम्बन्धस्य प्रतियोग्यनुयोगिनोरुभयोः सत्त्वात् । द्विष्ठत्वे सति सम्बन्धिद्वयभिन्नत्वे सति विशिष्टबुद्धिनियामकत्वस्यैव सम्बन्धपदार्थत्वात् । उद्यमने । उद्यमनमुद्यमः । उद्योगः । प्रयत्न इति यावत् ।

मगवादपस्य गुर्गुणोः ।४।१।८॥

अवात्परस्यापोपसर्गस्यादेर्लोपो मगागमश्च गुर्गुण्धात्वोः परयोः । अवपं-गुरइ । अवपंगुरंति । अवपंगुरे । अवपंगुरिंसु ।

अवादिति—आदेर्लोप इत्यनुवर्त्तते । संयोगविशिष्टत्वात्सहैव प्रवृत्तिनिवृत्त्या न पर्यायता द्वयोर्विधेययोः । अत्र कार्यनिमित्तयोर्न यथासंख्यम् । तेन प्रत्येकं परे सति कार्ययुगं संयुज्यते । गुणात्तु अवपंगुणे । अपाकारस्य लोपः । आगमेऽकार उच्चारणार्थः ।

गुव् व्याकुलत्वे ।१०२। गुवइ । गुवंति । गुविंसु । गुह् संवरणे ।१०३। गुहइ । गुहिंसु । गूह् आलिङ्गने संवरणे च ।१०४। गूहइ । गूहंति । गूहिंसु । घंस् संघर्षणे ।१०५। घंसइ । घत्त् गवेषणे प्रयत्ने च ।१०६। घत्तइ । घत्तिंसु । घस् संघर्षे अदने च ।१०७। घसइ । घास् संघर्षे ।१०८। घासइ । घुट्ट् पाने ।१०९। घुट्टइ । घुम्म् घूण् भ्रमणे ।१११। घुम्मइ । घूणइ । घुस् शब्दे ।११२। घुसइ । घोल् संघर्षे ।११३। घोलइ । चक्क् भये ।११४। चक्कइ । चक्ख् आस्वादने ।११५। चक्खइ । चक्खंति । चच्च् विलेपने ।११६। चच्चइ । चम् आर्द्रीकरणे ।११७। चमइ । चमढ् मर्द्दने ।११८। चमढइ । चर् गतिभक्षणयोः ।११९। चरइ । चव् पतनचयनयोः ।१२०। चयइ, चवइ । चयंति, चवंति । चिगिच्छ् चिकित्सायाम् * ।१२२। चिगिच्छइ ।

भ्रमणे—भ्रमणमपि गमनमेव । परञ्च यत्र नियतदेशसंयोगानुकूलो व्यापारस्तत्र गच्छइ इति भवति । यत्र चानियतदेशसंयोगानुकूलव्यापारस्तत्र घुम्मइ इति भवति । घुस् शब्दे । शब्दानुकूलव्यापारो धात्वर्थः । यत्र सजातीयशब्दानुकूल एव व्यापारो नतु विजातीयशब्दानुकूलस्तत्रैवायं धातुः प्रयुज्यते । घोल् संघर्षे । चूर्णप्रतियोगिकद्रवद्रव्यसंयोगानुकूलव्यापारोऽत्र संघर्षः । सत्तुं घोलइ इत्येव प्रयोगात् । आस्वादने । आस्वादनमित्यत्रेषदर्थे आकारो न किन्तु सम्यगर्थे । तथा च सम्यगास्वादनमर्थः । रसज्ञानानुकूलव्यापार आस्वादनम् । विलेपने । आर्द्रीकृतचूर्णद्रव्यसंयोगानुकूलव्यापारो विलेपनम् । चिकित्सायाम् । व्याधिप्रतीकारः, निग्रहः, अपनयनम्, नाशनम्, संशयश्च चिकित्सापदार्थः ।

चिण् चयने ।१२३। चिणइ । चिणंति ।

चयन इति—चयनं राशीकरणम् ।

चिणो डुः ।३।१।७१॥

चिणोऽसः परस्य हेर्डुसादेशो वा स्यात् । चिणु, चिण, चिणाहि, चिणसु । चिणिंसु । चिल्ल् दीप्तौ ।१२४। चिल्लइ । चुंब् चुम्बने ।१२५। चुम्बइ । चुक्क् भ्रंशने ।१२६। चुक्कइ । चुण्ण् दलने ।१२७। चुण्णइ । चेढ्ढ् चेष्टायाम् ।१२८। चेढइ । चव् मरणे ।१२९। चवइ । च्चुय् पतने ।१३०। चुयइ । च्छंड् त्यागे ।१३१। छंडइ । च्छंद् निमन्त्रणे वाञ्छायाञ्च ।१३२। छंदइ ।

* इत आरभ्य प्रथमगणपर्यन्तं प्रत्येक संख्यायामेकाङ्को न्यूनो बोध्यव्यः ।

च्छज्ज् दीप्तौ ।१३३। छज्जइ । च्छड् वितुषीकरणे ।१३४। छडइ । च्छण् हिंसायाम् ।१३५। छणइ । च्छिक् छीअ छिक्कायाम् ।१३७। छिक्कइ । च्छिव् स्पर्शे ।१३८। छिवइ । च्छुभ् छुब्भ् प्रक्षेपणे ।१४०। छुभइ, छुब्भइ । च्छुह् स्पर्शे प्रक्षेपे च ।१४१। छुहइ । च्छोल् च्छोल्ल् छेदने ।१४३। छोलइ । छोल्लइ । जंत् वशीकरणबन्धनयोः ।१४४। जंतइ । जंप् जप्प् व्यक्तायां वाचि ।१४६। जंपए, जंपइ । जप्पए, जप्पइ । जंभ् गात्रविस्तारे ।१४७। जंभायइ । जंभइ । वियंभइ । जग्ग् जागर् निद्राक्षये ।१४९। जग्गइ । जागरइ । जत् प्रयत्ने ।१५०। जयइ, जतइ । कुणादित्वात् जयसु, जय, जयाहि ।

चिण इति—हेः असो वेत्यनुवर्त्तते । सित्त्वात्सर्वादेशः । ङित्वाद्टिलोपः ह्यादेशेऽनेन डुसादेशे चिणु । तदभावे हिलोपे चिण । तदभावे दीर्घे चिणाहि । कुणादित्वात्तु चिणसु । **चुंबने** । चुम्बनमोष्ठद्वयप्रतियोगिकसंयोगानुकूलव्यापार-विशेषः । ननु बालं चुंबइ इत्यसङ्गतम् । सकलावयवमिलितस्यैव बालत्वेन तादृशसंयोगस्य त्वेकदेश एव वृत्तित्वादिति चेत्सत्यम् । हस्तपुस्तकसंयोगात् शरीरपुस्तकसंयोग इति संयोगजसंयोगस्य न्यायशास्त्रे प्रसिद्धत्वात् मुखमात्रबालेपि संयोगजसंयोगसत्त्वात् । **भ्रंशने** । भ्रंशनम् अधःपतनम् । **दलने** । दलनमत्र चूर्णीकरणम् । **मरणे** । मरणमत्र प्राणवियोगानुकूलव्यापारः । **वितुषीकरणे** । वितुषीकरणं तुषनिरसनम् । तुषाभावरूपफलाश्रयत्वाद् अन्नं छडइ इत्यादावन्नस्य कर्मता । **छिक्कायाम्** । छिक्काशब्दो दैशिकः । नासायाः शब्दविशेषश्छिक्का । तद-नुकूलव्यापारो धात्वर्थः । **जंपए** । अच्छादित्वादेकारः । एवमग्रेऽपि । **गात्र-विस्तारे** । प्रायो मुखविस्तारविशेषानुकूलव्यापार एवायम्प्रयुज्यते । **जंभायइ** । पचल्जंभ इति वक्ष्यमाणसूत्रेणायप्रत्ययः ।

जय् जये यागे च ।१५१। जयइ । जह् त्यागे ।१५२। जहइ । जाण् अव-बोधने ।१५३।

जाणादेस्तिस्योः ।३।२।४९।।

अस्मात्परस्यासो दीर्घो वा तिस्योः परयोः । जाणाइ । जाणइ । जाणासि । जाणसि ।

जाणादेरिति—अस् इत्यनुवर्त्तते दीर्घो वेति च । जाण्धातोस्तिप्रत्यये

मध्येऽसि दीर्घे जाणाइ। दीर्घाभावे जाणइ। सिप्रत्यये जाणासि, जाणसि। जाण्, क्किण्, जूर्, तिप्प्, दल्, धूण्, पिह्, पीड्, सद्, दह् एते जाणादयः।

जाणो यः ।२।४।८०॥

अस्य धातोरादेर्यकारो वा। याणाइ। याणइ।

जाण इति—वा आदेरिति चानुवर्त्तते। आदेर्जकारस्य यकारार्थमिदं सूत्रम्। अनादेस्तु तस्य सन्धिस्थसूत्रेणैव सिद्धेः।

जाणादेस्सिम्योर्वा ।२।४।६४॥

अस्सहितजाणधातोः परयोः सिम्योरेसादेशो वा स्यात्। जाणे। जाणासि। जाणसि। जाणे। जाणामि।

जाणादिति—असूप्रत्ययविशिष्टत्वाज्जाणेत्यस्याकारान्तत्वम्। सिश्च मिश्च सिमी तयोः। मध्यमोत्तमपुरुषैकवचनयोरित्यर्थः। एसित्यस्य सित्त्वात्सर्वादेशः। जाण् अ सि इति स्थितेऽनेन सिप्रत्ययस्यैसादेशे वृद्धौ जाणे। न तुमं जाणे अणाहस्स' उत्त०।२०।१६॥ त्वं न जानासीत्यर्थः। मिप्रत्ययेपि जाणे। जाणामीति—'आउं जाणे जहा तहा' उत्त०।१८।२९॥ अत्र जाणे इत्यस्य जानामि इत्यर्थः। कुणादित्वाज्जाणसु।

जाणूइणो वा ।२।१।१५॥

आभ्यां या प्रत्ययो वा स्यात् प्रवर्त्तनायाम्। जाणिया। जाणे। जाणेज्जा। जाणसु। जाण। जाणाहि। जाणिस्सइ। जाणिसु।

जाणिति—प्रवर्त्तनायां येत्यनुवर्त्तते। जाणधातोर्याप्रत्यये अस् चय् जाणिति सूत्रेणेडागमे जाणिया। याप्रत्ययाभावे एदादौ जाणे जाणेज्जा इत्यादि। कुणादित्वात् जाणसु।

जिंघ् जिग्घ् आघ्राणे ।१५५। जिंघइ। जिग्घइ। जिण् जये ।१५६। जिणइ। जीव् प्राणधारणे ।१५७। जीवइ। जुंज् भोजनेच्छायां योगे च ।१५८। जुंजइ। जुज्झ् संप्रहारे ।१५९। जुज्झइ। जुहुण् दाने ।१६०। जुहुणइ। जुहुणामि। जूर् रोगे वयोहानौ च ।१६१। जूरइ। जूह् मिश्रणे ।१६२। जूहइ। निज्जूहंति। जोय् दर्शने ।१६३। जोयइ। जोस् नाशने सेवायाञ्च ।१६४। जोसइ। उज्झल् झलहल् ज्वलने ।१६६। उज्झलइ। झलहलइ। झंझ् झुंझ्

अदनेच्छायाम् ।१६८। झंझइ, झुंझइ । झंप् आच्छादने भ्रमणे च ।१६९। झंपइ। झर् क्षरणे ।१७०। झरइ । झव् क्षपणायाम् ।१७१। झवइ । झिज्झ् क्षये ।१७२। झिज्झइ । झुर् अश्रुविमोचने ।१७३। झुरइ । ढुह् निरसने।१७४। ढुहइ । निढुहइ। डंभ् दम्भने।१७५। डंभइ। डंस् दशने ।१७६।

आघ्राणे । आघ्राणं घ्राणजं प्रत्यक्षम् । तदनुकूलव्यापारो धात्वर्थः। गन्धोपादानमिति यावत् । प्राणधारणे । प्राणधारणानुकूलव्यापारः । स च व्यापारो जीवनयोनिनामा यत्नः । धात्वर्थगृहीतकर्मकत्वादकर्मकः । भोजनेच्छायां योगे च । बुभुक्षा भोजनेच्छा । अत्रार्थे सकर्मकः । योगः सम्बन्धस्तदनुकूलव्यापारोऽर्थः । अत्रार्थेऽकर्मकः । ण्यन्तत्वे तु सकर्मकः । क्षपणायाम् । क्षपणा प्रेरणा। निरसने । निरसनं प्रक्षेपः । दम्भने । दम्भनञ्च कपटेन धार्मिकत्वादिना स्वोत्कर्षख्यापनेच्छा । दंशने। दंशनं दंष्ट्राव्यापारः। दंष्ट्रया व्यापार इति विग्रहः।

डंसो वाऽसि ।४।१।४६॥

डंस्धातोरनुस्वारस्य लोपो वाऽसि परे । डसइ, डंसइ । डसंति, डंसंति ।

डंस इति—अनुस्वारस्य लोप इति पदद्वयमनुवर्त्तते। डसइ इत्यत्रासि परेऽनुस्वारलोपः ।

ढोय् गतौ ।१७७। ढोयइ । णाम अर्पणे ।१७८। णामइ । णुम् णूम् आवरणे ।१८०। णुमइ।णूमइ। तंच् संकोचने ।१८१। तंचइ । तक्ख् तच्छ् तनूकरणे ।१८३। तक्खइ। तच्छइ । तन् विस्तारे ।१८४। तनइ। तप्प् तर्पणे ।१८५। तप्पइ । तम् म्लानौ ।१८६। तमइ । तिउट्ट् तुट्ट् त्रोटने ।१८८। तिउट्टइ । तुट्टइ । तिगिच्छ् तिगिंछ् चिकित्सायाम् ।१९०। तिगिच्छइ, तिगिंछइ । तितिक्ख् सहने।१९१। तितिक्खइ। तिप्प् दुःखदाने तर्पणे तृप्तौ च ।१९२। तिप्पाइ, तिप्पइ । तिप्पंति । तुद् व्यथने ।१९३। तुदइ । तुर् तूर् त्वरायाम् ।१९५। तुरइ । तूरइ । तुस् तूस् सन्तोषे ।१९७।

अर्पणे। अर्पणं दानम्। तर्पणे तृप्तौ। तृप्त्यनुकूलस्तृप्तिव्यधिकरणो व्यापारस्तर्पणम् । एवञ्चात्रार्थे सकर्मकः । तृप्तिश्च तृप्त्यनुकूलस्तृप्तिसमानाधिकरणो व्यापारः । तथाचात्रार्थेऽकर्मकः । अतएवोभयोरुपादानं सङ्गतम् । तिप्पाइ इति जाणादित्वाद्दीर्घः । सन्तोषे । सन्तोषस्तृप्तिः । तदनुकूलो व्यापारः ।

तुसादीनामसेसोः ।३।३।३१॥

एषां धातूनामन्त्यस्य द्वित्वं वा स्यादसेसोः परयोः । तुस्सए, तुसए । तुस्सइ, तुसइ । तुस्से, तुसे । तुस्सिज्जा, तुसिज्जा । तूसए, तूसइ । तूसंति ।

तुसादीनामिति—षष्ठीनिर्दिष्टत्वादन्त्यस्यैव सम्भवादाहान्त्यस्येति । वेत्यनुवर्त्तते । तुस्सए इत्यत्रासि परे द्वित्वम् । अच्छादित्वात्तेरिकारस्यैकारः । तुस्से इत्यत्रैति प्रत्ययेऽसि द्वित्वम् । एवं तुस्सिज्जा ।

त्तस् उद्वेगे ।१९८। तस्सइ, तसइ । त्थण् शब्दे ।१९९। थणइ । थम्भ् अहङ्कारे स्तम्भने च ।२००। थम्भइ । थम्भंति । त्थुण् स्तुतौ ।२०१। थुणइ । संथुणइ । संथुणे । थंभ् स्तम्भने ।२०२। थंभइ । थोभ् भ्रमणे ।२०३। थोभइ । दद् दाने ।२०४। ददइ । दम् उपशमे ।२०५। दमइ । दय् दयादानेच्छासु ।२०६। दयइ । दर् विदारणे ।२०७। दरइ । दरस् दरिस् दर्शनायाम् ।२०९। दरसइ । दरिसइ । दल्, दिय् दाने ।२११। दलयइ । दलइ । दलाइ । दियइ । दस् दंशने ।२१२। दसइ । दह् धारणे ।२१३। दहइ । दहसु, दह, दहाहि । दहिस्सइ ।

उद्वेगे । उद्वेगो भयम् । तच्च भावित्वेन स्वानिष्टचिन्तनम् । तस्सइ । अत्र तुसादित्वाद् द्वित्वम् । स्तम्भने । स्तम्भनं रोधनम् । संथुणइ । समः परस्य त्थुण् धातोस्तकारलोपे संथुणइ । दर्शनायाम् । दर्शनं चाक्षुषज्ञानानुकूलव्यापारः । तदनुकूलव्यापारो दर्शना । दृश्धातोर्ण्यन्ताद्युच्प्रत्ययात् । अनेन प्रेरणार्थकप्रत्ययेऽपि न तृतीयव्यापारप्रतीतिः । प्रेरणार्थाविवक्षणात् । एवमेवान्यत्राप्येतादृशस्थले बोध्यम् । दहसु । कुणादित्वात्सुः ।

आतो दहः ।२।४।९६॥

आतः परस्य दह्धातोरादेर्डकारो वा स्यात् । आडहइ, आदहइ । जाणादित्वात् सद्दहाइ । सद्दहइ । कुणादित्वात् सद्दहसु, सद्दह, सद्दहाहि । दिक्ख् दीक्षायाम् ।२१४। दिक्खइ । दिप्प् दीप्तौ ।२१५। दिप्पइ । दिस् प्रेक्षणे दाने च ।२१६।

आत इति—आदेर्वेत्यनुवर्त्तते डश्च । आतः किम् । दहइ । पदहइ । दीक्षायाम् । दीक्षा प्रव्रजनं महाव्रतस्वीकरणं वा । प्रेक्षणे । प्रेक्षणं दर्शनम् ।

दिसो हश्च प्रेक्षणे ।३।२।१४॥

प्रेक्षणार्थकदिस्धातोरन्त्यस्य हकारः स्वरस्य वृद्धिश्च वा स्यात् । देहए, देहइ । दिसए, दिसइ । देहंति, दिसंति ।

दिस इति—षष्ठीनिर्दिष्टत्वादन्त्यस्य हः । स्वरस्य च वृद्धिः । देहए । अच्छादित्वादेकारः । ननु एकत्र वृद्धिरपरत्र हकार इति कुतो नेति चेन्न एकयोगनिर्दिष्टानां सह वा प्रवृत्तिः सह वा निवृत्तिरिति न्यायेन एकयोगनिर्दिष्टकार्याणां सहैव प्रवृत्तिनिवृत्तिसम्भवेन पर्यायताया असम्भवात् । वृद्धिर्वेति त्वनुवृत्त्या लभ्यते ।

दिसः प्रेक्षणे सस्सहेर्दच्छिः ।३।१।३४॥

प्रेक्षणार्थकदिस्धातोः स्सहिसहितस्य दच्छि इत्यादेशो वा स्यात् । दच्छिति, दच्छिन्ति । देहिस्सइ, देहिस्संति । दिसिस्सइ, दिसिस्संति । देहिहिइ, देहिहिंति । दिसिहिइ, दिसिहिंति ।

दिस इति—वा इत्यनुवर्त्तते । स्सहिभ्यां सह सस्सहिस्तस्य सस्सहेः । अनेकवर्णत्वात्सर्वादेशः । वृद्धिहकारौ भवतां मा वा भवतामुभयथाऽऽदेशः । पक्षे आदेशश्रवणात् ।

डक्खुर्दिसः ।२।१।२३॥

दिस्धातोर्भूतेऽर्थे डक्खुप्रत्ययो वा स्यात् । अदक्खु । दिसिंसु । दाने तु दिसइ । दिसउ । दिसे । दिसिस्सइ । दिसिहिइ । दिसिंसु ।

डक्खुरिति—भूते वेत्यनुवर्त्तते । डक्खुप्रत्यये डित्वाट्टिलोपेऽडागमे अदक्खु । दाने उदाहरणमाह दिसइ इत्यादि । भूते अदक्खु इति विशेषः ।

दिह् वृद्धौ ।२१७। दिहइ । दिहिस्सइ । दिहिंसु । दुगुंछ् जुगुप्सायाम् ।२१८। दुगुंछइ । दुम् श्वेतकरणे ।२१९। दुमइ । दुमिंसु । दुस् दूस् वैकृत्ये अप्रीतौ च ।२२१। दुस्सइ । दुसइ । पउस्सइ । पउस्संति । दूसइ । दूसंति । दुह् द्रोहे प्रपूरणे च ।२२२। दुहइ । दुहिस्सइ । दुहिहिसि । वेव् विलापे ।२२३।

वृद्धौ । वृद्धिरवयवोपचयः । तदनुकूलव्यापारो धात्वर्थः । दुस्सइ । तुसादित्वाद्द्वित्वम् । द्रोहे । द्रोहोऽपकारः । विलापे । विलापः परिदेवनम् ।

असो देवादिभ्यस्तेः ।३।२।४८॥

एभ्योऽसः परस्य तिप्रत्ययस्य दीर्घो वा स्यात् । देवती, देवए, देवति । देवएज्जा । दोज्झ् दोहने ।२२४। दोज्झइ । धम् शब्दे ।२२५। धमइ । धय पाने ।२२६। धयइ । धस् धंस् पतने ।२२८। धसइ, धंसइ ।

असो देवादिभ्य इति—दीर्घः वा इति पदद्वयमनुवर्त्तते । दीर्घाभावेऽच्छादित्वादेकारः । देव्, थण्, देह्, संधया, सोय् एते देवादयः । आकृतिगणोऽयम् । दोहने । अन्तस्थितद्रवद्रव्यविभागानुकूलव्यापारो धात्वर्थः । विभागरूपफलाश्रयत्वात्कर्मसंज्ञायां गां दोज्झइ इत्यत्र द्वितीया ।

धुण् कम्पने ।२२९। जाणादित्वात् धुणाइ, धुणइ । धुत्तार् वञ्चने ।२३०। धुत्तारसि । धूव् संतापे ।२३१। धूवति । नंद् नन्दने ।२३२। नन्दइ । नच्च् गात्रविक्षेपे ।२३३। नच्चइ । नड् नृत्तौ व्याकुलत्वे च ।२३४। नडइ । नद् अव्यक्ते शब्दे ।२३५। नदइ । नदंति ।

धावए । अच्छादित्वादेकारः । धावित्था । त्थाप्रत्यये सति इडागमः । नृत्तौ । नृत्तिः नाट्यम् । वाक्यर्थाभिनयो नाट्यम् । एतदेव पूर्वस्मादधिकम् ।

नम् नम्रीभावे ।२३६। नमइ । णमइ ।

नमादेरस इन्मवि वा ।३।१।१॥

नमादेः परस्यास इदादेशो वा मोपरे । नमिमो, नमामो । णमिस्सइ । पच्चुण्णमइ ।

नमादेरिति—मोपरेऽनेनास इकारो विधीयते विकल्पेन । नम्, इक्ख्, न्नव्, भण्, भव्, वच्च्, सुण्, हर्, एते नमादयः ।

विप्पान्नमो वो न्तिपरे ।३।१।८॥

विप्पोपसर्गपूर्वकस्य नम्धातोरन्त्यस्य वकारो वा स्याद् न्तिपरेऽसि परे । विप्पणवंति । विप्पणमंति ।

विप्पादिति—एकवचननिर्देशात्समुदाय एव गृह्यते । तेन न प्रत्येकपूर्वकस्यान्त्यस्य वकारोऽनेन । असीत्यनुवर्त्तते । तद्विशेषणं न्तिपरे इति । तेन न विपण्णवइ इति भवति न वा विप्पणवेन्तीति च ।

नमंस् नमस्कारे ।२३७। नमंसइ । णमंसइ । णमंसिस्सइ । णमंसिहिति ।

नस्स् नाशे ।२३८। नस्सइ, नासइ । निंद् निन्दायाम् ।२३९। निन्दइ । निह् प्रीतौ ।२४०। निहइ । न्हव् गोपने ।२४१। न्हवइ । पउल् पाके ।२४२। पउलइ । पउलंति । पक्क् मिश्रणे ।२४३। पक्कइ । पच् पाके ।२४४। पयइ । पज्ज् गतौ ।२४५। पज्जइ । पज्जंति । पज्जिस्सं, पज्जिस्सामि । पज्जित्था । पज्जिंसु । पज्जिज्जइ । पज्जिज्जंति ।

नमस्कारे । नमस्कारो नाम स्वावधिकोत्कर्षप्रकारकज्ञापनानुकूलव्यापारः । स्वं नमस्कर्ता । तदवधिकोत्कर्षप्रकारकं ज्ञानं नमस्कार्यनिष्ठम् । तदनुकूलव्यापारः करशिरःसंयोगविशेषः । विषयित्वं फलतावच्छेदकसम्बन्धः । **पज्जिस्सं ।** अच्छादिभ्यः स्सात् इति सूत्रेणेकारलोपेऽनुस्वारः । स्सप्रत्ययसहितमिप्रत्ययस्यामादेशे पज्जमित्यपि बोध्यम् । **पज्जित्था ।** अयादिभ्यस्त्था इति सूत्रेण त्थाप्रत्यये इडागमः । पज्जइंसु । पज्जिज्जइ इति तु स्वार्थिकैज्जप्रत्यये सति ।

पज्जादीनां पो वः ।३।३।६२॥

एषां धातूनामनादिभूतासंयुक्तपकारस्य वकारो वा स्यात् । आवज्जइ । आपज्जइ । उप्पज्जइ ।

पज्जादीनामिति—अनादिभूतासंयुक्तेति त्वनुवृत्त्या लभ्यते । असंयुक्तोपादानफलमाह उप्पज्जइ इति । अनादिभूतेति किम् । पज्जइ । पज्ज्, पड्, पय्, पिब्, पील्, एते पज्जादयः ।

पड् पत् पतने ।२४७। पडइ, पयइ । पढ् पठने ।२४८। पढइ । पव् पिल् पतनप्लवनयोः ।२५०। पवइ । पिलइ । पस्स् दर्शने ।२५१। पस्सइ । पाउण् प्राप्तौ ।२५२। पाउणइ । पाउणंति । पाउणिज्जा । पाउणिंसु । पिड्ड् पीडने ।२५३। पिड्डइ । पीण् तर्पणे ।२५४। पीणइ । पीस् चूर्णने ।२५५। पीसइ । पुच्छ् प्रश्ने ।२५६। पुच्छए, पुच्छइ । पुच्छं, पुच्छिस्सं, पुच्छिस्सामो ।

पुच्छए—अच्छादित्वात्तेरिकारस्यैकारः । स्सप्रत्ययसहितमिप्रत्ययस्यामादेशे पुच्छं । मेरिकारलोपेऽनुस्वारे पुच्छिस्सं ।

पुच्छ एर्वा ।२।१।२२॥

पुच्छ्धातोर्भूतेऽर्थे एप्रत्ययो वा स्यात् । पुच्छे पुच्छिंसु । पूज् पूजायाम् ।२५७। पूयइ, पूजइ । पूअयइ । पेयाल् समालोचने ।२५८। पेयालइ ।

पुच्छ इति—भूते इत्यनुवर्त्तते । एप्रत्यये पुच्छे । पक्षे इंसुः । पूयइ । जकारस्य यकारो वा । पूअयइ । उंचादित्वादयप्रत्ययः । जकारस्य यकारे लोपः ।

फंस् कलङ्कारोपणे ।२५९। फंसइ । फण् गतौ ।२६०। फणइ । फिड्, फुट्ट्, फुड् स्फुटने ।२६३। फिडइ । फुट्टइ । फुडइ । फुडिही । फुम् फूत्कारे ।२६४। फुमइ । फुस् स्पर्शे, शुद्धौ च ।२६५। फुसइ । फेड् गतौ ।२६६। फेडइ । बंध् बन्धने ।२६७। बंधइ । बंध, बंधाहि । बंधे । बंधेज्जा ।

कलङ्कारोपणे । आरोपणं नाम बाधकालिकेच्छाजन्यज्ञानम् । यथा पर्वतो वह्निमानिति निश्चयेऽपि पर्वते वह्न्यभावज्ञानं जायतामिति मतिजन्यं पर्वतो वह्न्यभाववानिति ज्ञानम् । ननु तदभाववत्ताबुद्धौ तद्वत्तानिश्चयस्य विरोधित्वेन कथं वह्निमानिति निश्चये सति वह्न्यभाववानिति बुद्धिरिति चेन्न तदभाववत्ताबुध्धीच्छाविरहविशिष्टतद्वत्तानिश्चयस्यैव तदभाववत्ताबुद्धिविरोधित्वात् । अत्रेच्छायाः सत्त्वेन तद्विरहविशिष्टतद्वत्तानिश्चयस्यैवाभावेन न विरोधित्वशङ्काकलङ्ककणिकापि । तथा च कलङ्काभावेऽपि कलङ्कज्ञानकरणं कलङ्कारोपः । स्फुटने । स्फुटनं नाम अवयवविभागानुकूलो व्यापारः । फुडिही । फुडिहि इ इत्यत्र दीर्घे फुडिही । प्रकृतिभावे फुडिहिइ । बंध । अतः परस्य हेर्लोपः । तदभावे दीर्घः ।

बंधादिभ्यो हेरेट् ।४।२।४४॥

एभ्यः परस्य हेरेडागमः स्यात् । बंधेहिइ । बंधिस्सइ ।

बंधादिभ्य इति—इटोपवादः । बंध्धातोर्हिइप्रत्यये तस्यैडागमे बंधेहिइ । स्सप्रत्यये तु नैट् तेनेडागमे बंधिस्सइ । बंध् , प+आव् , आ+उस् , कर् , गाह् , ग्गह् , च्छोड् , उद्+डा, उद्+द्व्, वि+ध्धंस्, वि+भत्थ्, आ+भोग्, णि+मंत्, सं+माण्, णि+रुंभ्, वर्, सज्ज्, अभि+सिंच् एते बंधादयः ।

बंध ईः ।२।१।२४॥

बंध्धातोर्भूतेऽर्थे ईप्रत्ययो वा स्यात् । बंधी, बंधिंसु । बाध् बाह् प्रतिघाते ।२६९। बाधइ । बाहइ । बीह भये ।२७०।

बंध इति—भूते वेत्यनुवर्त्तते । बंध्धातोर्भूते ईप्रत्ययः । पक्ष इंसुः । भये । भयं नाम भावित्वेन स्वानिष्टचिन्तनम् । तथाच सप्पेहिंतो बीहइ इत्यादौ सर्पहेतुकस्य स्वानिष्टस्य भावित्वेन चिन्तनं यत् तदनुकूलो व्यापारः कर्त्तृवृत्तिरित्यर्थः । तसादिधातोरप्येवमेवार्थः ।

भायभीयौ तौ ।२।३।१०३॥

बीहधातोर्भायभीयावादेशौ पर्यायेण वा स्तस्तौ परे। भायए, भायइ। भीयए, भीयइ। बीहए, बीहइ। बुज्झ् अवगमने ।२७१। बुज्झइ। बुड्ड् निमज्जने ।२७२। बुड्डइ। बूह् बृंहणे ।२७३। बूहइ। भक्ख् अदने ।२७४। भक्खइ। भज् सेवायाम् ।२७५। भजइ। भयइ। भज्ज् भर्जने ।२७६। भज्जइ। भण् कथने ।२७७। भणइ।

भायेति—बीह इत्यनुवर्त्तते। एकस्य स्थाने आदेशद्वयासम्भवादाह पर्यायेणेति। आदेशयोरकार उच्चारणार्थः। अच्छादिगणे बीहः तदादिष्टभायभीययोश्च पाठादुभयत्रैकारो वा। अनेकवर्णत्वात् सर्वादेशः। नन्वसीत्येवोच्यतां किं तिग्रहणेनेति चेन्न आज्ञाभविष्यद्वर्त्तमानेषु सर्वत्र माभूदिति तस्यावश्यकत्वात्। तथा च पूर्वमादेशः। ततो विकरणप्रत्ययः। सामर्थ्यात्। एतेन पूर्वमसि तिपरत्वाभावादादेशो न स्यादित्यपास्तम्। **अवगमने**। ज्ञानानुकूलव्यापारोऽवगमनम्। **अदने**। अदनं भक्षणम्। **भर्जने**। विना जलं भ्राष्ट्राग्निसंयोगानुकूलव्यापारो भर्जनम्। जलसम्बन्धे सति पचइ इत्येव प्रयोगो भवतीति तद्वारणाय जलं विनेति भ्राष्ट्रेत्युपलक्षणं भर्जनाधारपात्रमात्रस्य।

भम् भ्रमणे ।२७८। भमइ। भमिस्सइ। भमिही, भमिहिइ। भमिहिंति। भव् सत्तायाम् ।२७८। भवइ। भवं, भविस्सं, भविस्सामि। भविस्सामो।

भमिही। अत्र सवर्णदीर्घः। पक्षे प्रकृतिभावे भमिहिइ। स्ससहितस्य मे रमादेशे भवं। मेरेकारलोपे भविस्सं। लोपाभावे भविस्सामि।

भवईड्विमः ।२।१।२५॥

भव्धातोर्भूते ई ड्व इम् प्रत्यया वा स्युः।

भव इति—ईश्च ड्वश्च इम् चेति द्वन्द्वे कृते ईड्विमः। भूते वेत्यनुवर्तते।

इम्योर्भवः ।४।१।६०॥

भव्धातोरडागमो न स्यादिम्ईप्रत्यययोः परयोः।

इम्योरिति—इमीशब्दस्य द्विवचने रूपम्। नेति अडिति चानुवर्त्तते।

इम्योर्भवः ।२।४।४२॥

भव्धातोरत उकारः स्यादिम् ई प्रत्यययोः परयोः। भुवी। भुविं। अभू। अभविंसु।

इम्योरिति—भव्धातोर्भूतेऽर्थे ईप्रत्यये प्राप्तस्याडागमस्य निषेधे भकारोत्तराकारस्योकारे भुवी। इमि प्रत्यये मकारस्यानुस्वारे ङ्गप्रत्ययेऽडागमे टेरवस्य लोपे अभू।

भस् श्वशब्दे ।२८०। भसइ। भिंद् विदारणे ।२८१। भिंदइ। भिंदे।

आतो भिंदोब्भ एति ।३।१।३७॥

आतः परस्य भिंद्धातोर्ब्भ इत्यादेशो वा स्यादेति प्रत्यये विवक्षिते सति। अब्भे, आभिंदे।

आत इति—वेत्यनुवर्त्तते। एति प्रत्यये विवक्षितेऽनेनादेशविधानात्पूर्वमादेशस्ततः प्रत्ययः। अतएवासो न व्यवधानशङ्का। आदेशे चाकार उच्चारणार्थः। आपूर्वकभिंद्धातोरनेन ब्भादेशे एति प्रत्यये मध्येऽसि संयुक्ते ह्रस्वे वृद्धिः।

भिक्ख् भिक्षायाम् ।२८२। भिक्खइ। भिलिंग्, भिलिंज् अभ्यञ्जने ।२८४। भिलिंगइ। भिलिंजइ। भिस्, भास् दीप्तौ ।२८६। भिसइ। भासइ। भुंज् भक्षणे भोगे च ।२८७। भुंजए। भुंजइ। भुंजसु। भुंज, भुंजाहि। भुंजे। भुंजेज्जा।

भिक्षायाम्। विनयादिपूर्वकपरस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकस्वस्वत्वोत्पत्त्यनुकूलव्यापारः। एष एव याचनापदेनोच्यते। अभ्यञ्जने। तैलादिप्रतियोगिकसंयोगानुकूलव्यापारविशेषोऽभ्यञ्जनम्। विदारणं भेदनम्। भोग इति। भोगश्च सुखदुःखसाक्षात्कारः। भुंजए। अच्छादित्वादेकारः। कुणादित्वात्स्वादेशे भुंजसु। ह्यादेशे लोपे भुंज।

भुंजः खः ।२।१।६॥

अस्मात्खः स्याद्भविष्यति त्यादौ।

भुंज इति—भविष्यति त्यादावित्यनुवर्त्तते। सामान्यप्रत्ययापवादः।

भुंजः खे ।३।२।३॥

भुंजः स्वरस्य वृद्धिः स्यात्खे परे। भोक्खइ। भोक्खामि। भूस् अलङ्करणे ।२८८। भूसयइ। भूसइ। भेर् विस्तारे ।२८९। भेरइ। मंथ् विलोडने ।२९०। मंथइ। मक्ख् म्रक्षणे ।२९१। मक्खइ। मग्ग् अन्वेषणे ।२९२। मग्गइ।

भुंज इति—वृद्धिरित्यनुवर्तते। तद्बलात्स्वरस्येत्युपतिष्ठते। भोक्खइ।

भुंज्धातोस्तिप्रत्यये मध्ये स्सादिं प्रबाध्य खप्रत्यये स्वरस्य वृद्धौ संयुक्तेऽनुस्वारलोपे भोक्खामि । संयुक्ते ह्रस्वे तु भुक्खामि ।

मग्गादेरसो हस्य ।३।२।५६॥

मग्गादिधातोः परस्मादसः परस्य आज्ञायां हप्रत्ययस्य दीर्घो वा स्यात् । मग्गहा, मग्गह । मज्ज् शुद्धौ ।२९३। मज्जइ । मथ् मन्थने ।२९४। मथइ । मदू प्रमादे ।२९५। मदइ । मद्द् मर्द्दने ।२९६। मद्दइ । मर् प्राणत्यागे ।२९७। मरए । मरइ । मरिस्सइ ।

मग्गादेरिति—आज्ञायामित्यनुवर्त्तते । वर्तमानादौ हस्य दीर्घवारणायाज्ञाग्रहणम् । वा दीर्घ इति चानुवर्तते । मग्ग्धातोर्हप्रत्ययेऽनेन दीर्घे मग्गहा । अतएव "जं मग्गहा बाहिरियं विसोहिं" इत्युत्त० ।१२।३८॥ मन्थने । मन्थनं नाम उत्थानानुकूलव्यापारः । यथा सुहं समुदं महेइ देवदत्तो इत्यादौ सुधोत्थानानुकूलव्यापारः समुद्रस्थस्तदनुकूलश्च व्यापारो देवदत्तस्थः । अतएव चायं द्विकर्मकः । एककर्मकत्वे तूत्थानानुकूलव्यापारोऽर्थः । एवमन्यत्रापि द्विकर्मकैककर्मकत्वं समालोचनीयम् । अच्छादित्वान्मरए ।

मरादेरीयः ।२।१।२६॥

एभ्यो धातुभ्य ईयः प्रत्ययो वा स्याद् भूते ।

मरादेरिति—भूते वेत्यनुवर्तते । आदिपदेन वसादेर्ग्रहणम् ।

मरोऽहीश्च ।२।१।२७॥

मर्धातोरहीप्रत्ययो वा भूते । मरही, मरीअ । मरिंसु ।

मर इति—भूते वेत्यनुवर्त्तते। मर्धातोरहीप्रत्यये मरही। ईयप्रत्यये मरीअ । मरह् मरिस् तितिक्षायाम् ।२९९। मरहइ । मरिसइ । मल् मर्द्दने ।३००। मलइ । मह् इच्छायाम् ।३०१। महइ । माद् प्रमादे ।३०२। मायइ । प्रवर्त्तनायां मायए, माए । मिज्ज् मरणे ।३०३। मिज्जइ । मिल् संगमे ।३०४।

तितिक्षायाम् । क्षमा तितिक्षा । वर्त्तमानत्वभ्रममपाकर्तुमाह प्रवर्त्तनायामिति । प्रकृतिभावान्न वृद्धिः । वृद्धौ तु माए । दकारस्य यकारे लोपः ।

मिलो ये ।३।२।४०॥

मिलो दीर्घोऽन्तादेशः स्याद्यकारे परे । मिलायइ, मिलइ । मिलायंति,

मिलंति। मिल्ल् त्यागे।३०५। मिल्लइ। मिस् स्पर्द्धायाम्।३०६। मिसइ। मील संकोचे।३०७। मीलइ। मुंच् मोचने।३०८। मुंचइ। मुंड् मुण्डने।३०९। मुंडइ। मुच्छ् मूर्च्छायाम्।३१०। मुच्छइ।

मिल इति—दीर्घ इत्यनुवर्त्तते। उंचादित्वान्मिल्धातोरयप्रत्यये मिलयइ इति स्थितौ मिलूशब्दाकारस्य दीर्घे मिलायइ। विकरणविशिष्टस्याकारान्तत्वात्। **स्पर्द्धा**। सा च सङ्घर्षः। स च पराभिभवेच्छा। अतएव अकर्मकः। कर्मणो धात्वर्थेन सङ्ग्रहात्। अन्ये त्वभिभवेच्छैव धात्वर्थः। अतएव स्पर्द्धार्थस्य सकर्मकत्वं दृश्यते। **मुण्डने**। मुण्डनञ्च खण्डनमिति। **मूर्च्छायाम्**। मूर्च्छा मोहः। समुच्छ्रायश्च। वृद्धिः।

समो मुच्छारंभूरप्सु।३।४।६०॥

समो मस्य लोपो वा स्यान्मुच्छ्धातौ परे आपूर्वकयो रंभूरभोश्च। समुच्छइ। समुच्छंति। संमुच्छइ। संमुच्छंति। मुज्झ् मोहे।३११। मुज्झइ। मुण् ज्ञाने।३१२। मुणइ। मुस् स्पर्शे।३१३। मुसइ। मूर् भञ्जने।३१४। मूरइ। मेड् उन्मादे।३१५। मेडइ। मेल् सङ्गमे।३१६। मेलइ। मोद् हर्षे।३१७। मोदइ। यंच् गतौ।३१८। यंचइ। यंचंति। यंत् संकोचे।३१९। यंतइ। यंतंति। रंग् गतौ।३२०। रंगइ। रंच् पृथक्त्वे।३२१। रंचइ। रंध् पाके।३२२। रंधइ। रंभ् रभ् आरम्भे।३२४। रंभइ। आरंभइ।

समो इति—लोपो वेत्यनुवर्त्तते। रंभ् च रभ् च रंभूरभौ। आपूर्वकौ रंभूरभौ आरंभूरभौ। मुच्छश्चारंभूरभौ च मुच्छारंभूरभस्तेषु मुच्छारंभूरप्सु। द्वन्द्वगर्भमध्यमपदलोपिकर्मधारयसमासोत्तरं द्वन्द्वः। अतएव रंभूरब्भ्यां सह आकारस्य सम्बन्धेऽपि न मुच्छा। अतएवाह **आपूर्वकयोरिति**। सम्+मुच्छइ इत्यवस्थायां मकारलोपः। वा धातूपसर्गयोः सम्बन्धे सति सर्वतः पूर्वमेव मकारलोपो ज्यायान्। धातूपसर्गकार्ययोरन्तरङ्गत्वात्। **स्पर्शे**। नोदनसंयोगानुकूलव्यापारः स्पर्शः। नोदनो नाम शब्दाजनकः संयोगः। अभिघातसंयोगानुकूलव्यापारस्तु ताडनम्। अभिघातः शब्दजनकः संयोगः। एतद्भेदात्संयोगो द्विविधः। संयोग एव किमिति चेच्छृणु। अप्राप्तयोस्तु या प्राप्तिः सैव संयोग ईरित इति मुक्तावलीकारिकयाऽप्राप्तयोः प्राप्तेरेव संयोगत्वावधारणात्। **आरम्भे**। आरम्भ आद्यकृतिः। तदनुकूलव्यापारो धात्वर्थः। स चेच्छा। आद्यकृतित्वञ्च

कृतिविशिष्टान्यकृतित्वम् । वैशिष्ट्यञ्च स्वसमवायिसमवेतत्वस्वक्षणध्वंसाधिकरणक्षणवृत्तित्वोभयसम्बन्धेन ।

न्तेरारभः ।३।१।६९॥

आपूर्वकरभ्धातोः परस्मादसः परस्य न्तिप्रत्ययस्यैसादेशो वा स्यात् । आरभे, आरभंति । सारभइ, समारभइ । सारभे, समारभे । सारभंति । समारभंति । रक्ख् रक्षायाम् ।३२५। रक्खइ ।

न्तेरारभ इति—असः एसिति वेति चानुवर्त्तते । सित्त्वात्सर्वादेशः । आपूर्वकरभ्धातोर्न्तिप्रत्यये मध्येऽसि न्तेरेसादेशे वृद्धौ आरभे । सारभइ इत्यत्र मकारलोपे दीर्घः । पक्षे समारभइ ।

रक्खहणूहर्षु समः साः ।२।४।१०३॥

एषु परेषु समः सादेशो वा स्यात् । सारक्खइ । संरक्खइ ।

रक्खहणीति—अनुवृत्त्या विकल्पलाभः । अनेकवर्णत्वात्सर्वादेशः । सम्पूर्वकरक्ख्धातोस्तिप्रत्यये समः सादेशे सारक्खइ ।

रज्ज् रागे । रज्जइ ।३२६।

एज्जपरकेऽसि रज्जो वा ।३।४।५८॥

रज्ज्धातोरन्त्यस्य लोपो वा स्यादेज्जपरकेऽसि परे । रएज्ज । रइज्ज । रज्जेज्ज । रज्जेज्जा । रज्जिज्जा । रज्जे ।

एज्जेति—लोप इत्यनुवर्त्तते । एज्जः परो यस्मात्सः एज्जपरकस्तस्मिन्—षष्ठीनिर्देशादन्त्यस्य लोपः । रज्ज्+एज्ज इति स्थिते मध्येऽसि अन्त्यजकारस्यानेन लोपेऽवशिष्टजकारस्य यकारे लोपे वृद्धौ प्रकृतिभावे रएज्ज । संयुक्ते ह्रस्वे रइज्ज । लोपाभावे रज्जेज्ज ।

रज्झ् पाके ।३२७। रज्झइ । रड् परिभाषणे ।३२८। रडइ । रण् अव्यक्ते शब्दे ।३२९। रणइ । रम् क्रीडायाम् ।३३०। रमइ । रव् शब्दे ।३३१। रवइ । राज् रिज् दीप्तौ ।३३३। राजइ । रिजइ । राजंति । रिजंति । रिच् पृथक्करणे ।३३४। रिचइ । रिचंति । रिध् वृद्धौ ।३३५। रिधइ । रिधंति । रिधिंसु । रिय् रीय् गतौ ।३३७। रियइ । रीयइ । रियंति । रीयंति । रिइत्था । रीइत्था । रिइंसु । रीइंसु । रुंट् गुञ्जितध्वनौ ।३३८। रुंटइ । रुंढ् शब्दे ।३३९। रुंढइ । रुंझ् रुंभ्

आवरणे ।३४१। रुंभइ । रुंभिस्सइ । रुंभिहिइ । रुज्भइ । रुज्भंति । रुंभइ । रुंभिस्सइ । रुंभेहिइ । रुंभिहिइ । रुब्भइ । रुब्भंति । रुड्ढ रोषे ।३४२। रुड्ढइ । रुड्ढंति । रुड्ढिंसु । रुद् अश्रुविमोचने ।३४३।

पृथक्करणे । पार्थक्यं विभागस्तदनुकूलव्यापारो धात्वर्थः । वृद्धिः अवयवोपचयः । रिइत्था । अयादित्वात् त्थाप्रत्यये इडागमः । रुंज्भेस्सइ । बंधादिभ्य एडिति सूत्रेणैडागमः । पक्षे संयुक्ते ह्रस्वे च रुंझिस्सइ । परसवर्णस्य वैकल्पिकत्वेनानुस्वारघटितप्रयोगमुदीर्य परसवर्णघटितप्रयोगमाह रुज्भइ इति । अश्रुविमोचने । नेत्रजलत्यागमात्रं न रोदनम् । तथा सति मुखकषायनिस्सारणाधीननेत्रजलत्यागेऽपि रोवइ इति प्रयोगः स्यात् । न चेष्टापत्तिः । अनुभवविरोधात् । किन्तु नेत्रजलवृत्तिस्वत्वध्वंसानुकूलो व्यापारविशेषः । व्यापारे विशेषत्वञ्चेष्टसंयोगवियोगजन्यहर्षशोकस्वरूपत्वम् ।

रुदोऽसि ।३।२।१३॥

अस्य स्वरस्य वृद्धिर्वा स्यादसि परे ।

रुद इति—वृद्धिर्वेत्यनुवर्त्तते ।

रुदो वः ।३।१।७॥

रुद्धातोर्दकारस्य वकारो वाऽसि परे । रोवइ, रुवइ । रोयइ, रुयइ । रोद । रुदइ । रुस् रूस् रोषे ।३४५। रुसइ । रुसए, रूसइ । रेह् दीप्तौ ।३४६। रेहइ । लंघ् लङ्घने ।३४७। लंघइ । लंछ् लाञ्छने ।३४८। लंछइ । लक्ख् अङ्कने । लक्खइ । लग्ग् संगे ।३४९। लग्गइ । लभ् लह् प्राप्तौ ।३५१। लभइ । लहइ ।

रुदो व इति—असि वेत्यनुवर्त्तते । षष्ठीनिर्दिष्टत्वादन्त्यस्य दकारस्यैव स्यादत आह दकारस्येति । रोवइ । रुद्धातोस्तिप्रत्यये मध्येऽसिप्रत्यये रुद इत्यनेन स्वरस्य वृद्धावनेन दकारस्य वकारे रोवइ । वृद्ध्यभावे वकारे रुवइ । वकाराभावे वृद्धौ रोयइ । वृद्ध्यभावे रुयइ । वकारयकाराभावेऽप्येवं रूपद्वयम् । रूसए । अच्छादित्वात्तेरेकारः ।

लभूलहो भः ।२।१।१०॥

आभ्यां धातुभ्यां भविष्यति भप्रत्ययो वा स्यात्त्यादौ परे । लब्भइ । लब्भंति ।

लब्भसि । लब्भइ । लब्भामि । लब्भामो । लभिस्सइ । लहिस्सइ । लभिस्ससि । लहिस्ससि । लभिहिइ । लहिहिइ ।

लभ्लह् इति—समाहारद्वन्द्वे पञ्चम्येकवचनम् । भविष्यति त्यादिषु इति पदद्वयमनुवर्तते । लभ्धातोर्लह्धातोर्वाति प्रत्यये मध्ये भप्रत्यये परसवर्णेन भह-योर्बकारे लब्भइ इत्यादि समानमेव रूपम् । भप्रत्ययस्य स्सादिगणे प्रागभावान्ना-स्येट् । अकारस्तु नोच्चारणार्थः ।

लभ्लहः सस्सहेर्हस्य त्थः ।३।१।६०॥

लभ्लह्धातुभ्यां परस्य स्सहिसहितस्य हस्य त्थादेशो वा स्यात् । लभित्थ । लहित्थ । लभिस्सामि । लहिस्सामि । लभिहामि । लहिहामि । लभिस्सामो । लहिस्सामो । लभिहामो । लहिहामो ।

लभ् लह इति—वेत्यनुवृत्तिः । स्सहिभ्यां सह सस्सहिस्तस्य सस्सहेः । स्सहि-प्रत्ययसहितस्य हप्रत्ययस्य त्थादेशे इडागमे लभित्थ । मादौ हेर् इत्यनेन हेरिका-रस्याकारे दीर्घे लभिहामि । एवमन्येऽपि । लभ्लह इत्यत्र समाहारद्वन्द्वः । अत एवैकवचनम् ।

लभ्लह इण् वा ।२।१।१८॥

लभ्लह्धातुभ्यां भूतेऽर्थे इणप्रत्ययो वा स्यात् । अलाभि । अलाहि । अल-भिंसु । अलहिंसु ।

लभ्लह इति—समाहारद्वन्द्वे पञ्चम्येकवचनम् । भूते इति लभ्यते । लभ् धातोर्भूतेऽर्थे इण्प्रत्ययेऽडागमे णित्युपधाया वृद्धौ अलाभि । पक्षे इंसुः ।

आदुपोवेभ्यो लभः ।४।२।१५॥

एभ्यः परस्य लभ्धातोर्ममागमो वा स्यात् । आलंभइ, आलभइ । उवलंभइ, उवलभइ । लल् क्रीडायाम् ।३५३। ललइ । ललिंसु । लव् व्यक्तायां वाचि ।३५४। लवइ । लस् इच्छाक्रीडयोः ।३५५। लसइ । लाल् पालने ।३५६। लालइ । लिंग् लिस् लिस्स् आलिङ्गने ।३५९। आलिंगइ । लिसइ । लिस्सइ । लिंच् निस्सारणे ।३६०। लिंचइ । लिह् लेखने ।३६१। लिहइ । लुंच् लुञ्चने ।३६२। लुंचइ । लुंप् नाशने ।३६३। लुंपइ । लुक्क् दर्शने ।३६४। लुक्कइ । लुट्ट् लुण्टने ।३६५। लुट्टइ । लुण् छेदने ।३६६। लुणइ ।

आदुपो इति—समित्यनुवर्त्तते । आच्च उपश्च उवश्च आदुपोवास्तेभ्य आदुपोवेभ्यः । आगमे अकार उच्चारणार्थः । अन्त्यमकारस्त्वित्संज्ञकत्वेन मित्त्वेन स्वराणामन्त्यस्वरात्परो मिदिति सूत्रं प्रवर्त्तते । अतएव च लकारोत्तराकारोत्तरीभूय प्रवर्त्ततेऽत्रागमः । **लेखने** । लेखनमक्षरविन्यासः । **निस्सारणे** । अन्तर्गतस्य बाह्यदेशसंयोगानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारो निस्सारणम् । **लुञ्चने** । लुञ्चनमपनयनम् । **लुण्टने** । बलात् स्वस्वोत्पत्त्यनुकूलो व्यापारः । स्तेयार्थे तु बलात्कारपूर्वकत्वन्न निविष्टमिति ततो विशेषः ।

लुण एज्जे यः ।३।१।३८॥

लुण्धातोरन्त्यस्य यकारो वा स्यादेज्जे परे लुएज्जा, लुणेज्जा । लुभ् गार्ध्ये विमोहने च ।३६७। लुब्भइ, लुभइ । लूस् स्तेयभञ्जनदंशनखण्डनेषु ।३६८। लूसइ । लोट्ट् परिवर्त्तने ।३६९। लोट्टइ । लोढ् निष्पीडने ।३६९। लोढइ ।

लिय् लीय् सङ्गे ।३७३। लियइ । लीयइ ।

लुण इति—वेत्यनुवर्त्तते । षष्ठीनिर्दिष्टत्वादन्त्यस्येति लब्धम् । लुण्धातोः एज्जप्रत्यये मध्येऽसि प्रत्यये वृद्धौ णकारस्यानेन यकारे लोपे लुएज्जा । **गार्ध्ये** । गार्ध्यमभिकाङ्क्षा । **विमोहने** । विमोहनमाकुलीकरणम् । **लुब्भइ** । लुभ्धातोस्तिप्रत्यये मध्येऽसि तुसादित्वाद्भकारस्य द्वित्वे पूर्वस्य परसवर्णेन बकारे लुब्भइ । **दंशनेति** । दंशनं दंष्ट्राव्यापारः ।

उपसर्गाल्लिन्तौ ।२।३।११८॥

उपसर्गात्परस्य लीयो लि इत्यादेशो वा न्तौ परे । पलिंति, पलीयंति । विलिंति, विलीयंति । ह्लाद् हर्षे ।३७२। ह्लायइ ।

उपसर्गादिति—लीयो वा इत्यनुवर्त्तते । विकरणसहितस्य धातोर्लि इत्यादेशेन नासः श्रवणम् । अनेकवर्णत्वात्सर्वादेशः ।

वंफ् इच्छायाम् ।३७४। वंफइ । वच्च् व्यक्तायां वाचि गतौ च ।३७५। वच्चइ । वच्चंति । वच्चिमो, वच्चामो । वच्चतु । वच्चसु, वच्च, वच्चाहि । वच्चह ।

वच्चिमो । नमादित्वादिकारो वा । वच्चसु । कुणादित्वात्सेः सुः । पक्षे ह्यादेशे लोपः ।

अगतौ वच्चः खच्छौ ।२।१।७॥

गतिभिन्नेऽर्थे वच्च्धातोः पर्यायेण खच्छौ प्रत्ययौ स्तो भविष्यति त्यादौ । वक्खइ । वक्खंति ।

अगताविति—न गतिरगतिस्तस्मिन्नगतौ गतिभिन्नेऽर्थे इत्यर्थः। तेन न गतौ वक्खइ इति। भविष्यति त्यादावित्यनुवर्त्तते। वच्च्धातोस्तिप्रत्यये मध्ये स्सादीन् प्रबाध्य खप्रत्यये व्यञ्जनत्रयसंयोगे पूर्वचकारलोपेऽवशिष्टचकारस्य परसवर्णेन ककारे वक्खइ।

वक्खवोच्छदाहघेच्छेभ्यो मेः।३।४।६४॥

एभ्यः परस्य मेरन्त्यस्य लोपो वा स्यात्। वक्खं, वक्खामि। वक्खामो।

वक्खेति—लोपो वा इत्यस्य चानुवृत्तिः। वक्खं। मिप्रत्यये मध्ये खप्रत्यये इकारलोपेऽनुस्वारः। ततश्च मिपरत्वाभावान्न दीर्घः। न च एकदेशविकृतमनन्यवत् इति न्यायेन मिपरत्वमक्षतमेवेति वाच्यम्। अर्धाधिकविकारे तन्न्यायाप्रवृत्तेः।

वच्च ओश्च्छेऽतः।३।१।४१॥

वच्च्धातोरत ओकारः स्याच्च्छे परे। वुच्छइ, वोच्छइ। वुच्छं, वोच्छं। वुच्छामि, वोच्छामि। वोच्छामो।

वच्च इति—च्छप्रत्यये कृते सति अनेनोकारादेशे संयुक्ते ह्रस्वे वुच्छइ। मेरिकारलोपेऽनुस्वारे वुच्छं।

वोच्छश्च।२।१।८॥

वोच्छः स्सहिप्रत्ययौ वा स्तस्त्यादौ। वोच्छिस्सइ। वोच्छिहिइ। गतौ तु वच्चिस्सइ। वच्चिहिइ। शेषं समानम्।

वोच्छ इति—स्सह्यौ त्यादिष्विति सम्बध्यते। भविष्यति च्छप्रत्ययान्तादनेन स्सह्यौ भवतः। द्वौ ब्राह्मणौ इतिवन्न वैयर्थ्यम्। एतदभावे तु रूपमुक्तम्। गतौ स्वादेरभावेन स्सहिप्रत्ययावेव भवतः अत आह गतावित्यादि। भविष्यत्येव रूपभेदो नान्यत्रेति बोधयति शेषं समानमित्यनेन।

वम् उद्गिरणे।३७६। वमइ। वमंति। वमिंसु। वल् संचरणे।३७७। वलइ। वव् बीजसन्ताने छेदने च।३७८। ववइ। वस् निवासे।३७९। वसइ। वसंति। वसीय वसिंसु।

बीजसन्ताने—बीजसन्तानं क्षेत्रे विकिरणं गर्भाधानञ्च। अतएव बीजं ववइ। अयं धातुश्छेदनेऽपि। अतएव केशं ववइ इति भवति।

वास् वर्षणे ।३८०। वासइ । विंज्, वीज् व्यजने ।३८२। विंजइ । वीजइ । विंध् । विज्झ् । विह् । ताडने, वेधने च ।३८५। विंधइ । विज्झइ । विहइ । विगिंच् विच् पृथक्करणे ।३८७। विगिंचइ । विचइ । विगिच्छ् संशये ।३८८। विगिच्छइ । विज् भये ।३८९। उव्विजइ । विज्ज् सत्तायाम् ।३९०। विज्जइ । विद् ज्ञाने ।३९१। विदइ । विरल्ल् विस्तारे ।३९२। विरल्लइ । विस् प्रवेशने ।३९३। विसइ । विसट्ट् विकाशचूर्णनयोः ।३९४। विसट्टइ । विसूर् दैन्ये ।३९५। विसूरइ । वीड् लज्जायाम् ।३९६। वीडइ । वूह् उद्यमने ।३९७। वूहइ । वेव्, वोल् कम्पने ।३९९। वेवइ । वोलइ । वोलट्ट्, वोसट्ट् जलोद्रेके ।४०१। वोलट्टइ । वोसट्टइ ।

वर्षणे । अयञ्च धातुरकर्मकः । विकाशे । अवयवविश्लेषानुकूलव्यापारविशेषो विकाशः ।

व्वय् गतौ ।४०२।

व्वयो वर्त्तमाने वसो वा ।३।१।५॥

व्वयधातोर्वसादेशो वा वर्त्तमाने । वइ, वयइ । वन्ति, वयंति । वय, वयाहि । वयह । वए । वएज्जा । वइस्सइ । वइहिति । वइंसु ।

व्वय इति—सित्त्वात्सर्वादेशः । आदेशेऽकार उच्चारणार्थः । व्वय्धातोस्तिप्रत्यये वसादेशेऽसि वइ । वर्त्तमाने विवक्षित एवास्य विधानेनासः पूर्वमेव प्रवृत्त्या न व्यवधानशङ्का ।

उपसर्गाद् व्वयो बहुलम् ।४।१।२४॥

उपसर्गात्परस्य व्वयधातोरादेर्लोपो बहुलम् । अणुवयइ । परिवयइ, परिव्वयइ ।

उपसर्गादिति—आदेरिति लोप इति चानुवर्त्तते । संयुक्तस्यापूर्वस्वाभावादप्राप्तौ वचनम् । बहुलग्रहणात्कचिन्नित्यम् । कचिच्च वा । प्रथम उदाहरणे नित्यम् । द्वितीये वा भवति ।

स् अवसाने ।४०३। ववसइ । संक् शङ्कायाम् ।४०४। संकइ । संमर् स्मरणे ।४०५। संमरइ । संस् कथनहिंसनयोः ।४०६। संसइ । सड् दौर्गन्ध्ये ।४०७। सडइ । सद् गमनविशरणयोः ।४०८। सदइ । सद् आस्वादने ।४०९। सदए, सदइ । सप्प् गतौ ।४१०। सप्पइ । सम्म् उपशमे ।४११। सम्मइ । सम्मंति ।

सय् शयनास्वादनयोः ।४१२। सयइ । सर् स्मरणे गतौ च ।४१३। सरइ । सलह् श्लाघायाम् ।४१४। सलहइ । सल्ल् गतौ ।४१५। सल्लइ । सह् सहने ।४१६। सहइ । सिंच् सेचने ।४१७। सिंचइ । सिक्ख् शिक्षायाम् ।४१८। सिक्खइ । सिज्झ् निष्पत्तौ ।४१९। सिज्झइ । सिण् सेवायाम् ।४२०। सिणइ । सिणंति ।

सद्दए । अच्छादित्वात्तेरेकारः । सप्प गतौ । उरसा उत्तरदेशसंयोगानुकूलव्यापारविशेषः सर्पणम् । विशेषत्वञ्चोरसादिकरणकत्वमेव । उपशमे । उपशमः शान्तिः । शिक्षायाम् । शिक्षा च ज्ञानानुकूलव्यापारः ।

सिण ओर्मौ वा ।३।१।४६॥

सिणः परस्यास ओकारो वा स्यान्मौ परे । सिणोमि, सिणामि । सिणामो । समुस्सिणइ । समुस्सिणोमि । समुस्सिणामि । सिर् विसर्गे ।४२१। सिरइ । सिरे । सिरेज्जा ।

सिण इति—अनुवृत्त्या अस इति लभ्यते । सिण्+अमीति स्थितेऽस ओकारे सिणोमि । पक्षे दीर्घः । सामान्यतो विधानात्सोपसर्गेऽपि भवतीति दर्शयति समुस्सिणोमि । तकारस्य परसवर्णेन सकारः ।

एज्जेतयोः सिरः सा विउभ्याम् ।३।१।४०॥

विउभ्यां परस्य सिर्धातोःससादेशः स्यादेज्जइतप्रत्यययोः परयोः । विउसिरे । विउसेज्ज । सिलीस् आलिङ्गने ।४२२। सिलीसइ । सिव्व् तन्तुसन्ताने ।४२३। सिव्वइ, सीवइ । सिव्वंति, सीवंति । सिव्विसइ, सीविस्सइ । सिव्विहिति, सीविहिति । सिय् सीय् विशरणगत्यवसादनेषु ।४२५। सियइ । सियंति । सीयइ । सीयंति ।

एज्जेतयोरिति—एज्जश्चेतश्चैज्जेतौ तयोरेज्जेतयोरित्यर्थः । इतप्रत्ययस्य तु विउसिय इत्युदाहरणम् । आदेशो व्यञ्जनान्तः । अकारस्तूच्चारणार्थः । सित्त्वात् सर्वादेशः । विउपूर्वकसिर्धातोरेज्जप्रत्यये मध्येऽसि प्रत्यये वृद्धावनेन धातोः ससादेशे विउसेज्ज । नन्वस्तु स इत्यकारान्तादेशस्तेनैव सिध्यति विउसेज्ज इति रूपम् । इति चेन्न विउसेज्ज इति सिद्धावपि विउसिय इति कृदन्तासिद्धेः । सीवइ । सिस्सादित्वात्संयुक्तादेर्लोपे दीर्घः । विशरणेति । विशरणम् अवयवानां विश्लेषः । अवसादनं नाशः ।

नेः सियूसीयोर्वज्जः प्रेरणायाञ्च ।३।१।९॥

नेः परयोरनयोर्वज्जादेशो वाऽसि प्रेरणायाञ्च । णिवज्जइ, णिसियइ, णिसीयइ । णिवज्जंति, णिसियंति, णिसीयंति । णिवज्जसु, णिवज्ज, णिवज्जाहि, णिसिय, णिसियाहि, णिसीय, णिसीयाहि । णिवज्जह, णिसियह, णिसीयह । णिवज्जे, णिवज्जेज्जा, णिसिए, णिसिएज्जा । णिसीए । णिसीएज्जा । णिसिइस्सइ । णिसीइस्सइ ।

नेरिति—वाऽसीत्यनुवर्तते । वज्जादेशो व्यञ्जनान्तः । अकारस्तूच्चारणार्थः । प्रेरणायाम् । प्रेरणार्थकप्रत्यये परे इत्यर्थः । णिवज्जइ । निपूर्वकात्सियूधातोः सीयधातोर्वा तिप्रत्यये मध्येऽसि तस्मिन् वज्जादेशः । णिवज्जसु इत्यत्र कुणादित्वात्सुः । कुणादिगणे वज्ज एव पाठान्न णिसियस्वित्यादि ।

सुंभ् हिंसने ।४२६। सुंभइ । सुज्झ् नैर्मल्ये ।४२७। सुज्झइ । सुड् निन्दायाम् ।४२८। सुडइ, सुडिज्जइ । सुडंति, सुडिज्जंति । सुमर् स्मरणे ।४२९। सुमरइ । सुमरंति । सुय् दौर्गन्ध्ये ।४३०। सुयइ । सुव् शयने ।४३१। सुयइ, सुवइ । सुवंति । सुवसि । सुवामि । सुवामो । सुव, सुवाहि । सुवह । सुवे, सुवेज्जा । सुविस्सइ । सुविंसु । सुस्स् शोषणे ।४३२। सुस्सइ । सुस्सुस , सुस्सूस् सेवायाम् ।४३४। सुस्सुसइ । सुस्सूसइ । सुस्सुसए । सुस्सूसए । सुस्सुसंति । सुस्सूसंति । सूर् नाशने ।४३५। सूरइ । सेय् धर्मश्रुतौ ।४३६। सेयइ । सेव् सेवायाम् ।४३७। सेवइ । सेह् शिक्षायाम् ।४३८। सेहइ । सोच् शोके ।४३९। सोयइ । स्संद् किञ्चिच्चलने ।४४०। संदइ । विस्संदइ । स्संभ् विश्वासे ।४४१। संभइ । स्सद् । आस्वादने ।४४२। सयइ । स्सम् सम्म् तपसि खेदे च ।४४४। समए । समइ । समंति । वीसमए, वीसमइ । वीसमउ । वीसमह । सम्मइ । स्सय् आस्व दने सेवायां स्रवणे च ४४५। सयइ । सयंति । आसयइ । आसयंति । स्सस् प्राणने ।४४६। ससइ ।

सुडिज्जइ । स्वार्थे इज्जः । अयञ्च प्रत्ययः सर्वत्र प्रत्यये परे भवति । तेन सुडिज्जिसु । सुस्सुसए । अच्छादित्वादेकारः । आस्वादने । आस्वादनं यदाऽनुभवस्तदा सकर्मकः । यथा धणाणि सयह इति । धनान्यनुभवेत्यर्थः । यदा रुचिस्तदाऽकर्मकः । यथा—तिसाए न सयइ जलं । तृषाय न स्वदते जलमित्यर्थः ।

तृप्ताय जलं न रोचते इत्यर्थः। स्वद्धातो रुच्यर्थत्वादेव। "अपां हि तृप्ताय न वारिधारा, स्वादुः सुगन्धिः स्वदते तुषारा" इति श्रीहर्षोक्ते रुच्यर्थयोगे चतुर्थी सङ्गच्छते। एवञ्चात्रापि तदर्थो नानुभवविरुद्धः। स्रवणे त्वकर्मक एव सेवायान्तु सकर्मकः स्पष्ट एव। प्राणने। प्राणनं श्वासाद्यनुकूलव्यापारः।

स्संभ् विश्वासे पृथग्भावे च।४४७। संभइ। वीसंभइ। वीसंभेज्जा। हंद् ग्रहणे।४४८। हंदइ।

वीसंभइ। संयुक्तादेर्लोपे दीर्घः। पक्षे विस्संभइ।

हंत्साह्वो डिः सोः।३।१।७२॥

हंद्साहृधातुभ्यां परस्य सोर्डिरादेशो वा स्यात्। हंदि, हंदसु, हंद, हंदाहि। हंदह। हक्क् निषेधे।४४९। हक्कइ। हड् चेष्टायाम्।४५०। हडइ। हन् हिंसायाम्।४५१।

हंत्साह इति—वेत्यनुवृत्तिः। समाहारद्वन्द्वे पञ्चम्येकवचनम्। डकारोच्चारणन्तु टिलोपार्थम्। हंद्धातोराज्ञायां सिप्रत्यये स्वादेशे मध्येऽसि षष्ठीनिर्दिष्टत्वादन्त्यस्य ड्यादेशे टिलोपे हंदि। तदभावे हंदसु। स्वादेशाभावे हेर्लोपे हंद। लोपाभावे दीर्घे हंदाहि।

तिन्तिन्तेषु हनो वा।४।१।५२॥

हन्धातोः परस्यासो लोपो वा एषु परेषु। हंति, हणाइ, हणइ। हंति, हणन्ति। हण, हणाहि। हणिया, हणे, हणेज्जा, हणिस्सइ, हणिही, हणिहिइ, हणिंसु।

तिन्तीति—अस इत्यस्य लोप इत्यस्य चानुवृत्तिः। हन्धातोस्तिप्रत्यये मध्येऽसि प्रत्यये तस्यानेन लोपेऽनुस्वारे हंति। जाणादित्वाद्दीर्घे हणाइ। असो लोपे हन्+न्ति इति स्थिते व्यञ्जनत्रयसंयोगे पूर्वनकारलोपे हंति। न्तपरे तु हंतो। हणिया। हण्धातोः प्रवर्त्तनायां याप्रत्यये असूचयूजाणूहणे य इतीडागमे लोपोऽन्यतरस्येति सूत्रेणासो लोपे हणिया। याप्रत्ययाभावे एदादिः। तथा च हणे हणेज्जेत्यादि।

वेर्हनः।३।३।३४॥

वेः परस्य हन्धातोरन्त्यस्य द्वित्वं वा स्यात्। विहण्णइ। विहन्नइ, विहणइ। विहनइ। हस हसने।४५२। हसइ। हिंड् गतौ शब्दे च।४५३। हिंडइ।

हिंडंति। हिंडेह। हिंडह। हिंस् हिंसायाम् ।४५४। हिंसइ। हिव् विरेचने ।४५५। हिवइ। हिवंति। हुण् होमे आह्वाने कम्पने च ।४५६। हुणइ। हेड अनादरे हिंसायाञ्च ।४५७। हेडइ।

वेर्हन इति—द्विर्वेत्यनुवर्त्तते। हिंडेह। अस एर्वा हे इति सूत्रेणैकारः।

खा अदने ।४५८।

खादिभ्यो वा ।२।१।८०॥

एभ्यो यः प्रत्ययो वा स्यादाज्ञाप्रवर्त्तनावर्त्तमानेषु। खायइ। खाइ। खंति।

खादिभ्य इति—धातोः प्रत्ययः यः आज्ञाप्रवर्त्तनावर्त्तमानेषु इत्यनुवर्त्तते। असोऽपवादः। अकारान्तोऽयम्प्रत्ययः। खाधातोस्तिप्रत्यये मध्ये यकारे खायइ। यकाराभावे असि सवर्णदीर्घे खाइ। संयुक्ते ह्रस्वे खंति। खा, गिला, ग्घा, जा, झिया, ढा, त्ता, दा, द्दा, न्हा, मो, मिला, ला, सिणा, ह्रा एते खादयः।

गा गाने ।४५९।

गादिभ्यो यः ।२।१।७९॥

एभ्यो यः प्रत्ययो नित्यं स्यादाज्ञाप्रवर्त्तनावर्त्तमानेषु। गायइ। गायंति। गायन्तु। गाए। गाएज्जा। गाइस्सइ। गाहिइ। गाइंसु। गिला ग्लानौ ।४६०। गिलायइ। गिलाइ। ग्घा गन्धोपादाने ।४६१। घायइ।

गादिभ्य इति—अनुवृत्तिः पूर्ववत्। उत्तरसूत्रे वाग्रहणसामर्थ्यादिदं नित्यमित्याह नित्यमिति। गा, ज्झा, क्खि, पी, म्हि प्रभृतयो गादयः। गिलायइ। खादित्वाद्विकल्पेन यः। पक्षे अस्। गन्धोपादाने। गन्धोपादानं गन्धग्रहणम्।

ग्घो जिग्घो वर्त्तमानेऽसि वा ।३।१।१२॥

ग्घाधातोर्जिग्घादेशो वा स्यादसि वर्त्तमानपरके। जिग्घइ। घाइ।

ग्घ इति—अनेकवर्णत्वात्सर्वादेशः।

जहा त्यागे ।४६२।

जहोऽसणिज्जयोः ।३।४।७९॥

जहाधातोरन्त्यस्य लोपो वाऽसि अणिइज्जे च परे। जहइ, जहाइ। जहउ, जहाउ। जहिज्जा। जहिस्सइ। जहाहिइ। जहाइंसु।

जह इति—लोपो वेत्यनुवर्त्तते । असि परे आकारलोपे जहइ । जहंति । जहन्तो । जहमाणो । संयुक्ते ह्रस्वे जहिस्सइ ।

जा गतौ ।४६३। जाइ । जंति । जासि । जाह । जामि । जामो । जाए । जाएज्जासि । जाइस्सइ ।

गताविति । गतिश्च उत्तरदेशसंयोगानुकूलव्यापारः । अत्र संयोगप्रतियोगि-प्रदर्शनायैवोत्तरदेशेत्युपादानमतएव धात्वर्थनिविष्टकर्मकत्वाभावात्सकर्मकत्व-सिद्धिः । वा येन रूपेण कर्मता तेन रूपेण धात्वर्थकुक्षिप्रवेश एवाकर्मकत्वं न तु येन केनापि रूपेण । अत उत्तरदेशत्वेन रूपेण ग्रामादेर्धात्वर्थप्रवेशेऽपि न क्षतिरिति ।

निरो जो वा ।३।३।६॥

निरः परस्य जाधातोर्ह्रस्वो वा तौ । णिज्जइ । णिज्जाइ । णिज्जायंति । णिज्जंति ।

निर इति—ह्रस्व इति ताविति चानुवर्त्तते ।

जादिभ्यो हेः ।४।२।४२॥

जादिभ्यः परस्य हेरिण्न स्यात् । जाहिइ । जाइंसु ।

जादिभ्य इति—इण्नेति तु लभ्यतेऽनुवृत्त्या । बहुषु स्थलेषु प्रायो हेरिण्न भवति । अनेन निषेधात् । जा, ला, लिया, ढा, त्ता, दा, पा, भा, मा, वा इत्येते जादयः । आकृतिगणोऽयम् ।

उदो जः ।४।१।२२॥

उदः परस्य जाधातोर्लोपो वा । उदाइ । उज्जाइ । आयाइ । पयाइ ।

उद इति—आदेर्लोपो वेत्यनुवर्त्तते । तथा च जाधातोर्जकारस्य लोपे उदाइ । पक्षे परसवर्णः । जाधातुरत्र गत्यर्थको ग्राह्यः ।

जा प्रादुर्भावे ।४६४। जायइ । जाइ । ज्झा ध्याने ।४६५। झायइ । झिया ध्याने ।४६६। झियायइ । झियाइ । ढा, दा विदारणे ।४६८। आढायइ । आढाइ । दायइ । दाइ । ण्हा, सिणा स्नाने ।४७०। ण्हायइ । ण्हाइ । सिणायइ । सिणाइ । त्ता पालने ।४७१। तायइ । न्ना अवबोधने ।४७२। णाइ । णंति । णाउ । णाहि । णाइज्जा । णाहिइ । णाइंसु ।

झायइ । णादित्वान्नित्यं यप्रत्ययः । झियाधातोस्तु खादित्वाद्विकल्पेन यप्र-

त्ययः । आढायइ । ढाधातुर्नित्यमापूर्वक एव प्रयुज्यते । अतस्तथैवोदाहृतम् । णाहिइ । जादिगणे पाठादिटो निषेधः ।

पा पी पाने ।४७४।

त्ताणिज्जावावेषु च ।३।१।११॥

पाधातोः पिबादेशः स्यादस्यणिज्जत्तावावेषु च । पियइ, पिबइ । पिब । पिबाहि ।

त्ताणिज्जेति—पः पिबः असीति पदत्रयमनुवर्त्तते । आदेशश्च व्यञ्जनान्तः । त्ताश्च अणिज्जश्च आवश्च आवेश्चेति द्वन्द्वः । आवावेप्रत्ययौ प्रेरणार्थकौ ज्ञेयौ । एतेषु प्रत्ययेषु नित्यं पिबादेशः ।

त्तएप्रवर्त्तनापरयोः पः पिबः ।३।१।१०॥

पाधातोः पिबादेशो वा स्यात्प्रवर्त्तनार्थकपरकेऽसि त्तएप्रत्यये च । पिए, पाए । पिबिज्जा, पाइज्जा । पाहिइ । पाइंसु ।

त्तए इति—असि वेत्यनुवर्त्तते । त्तएश्च प्रवर्त्तनापरश्चेति द्वन्द्वः । त्तए इत्यस्याल्पाच्तरत्वात्पूर्वप्रयोगः । प्रवर्त्तनापरशब्दस्यान्यत्र सापेक्षत्वेऽपि समासः । सूत्रत्वात् । एतस्य हि वर्त्ततेऽपेक्षाऽनुवर्त्तमानेऽसिः । यत एतद्द्वयमन्यपदार्थमाश्रित्य बहुव्रीहेः करणात् । त्तएप्रत्ययस्य पिबित्तए, पाइत्तए । इत्युदाहरणं बोध्यम् । पाहिइ इत्यत्रेटो निषेधः ।

भा दीप्तौ ।४७५। भायइ । भाइ । भास्सइ । भाहिइ । भाइंसु । पडिहायइ । पडिहाइ । मा माने ।४७६। माइ । माहिइ । माइंसु । वा गतौ ।४७७। वाइ । वाहिइ । वाइंसु । स्सा पाके ।४७८। साइ । हा त्यागहासविसूचिकासु ।४७९। हायइ । इ गतौ ।४८०।

इप्रभृतिभ्योऽसेसोः ।३।४।३४॥

एभ्यः परयोरसेसोर्लोपः स्यात् ।

इप्रभृतिभ्य इति—लोप इत्यनुवर्त्तते ।

एस्तिसिमिषु वा ।३।२।८॥

इधातोर्वृद्धिर्वा तिसिमिपरेषु । एति, इति । इंति । एसि, इसि । इह । एमि, इमि । इमो । एतु, इतु । इहि । इह । एमि, इमि, इमो ।

एरिति—वृद्धिरित्यनुवर्त्तते । इधातोस्तिप्रत्यये मध्येऽसि तस्य लोपे वृद्धौ एति । अत्र सिमिप्रत्ययौ सकारमकारविशिष्टावेव निमित्तत्वेन गृह्येते । तेन इहि इत्यत्र न वृध्धिः । स्थानिवद्भावेऽपि सकारविशिष्टत्वानयनासम्भवात् । छिन्न-पुच्छे शुनि श्वत्वव्यवहारेऽपि पुच्छवत्त्वव्यवहाराभावात् ।

एरेदेज्जयोः ।३।४।३३॥

इधातोर्लोपः स्यादेदेज्जयोः परयोः । ए । एज्जा, इज्जा । एज्जासि । एज्जामि । एज्जामो ।

एरेदिति—लोप इत्यनुवर्त्तते । इधातोः प्रवर्त्तनार्थं एप्रत्ययेऽनेन धातोर्लोपे ए । एज्जप्रत्यये तु एज्जा । संयुक्तह्रस्वे इज्जा । एज्जप्रत्ययान्तात्सिप्रत्यये दीर्घे एज्जासि ।

इकानेन्नाहोभ्यो न ।४।२।२६॥

एभ्यः परेषां स्सादीनामिडागमो न स्यात् । इस्सइ । इहिइ । इइंसु ।

इकेति—इट्स्सादीनामित्यनुवर्त्तते । इधातुर्गत्यर्थक एव ग्राह्यः । अध्ययनार्थकस्य नित्यमहिपूर्वकत्वात्तस्यात्रानुपादानात् । यत्र यत्रेधातुः केवलं गृहीतस्तत्र तत्र गत्यर्थक एव बोध्यः । करः कास्त्यादीति सूत्रेण विहितः कादेशोत्र काशब्देन ग्राह्यः । एते पंच धातवः सर्वथाऽनिटः सन्ति । उदाहरणं तत्र तत्र स्वयमूहनीयमिति ।

पडिपतिपरिभ्य एर्यस्त्यादौ ।३।१।२०॥

एभ्यः परस्येधातोर्यादेशः स्यात्त्यादौ परे । पडिएइ, पडियइ । पडियंति । पडिए । पडिएज्जा । पडिस्सइ ।

पडिपतीति—आदेशेऽकारो नोच्चारणार्थः । त्यादावित्यत्रादिपदेन न्तिसिहिमो एत् एज्ज इति प्रत्यया गृह्यन्ते । उपसर्गग्रहणफलन्तु इह, अतीइ इत्यादौ यकाराभावः । पडिपूर्वकेधातोस्तिप्रत्यये मध्ये आगतस्यासो लोपे वृद्धौ पडिएइ । वृद्ध्यभावेऽनेन यकारः । पडिए इत्यत्र तु धातोर्लोपे प्रकृतिभावः । एवं पडिएज्जा । पडिस्सइ इत्यादौ तु न यकारः स्सप्रत्ययेन व्यवधानात्त्यादिपरत्वाभावात् ।

पतेरौ द्विः ।२।३।६९॥

पतेरुपधाया द्वित्वं स्यादिधातौ परे । पत्तिएइ । पत्तियइ । पत्तियंति । पत्तिए । पत्तिएज्जा । परिए । परिएज्जा ।

पतेरिति—इशब्दस्य सप्तम्येकवचने आविति। तेनेधातौ परे इति लभ्यते। उपधाया इत्यनुवर्तते। पतिपूर्वकेधातोस्तिप्रत्यये मध्येऽसिप्रत्यये तस्य लोपेऽनेनोपसर्गतकारस्य द्वित्वे धातोर्वृद्धौ पत्तिएइ। तदभावे यकारे तु पत्तियइ। धातोर्यकारे यकारभागस्य लोपे प्रकृतिभावे पत्तिए।

पादिच्चस्त्यादौ ।३।१।७८॥

पोपसर्गात्परस्येधातोरिच्चादेशः स्यात्त्यादौ। पेच्चइ। पेच्चंति। पेच्चसि।

पादिच्च इति—एरिति इधातोः षष्ठ्यैकवचनम्। अनेकवर्णत्वात् सर्वादेशः। पपूर्वकेधातोस्तिप्रत्यये मध्येऽसि इधातोरनेनेच्चादेशे पेच्चइ। एवमग्रेऽपि।

पादेर्मोह्माणानाम् ।४।२।४७॥

पोपसर्गात्परस्मादिधातोः परेषामेषामेडागमः स्यात्। पेच्चेइ। पेच्चामि। पेच्चेमो। समेइ। समिन्ति। अच्चेइ। उवेइ।

पादेरिति—एडित्यनुवर्त्तते। एडागमे वृद्धौ पेच्चेइ। पेच्चेमो। माणे तु पेच्चेमाणो। अच्चेइ। अति+एतीति दशायां तकारोत्तरेकारस्य चकारे तकारस्य परसवर्णेन चकारे अच्चेइ। वेइ। वि+एइ इत्यवस्थायाम् (वा० इकारस्यासावर्ण्यमेकारे क्वचित्) इति वार्तिकबलेनैकारस्वरूपासवर्णेऽचि परे इकारस्य वकारे व्वेति इति स्थितौ संयुक्तादेर्लोपे वेइ। संयुक्ते ह्रस्वे विंति।

अदौ स्सपरे वेः ।२।४।६२॥

स्सपरके इधातौ वेरुपसर्गस्याकारोऽन्तादेशः स्यात्। वइस्सइ।

अदाविति—सवर्णदीर्घापवादरूपमिदम्। स्सः परो यस्मात्स स्सपरस्तस्मिन्स्सपरे। विइस्सइ इत्यवस्थायां सवर्णदीर्घप्राप्तावनेन वकारोत्तरेकारस्याकारे प्रकृतिभावे वइस्सइ।

उदो ज्ज एः ।२।१।९॥

उदः परस्मादिधातोर्भविष्यदर्थे ज्जप्रत्ययो वा स्यात्त्यादौ परे। उइज्जइ। उइज्जंति। उइस्सइ। उइस्संति। इ अध्ययने ।४८१। नित्यमहिपूर्वः।

उद् इति—भविष्यति त्यादावित्यनुवर्त्तते। उत्पूर्वकेधातोस्तिप्रत्यये मध्येऽनेन ज्जप्रत्यये दकारस्य यकारे लोपे प्रकृतिभावे च उइज्जइ। ज्जप्रत्ययाभावे तु स्सही भवतः। अध्ययनार्थकस्येधातोरध्ययनमर्थो हि न केवलात्प्रतीयते। किन्त्वहिपूर्वकादेवात एव तत्पूर्वकत्वं कदापि नायं धातुर्विजहाति तदाह नित्यमिति।

इज्जः क्वचित् ।२।१।३५॥

धातोरिज्जः प्रत्ययः स्याद्वा स्वार्थे क्वचित् । अहिज्जइ, अहीयइ । अहिज्जिस्सइ । अहिज्जिस्सन्ति । अहिज्जिस्सं । अहिस्सं । अहीस्सं । अहिज्जिंसु । अहीइंसु । अहिंइ ।

इज्ज इति—प्रत्ययो धातोर्वेत्यनुवर्तते । अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्तीति । विधीयमानस्य यस्य प्रत्ययस्यार्थाः सूत्रे न निर्दिष्टाः सन्ति स स्वार्थ एव सम्भवतीत्यत आह **स्वार्थे इति** । क्वचिदित्यनेनास्य सूत्रस्यात्यल्पविषयकत्वं बोध्यते । तेन शिष्टपरम्परापरिगृहीतेष्वेवैष प्रत्ययो विधातव्यः । अहिपूर्वके धातोस्तिप्रत्यये मध्य इज्जप्रत्यये तदन्तस्यापि धातुत्वेनासि सवर्णे दीर्घे संयुक्ते ह्रस्वे अहिज्जइ । तदभावे नित्यं यप्रत्यये दीर्घे अहीयइ । इज्जप्रत्यये अहिज्जिस्सइ । अहिज्जिसंति । इहि वृद्धौ संयुक्ते ह्रस्वः । स च बहुलग्रहणान्नित्यं तेन न अहिज्जेस्सइ इति । मेरिकारलोपे तु अहिज्जिस्सं । इज्जप्रत्ययरहितस्य त्वनिट्कत्वम् । इज्जाभावे तु अहिस्सं इत्यादि । भूते तु अहिज्जिसु । अहीइंसु । अहिंसु ।

क्खि क्षये ।४८२। खियइ । खियउ ।

इदुदेदोत एज्जेज्जयोः ।४।१।१९॥

एभ्यो विहितस्यैज्जेज्जप्रत्ययस्यादेर्लोपो वा । खिज्जा, खिएज्जा । खिए ।

इदुदेदोत इति—आदेर्लोपो वा इत्यनुवृत्त्या लभ्यते । तपरकरणमसन्देहार्थम् । तेनेकारान्तादुकारान्तादेकारान्तादोकारान्ताच्च विहितस्येत्यर्थो लभ्यते । क्खिधातोरेज्जप्रत्यये मध्ये जायमानस्यासो लोपे प्रत्ययैकारलोपे खिज्जा । पक्षे खिएज्जा । एकारान्तस्य नेज्जा, नएज्जा । ओकारान्तस्य होज्जा, होएज्जा, होए । इधातोस्तु इज्जा, एज्जा । इज्जस्य तु अहिज्जइ । हुज्जइ ।

म्हि ईषद्धसने ।४८३। म्हियइ । विम्हियइ । जु मिश्रणामिश्रणयोः ।४८४। जुइ । जुंति । जुइस्सइ । जुइहि । जुइंसु । मु स्मृतौ ।४८५। मुअइ । ने प्रापणे ।४८६।

तिन्तिसिहमिमोह्येदेज्जानातारेंसुत्तुष्वयः ।३।१।२६॥

ति न्ति सि ह मि मो हि एत् एज्ज अन अ तार इंसु त्तु इत्येतेषु प्रत्ययेषु परेषु नेरयादेशो वा स्यात् । नयइ, नेइ । नयंति, निंति, नेंति । नयसि, नेसि ।

तिन्तीति—नेर्वेत्यनुवर्त्तते । तिश्च न्तिश्च सिश्च हश्च मिश्च मोश्च हिश्च एच्च एज्जश्च अनश्च अश्च तारश्च इंसुश्च त्तुश्चेति द्वन्द्वः । सिहिशब्दयोः पृथगुपादान-

कारणमुक्तं पूर्वमेव । आदेशस्त्वदन्तः। नेधातोस्तिप्रत्यये मध्येऽसि तस्य लोपेऽया-देशे नयइ ।

नयस्यैर्हे ।३।१।५१॥

नयशब्दस्यैकारोऽन्तादेशो वा हेपरे । नएह, नयह, नेह । नयामि, नेमि । नयामो, नेमो । नयतु, नेतु । नयंतु, निंतु, नेंतु ।

नयस्येति—वेत्यनुवर्त्तते । षष्ठीनिर्दिष्टत्वादन्त्यस्याकारस्यैकारः । यकारलोपे नएह ।

हौ नेरात् ।३।१।२४॥

नेधातोराकारान्तादेशो वा हौ परे । नाहि, नय, नेहि । नएह, नयह, नेह । नइज्जा, नएज्जा । नइज्ज, नएज्ज, नेज्जा । नए । नएज्जासि । नएज्जामि, णिज्जामि ।

हौ नेरिति—वेत्यनुवर्त्तते । नेरेकारस्याकारे नाहि, । तदभावे नयादेशे हेर्लोपे नय । लोपाभावे दीर्घे नयाहि । अयाभावे नेहि । नए । नयादेशे यकारलोपः । अयादेशाभावे नेए ।

नेर्वा ।२।१।१६॥

नेधातोः प्रवर्त्तनायां याप्रत्ययो वा स्यात् । नेया । नेस्सइ । नेहिइ । नइंसु, नेइंसु ।

नेरिति—प्रवर्त्तनायामिति या इति चानुवर्त्तते । धातोर्वेति च । नेया । अनिट्कत्वान्नेट् । एवमग्रेऽपि । नइंसु । अयादेशे यलोपः ।

अत्पवेस्तौ ।३।१।२५॥

पविपूर्वकस्य नेधातोरन्त्यस्याकारो वा तौ परे ।

अत्पवेरिति—नेरिति वा इति चानुवर्त्तते ।

पान्नयि वेः ।३।२।५५॥

पात्परस्य वेरुपसर्गस्य दीर्घो वा नेधातौ परे । पवीणइ, पविणइ । पवीणेइ, पविणेइ । पवीणयइ, पविणयइ । हो सत्तायाम् ।४८७। होइ । हुन्ति, होन्ति । होउ । होहि । होज्जा । हुज्जइ । हुज्जंति । हुज्जामि ।

पादिति—दीर्घो वेत्यनुवर्त्तते । पविनइ इत्यवस्थायां नेधातौ परेऽनेन दीर्घः । एकदेशविकृतन्यायेन नेनयोरुभयोर्नेशब्देन ग्रहणात् । अतएवोभयविधमुदाहरणमाचक्षते मूले । नेरयादेशे पवीणयइ । हुंति इत्यत्र तु संयुक्ते ह्रस्वः । होज्जा । होधातोरेज्जप्रत्यये मध्ये जायमानस्य विकरणस्य लोपे प्रत्ययस्यादेर्लोपे होज्जा, संयुक्ते ह्रस्वे हुज्जा । लोपाभावे होएज्जा । होए । हुज्जइ । होधातोरिज्जप्रत्यये तदन्तात्तौ मध्येऽसि प्रत्ययस्यादेर्लोपे संयुक्ते ह्रस्वे हुज्जइ ।

होः स्सस्य क्खः ।३।१।५६॥

होधातोः परस्य स्सप्रत्ययस्य क्खादेशः स्यात् । होक्खइ । होक्खामि । होहिइ । होहिंति ।

होः स्सस्येति—अनेकवर्णत्वात्सर्वादेशः । होस्सइ इत्यवस्थायामनेन क्खादेशे होक्खइ । संयुक्ते ह्रस्वे तु हुक्खइ ।

होर्डिसिः ।२।१।२८॥

होधातोर्डिसिः प्रत्ययो वा भूतेऽर्थे । अहिसि । हुत्था । होत्था ।

होरिति—भूते वेत्यनुवर्तते । होधातोर्डिसि प्रत्ययेऽडागमे टिलोपे अहिसि । पक्षे त्थाप्रत्यये संयुक्ते ह्रस्वे हुत्था ।

असि पाद्धोः प्पः ।२।१।८२॥

पात्परस्माद् होधातोः प्पप्रत्ययः स्यादाज्ञाप्रवर्त्तनावर्त्तमानेषु । पहुप्पइ । पहुप्पते । पहुप्पंति । पहुप्पउ । पहुप्पेज्जा । पहोक्खइ, पहोहिइ ।

असीति—आज्ञाप्रवर्त्तनावर्त्तमानेष्वित्यनुवर्त्तते । पपूर्वकहोधातोस्तिप्रत्यये मध्येऽसं प्रबाध्य प्पप्रत्यये संयुक्ते ह्रस्वे पहुप्पइ । अच्छादित्वात्तेरेः पहुप्पते । पहोक्खइ इत्यत्र तु होः स्सस्येति क्खादेशः ।

इत्याख्यातप्रकरणे प्रथमो गणः समाप्तः ।

अथाख्यातप्रकरणे द्वितीयो गणः।

अच्च् पूजायाम् ।१।

अच्चादिभ्य एस् ।२।१।७७॥

एभ्य एस् प्रत्ययः स्यादाज्ञाप्रवर्त्तनावर्त्तमानेषु। अच्चेइ। अच्चेंति। अच्चेसि। अच्चेह। अच्चेमि।

पूजायाम्—पूजा च गौरवप्रयुक्तप्रीत्यनुकूलव्यापारः। गौरवञ्च पुनराराध्यत्वावगाहि 'अयं ममाराध्यः' इत्याकारको ज्ञानप्रभेदः। तत्र क्रमेण विषयत्वाधेयत्वाभ्यां गौरवप्रीत्योर्गुर्वादावन्वयेन गुरुं अच्चेइ इत्यादावाश्रयवृत्तिर्यो गुरुवृत्तिः प्रीत्यनुकूलो गुरुविषयकगौरवप्रयुक्तो व्यापार इति बोधः। एवमेवाराहादिधातोरप्यर्थो बोध्यः। अच्चादिभ्य इति—धातोः प्रत्यय आज्ञाप्रवर्त्तनावर्तमानेष्वित्यनुवर्त्तते। अयञ्च प्रत्ययोऽसोऽपवादः। अयमपि चाज्ञाप्रवर्त्तनावर्तमानेषु परेषु भवति। सकारस्तु सप्तम्यन्तत्वादिनाश्रीयमाणे एसीत्यादावसन्देहार्थः। एत्प्रत्ययेन भेदज्ञानार्थश्च।

अच्चादेर्मोः क्वचित् ।३।३।१६॥

अच्चादिभ्यः परस्य मोप्रत्ययस्य स्वरस्य ह्रस्वो वा क्वचित्। अच्चेमु, अच्चेमो। अच्चिमो। अच्चेउ। अच्चेन्तु। अच्चेहि। अच्च्चेह।

अच्चादेरिति—वा ह्रस्व इत्यनुवर्तते। अतएव स्वरस्येत्युपतिष्ठते। षष्ठीनिर्दिष्टत्वेनान्त्यस्य षष्ठ्या इति तु पूर्वं नोपतिष्ठते शाब्दबोधोत्तरं स्थानषष्ठीनिर्णये सति स्थानषष्ठीनिमित्तिकाया अस्याः परिभाषायाः प्रवर्त्तिष्यमाणतया बहिरङ्गत्वेन ततः पूर्वं प्रथमान्तपदबोध्यविधेयताकगुणादिबोधकपदलिङ्गकत्वेनान्तरङ्गत्वात् "स्वरस्य ह्रस्वदीर्घवृद्धय" इत्यस्योपस्थितौ स्थानिनि निर्दिष्टे सति तस्य निराकाङ्क्षतया पश्चादप्यनुपस्थितिः। क्वचिदित्युक्त्याऽसार्वत्रिकत्वमस्य प्रयोगस्य सूचयति। क्वचिदपि प्रवृत्तिर्विकल्पेनैव भवतीति बोधयितुं वा इत्युपात्तः। यत्र प्रयोगे आगमादौ ह्रस्वो दृश्यते तत्रैव जानीयात्। नान्यत्र कल्पनां विधाय तादृशः प्रयोगो विधातव्य इति सिद्धमनेन। अच्चिमो। नमादित्वादिकारो वा।

एः प्रत्ययस्येंस्विडेदेज्जेज्जेतेषु ।३।४।३२॥

इंसु इट् एत् एज्ज इज्ज इत इत्येतेषु परेषु प्रत्ययस्यैकारस्य लोपः स्यात् । अच्चे । अच्चिज्जा, अच्चेज्जा । अच्चेज्जासि । अच्चेज्जाह । अच्चेज्जामि । अच्चेज्जामो ।

एरिति—लोप इत्यनुवर्त्तते । इंसुश्च इट् च एच्च एज्जश्च इज्जश्च इतश्चेतीतरेतरयोगद्वन्द्वः । **अच्चे इति** । अच्च्धातोर्विध्यर्थक एप्रत्यये मध्ये एसि अनेनैप्रत्ययलोपे अच्चे ।

अच्चिस्सइ । अच्चिहिइ । अच्चिसु । अत्थम् अस्तमयने ।२। अत्थमेइ । अप्प् अर्पणे ।३। अप्पेइ । इर् गतौ ।४। इरेइ । उक्ख् सेचने ।५। उक्खेइ । उड् बन्धने ।६। उडेइ । एड् उत्सर्गे ।७। एडेइ ।

अस्तमयने—अस्तमिति मान्तमव्ययं विनाशार्थकम् । गत्यर्थकाय्धातोर्भावे ल्युटि प्रत्ययेऽयनम् । उभयोः समासेऽसमासे वाऽस्तमयनमिति सिद्धम् । समासस्तु सुप्सुपेत्यनेन । विनाशप्राप्ताविति तदर्थः । तथाच अत्थमेइ इत्यत्र विनाशं प्राप्नोतीत्यर्थः । नश्यतीति यावत् । नन्वेवम् अत्थमेइ सूरियो इति न स्यात् द्वीपान्तरगमनेनावरकद्रव्येणाचाक्षुषत्वेऽपि विनाशाभावादिति चेत्सत्यम् । दर्शनाविषयत्वेऽस्तमित्यस्य लक्षणया तत्सम्भवात् । **प्रकटने** । प्रकटनं विवेचनम् । **सेचने** । यत्किञ्चिद्द्रवद्रव्यप्रतियोगिकसंयोगानुकूलो व्यापारः । **बन्धने** । बन्धनञ्च उत्तरदेशसंयोगविरोधिरज्ज्वादिसंयोगानुकूलो व्यापारः ।

ओयव् संसिद्धौ जये च ।८। ओयवेइ । ओयवेमो । काम् इच्छायाम् ।९। कामेइ । कास् दीप्तौ ।१०। कासेइ । कासेमो । किलाम् ग्लानौ ।११। किलामेइ । किलामेंति । किलामेसि । कूल् आवरणे ।१२। कूलेइ । कोट्ट् कूर्दने कुट्टने च ।१३। कुट्टेइ । कोर् विलेखनचित्रीकरणयोः ।१४। कोरेइ । क्खाल् शौचकर्मणि ।१५। खालेइ । खंड् खण्डने ।१६। खंडेइ । गंथ् ग्रन्थने ।१७। गंथेइ । ग्गह् ग्रहणे ।१८। गहेइ । चाय् सामर्थ्ये ।१९। चाएइ । संचाएइ । संचाएमि । चाव् चर्वणे ।२०। चावेइ । चित्त् चित्रीकरणे ।२१। चित्तेइ । चूर् चूर्णने ।२२। चूरेइ । चेत् करणावबोधनदानस्मृतिषु ।२३। चेयेइ । चोय् प्रेरणे ।२४। चोएइ । चोययन्ति । चोएमो । जेम् भोजने ।२५। जेमेइ । जोव् द्योतने ।२६। जोएइ । जोइंसु । डेव् उल्लंघने ।२७। डेवेइ । डोव् विस्तारे

।२८। डोवेइ । तक्क् कल्पनायाम् ।२९। तक्केइ । वियक्केइ । ताड्, ताल् ताडने ।३१। ताडेइ ।

संसिद्धौ । संसिद्धिर्निष्पत्तिः । **जये** । अभिभवानुकूलो व्यापारो जयः । **ग्लानौ** । ग्लानिर्हर्षक्षयः । **चर्वणे** । चर्वणं दंष्ट्राव्यापारः । तथा चावयवविभागानुकूलतद्व्यापारो धात्वर्थः सम्पन्नः । अतएव अन्नं चव्वेइ इत्यादौ तादृशविभागरूपफलाश्रयतयाऽन्नादेः कर्मत्वं सिध्यति । दंष्ट्राव्यापार इत्यत्र दंष्ट्रया व्यापार इत्यर्थो नतु दंष्ट्राया व्यापार इति । दंष्ट्रया अन्नं चव्वेइ देवदत्तो इत्यादेरेवानुभवात् । चर्वणे दंष्ट्रायाः करणत्वस्य सर्वानुभवसिद्धत्वात् । विवक्षया कर्तृत्वमपि स्यादिति त्वन्यदेतत् । तथा तु सर्वत्र कर्तृत्वसम्भावना । उक्तञ्च वाक्यपदीये भर्तृहरिणा—"धातुनोक्तक्रिये नित्यं कारके कर्तृतेष्यते" इति । **चित्रीकरणे** । चित्रीकरणमालेख्यकरणम् । **चूर्णने** । चूर्णनं नामावयवविभागानुकूलो यो मुखादिकरणकव्यापारः । स चोर्द्ध्वादधःपातनादिकः । **करणे** । करणं नामोत्पत्त्यनुकूलव्यापारः । उत्पत्तिश्च स्वाधिकरणसमयध्वंसानधिकरणसमयसम्बन्धः । स्वमुत्पत्तिमत् । स्वाधिकरणसमयध्वंसानधिकरणत्वं प्रथमक्षण एव सम्भवति नतु द्वितीयादिक्षणे तत्र स्वाधिकरणप्रथमादिक्षणस्य ध्वंसस्यैव सत्त्वात् । पूर्वपूर्वक्षणध्वंसाधिकरणत्वस्योत्तरोत्तरक्षणे सर्वसिद्धत्वात् । ननु स्वाधिकरणसमयध्वंसानधिकरणत्वं स्वाधिकरणसमयात्पूर्वसमयेऽपि वर्त्तते इति चेद्वर्त्तताम् । तत्क्षणसम्बन्धाभावादेव तत्र तदुत्पत्तिव्यवहाराभावात् । कालिकसम्बन्धस्यापि वर्त्तमान एव पदार्थे स्वीकारात् तत्क्षणे च तत्पदार्थस्यैवाभावात् । **स्मृतिष्विति** । संस्कारमात्रजन्यं ज्ञानं स्मृतिः । संस्कारोद्बोधकाश्चानन्ता एव । अस्यायमुद्बोधक इति तु तत्तत्सन्निहितकार्यान्निर्णयः । **चोययन्ति** । ञंचादित्वादयप्रत्यये चोययन्ति । तदभावे चोएइ ।

पंतावेस्ताड्ताल्योः सेंस्वोः ।३।१।३६॥

अनयोरिंसुप्रत्ययसहितयोः पन्तावे इत्यादेशो वा स्यात् । पंतावे, ताडिंसु । तालेइ । पंतावे, तालिंसु । तीर् प्लवनतरणयोः ।३२। तीरेइ । तुड् संघाते तोडने च ।३३। तुडेइ । तुल्, तोल् तोलने ।३५। तुलेइ । तोलेइ । दंस् दर्शनायाम् ।३६। दंसेइ ।

पंतावेरिति—वा इत्यनुवर्त्तते । इंसुना सह सेंसुः । तयोः सेंस्वोः ।

दर्शनायाम् । ज्ञानानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारो दर्शना । ण्यन्ताद्युचि दर्शना-शब्दस्य सिद्धत्वात् ।

दाय् दर्शनायाम् ।३७। दायेइ । दाल् उद्घाटने विदारणे च ।३८। दालेइ । दालिंसु ।

अवाद्दालआदेः ।३।३।३६॥

अवात्परस्य दाल्धातोरादेर्द्वित्वं वा स्यात् । अवद्दालेइ । अवदालेइ । दीव् दीपने क्रीडने च ।३९। दीवेइ । धरिस् पराभवे ।४०। धरिसेइ । धुक्क्, धुक्ख् सन्दीपने ।४२। धुक्केइ । धुक्खेइ ।

अवादिति—द्विर्वेत्यनुवर्तते । अवात्परस्य दालस्यादेर्दकारस्य द्वित्वे अवद्दालेइ ।

पामिच्च् उच्छिन्नग्रहणे ।४३। पामिच्चेइ । पार् अन्तगमने ।४४। पारेइ । पीह् इच्छायाम् ।४५। पीहेइ । पूर् पालनपूरणयोः ।४६। पूरेइ । पोस् पोषणे ।४७। पोसेइ । प्फाल् विदारणे ।४८। फालेइ । फास् स्पर्शे ।४९। फासेइ । भच्छ् तिरस्कारे ।५०। भच्छेइ । भत्थ् भर्त्सने ।५१। भत्थेइ । भोग् दर्शने ।५२। भोगेइ । मंड् भूषायाम् ।५३। मंडेइ । मंत् मन्त्रणे ।५४। मंतेइ । मूल् रोहणे ।५५। मूलेइ । मोड् मोडने ।५६। मोडेइ । यंस् आच्छादने ।५७। णयंसेइ । याम् परिवेषणे ।५८। यामेइ । यास् आलिङ्गने ।५९। यासेइ । राह् राधने ।६०। राहेइ । लंड् गतौ ।६१। लंडेइ । लूह् शुद्धौ पारुष्ये च ।६२। लूहेइ । लेस् संश्लेषणे ।६३। लेसेइ । वंच् प्रतारणे ।६४। वंचेइ । वण्ण् वर्णने ।६५। वण्णेइ । वार् वारणे ।६६। वारेइ । वेढ् वेष्टने ।६७। वेढेइ । वेल्ल् वेष्टन-कम्पनसंकोचनेषु ।६८। वेल्लेइ । वेस् व्यापने ।६९। वेसेइ । व्वह् दुःखे ।७०। वहेइ । संगाम् युद्धे ।७१। संगामेइ । सक्क् सामर्थ्ये ।७२। सक्केइ । सव् छेदने ।७३। सवेइ । साह् सहगमने ।७४। साहेइ । सूय् सूचने ।७५। सूएइ । सेस् भेदने ।७६। सेसेइ । हरिस् हर्षे ।७७। हरिसेइ । हेरुयाल् निन्दायाम् ।७८। हेरुयालेइ ।

मन्त्रणे । मन्त्रणं नाम गुप्तपरिभाषणम् । राधने । राधनं संसिद्धयनुकूलो व्यापारः ।

दा दाने ।७९। देइ । देन्ति । देउ । देहि । देह ।

दाने । दानं स्वस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकपरस्वत्वोत्पत्त्यनुकूलव्यापारः । त्यागार्थेन सह पर्यायतावारणाय परस्वत्वेति दत्तम् । स्वस्वत्वस्य सद्भावेऽपि परकीयस्वत्वोत्पत्त्यनुकूलव्यापारदशायां देइ इति वारणाय स्वत्वनिवृत्तीत्युक्तम् । एप्रत्यये वृद्धौ देइ । अतः परत्वाभावान्न देहि इत्यत्र हेर्लोपः ।

एति दः ।३।३।४॥

एति परे दाधातोर्ह्रस्वः स्यात् । दए । देज्जा । दास्सइ । दाहिइ । दाहिसि ।

एतीति—ह्रस्व इत्यनुवर्त्तते । प्रकरणादेत्पदेन प्रवर्त्तनार्थप्रत्यय एव गृह्यते । दइति दाशब्दस्य षष्ठ्येकवचनम् । आन्तरतम्यादाकारस्य ह्रस्वोऽकारः । दाधातोः प्रवर्त्तनायामेति प्रत्यये मध्ये एस्प्रत्यये तस्य लोपेऽनेन ह्रस्वे प्रकृतिभावे दए । अत्र बाहुलकान्नित्यमेव प्रकृतिभावो भवति । तेन दे इति न भवति । अनिट्कत्वात् दास्सइ इत्यादौ नेट् ।

दो हेर्हस्य त्थः ।२।४।१०१॥

दाधातोः परस्माद् हिप्रत्ययात्परस्य हप्रत्ययस्य त्थादेशो वा स्यात् । दाहित्थ, दाहिह । दाहं, दाहामि । दाहामु, दाहामो ।

दो हेरिति—वा इत्यनुवर्त्तते । अनेकवर्णत्वात्सर्वादेशः । दाधातोर्हप्रत्यये मध्ये हिप्रत्ययेऽनेन त्थादेशे दाहित्थ । त्थाभावे दाहिह । दाधातोर्मिप्रत्यये मध्ये हिप्रत्यये 'वक्खवोच्छदाहघेच्छेभ्यो मेः' इत्यनेन मेरिकारस्य परत्वात्पूर्वं लोपेऽपि मादित्वानपायात् 'मादौ हेरः' इति सूत्रेण हेरिकारस्याकारेऽनुस्वारे दाहं । अत्र दीर्घस्तु नेकारलोपे मिपरत्वाभावात् । न च पूर्वं परत्वाल्लोपे मादिप्रत्ययपरकत्वाभावान्न हेरिकारस्याकारः सम्भवतीति वाच्यम् । मादौ परे इत्येतावन्मात्रार्थकरणेनैव सिद्धौ प्रत्ययपर्यन्तानुधावनस्य वैयर्थ्येन दीर्घविधौ बाधकाभावात् । नचैवं वृत्तौ कथं मादौ प्रत्यये परे इत्युक्तमिति वाच्यम् । अन्यपदार्थतया प्रत्ययस्यैव सम्भवतया तथाभिधानात् । तात्पर्यन्तु मादौ परे इत्यत्रैव । न च तथापि केवलमकारे मकारादित्वं कथं सावयव एव सादित्वादिव्यवहारादिति वाच्यम् । अन्यत्र तथा सत्त्वेऽपि व्याकरणे 'व्यपदेशिवदेकस्मिन्' इति परिभाषया निरवयवेऽपि शास्त्रप्रक्रियानिर्वाहाय सादित्वादिव्यवहारस्य स्वीकारात् । अतएव मादित्वं मकारे न विरुद्धम् । अगत्या स्वस्मिन्नेव स्वादित्वस्वीकारात् ।

पस्य देज्जदाऊणवट्टिसवणेषु ।३।२।५३॥

पकारोपसर्गस्य दीर्घो वा स्यादेज्जदाऊणवट्टिसवणशब्देषु परेषु । पादेज्जा ।

पस्येति—दीर्घो वेत्यनुवर्तते । पपदेन पकारोपसर्गस्यैव ग्रहणं नान्यस्य पकारस्य । देज्जदाऊणपरे तस्यैव संभवात् । इतरयोरुभयोः परयोरन्यस्य पकारस्य देज्जदाऊणयोः पूर्वमुपस्थितेस्तदनुरोधात्पपदेनोपसर्गस्य प्रथमोपस्थितेरावश्यकतयाऽन्यदीयोपस्थितौ मानाभावाच्च । उपसर्गानुपसर्गपशब्दयोरेकशेषमाश्रित्य सौत्रत्वादेकवचनत्वाश्रयणं कुसृष्टकल्पनन्तु न न्याय्यमसति तादृशप्रयोगे । तथाच 'सकृदुच्चरितः शब्दः सकृदर्थं गमयतीति न्यायादुपसर्गस्यैव पकारस्य चतुर्षु परेषु सम्भवादाह 'उपसर्गस्येति' । दीर्घ इत्यनुवर्त्तते । दाधातोरेज्जप्रत्यये देज्ज, ऊणप्रत्यये दाऊण । वट्टधातोरिण्प्रत्यये वट्टि । सव्धातोरनप्रत्यये सवणं । तल्लभ्यार्थमाह देज्जदाऊणेत्यादि ।

डि डी विहायसा गतौ ।८१। डियइ । डियंति । डीयइ । डीयंति । पक्षे ।

इवर्णोवर्णयोरेसि ।३।४।३७॥

इवर्णस्योवर्णस्य च लोपः स्यादेसि परे । डेइ । डिंति । उड्डियइ । उड्डियंति । उड्डीयइ । उड्डीयंति ।

विहायसा गताविति—लोप इत्यनुवर्त्तते । विहायसा गमनेन गतावेवायं धातुराख्यायते । नन्वन्तरीक्षविरहितप्रदेशाभावादिदमसङ्गतमिति चेन्न । आकाशपन्थानमारुह्य गमन एव तस्य प्रयोगविधानेन शङ्काया एवाप्राप्तेः । भूमिपथमारुह्य गमने आकाशसम्बन्धेऽपि तत्पथकरणकत्वाभावात् । तृतीयानिर्देशोऽप्यतएव सार्थकः । तस्याकरणार्थत्वात् । डियइ । गिलादित्वाद्यप्रत्ययः । पक्षे यथागणम् । इवर्णोवर्णयोरिति—लोप इत्यनुवर्त्तते । एसि कृते लोपे डेइ । संयुक्ते ह्रस्वे डिंति ।

उतो डिडीभ्यामेसो डाडौ ।३।१।५३॥

उतः पराभ्यामाभ्यां परस्यैसो डाडावादेशौ वा स्तः । उड्डाइ । उड्डइ । उड्डंति । उड्डेइ । उड्डिंति । उड्डेंति । उड्डिस्सइ । उड्डिहिइ ।

उत इति—वेत्यनुवर्त्तते । अत्र यथासंख्यान्वयो न । तेन डीधातोः परस्याप्येकारस्य ड इत्यादेशः । डाप्रत्यये डिति टिलोपे उड्डाइ, एवं उड्डइ ।

बु व्यक्तायां वाचि ।८२।

बुवस्तिन्तिसिमिन्तमाणेषु ।३।१।२९॥

एसा सहितस्य बुधातोर्बुवादेशो वा तिन्तिसिमिन्तमाणेषु परेषु। बुवइ।

तिन्तिसीति—वा बुवः सैस इत्यनुवर्त्तते। एसा सह सैसः। आदेशोऽयमदन्तः। बुवादेशे बुवइ।

न्तावो रूवः ।३।१।३०॥

बुधातोरुकारस्योवादेशो वा न्तौ परे। बूविंति, बुवंति। बेति। बिंति। बुवसि। बेसि।

न्तावोरिति—वा बुव इत्यनुवर्त्तते। ऊवादेशे संयुक्ते ह्रस्वे बूविंति। पक्षे बुवादेशे बुवंति। तदभावे बेइ। बिंति। एसि परे उकारलोपः। संयुक्ते ह्रस्वः।

एसि हमोहियापरे बुवः ।३।२।३४॥

बुधातोरुकारस्य हमोहियापरक एसि परे पूर्वपरयोः स्थाने पूर्वसवर्णदीर्घो वा स्यात्। बूह, बेह। बुयामि, बेमि। बूमो, बेमो।

एसि हमोहीति—दीर्घः पूर्वपरयोः पूर्वस्य सवर्ण इत्यनुवर्त्तते। बुधातोर्ह-प्रत्यये मध्ये एसि बोरुकारस्यैकारस्य चोभयोः स्थाने पूर्वोकारसवर्णदीर्घोकारे बूह। पक्षे बोरुकारस्यैसि लोपे बेह। मिपरे बुवादेशे वकारस्य यकारे बुयामि।

सैसो बुव आहस्तिन्त्योर्वर्त्तमाने ।३।१।२८॥

एसा सहितस्य बुधातोराहादेशो वा तिन्त्योः परयोर्वर्तमाने।

सैस इति—वेत्यनुवर्त्तते। एसा सह सैसः। आदेशश्चायमदन्तः। वर्त्तमाने किम्। आज्ञाप्रवर्त्तनासु माभूत्।

आहात्तेः ।३।४।३८॥

आहात्परस्य तिप्रत्ययस्य लोपः स्यात्। आह।

आहात्तेरिति—लोप इत्यनुवर्त्तते। आह तेरिति वक्तव्ये तथोपादानं सर्वलोपार्थम्। तेन नान्त्यस्य लोपः। आह+तीत्यवस्थायामनेन तिलोपः।

न्तेरुडंसुडावाहात् ।३।१।६१॥

आहात्परस्य न्तिप्रत्ययस्योड् अंसुड् इत्येतावादेशौ पर्यायेण भवतः। आहु, आहंसु।

न्तेरिति—उट् च अंसुट् चोडंसुडौ। एकस्मिन् स्थानिन्यादेशद्वयासम्भ-

वादाह पर्यायेण । न्तिप्रत्ययस्योडादेशे टिलोपे आहु । अंसुडादेशे तु आहंसु । उभयत्रैसा सहितस्य बोराहादेशे न्तिपरे ।

बुवउ, बेउ । बुवंतु, बूविंतु । बिंतु, बेंतु । बूहि । बूह, बेह । बूआ, बूया । बुइस्सइ । बुहिइ ।

बुव ईत् ।२।१।२९॥

बुधातोरीत्प्रत्ययः स्याद् भूते ।

बुव इति—भूत इत्यनुवर्त्तते । नित्यत्वादिंसोरपवादोऽयम् ।

बुव ओरीत्यवो बस्य ।३।३।२३॥

बुधातोरुकारस्यादेशः स्याद्बस्य द्विश्चेति परे । अब्बवी ।

बुव इति—द्विरित्यनुवर्त्तते । बुव इत्यस्यौरित्यनेन सम्बन्धः । अनेकवर्णत्वात्सर्वस्य स्थाने प्राप्तावोरित्युक्तम् । अवादेशस्तु व्यञ्जनान्तः । बस्येत्यत्रापि बुव इति सम्बध्यते । तेन बुवो बो द्विरिति लभ्यते । बुधातोरीति प्रत्ययेऽडागमेऽनेनोकारस्यावादेशः । बकारस्य च द्विः ।

इत्याख्यातप्रकरणे द्वितीयो गणः समाप्तः ।

अथ आख्यातप्रकरणे तृतीयो गणः ।

अंच् पूजायां सङ्कोचने चयने च ।१।

अंचादिभ्यो वा ।२।१।७८॥

एभ्यो धातुभ्य एः प्रत्ययो वाऽऽज्ञाप्रवर्त्तनावर्तमानेषु । अंचेइ । अंचइ । अंचिंति । अंचंति । अंचेसि । अंचसि । अंचेह । अंचह । अंचेमि । अंचामि । अंचेमो । अंचामो, अंचेहि । अंच, अंचाहि । अंचेह, अंचह । अंचे, अंचए । अंचिज्जा,

अंचेज्जा । अंचिज्ज, अंचेज्ज । अंचइज्जा, अंचएज्जा । अंचइज्ज, अंचएज्ज ।
अंचिज्जासि । अंचिज्जाह । अंचिज्जामि । अंचिज्जामो ।

पूजायाम् । अत्रत्यविचारोऽञ्चूधातौ द्रष्टव्यः । एसित्यनुवर्त्तते । अनुवृत्त्यैव चाज्ञाप्रवर्त्तनावर्त्तमानेष्विति लभ्यते । पक्षे सामान्यतया विधीयमानस्यासः प्रवृत्तिः। अंचिति । संयुक्ते ह्रस्वत्वादिकारः । अंच । ह्रेरत इति ह्रेर्लोपो वा । अंचे । मध्ये एसि तस्य लोपे यद्वाऽसि वृद्धौ च अंचे । प्रकृतिभावे तु अंचए । बहुलग्रहणादेसि न प्रकृतिभावः । अतएव नित्यं लोपः । एवमेवैज्जप्रत्ययेऽपि बोध्यम् । एज्जप्रत्ययान्तात्स्यादौ कृते तु अंचिज्जासीति । लोपप्रकृतिभावसंयुक्तह्रस्वविकल्पात्तु रूपं स्वयमूह्यम् ।

अंज् व्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु ।२। अंजेइ, अंजइ ।

अभेरंजो गः ।२।४।५८॥

अभेः परस्यांज्धातोरन्त्यस्य गकारः स्यात् । अब्भंगेइ, अब्भंगइ ।

अंज इति—व्यक्तिर्विवेचनम् । म्रक्षणं स्निग्धता । अन्यत्तु स्पष्टार्थमेव । नित्यमिदं सूत्रं तेन नाब्भंजेइ इति साधु । कृत्स्वपि अब्भंगो । अब्भंगणम् । अब्भंगिओ । अब्भंगिअव्वं । अब्भंगणिज्जं । अब्भंगणीअं । अब्भंगओ ।

अंदोल् आन्दोलने ।३। अंदोलेइ, अंदोलइ । अग्घ् योग्यतायाम् । अग्घेइ, अग्घइ । अज्ज्, अज्जिण् उपार्जने ।६। अज्जेइ, अज्जइ । आज्जिंसु । अज्जिणेइ, अज्जिणइ । समज्जिणेइ, समज्जिणइ । समज्जिणिंसु । अत्थ् याचने ।७। पत्थयइ, पत्थेइ, पत्थइ ।

अज्जिणेति । अयं धातुः प्रायः सम्पूर्वक एव लभ्यते न तु केवलम् । याचने । याचनञ्च विनयादिपूर्वकं परस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकस्वस्वत्वोत्पत्त्यनुकूलो व्यापारः । स च व्यापारः कृपया दीयतामिति शब्दाभिलापः । विनयादिपूर्वकत्वनिवेशादेव न दंड्धातुना सहास्य पर्यायता । तत्र बलात्कारपूर्वकत्वस्य निवेशात् । भिक्खादिधातोरप्येवमेवार्थः ।

आव् प्राप्तौ ।८। आवेइ ।

प्राप्ताविति । स्वत्वानुकूलव्यापारः प्राप्तिः । तथाच धनं आवेइ लब्भइ इत्यादौ धननिष्ठस्वत्वानुकूलो व्यापार इति बोधः । स्वत्वरूपफलाश्रयत्वेन धनस्य कर्मत्वम् ।

पादावः ससितः प्पोः ।३।१।२३॥

पात्परस्य सिद्धिकरणसहितस्याव्धातोः प्पो इत्यादेशो वा स्यात् । पप्पोइ, पावेइ, पावइ । पाविस्सइ । पावेस्सइ । पाविहिइ, पाविही । पावेहिइ, पावेही । पाविहिसि ।

पादाव इति—पात् आव इति पदद्वयम् । सिता सह ससित् तस्य ससितः । सकार इद्यत्र ससित् । असेसोः सहितस्येत्यर्थः । अनेकवर्णत्वात्सर्वादेशः । आव् धातोरसेसोः सहितस्य प्पो इत्यादेशे पप्पोइ । तदभावेऽसेसोः श्रवणम् । एटि संयुक्ते ह्रस्वे इटि वा पाविस्सइ । सवर्णदीर्घे पाविही ।

आस् उपवेशने ।९। आसइ । अहियासेइ । आसे । आस ।

उपवेशने । यद्यपि विश्धातोः प्रवेशनमर्थः । तत्र च सकर्मकः । तथाप्युपसर्गवशेन विश्धातोः पाष्र्ण्युपस्थसंयोगानुकूलव्यापारार्थकत्वसम्भवादत्राकर्मकत्वम् । यदुक्तम्—"उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यः प्रतीयते । प्रहाराहारसंहारविहारपरिहारवद्"॥ इति । हृधातोर्बलात्कारपूर्वकपरस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकस्वस्वत्वोत्पत्त्यनुकूलव्यापाररूपहरणार्थकत्वेऽपि प्राद्युपसर्गवशेन प्रहाराद्यर्थवत् । सर्वेषां धातूनामुपसर्गादिवशेन प्रसिद्धार्थादतिरिक्तोऽप्यर्थो भवतीति भावः । तत्र कारिकायां यत्किञ्चिदुपसर्गमात्रदर्शनेऽपि द्योतकमात्रोपलक्षणं तद्दर्शनम् । अतएव साक्षादित्याद्यव्ययवशेन धातोरर्थान्तरभवनेऽपि न क्षतिः । अत्रेदं बोध्यम् । उपसर्गादिसमभिव्याहारे प्रतीयमानोऽर्थो न निपातस्य किन्तु धातूनामेव । निपातास्तु द्योतकाः । अतएव तदसन्निधाने न तदर्थप्रतीतिः । निपातस्य तदर्थत्वे तु अनुपूर्वकभूधातोरनुभवानुकूलव्यापारार्थकत्वेन जायमानं सकर्मकत्वं न स्यात् । अनुभवस्योपसर्गार्थत्वेन तदनुकूलव्यापारमात्रस्यैव धात्वर्थत्वेनाकर्मकत्वापत्तेः। धात्वर्थनिर्देशस्तूपलक्षणं तत्तदर्थस्यापि तेन न विरोधः । प्रवर्त्तनायामेत्प्रत्यये आसे । आस इत्यत्र ह्रेर्लोपः ।

इक्ख् दर्शने व्यक्तायां वाचि च ।१०। इक्खेइ, इक्खइ । इक्खिमो, इक्खेमो, इक्खामो ।

व्यक्तायां वाचि । स्पष्टवचनं व्यक्ता वाक् । व्यक्तत्वञ्च वाचिकत्वादितत्तद्रूपेण परश्रवणविषयत्वम् । एवञ्चाव्यक्तशब्दानुकूलव्यापारे सति नेक्खइ इत्यादिप्रयोगः ।

पादिक्खश्छो वा ।३।१।७३॥

पोपसर्गात्परस्येक्खोऽन्त्यस्य छकारो वा स्यात् ।

पादिति—अनैमित्तिकत्वेन छादेशस्य कृत्स्वपि भवत्ययमादेशः । पेच्छणं । पेच्छणीयं । पेच्छं, पेच्छणिज्जं । पेच्छा । पेच्छओ । पेच्छित्ता । एवमग्रे हादेशेऽपीयङ्गतिः ।

उवाच्चेहः ।३।१।७४॥

पोवाभ्यां परस्येक्ख्धातोरिहादेशो वा । पेहेइ, पेहइ, पेच्छेइ, पेच्छइ । पेक्खेइ, पेक्खइ । पेहिमो, पेच्छिमो, पेक्खिमो ।

उवादिति—वा पादिक्ख इति चानुवर्त्तते । अन्त्यस्य स्थाने हादेशकरणे तु नैष प्रयोगः सम्भवतीति समग्रे स्थानिन्यादेशः । आदेशश्च व्यञ्जनान्तो नत्वदन्तः । अन्यथा पेहेइ इत्यादौ कथञ्चिन्निर्वाहेऽपि पेहतीति न स्यात् सवर्णदीर्घेण पेहाइ इति स्यात् । विकल्पद्वयेन रूपत्रयस्य स्वभावसिद्धतया रूपत्रयमत्र । नमादित्वादिकारे पेहिमो इत्यादि ।

एसि हिपरे पावाभ्यामिहः ।३।४।३६॥

हिपरके एसि परे पोवशब्दाभ्यां परस्येह्धातोर्लोपः स्यात् । पेहि । पेच्छ, पेच्छाहि । पेक्ख, पेक्खाहि । पेह, पेहाहि । पेच्छेहि, पेक्खेहि । पेहेह, पेच्छेह, पेक्खेह । उवेहेइ, उवेक्खेइ । उवेहइ । उवेक्खइ ।

एसि हिपरे इति—एसीत्यनुक्तौ पेहिहिइ इत्यादावपि धातोर्लोपः स्यादतस्तदुपात्तम् । उपात्तेऽपि तावन्मात्रे पेहेइ इत्यादौ स्यादेवापत्तिरिति हिपर इत्युक्तम् । हिः परो यस्मादिति पञ्चमीबहुव्रीहिः । समुदायलोप एवानेन विधीयते लक्ष्यानुरोधात् । तेन षष्ठीनिर्देशादन्त्यस्य लोपः स्यादिति शङ्का निरगात् । लोप इत्यनुवर्त्तते । पपूर्वकादिक्ख्धातोः सिप्रत्यये तस्य ह्यादेशे मध्ये विकरण एसि तस्मिन् हिपरके धातोः स्थाने जायमानस्येहादेशस्य लोपे वृद्धौ पेहि । असि लोपाभावादिच्छेक्खोस्तदभावाच्च पेच्छ, पेच्छाहि । पेक्ख, पेक्खाहि । इहोप्यसि पेह, पेहाहि । एसि हिपरे पेच्छेहि, पेक्खेहि । एवमुवपूर्वकस्यापीह उवेहि । उवेक्ख, उवेक्खाहि, उवेह, उवेहाहि । एसि उवेक्खेहि ।

अवाद्य इक्खः ।२।४।७८॥

अस्मात्परस्येक्ख्धातोरादेर्यकारो वा । अवयक्खेइ, अवेक्खेइ । अवयक्खइ, अवेक्खइ । अवयक्खिमो, अवयक्खामो । अवयक्खेमो । इम् गतौ ।११।

इसेइ, इसइ । ईण् स्तुतौ ।१२। ईणेइ, ईणइ । ईर् प्रेरणे ।१३। ईरेइ, ईरइ । उदीरेन्ति, उदीरंति । पेरेइ, पेरइ । पेरिंसु ।

अवादिति—आदेर्वेत्यनुवर्त्तते । तेनेकारस्य यकारो वा । आदेशः सस्वरः । यकारलोपादवअक्खेइ इति प्रयोगं मास्म व्यस्मरः । अवयक्खिमो । नमादित्वादिकारः । स्तुतौ । स्तुतिर्हि गौरवप्रयुक्तप्रीत्यनुकूलव्यापारः । गौरवञ्चाराध्यत्वावगाहि "अयं ममाराध्य" इति विज्ञानम् । अतएव "आहाकडं चेव निकाममीणे" इति सूअ. १।१०।८।। ईर् धातोः प्रेरणार्थत्वेऽपि कथनमुत्पूर्वकस्यार्थः ।

उदीर्वेत्सोभ इंसोरेत् ।२।४।७९।।

एभ्यो धातुभ्यः परस्येंसुप्रत्ययस्यादेरेकारो वा स्यात् । उदीरेंसु, उदीरिंसु । उड्ड् छेदने ।१४। उड्डेइ । उड्डइ । उस्, उस्स्, ओस् निन्दोपालम्भनतिरस्कारेषु ।१७। उसेइ, उसइ । उस्सेइ, उस्सइ । ओसेइ, ओसइ । एस् अन्वेषणे ।१८। एसेइ, एसइ । एसे । एसेज्जा ।

उदीरिति—अत्राप्यादेर्वेति सम्बध्यते । उत्पूर्वकादीर्धातोरिंसुप्रत्ययेऽनेनेकारस्यैकारे उदीरेंसु । वेद्धातोर्वेदेंसु । सोभ्धातोः सोभेंसु । अन्वेषणे । तच्च मार्गणम् ।

अनोरेस एत इम् ।३।१।६५।।

अनोः परस्यैसधातोरेतः प्रत्ययस्येमादेशो वा । अन्नेसिं, अन्नेसे । कंख वाञ्छायाम् ।१९। कंखेइ । कंखइ । कंड् अपनयने ।२०। कंडेइ, कंडइ । कड् आवरणे ।२१। कडेइ, कडइ । कप्प् छेदने सामर्थ्ये उत्पादने च ।२२। कप्पयइ । कप्पेइ, कप्पइ ।

अनोरिति—वेत्यनुवर्त्तते । एस्धातोर्विहितस्य प्रवर्त्तनायामेतः प्रत्ययस्यानेनेमादेशो भवति । अत्र मकारो नेत्संज्ञकः । अन्यथाऽऽदेशो मकाररहित एव विधीयेत । तत्रेतो मस्य प्रयोजनाभावात् । एत इमादेशे मकारस्यानुस्वारेऽन्नेसिं । सन्धिकार्यन्तु स्वयमप्यूहेत । पक्षे श्रवणमेतोऽपि । अनोरिति किम् । पेसिं एसिं इति मास्म भवत् । कप्पयइ । अत्रायप्रत्ययः पाक्षिको भवति ।

कर् करणे ।२३।

करः कास्त्यादिहियास्ससिस्युमूणतव्वेषु ।३।१।२७।।

करधातोः का इत्यादेशो वा तिन्तिसिहमिमोहियास्ससिसीउमूऊणतव्वेषु परेषु । काइ । कंति । कासि । काह । कामि । कामो । काउ । कंतु । काहिं ।

कर इति—वेत्यनुवर्त्तते । त्यादिश्च हिश्च याश्च स्सश्च सिश्च सीश्च उश्च उणश्च तव्वश्चेति द्वन्द्वसमासः । त्यादिपदं तिमारभ्य मोपर्यन्तं प्रत्ययमाचष्टे तदाह तिन्तीत्यादि । हिशब्देनाज्ञाभविष्यदर्थयोरुभयोर्ग्रहणम् । न तु पूर्वपरसान्निध्यादाज्ञार्थकमात्रस्य सन्निहितासन्निहितयोः सन्निहितस्यैव ग्रहणमिति परिभाषाया अनित्यत्वात् । अतएव काहिइ, काही इत्यादि सिद्ध्यति । कर् धातोस्तिप्रत्यये मध्येऽसि प्रत्यय एसि वा कृते इप्रभृतित्वात्तस्य लोपे कादेशे काइ । कर् धातोस्तत्र गणे पाठाभावान्न ततः परयोरसेसोर्लोपः । विकृतग्रहणे प्रकृतेर्ग्रहणाभावाच्च ।

को यः सिट् ।४।१।५७॥

काधातोः परस्य याप्रत्ययस्य सिडागमः स्यात् । कासिया । कस्सइ । काहिइ, काही । काहामो ।

क इति—असादिभ्यो या इति विहितस्य याप्रत्ययस्य प्रवर्त्तनार्थस्यानेन सिड्विधीयते । टित्त्वादाद्यवयवः । एदेज्जापवादत्वान्न तद्विधानं देश्यम् । कर्-धातोर्याप्रत्यये विकरणलोपे कादेशे सिडागमे कासिया । संयुक्ते ह्रस्वे कस्सइ । दीर्घे काही । प्रकृतिभावे काहिइ । मादौ हेरदिति सूत्रेणेकारस्याकारे दीर्घे काहामो ।

वा कः सिस्यौ ।२।१।३०॥

काधातोः सिसीप्रत्ययौ वा स्तो भूतेऽर्थे ।

वा क इति—भूत इत्यनुवर्त्तते । सिश्च सीश्च सिस्यौ । विकल्पेनेमौ प्रत्ययौ । तेन पक्षे सामान्येंसुप्रत्ययः । उदाहरणश्चाग्रे प्रदर्शयिष्यते ।

भूते काप्रभृतीनामट् ।४।१।५८॥

एषामडागमः स्यादाख्याते भूतार्थकप्रत्यये परे । अकासि । अकासी । अकाइंसु ।

भूते काप्रभृतीनामिति—भूते किम् । काइ इत्यादौ मास्म भवत् । अडागमे टित्त्वादाद्यवयवे अकासि । त्यादिविवक्षायामेव कादेशो भवति । अतएव सिस्योर्विवक्षितयोः सतोः पूर्वमेव कादेशे सिस्यौ भवतः । कचित्परत्वव्याख्यानन्तु भाविपरत्वमादायैव । का, कर्, तर्, दव्, दिस्, लभ्, हो, एते कादयः। आकृतिगणोऽयम् ।

न मायोगे ।४।१।५९॥

मायोगे भूतार्थप्रत्यये परेऽडागमो न स्यात् । मा कासि कासी वा अधम्मं । पक्षे करेइ, करइ । करेस्सइ, करिस्सइ ।

न मेति—भूत इति अडिति चानुवर्त्तते । यद्यपि सत्यप्यडागमे दीर्घे मा कासि इत्यादि सम्भवति । तथापि कासि मा इति माशब्दस्योत्तरप्रयोगेऽडागमाश्रवणं फलमिति सूत्रारम्भः । पक्षे । कादेशाभावपक्षे । वड्ढादित्वादेडागमे करेस्सइ । संयुक्ते ह्रस्वे करिस्सइ ।

कर इस्सम् ।२।१।३१॥

करधातोर्भूतेऽर्थे इस्संप्रत्ययो वा । अकरिस्सं, अकरित्था, अकरिंसु ।

कर इति—भूते वेत्यनुवर्त्तते । करधातोर्भूतेऽर्थे इस्समि प्रत्ययेऽडागमे अकरिस्सं । मस्यानुस्वारः । एतदभावे त्थाप्रत्ययः । तस्येटि अकरित्था । पक्षे इंसुः । सामान्यतो विधानात्सोपसर्गादपि बोध्यम् ।

णुगादेः करादेः ।३।२।१२॥

णुगादिभ्यः परस्य करादेः स्वरस्य वृद्धिर्वा स्यात् । णुकारेइ, णुकरेइ । णुकारइ, णुकरइ । धिकारेइ, धिकरेइ । धिकारइ, धिकरइ । सकारेइ, सकरेइ । सकारइ, सकरइ ।

णुगादेरिति—वृद्धिर्वेत्यनुवर्त्तते । सामान्यतो विधानात्सर्वस्मिन् परे भवति वृद्धिः । अव्ययादिपूर्वस्य धातोस्तु नाडागमो भवति । तथा प्रयोगादर्शनात् । धिकारेइ । धिक्कारानुकूलव्यापारो धात्वर्थः । वृध्द्यभावे तु णुकरेइ धिकरेइ इत्यादि । भूते तु णुकारिस्सं, णुकारित्था, णुकारिंसु, णुकरिस्सं, णुकरित्था, णुकरिंसु । णुकर्, धिकर्, सकर् । आनव्, उट्ठव्, उवट्ठव्, पट्ठव्, निसम्, परिट्ठव् एते णुगादिकरादयः ।

उवात्करः क्खडः पाकसंस्कारयोः ।२।४।६०॥

उवात्परस्य करधातोः क्खडादेशः स्यात्पाकेऽर्थे संस्कारे च । उवक्खडेइ, उवक्खडइ ।

उवादिति—अनेकवर्णत्वात्सर्वादेशः । अकार उच्चारणार्थः । पाकसंस्कारयोरिति किम् । करणाद्यर्थे माभूत् । अतएवोपकाराद्यनुकूलव्यापारदशायाम् उवकरेइ इत्यादय एव प्रयोगा भवंति । सामान्यतया विधानाद् उवक्खडिय, उवक्खडिउं इत्याद्यपि भवति ।

कह् कथने ।२४। कहेइ, कहइ । कहेउ, कहउ । कहेंतु, कहंतु । कहेहि । कहेसु,

कहसु । कह, कहाहि । कहे, कहेज्जा । कहिस्सइ । कहिहिति । किट्ट् कीर्त्तने ।२५। किट्टेइ, किट्टइ । किर्, कीर् विक्षेपे ।२७। किरेइ, किरइ ।

विक्षेपे । विक्षेपो हि उत्तरदेशसंयोगानुकूलव्यापारः ।

पात् किरः ।३।३।३९॥

पात्परस्य किर्धातोरादेर्द्वित्वं वा स्यात् । पक्किरेइ । पक्किरइ ।

पादिति—आदेर्द्विर्वेति पदत्रयमनुवर्त्तते । सामान्यतया विधानान्न निमित्त-विशेषापेक्षा । पक्किरमाण इत्यागमप्रयोगदर्शनेनेदं सूत्रं स्थालीपाकन्यायेन विधीयते । यथा स्थाल्यां पच्यमानेष्वोदनेष्वेकस्यैव पाकदर्शनेन सर्वेषां पाको विज्ञायते । तथैवात्रापि द्विककारघटितैकप्रयोगदर्शनेन पक्किरेइ इत्यादिषु ककार-द्वित्वमनुमीयते । नचायं न्यायः सार्वत्रिकः । यतः कुत्रचिदेकस्मिन्नंधे दृष्टे एतद्-ग्रामीणाः सर्वेऽन्धा इति न निश्चीयते । ततश्च यत्र नागमलोकविरोधसंभावना तत्रैवैतन्न्यायाश्रयणमिति विज्ञेयम् ।

वेः क्खिरः किरः ।२।४।१००॥

वेः परस्य किर्धातोः क्खिरादेशो वा स्यात् । विक्खिरेइ, विक्खिरइ । विकिरेइ, विकिरइ । कीरेइ, कीरइ । विकीरेइ, विकीरइ । कीड् कील् क्रीडायाम् ।३०। कीडेइ । कीडइ । कीलेइ, कीलइ । पकीलेइ, पकीलइ ।

वेरिति—वेत्यनुवर्त्तते । अनेकवर्णत्वात्सर्वादेशः । आदेशोऽरेफान्तो बोध्यः । सामान्यतो विधानात्क्त्यपि बोध्यम् । क्रीडायाम् । आनन्दानुकूलव्यापारविशेषः क्रीडा ।

कम् पादविक्षेपे ।३१। कमेइ, कमइ । किण् क्रयणे ।३२। किणेइ, किणइ । किणाइ । किणेहि । किण, किणाहि । विकिणेइ, विकिणइ, विकिणाइ ।

क्रयणे । तच्च मूल्यदानजन्यपरस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकस्वस्वत्वोत्पत्त्यनुकूलो व्यापारः । मूल्यञ्च कार्षापणादिकमेव राजनिर्दिष्टं न तु द्रव्यमात्रं तेन तिलादीन् दत्त्वा माषादीनां विनिमये न मासे किणेइ इति प्रयोगः । विपूर्वकस्य तु मूल्य-ग्रहणपूर्वकस्वस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकपरस्वत्वोत्पत्त्यनुकूलव्यापारोऽर्थः । प्रथमे मूल्य-दानजन्यत्वनिवेशान्न लभादिधातुभिरस्य पर्यायता । विपूर्वकार्थे मूल्यग्रहण-पूर्वकत्वनिवेशान्न दाप्रभृतिधातुभिरस्य पर्यायता । अथवा परस्वत्वनिवृत्तिपूर्वक-स्वस्वत्वोत्पत्त्यनुकूलं मूल्यदानमेव क्रयः । विक्रयस्तु स्वस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकपर-

स्वत्वानुकूलं मूल्यग्रहणमेव । सर्वत्र स्वत्वरूपफलाश्रयतया कर्मत्वम् । किणाइ । जाणादित्वाद्दीर्घः ।

वेः क्किणः क्क एहे ।३।१।३१॥

वेः परस्य क्किण्धातोः क्कादेशो वा स्याद् हपरके एसि परे । विक्केह, विक्किणेह, विक्किणह ।

वेः क्किण इति—वेत्यनुवर्त्तते । अनेकवर्णत्वात्सर्वादेशः । क्किणेहेत्यत्रत्यैहे-त्यनुकृत्यैहे इति निर्दिष्टम् । तेन हपरक एसीति लब्धम् ।

क्खिव् प्रेरणे ।३३। खिवेइ, खिवइ । खिवेसु, खिवेहि, खिवसु, खिव, खिवाहि ।

खिवेस्विति—कुणादित्वात्सेः सुः । तदभावे हिः । तस्यातः परत्वे वा लोपः ।

उन्नेः क्खिवः स्से ।४।१।३१॥

उद्निपूर्वकस्य क्खिव्धातोष्टेर्लोपः स्यात्स्से परे । उन्निक्खिवस्सामि । उक्खिविस्सामि । निक्खिविस्सामि । खव् क्षयकरणे ।३४। खवेइ, खवइ । गाह् स्थापनाग्रहणप्रवेशेषु ।३५। गाहेइ, गाहइ । गिण्ह् गेण्ह् ग्रहणे ।३७। गिण्हेइ, गिण्हइ । गिण्हेसु, गिण्हसु । गिण्हेहि । गिण्ह, गिण्हाहि । गेण्हेइ, गेण्हइ । गेण्हेसु, गेण्हसु । गेण्हेहि । गेण्ह, गेण्हाहि ।

उन्नेरिति—टेर्लोप इत्यनुवर्त्तते । उन्नेरिति समुदायग्रहणम् । तेनैकैकपूर्वकस्य विपरीतानुपूर्वीविशिष्टपूर्वकस्य च धातोष्टेर्लोपो न । तथैवोदाहृतं मूले । विपरीतानुपूर्वीविशिष्टपूर्वस्य तु निउक्खिविस्सइ । क्षयकरणे । नाशकरणमेतस्यार्थः । तथाचायं सकर्मकः । गिण्हगेण्हिति । संयुक्ते ह्रस्वकरणेनापि गिण्हइ इत्यादिरूपसिध्धावप्युभयधातुग्रहणं सर्वत्रोभयोः प्रयोगो भवति न तु क्वचिदिति बोधनार्थम् । संभवति सार्थकत्वे वैयर्थ्यमन्याय्यम् ।

गिण्हगेण्होः स्सयोः केवलयोर्घेच्छः ।३।१।३३॥

स्सप्रत्ययसहितयोर्निरुपसर्गयोर्गिण्हगेण्हधात्वोर्घेच्छादेशो वा स्यात् ।

गिण्हगेण्होरिति—वेत्यनुवर्त्तते । स्सेन सह स्सौ तयोरित्यर्थः। केवलयोरिति किम्, उपसर्गसहितस्यादेशो मास्म भवत् । यद्यप्येकस्यापि धातोरादेशविधानेन निर्वहति तथापि विनिगमनाविरहादुभयोर्विधानेऽपि न क्षतिः । आदेशश्चायमदन्तस्तेनाग्रेतनेन सूत्रेणान्त्यस्येकारविधानेऽपि छकारश्रवणम् । अन्यथा तस्यैवा-

न्त्यत्वेनादेशेनापहारात्तन्न स्यात् । विकरणविशिष्टस्यादेशविधानेनागमविशिष्टस्यैवादेशसम्भवेनेकारो न श्रूयेत इति पुनरन्त्यस्येकारो विहितः ।

घेच्छस्येत्तौ वा ।३।१।२१॥

घेच्छशब्दस्येकारोऽन्तादेशो वा तौ परे। घेच्छिइ, घेच्छइ। घेच्छंति। घेच्छसि।

घेच्छस्येति—इत् ताविति पदद्वयम् । घेच्छादेशेऽनेनान्त्यस्याकारस्येकारे प्रकृतिभावे घेच्छिइ ।

वा घेच्छान्मेर्डीः ।३।१।६४॥

घेच्छात्परस्य मिप्रत्ययस्य डीसादेशो वा स्यात्। घेच्छी, घेच्छं, घेच्छामि। घेच्छामो। गिण्हिस्सइ, गिण्हिहिइ। गेण्हिस्सइ, गेण्हिहिइ।

घेच्छादिति—अनुबन्धकृतमनेकवर्णत्वं न भवतीति डकारकरणेऽपि षष्ठीनिर्दिष्टत्वादन्त्यस्य प्राप्तौ तन्निवारणार्थं सिदादेशकरणं तथा च सित्त्वात् सर्वादेशः । डीसादेशे टिलोपे घेच्छी । वोच्छदाहघेच्छेभ्य इति मेरन्त्यलोपेऽनुस्वारे घेच्छं ।

गिर् गिल् निगरणे उद्यमने च ।३९। गिरेइ, गिरइ । गिलेइ, गिलइ । गुण् आवर्त्तनायाम् ।४०। गुणेइ, गुणइ । अवपंगुणेइ । गोव् गोपने ।४१। गोवेइ, गोवइ । ग्गह् ग्रहणे ।४२। गहेइ, गहइ । घट्ट् स्पर्शकिञ्चिचलनयोः ।४३। घट्टेइ, घट्टइ । घड् चेष्टायां रचनायाञ्च ।४४। घडेइ, घडइ । घात् हिंसायाम् ।४५। घाएइ, घायइ । घोस् व्यक्तवचने ।४६। घोसेइ, घोसइ । चय् सामर्थ्ये ।४७। चएइ, चयइ । चयंति ।

निगरणे । गलबिलाधःकवलसंयोगानुकूलो व्यापारो निगरणम् । उद्यमनं प्रयत्नः । अवपंगुणेइ । मगवादपस्य गुरूगुणोरिति सूत्रेणापशब्दस्यादेर्लोपे मगागमे चावपंगुणेइ । एवमवपंगुरेइ । हिंसायाम् । हिंसा नाम प्राणवियोगानुकूलो व्यापारः। तादृशवियोगरूपफलाश्रयत्वेन प्राणिनां कर्मत्वात् पाणिं घातयइ इति भवति ।

ये चयश्च क्कः ।२।३।९९॥

चय्धातोश्चक्कादेशः स्याद् याप्रत्यये परे । चक्किया । चल् सञ्चलने ।४८। चलेइ, चलइ ।

ये चय इति—अन्त्यस्य क्कादेशविधानेन सिद्धिः सम्भवति । अनेकवर्णत्वेनादेशस्य सर्वादेशापत्तेः । अतश्चक्कादेशो व्यधायि । चक्किया । असादित्वाच्चय्-

धातोर्यप्रत्यये "अस्चयि"ति सूत्रेणेडागमे चकादेशे चक्रिया।

पचलूजंभ आयः ।२।१।८१॥

पपूर्वकचलूधातोर्जंभ्धातोश्चायः प्रत्ययो वा स्यादाज्ञाप्रवर्त्तनावर्त्तमानेषु। पचलायइ, पचलइ, पचलेइ। चिंत् चिन्तने ।४९। चिंतेइ। चिंतइ। चिट्ठ् गतिनिवृत्तौ ।५०। चिट्ठेइ, चिट्ठइ।

पचलिति—पकारोपसर्गश्चल एव विशेषणम्। न तु जंभोऽपि। तदेवाह पपूर्वकचलूधातोरिति। वा आज्ञाप्रवर्त्तनावर्त्तमानेष्वित्यनुवर्त्तते। आयप्रत्यये पचलायइ। पक्षे असेसौ। **चिन्तने**। चिन्तनं ध्यानम्। तच्च स्मृतिजनकम्। स्मृतिस्तु तज्जन्या। एतेन ध्यानस्मृत्योरैक्यमिति प्रत्युक्तम्। तदनुकूलव्यापारो धात्वर्थः।

समश्चिट्ठः खः ।३।१।२॥

सम्पूर्वकस्य चिट्ठ्धातोरन्त्यस्य खकारो वा स्यादसेसोः परयोः। संचिक्खेइ, संचिक्खइ। संचिट्ठेइ, संचिट्ठइ। चोर् स्तेये ।५१। चोरेइ, चोरइ। चय् च्छड्ड् त्यागे ।५३। चयेइ, चयइ। पच्चएइ, पच्चअइ। छड्डेइ, छड्डइ। च्छल् वञ्चने प्रक्षालने च ।५४। छलेइ, छलइ। च्छाद् संवरणे ।५५। छादेइ, छादइ। च्छाल् च्छोल् चालने ।५७। छालेइ, छालइ। छोलइ, छोलइ। च्छिद् छेदने ।५८।

सम इति—असेसोर्वेत्यनुवर्त्तते। षष्ठीनिर्दिष्टत्वादन्त्यस्य ठकारस्य खकारो भवति। अकारोऽत्रोच्चारणार्थः। आदेशे सति टकारस्य परसवर्णेन ककारः। सामान्यतो विधानात्क्तस्वपि बोध्यम्। **स्तेये**। स्तेयश्च परद्रव्यापहरणम्। नन्वेवं बलात्कृत्य भीषयित्वा वा द्रव्यापहरणेऽपि चोरेइ इति प्रयोगः स्यादिति चेन्न रक्षणाभावपूर्वकपरस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकस्वस्वत्वोत्पत्त्यनुकूलव्यापारेऽर्थे तात्पर्यात्। रक्षणाभावश्च तद्दृष्टिविरहः। तेन सत्यपि तस्मिन् शयनादिना प्रतिबन्धे सति द्रव्यापहरणे चोरेइ इति जायते। **त्यागे**। त्यागश्च स्वस्वत्वनिवृत्त्यनुकूलव्यापारः। च्चेति संयुक्ताक्षरस्य फलमाह पच्चएइ। **वञ्चने**। वञ्चनञ्च इष्टानिष्टसाधनाज्ञानतिरोभावानुकूलो व्यापारः। तादृशतिरोभावरूपफलाश्रयत्वेन कर्मत्वान्मां छलेइ इत्यादि भवति। **प्रक्षालने**। तच्च मलापहरणम्। **संवरणे**। संवरणमाच्छादनम्।

वा च्छिन्द एदस्तिन्तिपरयोरसेसोः ।२।३।३६॥

छिन्द्धातोष्टिभागस्यैदादेशो वा स्यात्तिन्तिपरयोरसेसोः । छेदेइ । छेदइ । छिन्देइ । छिन्दइ । छेदिन्ति । छेदन्ति । छिन्दिन्ति । छिन्दन्ति । छिन्दे । छिन्देज्जा । छिन्देहि । छिन्द । छिन्दाहि ।

वा छिन्द इति—टेरित्यनुवर्त्तते । इन्द् इति टिभागस्तस्यैदादेशः । आदेशेऽकार उच्चारणार्थः । धातोष्टिभागस्यैदादेशे मध्ये एसि छेदेइ । असि छेदइ । आदेशाभावे छिन्देइ, छिन्दइ । एवमग्रेऽपि ।

आतश्छिन्द एत्परयोरसेसोः ।४।१।२८॥

आतः परस्य च्छिन्द्धातोष्टेर्लोपो वा स्यादेत्परकयोरसेसोः परयोः । अच्छे । अच्छिंदे ।

आत इति—टेर्लोपो वेत्यनुवर्त्तते । एत्परो याभ्यां तावेत्परौ तयोरसेसोरित्यर्थः । आ + च्छिद् + ए + ए इति स्थितेऽनेन धातोष्टिलोपे । एः प्रत्ययस्येति विकरणैकारलोपे अच्छे । असि विकरणेऽपि अच्छे । टिलोपाभावे अच्छिन्दे ।

समुदो हिन्तित्तोः ।४।१।२९॥

समुदः परस्य च्छिद्धातोष्टेर्लोपो वा हिन्तित्तापरयोरेत्परकयोरसेसोश्च । समुच्छे, समुच्छिदे, समुच्छिदए ।

समुद इति—एत्परयोरसेसोश्छिद इत्येतानि पदानि च सम्बध्यन्ते । हिन्तिशब्देन न्तिपरको हिप्रत्ययो गृह्यते । समुदिति समुदायो गृह्यते । तेनैकैकपरान्न भवति।

च्छोड् त्यागे ।५९। छोडेइ, छोडइ । छंट् सेचने ।६०। छंटेइ, छंटइ । जण् उत्पादने ।६१। जणयइ, जणेइ, जणइ । जम् निवृत्तौ ।६२। जमेइ, जमइ ।

उत्पादने । उत्पत्त्यनुकूलव्यापारो धात्वर्थः । प्रथमव्यापाररूपफलमादाय कर्मसंज्ञाभवनाद् धम्मं जणयइ इत्यत्र द्वितीया ।

त्ति नेर्जमो यच्छः ।३।१।३॥

नेः परस्य जम्धातोर्यच्छादेशः स्यादसेसोस्त्तापरे च । नियच्छेइ । नियच्छइ । जिण् जये ।६३। जिणेइ, जिणइ । जर् वयोहानौ ।६४। जरेइ, जरइ ।

त्ति नेरिति—असेसोरित्यनुवर्त्तते । अनेकवर्णत्वात्सर्वादेशः । आदेशश्चायं छान्तः ।

निरो जर इंसो रेः ।३।३।७४॥

निरः परस्माज्जर्धातोः परस्येंसुप्रत्ययस्यादेरेकारो वा । निज्जरेंसु, निज्जरिंसु ।

निर इति—आदेर्वेत्यनुवर्त्तते । इंसुप्रत्ययस्यादेरेकारे निज्जरेंसु । रेफस्य परसवर्णेन जकारः ।

जाय् याचने ।६५। जाएइ । जायइ । जोय् प्रकाशने योजनायाञ्च ।६६। जोएइ, जोयइ । ज्झाम् ज्वालने ।६७। झामेइ, झामइ । विज्झामेइ, विज्झामइ ।

याने । यानं गमनम् । योजनायामिति । योजना च संयोगानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारः ।

वेर्ज्झामस्तुपरेऽसि ।३।४।५९॥

वेः परस्य ज्झाम्धातोरन्त्यस्य लोपो वा स्यात्तुपरकेऽसि परे । विज्झाउ, विज्झामउ । झूस् झोस् अर्पणसेवनप्रीतिषु ।६९। झूसेइ, झूसइ । झोसेइ, झोसइ । ट्ठव् स्थापनायाम् ।७०। ठवेइ, ठवइ ।

वेरिति—लोपो वेत्यनुवर्त्तते । षष्ठीनिर्दिष्टत्वादन्त्यस्य । तुः परो यस्मात्स तुपरस्तस्मिन् । तुग्रहणेन तेस्तु न ग्रहणम् । प्रकृतिग्रहणे विकृतिग्रहणसम्भवेऽपि विकृतिग्रहणे प्रकृतेरग्रहणात् । असि किम् । विज्झामेउ । तुपरे किम् । असि परे सर्वत्र माभूत् । अर्पणेत्यादि । अर्पणमपि दानमेव । सेवनञ्च प्रीत्यनुकूलो व्यापारः । अन्त्यार्थे चायमकर्मकः । एकस्यापि धातोरर्थभेदेनाकर्मकत्वसकर्मकत्वदर्शनात् । अतएव सकर्मकभिन्नत्वमकर्मकत्वम् । अकर्मकभिन्नत्वं सकर्मकत्वमिति न व्यधायि लक्षणम् । यथा भूधातोरकर्मकत्वेऽपि अन्तेः सन्निधाने सकर्मकत्वम् । अन्तेस्तु नानुभवार्थत्वम् । तथा सति अणुभविज्जइ अप्पा इत्यादौ कर्मणि प्रत्ययो न स्यात् । धातोरकर्मकत्वात् । किन्तु तदर्थद्योतकत्वम् । अतएव तदसमभिव्याहारे न तदर्थप्रत्ययः । यथा कुंकुमादौ गन्धसत्त्वेऽपि व्यञ्जकगोघृतादिसम्बन्धाभावे न तु तत्प्रत्ययः । सम्बन्धे च तस्य तत्प्रत्यय इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां तस्य तद्व्यञ्जकत्वं सिध्यति । तथाऽत्रापि गतिः ।

डह् भस्मीकरणे ।७१। डहेइ, डहइ । णुल्ल् णोल्ल् प्रेरणे ।७२। णुल्लयइ, णुल्लेइ, णुल्लइ । णोल्लयइ, णोल्लेइ, णोल्लइ । तज्ज् भर्त्सने ।७४। तज्जयइ, तज्जेइ, तज्जइ । तर् तरणे सामर्थ्ये च ।७५। तरेइ, तरइ । अतरिंसु । तल् भर्जने ।७६। तलेइ, तलइ । तव् सन्तापे ।७७। तवेइ, तवइ । तीर कर्मसमाप्तौ ।७८। तीरेइ, तीरइ ।

णुल्लयइ। उंचादित्वादयः। भर्जने। भर्जनं नाम विना जलं रूपादिपरावृत्तिफलकतेजःसंयोगानुकूलो व्यापारः। अत्रैवार्थे तलेइ इत्यस्यापि प्रयोगः। जलसन्निधाने तु पचइ इति प्रयोग इति तूक्तम्।

तुर् तूर् त्वरायाम् ।८०। तुरेइ, तुरइ। तूरेइ, तूरइ। तुल् तूल् उन्माने ।८२। तुलेइ, तुलइ। तूलेइ, तूलइ। त्थर् आच्छादने ।८३। थरेइ, थरइ। त्थिम् आर्द्रीभावे ।८४। थिमेइ, थिमइ। थग् आच्छादने ।८५। थगेइ, थगइ। थएसु, थयसु। थइस्सं, थइस्सामि। दल् दाने ।८६। दलेइ, दलइ। दलेसु, दलसु। दलेहि, दल, दलाहि। दलेह, दलाह। दलिस्सामि। दलिहामि। दीव् दीप्तौ ।८७। दीवेइ। दीवइ।

त्वरायाम्। त्वरा सम्भ्रमः। उन्माने। ऊर्ध्वमानं उन्मानम्। ऊर्ध्वावस्थितेन येन मीयते तदुन्मानम्। अत्र तून्मानशब्दो भावल्युडन्तत्वेन न परिच्छेदकविशेषपरः किन्तु क्रियापरः। तथाचोत्थाप्य तोलनमुन्मानमत्र बोध्यम्। थएसु। कुणादित्वात्सेः सुः। थइस्सं इत्यत्र मेरिकारलोपः।

पात्प्रवर्त्तमानायाम् ।२।४।७७॥

पोपसर्गात्परस्य दीव्धातोरादेर्लकारो वा प्रवर्त्तनार्थकप्रत्यये परे। पलीवे, पदीवे। पलीवेज्जा, पदीवेज्जा। दुक्ख् दुःखने ।८८। दुक्खेइ। दुक्खइ। दूम् खेदे ।८९। दूमेइ। दूमइ। द्रव् प्राप्तौ पीडने च ।९०। दवेइ। दवइ। उद्दवेइ। दह् दहने ।९१। दहेइ। दहइ। अद्दहेइ। ध्वंस् अवस्रंसने नाशने च ।९२। धंसेइ, धंसइ।

पादिति—दीवो ल आदेर्वेत्यनुवर्त्तते। प्रवर्त्तनाशब्दस्य तदर्थकप्रत्यये लक्षणा। अतएवाह प्रत्यय इति। एति प्रत्यये मध्ये एसि तस्य लोपे दकारस्य लकारे पलीवे। असि वृद्धौ लकारः। पादिति किम्। उपसर्गान्तरान्माभूत्। प्रवर्त्तनायामिति किम्। प्रत्ययान्तरे मा भूदिति। अवस्रंसने। तच्चाधःपतनम्। एतस्मिन्नर्थे चाकर्मकः। नाशने सकर्मकः। तच्च नाशानुकूलव्यापारः। नाशश्च ध्वंसस्तिरोभावो वा।

अभेर्ध्वंसः ।४।१।२१॥

अभेः परस्य ध्वंस्धातोरादेर्लोपो वा स्यात्। अभिधंसेइ, अभिधंसइ।

अभेरिति—आदेर्लोपो वेत्यनुवर्त्तते। अनादिभूतसंयुक्तादेर्लोपार्थमिदं सूत्रम्। तथाच दकारस्यानेन लोपे अभिधंसेइ।

धर् धार् धारणे ।९४। धरेइ। धरइ। धारेइ, धारइ। धारयइ। पहारयइ। पहारेइ, पहारइ। धाड् भ्रमणे निःसरणे निःसारणे प्रेरणायां नाशने च ।९५। धाडेइ, धाडइ। धाव् शीघ्रगतौ। धावेइ। धावइ। पहावेइ ।९६। धोव् शुद्धौ ।९७। धोएइ, धोअइ, धोवेइ, धोवइ।

धारयइ। ञंचादित्वादयः। बुधादित्वाद् धस्य हः। पहारयइ इत्यादौ।

धोव एत्परयोरसेसोः ।३।३।१५॥

अस्य धातोः स्वरस्य ह्रस्वो वा स्यादेत्परयोरसेसोः। धुवे, धोवे। धोवेज्जा। पहोयइ। नट्ट् नर्त्तने ।९८। नट्टेइ। नट्टइ।

धोव इति—ह्रस्वो वेति अनुवर्त्तते। एति प्रत्यये ह्रस्वे धुवे।

नद्ध, नह् बन्धने ।१००। पिणद्धेइ। पिणद्धइ। नहेइ। नहइ। ण्णव् ज्ञापने ।१०१। नवयइ, नवेइ, नवइ।

ज्ञापने। ज्ञानानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारो ज्ञापनम्। नवयइ। ञंचादित्वादयः।

आतो ण्णवो नित्यम् ।४।१।७॥

आत्परस्य ण्णव्धातोरादेर्लोपो नित्यम्। आणवयइ, आणवेइ, आणवइ। पण्णवयइ, पण्णवेइ, पण्णवइ। पाल् पालने ।१०२। पालयइ, पालेइ, पालइ। पास् दर्शने ।१०३। पासेइ, पासइ। पासिस्सइ। पासिहिइ। पिल्ल्, पेल्ल् प्रेरणे ।१०५। पिल्लेइ, पिल्लइ। पेल्लेइ, पेल्लइ। पिह् इच्छायाम् ।१०६। पिहेइ। पिहइ। पिहाइ। पीड् पील् पीडायाम् ।१०८। पीडेइ। पीडाइ, पीडइ। पीलेइ। पीलइ। पेंखोल् आन्दोलने ।१०९। पेंखोलेइ। पेंखोलइ। प्फोड् भेदने ।११०। फोडेइ, फोडइ। फंद् किञ्चिचलने ।१११। फंदेइ। फंदइ। फुर् सञ्चलने ।११२। फुरेइ। फुरइ। बुह्, बूह् शब्दे ।११४। बुहेइ, बुहइ। बूहेइ, बूहइ। भञ्ज् भञ्जने ।११४। भंजेइ। भंजइ। भंस् अधःपतने ।११६। भस्सेइ। भस्सइ। भंसेइ। भंसइ। भर् भरणे ।११७। भरेइ। भरइ। भास् भाषणे ।११८। भासेइ। भासइ।

आत इति—आदेर्लोप इति सम्बध्यते। अनादिभूतसंयुक्तलोपार्थमिदम्। प्रत्युदाहरणञ्च पण्णवयइ इति। आणवयइ। ननु पूर्वं संयुक्ते ह्रस्वे पश्चाल्लोपे अणवयइ इत्यपि भवितव्यमिति चेन्न। सर्वविधिभ्यो लोपविधिरिडिधिश्च बलवानिति परिभाषया पूर्वं लोपस्यैव प्रवृत्तौ संयुक्तपरत्वाभावेन ह्रस्वाभावात्तादृशरूपासम्भवात्। भस्सेइ। तुसादित्वाद् द्वित्वेऽनुस्वारलोपः।

भासादिभ्यः सेः ।३।१।६७॥

एभ्यः परस्मादसः परस्य सिप्रत्ययस्यैकारो वा। भाससे। भाससि। भोग् प्रेक्षणे ।११९। आभोएइ। आभोयइ। आहोएइ। आहोयइ। आहोइस्सइ। आहोएहिइ, आहोएहिंति। मज्ज् गर्वे ।१२०। मज्जेइ। मज्जइ।

भासादिभ्य इति—अस एकारो वेत्यनुवृत्त्या लभ्यते। असः किम्। भासेसे इति माभूत्। भोगिति। अयञ्च प्राय आपूर्वक एव दृश्यते। आहोएइ। अनाद्यसंयुक्तत्वाद्भस्य हो वा।

मन्न् अवबोधने ।१२१। मन्नए। मन्नइ। मन्नसि। मन्नह।

मन्नो मेरेः ।३।१।६८॥

मन्न्धातोरसः परस्य मिप्रत्ययस्यैसादेशो वा। मन्ने। मन्नामि। मण्णे, मण्णामि। मन्नसु, मन्न, मन्नाहि, मन्नह। मण्णेज्जा। मन्निस्सइ। मन्नित्था, मन्निसु।

मन्न इति—वा अस इत्यनुवर्त्तते। सित्त्वात्सर्वादेशः। मन्न्धातोर्मिप्रत्यये मध्येऽसि कृतेऽनेन मेरेसादेशे वृद्धौ मन्ने। पक्षे णत्वम्। अयादित्वात् त्थाप्रत्यये इडागमे मन्नित्था। पक्षे इंसुः।

माण् पूजायाम् ।१२२। माणेइ। माणइ। मुच् मोचने ।१२३।

मुचोऽसेसोः ।३।२।१०॥

अस्य स्वरस्य वृद्धिर्वा स्यादसेसोः परयोः। मोएइ। मोयइ। मुएइ। मुयइ। मोएज्जा। मुएज्जा। मोएसु। मुएसु।

मुच इति—वृद्धिर्वेत्यनुवर्त्तते। मुच्धातोस्तिप्रत्यये मध्ये एसि वृद्धौ मोएइ। असि मोयइ। वृद्ध्यभावे मुएइ, मुयइ। कुणादित्वात्सुप्रत्यये मोएसु।

मुच्सुणश्छिर्वा ।२।१।११॥

आभ्यां भविष्यदर्थे छिः प्रत्ययो वा त्यादौ परे ।

मुचिति—धातोः प्रत्ययो भविष्यति त्यादावित्यनुवर्त्तते । अत्र कर्तृवाचक-त्यादिप्रत्ययो ग्राह्यस्तेन कर्मणि भविष्यति मुच्चिस्सइ मुच्चिहिइ इत्यादि । न तु मोच्छिइ इति भवति ।

छौ मुच्सुणो वृद्धिः ।३।२।२॥

मुच्सुण्धात्वोः स्वरस्य वृद्धिः स्याच्छौ परे । मोच्छिइ । मोच्छिंति । मुइस्सइ । मुइहिइ । मुइंसु ।

छाविति—नित्यार्थं पृथक्कृत्योक्तम् । मुच्धातोस्तिप्रत्यये मध्ये च्छिप्रत्ययेऽनेनोकारस्य वृद्धौ त्रयाणामिति प्रथमचकारस्य लोपे मोच्छिइ । एवं मोच्छिन्ति मोच्छिसि प्रभृतयः । वैकल्पिकत्वात् च्छिप्रत्ययाभावे हिस्सौ भवतः । तथा च मुइस्सइ मुइहिइ इत्यादीनि रूपाणि स्वयमूह्यानि ।

मुत्त् प्रस्रवणे ।१२४। मुत्तेइ । मुत्तइ । म्हह्, म्हुह् स्मृतौ ।१२६। म्हहेइ । म्हहइ । म्हुहेइ । म्हुहइ । म्हुस् विस्मरणे स्पर्शे स्तेये च ।१२७। म्हुसेइ । म्हुसइ । रच् रचनायाम् ।१२८। रएइ । रयइ । रस् आस्वादनाक्रन्दनयोः ।१२९। रसेइ । रसइ । रुभ् रोभ् रुह् रोह् प्रादुर्भावे ।१३३। रुभेइ । रुभइ । रोभेइ । रोभइ । रुहेइ । रुहइ । रोहेइ । रोहइ ।

दो रुहो वा ।३।२।४३॥

दोः परस्य रुह्धातोः स्वरस्य दीर्घो वा स्यात् । दुरूहेइ, दुरूहइ । दुरुहेइ, दुरुहइ ।

दो रुह इति—दीर्घ इत्यनुवर्त्तते । सामान्यतो दीर्घविधानात्क्तत्स्वपि वा दीर्घो भवति । दुपूर्वकरुह्धातोस्तिप्रत्यये मध्ये एसि दीर्घे दुरूहेइ । असि दीर्घे दुरूहइ । दीर्घाभावे दुरुहेइ, दुरुहइ ।

रुल् आलोठने ।१३४। रुलेइ । रुलइ । रूव् घटनायाम् ।१३५। रूवेइ । रूवइ । लंब् लम्बनायाम् ।१३६। लंबेइ । लंबइ । लज्ज् लज्जायाम् ।१३७। लज्जेइ । लज्जइ । लास् नर्त्तने ।१३८। लासेइ । लासइ । लिंप् लेपने ।१३९। लिंपेइ । लिंपइ । लेह् स्वलनायाम् ।१४०। लेहेइ । लेहइ । लोक् दर्शने ।१४१।

आलोएइ। आलोयइ। लोट्ट् परिवर्त्तने प्रक्षेपे च ।१४२। लोट्टेइ । लोट्टइ। लोल् आलोठने दर्शने च ।१४३। लोलेइ। लोलइ।

आलोठने—आलोठनं प्रतिघातः।

लोलः स्से: ।३।३।१०॥

लोल्धातोः स्वरस्य ह्रस्वो वा स्से परे। लुलिस्सइ। लोलिस्सइ। वंद् स्तुतौ ।१४४। वंदेइ। वंदइ। वग्ग् वल्गने ।१४५। वग्गेइ। वग्गइ। वज्ज् वर्जने ।१४६। वज्जेइ। वज्जइ। वड्ढ् वृद्धौ ।१४७। वड्ढेइ। वड्ढइ।

वड्ढादिभ्यः स्सस्य ।४।२।४५॥

एभ्यः परस्य स्सस्यैडागमः स्यात्। वड्ढेस्सइ। वड्ढिस्सइ।

वड्ढादिभ्य इति—एडित्यनुवर्त्तते। वड्ढ्धातोः स्सप्रत्यये तस्यैडागमे वड्ढेस्सइ। संयुक्ते ह्रस्वे वड्ढिस्सइ। वड्ढ्, कर्, सुण्, स्सार्, एते वड्ढादयः।

वत्त् वट्ट् वर्त्तने ।१४९। वत्तेइ। वत्तइ। वट्टेइ। वट्टइ।

आविभ्यां वट्ट उट्टः ।२।४।९८॥

आभ्यां परस्य वट्टधातोरुट्टादेशो वा। आउट्टेइ। आउट्टइ। आवट्टेइ। आवट्टइ। विउट्टेइ। विउट्टइ। विवट्टेइ। विवट्टइ। वद् व्यक्तायां वाचि ।१५०। वदेइ। वदइ। वदिस्सइ। वदिहिइ।

आविभ्यामिति—वेत्यनुवृत्तिः। वट्टधातोरादेरुकारकरणेन न निर्वहति। आदिभूतस्य बकारस्योकारे सत्यप्यकारः श्रूयेत। तद्विशिष्टस्य स्थान उकारस्य विधानाय प्रयतेत चेत्ततो लाघवात्समुदायादेश एव श्रेयानिति वट्ट उट्ट इति समुदायादेशो विहितः। अकारस्तूच्चारणार्थः। अनैमित्तिकत्वेन कृत्स्वपि विजानीयादेतमादेशम्।

वद आसीः ।२।१।३२॥

वद्धातोर्भूतेऽर्थे आसीः प्रत्ययः स्यात्। वदासी, वयासी। वर् स्वीकाराच्छादनव्यायामेषु ।१५१। वरेइ। वरइ। वरस, वीरस् वर्षणे ।१५३। वरसेइ। वरसइ। वरिसेइ। वरिसइं।

वद इति—भूते इत्यनुवर्त्तते। इदञ्च नित्यं तेन नास्माद्धातोर्भूत इंसुः। वद् धातोर्भूते आसीप्रत्यये दकारस्य यकारे वयासी। वर्षणे। वर्षणं वर्षा।

वह् प्रापणपीडनयोः ।१५४। वहेइ । वहइ ।

वहो वोज्झ् इहौ ।३।१।३५॥

वह्धातोर्वोज्झादेशो वा स्यादिहौ परे । वोज्झिहिति । वोज्झिहिंति । इहौ किम् । वहाहि ।

वह इति—अनेकवर्णत्वात्सर्वादेशः । संयुक्ते ह्रस्वे आदेशाभावे च स्वयमूह्यमुदाहरणं नोदाहृतम् । इहौ किम् । समुदायद्वाराऽवयवे प्रश्नः । अतएव त्यादि विहाय वहाहि इति प्रत्युदाहरणमुक्तम् । अन्यथा प्रथमोपस्थितं वर्त्तमानं परित्यज्याज्ञायां प्रत्युदाहरणप्रदानं निर्बीजं स्यात् ।

वाय् वाचने ।१५५। वाएइ । वायइ । विडंब् अनुकरणे ।१५६। विडंबेइ । विडंबइ । वीमंस् विमर्शे ।१५८। वीमंसेइ । वीमंसइ । वेद् वेदने ।१५८। वेदयइ । वेदेइ । वेदइ ।

वेदने । वेदनं ज्ञानम् । वेदयइ । ऊंचादित्वादयः ।

सक्क् गतौ ।१५९। सकेइ । सकइ । सज्ज् सङ्गविसर्जनसज्जीभवनेषु ।१६०। सज्जेइ । सज्जइ । सद् आह्वाने आस्वादने च ।१६१। सद्देइ । सद्दइ । सम् शान्तौ ।१६२। समेइ । समइ । सव् चरणश्रवणप्राणिप्रसवेषु ।१६३। सवेइ । सवइ ।

प्राणिप्रसवेषु । प्रसव उत्पत्तिः तदनुकूलो व्यापारोऽर्थः । प्रसव इत्येतावन्मात्रेण तु न निर्वाहः । मट्टिआ घटं सवेइ इत्यापत्तेः । तदुक्तौ तु घटस्य प्राणित्वाभावान्न दोषः । एवञ्च घटोत्पत्तौ तादृशप्रयोगवारणार्थमेव प्राणिग्रहणम् । न तु शाब्दबोधकुक्षिप्रवेशाय । पुत्तं सवेइ इत्यादौ पुत्रादेरनन्वयापत्तेः । निराकाङ्क्षत्वात् । सवेइ इत्यस्य प्राणिनमुत्पादयतीत्यर्थात् । प्राणिन उत्पत्तावेवायं प्रयुज्यत इति बोधनाय तदुपात्तमिति ।

सास् अनुशासने ।१६४। सासए । सासइ ।

सासस्य मौ ।४।२।१७॥

सासशब्दस्य ममागमः स्यान्मौ परे । सासंमि । सासामो । अणुसासंमि ।

सासस्येति—ममित्यनुवर्त्तते । असा सहितो धातुरत्र निर्दिष्टः । अतएव धातुशब्दं विहाय शब्दशब्द उपात्तः । विशिष्टे धातुत्वाभावात् । तथा चादन्तत्वाभावान्न दीर्घः ।

साह् कथनसाधनशासनसहगमनेषु ।१६५। साहयइ, साहेइ । साहइ । साहि, साहेह । साहह । साहे, साहए । साहेज्जा । साहिस्सं, साहिस्सामि । सुण श्रवणे ।१६६। सुणेइ । सुणइ । सुणेमि । सुणामि । सुणिमो, सुणेमु, सुणेमो । सुणामो ।

साहयइ । उंचादित्वादयः । साहि । हंतूसाहो डिःसोरिति सूत्रेण डिर्भवति सोः स्थाने ततोऽसो लोपो भवति डित्त्वात् । एति असि कृते प्रकृतिभावे साहए। मेरिकारलोपेऽनुस्वारे साहिस्सं । श्रवणे । श्रावणप्रत्यक्षानुकूलो व्यापारः श्रवणम्। फलतावच्छेदकः सम्बन्धो विषयिता । येन सम्बन्धेन फलं वर्त्तते स सम्बन्धो फलतावच्छेदकः । तथात्र धम्मकहं सुणेइ इत्यादौ विषयतासम्बन्धेन तादृश-फलाश्रयत्वेन कर्मसंज्ञा । एवञ्च तादृशप्रत्यक्षस्य समवायेन श्रोतरि विद्यमान-त्वेऽपि न क्षतिः ।

सोच्छिइ । सोच्छिति । सोच्छिसि । सोच्छिह । सोच्छिमि । सोच्छिमो । सुणेस्सइ, सुणिस्सइ । सुणिहिति । सेह् गत्याम् ।१६७। सेहेइ । सेहइ । सोच शोके ।१६८। सोएइ । सोचइ । सोभ् दीप्तौ ।१६९। सोभेइ । सोभइ । स्साद् आस्वादने प्राप्तौ सम्मतिदाने विज्ञाने च ।१७०। साइज्जइ, साएइ । सायइ साइज्जिस्सामि । आसादेस्सामो, अस्सादेस्सामो । अस्सादिस्सामो । हक्कार आह्वाने ।१७१। हकारेइ । हक्कारइ । हत्त् निबिडबन्धने ।१७२। निहत्तेइ । निहत्तइ । निहत्तिस्सइ । निहत्तिंसु । हर् हरणे ।१७३। हरेइ । हरइ । हरिमो, हरेमो । हरामो ।

सोच्छिइ । मोच्छिइ इतिवद्बोध्यम् । सोएइ । चकारस्य यकारे लोपः । साइज्जइ । स्वार्थिक इज्जः । दकारस्य यकारे लोपः । एडागमे आसादेस्सइ । एवमग्रेऽपि । हरिमो । नमादित्वादिकारः ।

आतो हरः ।३।२।११॥

आतः परस्य हर्धातोः स्वरस्य वृद्धिर्वा । आहारेइ, आहरेइ । आहारइ, आहरइ । आहारिमो, आहारेमो, आहारामो । आहरिमो, आहरेमो, आहरामो । हव् सत्तायाम् ।१७४। हवेइ । हवइ । हवेंति । हवंति । हवे । हवेज्जा । हाल् दर्शने ।१७५। हालेइ । हालइ । हीर् लज्जायाम् ।१७६। हीरेइ । हीरइ हील् अनादरे ।१७७। हीलेइ । हीलइ । हूण् कम्पने ।१७८। हूणेइ । हूणइ ।

आतो हर इति—वृद्धिर्वेत्यनुवर्त्तते। आहारेइ इत्यत्रानेन हकारोत्तराकारस्य वृद्धिर्वा भवति। आहारिमो इत्यत्र नमादित्वादिकारः। दर्शने। दर्शनं चाक्षुषज्ञानं तदनुकूलव्यापारो धात्वर्थः।

क्खा कथने।१७९। खाएइ। खाइ। खंति।

आतः क्खो घवो वा।२।४।५०॥

आतः परस्य क्खाधातोर्घवादेशो वा। आघवेइ। आघवइ।

खाइ। असि परे दीर्घः। एसि तु न वृद्धिः प्रकृतिभावात्। संयुक्ते ह्रस्वे खंति। आतः क्ख इति। अनेकवर्णत्वात्सर्वादेशः। वकारान्तोऽयमादेशः।

आह एज्जेतात्सुक्खो बहुलम्।३।१।४२॥

एज्ज इत अत् इत्येतेषु परेषु आतः परस्य क्खाधातोराहादेशो वा। आहेज्जा, आघवेज्जा। अक्खेज्जा।

आत इति—आत इत्यनुवर्त्तते। अत् पदेन लक्ष्यानुरोधाद्भावार्थक एव गृह्यते। तथैव प्रयोगदर्शनात्तथा च 'विआहपण्णत्ति' इति भग०।१।१॥ सङ्गच्छते। व्याख्याप्रज्ञप्तिरिति तदर्थः। व्यवस्थितविभाषेयम्। तेन प्रवर्त्तनार्थकेऽज्जे वा भवति। कर्मार्थकेऽति इते च नित्यम्। तेन विआहिज्जइ, विआहिओ इति सिद्धम्। एज्जेन प्रवर्त्तनार्थस्य कर्मार्थस्य चोभयोर्ग्रहणम्। आहादेशे सवर्णदीर्घः।

आघं क्ख आतः।२।१।३३॥

आपूर्वकस्य घव्धातोर्भूतेऽर्थे आघमिति निपात्यते। आघं। पच्चक्खाएइ, पच्चक्खाइ।

आघमिति—भूत इत्यनुवर्त्तते। निपातनञ्चेहापूर्वकघव्धातोर्डम्प्रत्ययः। तथाच डित्त्वाट्टिलोपः। असिद्धांश एव साध्यते निपातनेन। आदेशस्तु सिद्ध एव। घवादेशाभावे तु अक्खाइंसु।

ट्ठा गतिनिवृत्तौ।१८०। ठाइ। अब्भुट्ठेइ।

ट्ठश्चाहेः।४।१।४८॥

अहेः परस्य ट्ठाधातोरन्त्यस्य लोपो वा स्यादसि परे। अहिट्ठइ। अहिट्ठाइ। अहिट्ठेइ।

ट्ठ इति—असि लोपो वेति चानुवर्त्तते। असि परे अहिपूर्वकट्ठाधातोरातो लोपे अहिट्ठइ। एसि तु वृद्धिः।

अहिट्ठोऽसो डिरेति ।३।१।५०॥

अहिपूर्वकट्ठाधातोः परस्यासो ड्यादेशो वा स्यादेति परे । अहिट्ठिए । अहिट्ठए ।

अहिट्ठ इति—वेत्यनुवर्त्तते । अनेनासो ड्यादेशे टिलोपे अहिट्ठिए । असि पर आतो लोपे अहिट्ठिए ।

धा धारणे पोषणे च ।१८१। धेइ । धाइ ।

एत्ति परेऽने समो धः ।४।१।४९॥

एत्तिपरकेऽसि परेऽने च परे समः परस्य धाधातोरन्त्यस्य लोपो वा स्यात् । संधइ । संधेइ । संधए, संधाए । संधाएज्जा ।

एत्तिपर इति—लोपो वेत्यनुवर्त्ततेऽसीति च । एत्ती परौ यस्मादिति बहुव्रीहिः । अन्यपदार्थोऽत्रासीति । एत्तिपरेऽने इति भ्रममपाकर्तुमाह चेति । तथा चैत्तिपरे चानेनान्वेतीति लाभान्न विभ्रमः । असि परे धातोरातो लोपे संधइ । तदुक्तम्—'हासंपि णो संधति पावधम्मे' । सूय० ।१।१४।२१॥ संधेइ इत्यत्र तु वृद्धिः । एवमग्रेऽपि ।

आलोपात्समो धोऽसत्तौ वा ।४।१।६२॥

समः परस्मादालोपकधाधातोः परस्यासो यागागमो वा स्यात्तौ । संधयाई, संधयाइ, संधाइ ।

आलोपादिति—यागित्यनुवर्तते । आकारस्य लोपो यस्मिन्नालोपस्तस्मादित्यर्थः । एतद्ग्रहणाभावे संधायाई इति स्यात् । तन्माभूदिति । संधाधातोस्तिप्रत्यये मध्येऽसि कृते तस्मिन्नालोपे यागागमे संधयाई । देवादित्वाद्दीर्घः ।

परेर्धो डिस्तौ ।३।१।४५॥

परेः परस्माद्धाधातोः परस्यासो डिरादेशः स्यात्तौ परे । परिधिइ, परिधेइ । परिधिस्सामि । परिधेहिइ ।

परेरिति—अस इत्यनुवर्त्तते । ड्यादेशे टिलोपे परिधेइ । परिधिस्सामि । एडागमे वृद्धौ संयुक्ते ह्रस्वः । इडागमे तु वृद्धिः । ततः संयुक्ते ह्रस्वः । परिधेहिइ इत्यत्र वृद्धिरेडागमे इडागमे वा ।

पेर्धे वा ।३।१।८४॥

पेरिकारस्यैकारो वा धाधातौ परे । परिपेहेइ । परिपिहेइ । परिपेहाइ । परिपिहाइ ।

पैरिति—एरित्यनुवर्त्तते। इकारस्येति तदर्थः। पीत्यप्यर्थकमव्ययम्। धाधातोः पिपूर्वकत्वे पिधानमाच्छादनमित्यर्थः। परिपेहेइ। परीत्युपसर्गपीत्यव्ययपूर्वक-धाधातोस्तिप्रत्यये मध्ये एसि पीत्यस्येकारस्यैकारः। एवमग्रेऽपि।

मिला म्लाने।१८२। मिलायइ। मिलाएइ। मिलाइ। ला ग्रहणादानयोः।१८३। लायइ। लाएइ। लाइ।

मिलायइ। मिलाधातोस्ति प्रत्यये मध्ये यप्रत्ययः। तदभावे एसि प्रत्यये प्रकृतिभावे मिलाएइ। तदभावे असि प्रत्यये दीर्घे मिलाइ।

इति आख्यातप्रकरणे तृतीयो गणः समाप्तः।

अथ आख्यातप्रकरणे क्रियासमभिव्याहारप्रक्रिया।

अल् व्यञ्जनादेरेकस्वरात्क्रियासमभिव्याहारे।२।२।६५॥

व्यञ्जनादेरेकस्वरधातोरल् स्यात् पौनःपुन्ये भृशार्थे च द्योत्ये।

अलिति—क्रियासमभिव्याहारो नाम क्रियापौनःपुन्यं क्रियातिशयश्च तत्र द्योत्ये भवति प्रत्ययोऽयमत आह पौनःपुन्य इत्यादि। पुणो पुणो अयइ इत्यर्थे अय्धातोर्वारणाय व्यञ्जनादेरिति। तथाच स्वरादित्वादस्मान्न। पुणो पुणो किलिस्सइ इति विग्रहे माभूदत एकस्वरादिति। पुणो पुणो जाइ इति विग्रहे जाधातोरलि द्वित्वे जाजाइ इति। मध्यस्थजकारस्य यकारे तु जायाइ।

धातोरलि।३।३।१९॥

धातोर्द्वित्वमलि परे।

धातोरिति—द्विरिति सम्बध्यते। द्विरुच्चारणमिति तदर्थः। नत्वेकस्य स्थाने द्वावादेशौ भवतः। एकत्र द्वयोरेकस्मिन् कालेऽसम्भवात्।

द्विरुक्ते पूर्वोऽभ्यासः ।१।१।३४॥

द्विरुक्तघटकः पूर्वोऽभ्याससंज्ञः स्यात् ।

द्विरुक्त इति—द्विरुच्यत इति द्विरुक्तं तस्मिन् द्विरुक्ते सप्तम्यर्थो घटकत्वम्। तदाह घटक इति । संज्ञाफलमनुपदं ज्ञास्यते ।

अक्रमादेरभ्यासस्य तत्र वृद्धिः ।३।४।३०॥

क्रमादिभिन्नाभ्यासान्त्यस्य लोपस्तस्मिन् सति स्वरस्य वृद्धिः स्यात् ।

अक्रमादेरिति—लोप इत्यनुवर्त्तते । तत्र षष्ठयन्त्यस्य सम्बन्धः । तत्रेत्यत्र सति सप्तमी । तच्छब्देन लोपः परामृश्यते। अतएवाह तस्मिन् सतीति । लो सतीत्यर्थः । स्वरस्येत्युपतिष्ठते । सान्निध्यादभ्यासस्य स्वरस्येति लभ्यते । तथा चान्त्यस्य व्यञ्जनस्य लोपे सति स्वरस्य वृद्धिर्भवति । पर्यायताभ्रममपाकर्त्तुं च-शब्दमपहाय तत्रेत्युक्तम्। अक्रमादेरिति किम्। 'चंकमइ' इत्यादौ लोपो माभूदिति।

तत्र परस्याफुरादेः ।३।३।२०॥

द्विरुक्तौ फुरादिभिन्नस्य परभागस्यान्त्यस्य रेफादिभिन्नस्य द्वित्वं वा स्यादलि परे। खोखुब्भइ। रेरिज्जइ ।

तत्रेति—द्विरलि धातोरित्यनुवर्त्तते। तदा द्विरुक्तिः परामृश्यते।तच्छब्दस्य बुद्धिस्थपरामर्शकत्वात् । खोखुब्भइ इत्यत्र पूर्वभकारस्य परसवर्णेन बकारः । एवं सर्वत्र चतुर्थवर्णे बोध्यम् । अफुरादिफलमनुपदं दर्शयिष्यते ।

फुरादेरगभ्यासस्य ।४।१।६३॥

फुरादेरभ्यासस्यागागमः स्यात् । फुरफुरइ । खरखइ । डहडहइ ।

फुरादेरिति—कित्त्वादन्त्यावयवः। पुणो पुणो फुरइ । अतिसयेण वा फुरइ इति फुरफुरइ । फुरित्यभ्यासरेफस्यागागमः ।

अलः फुरादेः ।३।१।५२॥

फुरादेरल एकारो वा। फुरफुरेइ। खरखेइ। मिसमिसेइ। मिसमिसइ। डहडहेइ।

अल इति—एर्वेत्यनुवर्त्तते। पूर्वत्र षष्ठयन्तत्वेऽपि योग्यत्वादत्र पञ्चम्यन्तता। सम्बन्धसामान्ये षष्ठयाः फुरादेर्विहितस्येत्यर्थो वा । क्रमादित्वान्नाभ्यासकार्यमागमं विहाय किञ्चित् । फुरादित्वान्नोत्तरभागे कश्चिद्विकारः । एकारस्त्वलो भवतीति ।

लवः पोऽलि ।२।४।९३॥

लव्धातोरन्त्यस्य पकारः स्यादल्प्रत्यये परे । लालप्पइ ।

लव इति—पुणो पुणो लवइ इति लालप्पइ । सामान्यतो विधानादलि परे कृत्स्वपि लालप्पमाणो लालप्पणं ।

अभ्यासे कवर्गस्य चवर्गो हस्य च जः ।३।३।६७॥

अभ्यासे आदिभूतस्य कवर्गस्य चवर्गो हकारस्य जकारश्च स्यात् । चंकम्मइ, चंकमइ । जंगम्मइ । जंगमइ ।

अभ्यासे इति—अन्त्यस्य लोपेनापहारादादिभूतस्यैव सम्भवादाहादिभूतस्येति । अभ्यासे वर्त्तमानस्येत्यर्थो बोध्योऽभ्यासे इत्यस्य । अन्यथा क्रिययाऽयोगात्सप्तमी दुर्लभा स्यात् । एतत्प्रकरणस्थस्य प्रथमगणे पाठात्केवलमसेव प्रत्ययः चंकम्मइ । कम्धातोः तिप्रत्यये मध्येऽस्प्रत्ययेऽन्तरङ्गत्वात्पूर्वं संयुक्तादेर्लोपे द्वित्वे पूर्वभागसम्बन्धिककारस्य चकारे कमादीनामन्त्यस्य लोपाभावादवशिष्टमकारस्यानुस्वारे उत्तरभागसम्बन्धिनो मकारस्य द्वित्वे चंकम्मइ । बहुलग्रहणाद्द्वित्वाभावे चंकमइ । उदाहरणान्तरन्तु स्वयमूह्यम् ।

इति क्रियासमभिव्याहारप्रक्रिया ।

अथ आख्यातप्रकरणे नामधातुप्रक्रिया ।

करणे यो द्वितीयायाः ।१।४।५१॥

द्वितीयान्तान्नाम्नः करोतीत्यर्थे यः प्रत्ययः स्यात् । निद्दायइ । निद्दाएज्ज । निद्दायमाणो ।

करण इति—प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणाद् द्वितीयान्तादिति लभ्यते । तेन

द्वितीयायाः स्थाने इति भ्रमनिरासः। निद्दं करेइ इत्यर्थे निद्दाशब्दाद्यप्रत्यये तदन्तस्य आवेणादय इति सूत्रेण धातुसंज्ञायां तदवयवसुपो लोपे तिप्रत्यये निद्दायइ। वक्ष्यमाणसूत्रेण दीर्घो भवतु मा वा भवतु न विशेषः।

उस्सुयादिभ्यो भुवि ।३।४।५२॥

उस्सुयादिशब्देभ्यो भवतीत्यर्थे यः प्रत्ययः।

उस्सुयादिभ्यो भुवीति—य इत्यनुवर्त्तते। द्वितीयाया इति तु नानुवर्त्तते। भूधातोरकर्मकत्वेन तदन्वयासम्भवात्। तथाच प्रथमान्ताद्भवत्यर्थे यः सिद्धः। यथा उस्सुयो भवइ उस्सुयायइ। उत्सुको भवतीत्यर्थः।

नाम्नः करोत्याद्यर्थे ये ।३।२।४२॥

करोत्याद्यर्थकयप्रत्यये परे नाम्नो दीर्घोऽन्तादेशः स्यात्। उस्सुयायइ। ममायए।

नाम्नः करोत्याद्यर्थे इति—स्वरस्येत्युपतिष्ठते। दीर्घ इत्यनुवृत्तेः। यप्रत्यये दीर्घे उस्सुयायइ। ममेति करइ इति ममायए। अनुकरणत्वेऽपि न तस्मात्परस्य यस्य लोपः। बहुलग्रहणसम्बन्धात् कचिदप्रवृत्तेः। एवं मिसिमिसीयइ।

अनुकरणधवलादिभ्यो यस्य बहुलम् ।३।४।८३॥

अनुकरणेभ्यो धवलादिभ्यश्च परस्य यप्रत्ययस्य लोपः स्याद्बहुलम्। कहकहइ। धवलइ। दीहइ।

अनुकरणेति—लोप इत्यनुवर्त्तते। बहुलग्रहणफलन्तु पूर्वसूत्रव्याख्याप्रसङ्ग एवोक्तम्। लोपस्य बलवत्तया पूर्वं सति तस्मिन् यपरत्वाभावान्न दीर्घः। कहकहेति सद्दं करेइ इति कहकहइ। यप्रत्ययलोपात्पूर्वं दीर्घस्तु न लोपस्य बलवत्त्वान्निमित्तस्य विनाशोन्मुखत्वाच्च। धवलं करेइ धवलइ। दीहं करेइ दीहइ। धवल, तंडव, तणु, दीह, पंसुल, पवित्त, पीण, मइल, विअंग, विउस, सिढिल, एते धवलादयः।

विसेसादिभ्यश्च ।४।१।१॥

एभ्यो यप्रत्ययस्य लोपो बहुलं स्यात्। विसेसइ। विक्कुज्जइ। विउमइ। मिसिमिसिइ।

विसेसादिभ्य इति—यस्येत्यस्य बहुलं लोप इत्यस्य चानुवृत्तिः । विसेसादिभ्यो विहितस्य यस्य लोपाभावे पंसुलादित्वाद्वक्ष्यमाणाड्डेरित्यादेशो भवति । तेन पक्षे विसेसेइ । विकुज्जेइ । विज्मेइ । मिसिमिसेइ । डेसादेशे बहुलग्रहणाद् मिसिमिसिशब्दे वा भवति । विसेसादिभ्यस्तु तद्भिन्नेभ्यो नित्यमेव । तेन मिसिमिसीयइ इत्यपि पक्षे भवति । न भवति विसेसायइ ।

पंसुलादिभ्यो यस्य डेर्वा ।१।४।५५॥

एभ्यः परस्य यप्रत्ययस्य डे इत्यादेशो वा स्यात् ।

पंसुलादिभ्य इति—तस्य फलं पूर्वसूत्रे व्याख्यातम् ।

पंसुलस्य पंसः ।३।१।१४॥

पंसुलशब्दस्य पंसादेशो वा ये परे । पंसेइ । पंसुलेइ । टिड्डियावेइ । तंडवेइ । तंडएंति । थकारेइ । पवित्तेइ । पवित्तयइ ।

पंसुलस्येति—ये इति वा इति च सम्बध्यते । यप्रत्यये डेसादेशे पंसादेशे पंसेइ । तदभावे पंसुलेइ । बहुलग्रहणात्पवित्तइ इत्यादौ वा डेकारो यकारस्य ।

उपमानादाचारे ।१।४।५३॥

उपमानवाचकादाचारेऽर्थे यः प्रत्ययः स्यात् । विज्जायइ । धुत्तायइ ।

उपमानादिति—य इत्यनुवर्त्तते । विज्जो वैद्यः । स इवायरइ विज्जायइ । धुत्तो धूर्तः । स इवायरति धुत्तायइ । यपरे दीर्घ उभयत्र । संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति धुत्तयंत इत्यादि ।

कंटगादिभ्यो डः ।१।४।५४॥

एभ्य आचारेऽर्थे डप्रत्ययः स्यात् । कंटगइ । कंटगंति ।

कंटगादिभ्य इति—आचार इत्यनुवर्त्तते । कंटग इव आयरइ इति विग्रहे कंटगशब्दाड्डप्रत्यये टिलोपे कंटगइ । आचारसदृशाचारः प्रतीयते प्रत्ययेन । तथाच कंटककर्तृकाचरणसदृशाचरणं देवदत्ताभिन्नाश्रयवृत्ति ।

विज्जोर्विज्जुयो ये ।३।१।१३॥

विज्जुशब्दस्य विजुयादेशो वा स्याद्ये परे । विजुयायइ । विज्जूयइ ।

विज्जोरिति—वेत्यनुवर्त्तते । अनेकवर्णत्वात्सर्वादेशः । विज्जुशब्दाद्यप्रत्यये विजुयादेशे दीर्घे विजुयायइ । पक्षे केवलं दीर्घः । विद्युदिवाचरतीत्यर्थः ।

यस्य विउसात्सड् ।३।१।५७॥

विउसशब्दात्परस्य यप्रत्ययस्य सडादेशः स्यात् । विउस्सइ । विउस्सन्ति ।

यस्येति—आदेशोऽयं सस्वरकस्तेन लक्ष्ये सकारेऽकारश्रुतिः । सडादेशे टिलोपे विउस्सइ ।

इति आख्यातप्रकरणे नामधातुप्रक्रिया ।

अथ आख्यातप्रकरणे प्रेरणाप्रक्रिया ।

आवेणादयः ।१।१।३०॥

एतत्प्रत्ययान्ता धातुसंज्ञाः स्युः ।

आवेणिति—धातव इत्यनुवर्त्तते । प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणमिति परिभाषया आवेणादिप्रत्ययान्ता गृह्यन्ते । आदिपदेन अवेण्, आव, अयण्, एण्, अण्, इति पञ्चप्रेरणार्थकाः, यः ड इति द्वौ नामधात्वर्थकौ । इज्ज, अत्, य इति त्रयो भावकर्मार्थकाः, अय् स्वार्थिकः, अल् च क्रियासमभिव्याहारार्थक इत्येते द्वादश प्रत्यया ग्राह्याः ।

प्रेरणायामावेण् ।२।१।३१॥

प्रयोजकव्यापारे वाच्ये धातोरावेण्प्रत्ययः स्यात् । अंछावेइ । अज्झावेइ । खेवावेइ । लोभावेइ । मंडावेइ ।

प्रेरणायामिति—प्रेरणा नाम प्रयोजकव्यापारः । ग्रामं यातुं प्रवृत्ते शिष्ये प्रवर्त्तयितृव्यापारदशायां "ग्रामं प्रयान्तं मां गुरवः प्रेरयन्ति" इति प्रतीतेः । प्रेरयितुर्व्यापार एव प्रेरणा । प्रपूर्वकादीर्धातोर्युचा साधनात् । प्रेरयिता चैव

प्रयोजकस्तदाह प्रयोजकव्यापारे इति । तथा च धातुमात्रस्यैव तत्तत्फलानुकूलव्यापारार्थत्वेन ततः प्रेरणार्थकप्रत्यये सति तादृशव्यापारानुकूलव्यापारोऽर्थः सम्पद्यते । तत्रानुकूलत्वं न धात्वर्थगर्भः । किन्त्वाकाङ्क्षया लभ्यते । धात्वर्थफलस्यानुकूलत्वसम्बन्धेन तदर्थव्यापारेऽन्वयः । तस्य चोक्तसम्बन्धेनावेणादिप्रत्ययार्थव्यापारेऽन्वयः । ततश्च सकर्मको द्विकर्मकः । अकर्मकः सकर्मकः । यथा गामं सिस्सं गच्छावेइ गुरू इत्यादौ । अत्र गच्छ्धातोरावेणि प्रत्यये सति संयोगानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारोऽर्थो जायते । तथा च गुरुनिष्ठव्यापारप्रयोज्यधात्वर्थव्यापाररूपफलाश्रयत्वेन शिष्यस्य कर्मसंज्ञा । शिष्यवृत्तिव्यापारप्रयोज्यसंयोगरूपफलाश्रयत्वेन ग्रामस्य सा । सत्तुं अक्कोसावेइ निवो इत्यादौ तु क्रोसादेः आवेणि सति अस्त्रत्यागानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारोऽर्थो भवति । तथा च नृपवृत्तिव्यापारप्रयोज्यव्यापाररूपफलाश्रयत्वेन शत्रोः कर्मसंज्ञा । ननु मूलधातोरस्त्रत्यागानुकूलव्यापारोर्थस्तद्घटकत्यागश्च विभागानुकूलव्यापारः । तथा च शत्रुवृत्तिव्यापारप्रयोज्यविभागाश्रयत्वेनास्त्रस्य कुतो न कर्मसंज्ञा । कुतो न वा सत्तुं अत्थं क्कोसावेइ निवो इति प्रयोग इति चेन्न धात्वर्थकुक्षिप्रविष्टकर्मकत्वेन क्कोसादेरकर्मकत्वात् । अंछावेइ । अंछ्धातोरावेण्प्रत्यये तदन्तात्तिप्रत्ययः । अत्रानुपधात्वान्नाकारस्य वृद्धिः । अहिपूर्वके धातोरावेण्प्रत्यये उपसर्गसम्बन्धिन इकारस्य धातोश्चोभयोः स्थाने दीर्घे 'तरहेभ्यश्चजझा' इत्यनेनेकारस्य झकारे हकारस्य परसवर्णे ततस्तिप्रत्ययेऽत्र न वृद्धेः सम्भावना, इकारस्यानुपधात्वात् । खिवादेरावेणि सति णिति वृद्धौ खेवावेइ । लोभावेइ इत्यादि ।

गलादीनामावेणि ।३।२१९॥

एषामुपधाया वृद्धिर्वा स्यादावेणि परे । गलावेइ, गालावेइ । जलावेइ, जालावेइ । हडावेइ, हाडावेइ । अणावेइ, आणावेइ ।

गलादीनामिति—वा वृद्धिरित्यनुवर्त्तते । प्राप्ताया उपधावृद्धेर्विकल्पेन विधायकं सूत्रमिदम् । गल्, जल्, हड्, अण्, कड्, भम्, कर्, कस्, रुद्, सुय्, मिल्, वह्, हर्, इति गलादिर्गणः । आकृतिगणोऽयम् ।

नमादीनां प्रेरणार्थे ।३।२१६॥

नमादीनामुपधाया वृद्धिर्न प्रेरणार्थकप्रत्यये परे । नमेइ । पयडेइ । पयडइ । रमयइ । गमावेइ । सुणावेइ । लुणावेइ । गिलावेइ ।

नमादीनामिति—वृद्धिर्नेत्यनुवर्त्तते । एणादिप्रत्यया वक्ष्यन्ते । एतेषु

प्राप्तवृद्धिं निवारयतीदम्।

करोऽवेण् च ।२।१।४०॥

कर्धातोरवेण् प्रत्ययः स्याच्चाद्यथाप्राप्तं प्रेरणायाम्। कारवेइ। कारावेइ।

कर इति—प्रेरणायामित्यनुवर्त्तते। चकारग्रहणन्तु सामान्यसूत्रेण विहितावेण्प्रत्ययेन सह समावेशार्थम्। अन्यथा विशेषविहितेनानेन बाधसम्भावनयाऽऽवेणादिप्रत्ययो न स्यात्। तथाच कारावेइ इत्यादि न स्यात्। अत एवाह **यथाप्राप्तमिति**। तदुदाहरति **कारावेइ**। अवेणभावे सत्यावेण्।

कुप्पूभुंजोऽण् च ।२।१।४१॥

आभ्यामण् स्याच्चकाराद्यथाप्राप्तम्।

कुप्पिति—प्रेरणायामित्यनुवर्त्तते। उदाहरिष्यतेऽग्रे।

इतानभावेषु कुप्पः कुवः ।२।३।८९॥

कुप्प्धातोः कुवादेशः स्यादित अनभावार्थकप्रत्यये परे प्रेरणार्थके च। कोवावेइ। कोवए।

इतानभावेष्विति—प्रेरणार्थे इत्यनुवर्त्तते। पद्वयस्य स्थाने वकारं विधातुं सुकरमुपायमन्यमनिरीक्ष्य समुदायादेश एव विहितः। अणि सति कुवादेशे वृद्धौ कोवए। अच्छादित्वात्तेरेः। कोवादेशमेव व्यधत्तां किं पश्चाद् वृद्धिचिन्तनयेति तु जल्पनामात्रम्। सिद्धसाधनापत्तेः। कुविओ इति साधनाय नूतनप्रयत्नविधानापत्तेश्च। आदेशस्तु व्यञ्जनान्तः। कुविओ, कोवणं, कोवो इतीतादेः क्रमेणोदाहरणानि।

भुंजोऽत्यादौ ।४।१।४४॥

भुंज्धातोरनुस्वारस्य लोपो वा त्यादिभिन्ने परे। भोयए। भोयावेइ। भुंजावेइ।

भुंज इति—अनुस्वारस्येति सम्बध्यते। त्यादौ किम्। भुजइ इति माभूत्। इयं च विभाषा व्यवस्थिता। तेन प्रेरणायां वा भावार्थेऽव्ययभिन्ने नित्यम्। अणि सत्यनुस्वारस्य लोपे स्वरस्य वृद्धिः। तेरेकारे भोयए। जकारस्य यकारः। भुंजए लोपाभावे। आवे सति भोयावेइ।

विसादिभ्योऽण् च ।२।१।४६॥

एभ्योऽण् चकारादेण् स्यात् प्रेरणायाम्। वेसइ। वेसेइ। वेसेए। वेसए।

बोहइ। बोहेइ। तोसइ। तोसेइ। आसासइ। आसासेइ। पडइ। पडेइ। पयडसु।

विसादिभ्य इति—प्रेरणायामित्यनुवर्त्तते। चकार एणः समुच्चयार्थः। आवेणस्तु न समुच्चयः। तेन वेसावेइ इत्यादि न। एणि कृते वृद्धौ वेसेइ। तेरिकारस्यैकारो वा भवति। कुणादित्वात्सेः सुः। पयडसु। विस्, तुस्, पड्, बुज्झ् एते विसादयः। अकणि णेति सूत्रेण बुज्झ्धातोर्जकारककारयोर्हकारः।

खमादिभ्यः।२।१।४५॥

एभ्य एण् स्यात्प्रेरणायाम्। खामेइ। खोभेइ। तारेइ। वादेइ। वारेइ। ठावेइ। सन्नाहेइ।

खमादिभ्य इति—एण् सम्बध्यते अण् तु न। चानुकृष्टं नोत्तरत्रेति निषेधाच्चेनानुकृष्टस्य पूर्वसूत्रेऽणोऽत्र सम्बन्धासम्भवात्। एणि सति वृद्धिर्जायते। खम्, सम्-कम्, किलाम्, किलिस्स्, किलेस्, कुप्प्, क्खिव्, खुम्, गळ्, आ-गस्, ग्गह्, उद्-घड्, सम्-घड्, चर्, चल्, निर्-जम्, उद्-जोय्, विज्झाम्, तर्, तव्, तुस्, त्तस्, दिस्, धंस्, नद्, नम्, नस्स्, उद्-पज्ज्, उव-पज्ज्, निर्-पज्ज्, सं-पडि-पज्ज्, पय्, फुट्ट्, बुज्झ्, परि-भज्, सम्-भर्, भव्, मर्, लभ्, लव्, लुभ्, आ-लोक्, आ-ल्लिय्, अभि-वंद्, वड्ढ्, वद्, वम्, वर्, वव्, वह्, निर्-वह्, वि-वह्, सम्-वह्, विस्, अणु-प्प-विस्, वीय्, व्वय्, पडि-सड्, आ-सद्, प-सद्, सद्द्, उव-सम्, ओ-सम्, नि-सम्, वी-सम्, सर्, आ-सर्, प-सर्, ओ-सर्, पडि-सर्, सव्, सिक्ख्, सिव्व्, निसीय्, सुज्झ, वि-सुय्, सेह्, सोय्, आ-स्सस्, वि-स्सस्, प-हण्, सम्-ओ-हण्, आ-हर्, णिर्-हर्, प-हर्, हा एते खमादयः।

जोयुज्झामः।२।३।९४॥

अनयोरन्त्यस्य वकारो वा प्रेरणार्थे परे। जोवेइ। जोएइ। झावेइ। झामेइ।

जोयिति—प्रेरणार्थे वात्र इत्यनुवर्त्तते। जोयो यकारस्य वकारे जोवेइ। यकारलोपाभ्यां वैकल्पिकत्वेन च रूपमूह्यम्।

एज्जपरे ज्झाम एणि वा।३।३।९॥

ज्झाम्धातोः स्वरस्य ह्रस्वो वा स्यादेज्जपरक एणि परे। झवेज्जा, झावेज्जा।

एज्जपर इति—वा ह्रस्व इत्यनुवर्त्तते। एज्जः परो यस्मात्स एज्जपरस्तस्मिन्नेज्जपरे। एणन्यपदार्थः। ज्झाम्धातोरातो ह्रस्वे झवेज्जा।

वा रुहादिभ्य एण् च ।२।१।४४॥

एभ्य एण् वा स्यात् प्रेरणायाम् । वाहेइ । पक्षे वहावेइ ।

वा रुहादिभ्य इति—प्रेरणायामित्यनुवर्त्तते। एणो वैकल्पिकत्वेन पक्षे प्रेरणायां सामान्यतो विहित आवेण् भवति । रुहादेरुदाहरणस्याग्रे वक्ष्यमाणत्वाद् वह्धातोरुदाहरणमत्र दर्शितम् ।

बीहो भिसः ।२।३।१०२॥

बीह्धातोर्भिसादेशः स्यादेणि परे । भेसेइ । भेसेज्जा । बीहावेइ । बीहावेज्जा ।

बीह इति—एणीत्यनुवर्त्तते । अनेकवर्णत्वात्सर्वादेशः । भिसादेशे वृद्धौ भेसेइ । पक्षे आवेणि बीहावेइ ।

बुव् आवेणो याट् ।४।२।२॥

बुधातोः परस्यावेणो याडागमः स्यात् ।

बुव इति—बुधातोरावेणि तस्य याडागमे बुयावेइ ।

एकादेशस्य जादीनामावेणि ।३।३।८॥

जादिधातूनामावेणि परे कृतैकादेशस्य ह्रस्वो वा स्यात् । जवेइ, जावेइ । दवेइ, दावेइ । न्हवेइ, न्हावेइ । मवेइ, मावेइ ।

एकादेशस्येति—ह्रस्वो वेत्यनुवर्त्तते । एकादेशस्यानुपादाने तु ह्रस्वं कृत्वापि प्रत्ययसम्बन्धिनाऽऽकारेण पुनर्दीर्घापत्तिः स्यात् । नच ह्रस्वविधानसामर्थ्यान्न दीर्घ इति वाच्यं तथा सति जआवेइ इत्यनिष्टापत्तेः । नचान्यतरस्य लोपेन निर्वाह इति वाच्यम् । तस्यागतिकगतित्वात् वैकल्पिकत्वेन पक्षे तथा श्रवणप्रसङ्गाच्च । सामान्यसूत्रेणावेणि प्रत्यये पूर्वपरयोर्दीर्घेऽनेन ह्रस्वे जवेइ इत्यादि । जा, दा, न्हा, मा, वा, एते जादयः ।

एणि नस्सः ।३।४।३९॥

नस्सधातोरन्त्यस्य लोपः स्यादेणि परे । नासेइ । नासिज्जा ।

एणीति—लोप इत्यनुवर्त्तते । षष्ठीनिर्दिष्टत्वादन्त्यस्येति लभ्यते । नस्स्धातोः खमादित्वादेणि प्रत्ययेऽनेनान्त्यस्य सकारस्य लोपे वृद्धौ नासेइ । नासे+इज्जा इत्यत्रैकारस्य लोपे नासेज्जा ।

न्हो णः ।२।३।५३॥

न्हाधातोः परस्यावेण उपधाया णकारो वा स्यात् । ण्हाणेइ, ण्हावेइ । ण्हणेइ । ण्हवेइ । ण्हाणेज्जा, ण्हावेज्जा ।

न्हो ण इति—आवेणः उपधाया वेत्यनुवर्त्तते । तथा चावेणः प्रत्ययस्योपधावकारस्य णकारे ण्हाणेइ । एकादेशस्य जादीनामावेणीति सूत्रेणैकादेशस्य ह्रस्वे ण्हवेइ ।

आवेणि दो द्वः ।२।३।४६॥

उक्तप्रत्यये परे दाधातोर्द्वादेशः स्यात् । द्वावेइ ।

आवेणीति—ह्रस्वादेशविधानसामर्थ्यात् णित्त्वेपि न वृध्धिः । सामान्यतो विधानात्कृदन्तेपि—द्वावेमाणो इत्यादि ।

पज्जः पयेणि ।२।३।१००॥

पज्ज्धातोः पय् आदेशः स्यात् प्रेरणार्थे एणि परे । उप्पाएइ । विवाएइ ।

पज्ज इति—अनेकवर्णत्वात्सर्वादेशः । आदेशभूतपयःखमादौ पाठान्नित्यमेणि उप्पाएइ । प्रेरणार्थे इत्यनुवर्त्तते ।

वा भमो डो ह्रस्व आवेण उपधायाः ।२।३।५२॥

भम्धातोः परस्यावेण उपधाया डो वा ह्रस्वे सति । भमाडेइ, भमावेइ । भामावेइ ।

वा भम इति—ह्रस्वे इत्यत्र सति सप्तमी । तेन ह्रस्वे सतीति लब्धम् । 'गलादिनामावेणि' इत्यनेन विकल्पेन वृद्धिसत्त्वाद्वृद्ध्यभावे ह्रस्वे सति वकारस्य डकारो भवति । ह्रस्वाभावे तु भामावेइ इत्येकमेव । भमावे एज्जा इत्यवस्थायामनेन डकारे एकारलोपे भमाडेज्जा, डकाराभावे तु भमावेज्जा, ह्रस्वाभावे तु भामावेज्जा ।

पान्मुंचावेः सस्सस्य मुक्खः ।२।४।५९॥

तात्परस्यावेप्रत्ययान्तमुंच्धातोः स्ससहितस्य मुक्खादेशः स्यात् । पमुक्खइ । पमुक्खसि ।

पादिति—मुंच्आवेस्ससमुदायस्य स्थानेऽनेकवर्णत्वान्मुक्खादेशः । स्वरान्तोऽयमादेशः । पात्किम् । मुंचाविस्सइ ।

रुहो वः ।२।३।९१॥

रुह्धातोरन्त्यस्य वकारः स्यात्प्रेरणार्थप्रत्यये परे । रोवावेइ । रोवेइ । ववरोवेइ । ववरोवेह । ववरोवेज्जा ।

रुह इति—प्रेरणार्थे इत्यनुवर्त्तते । तस्य प्रेरणार्थकप्रत्यये लक्षणा । रुह्धातोरावेणि सति हकारस्य वकारे णिति परे उपधावृद्धौ रोवावेइ । रुहादित्वादेणि तु रोवेइ । ववरोवेहेति तु विअवपूर्वकः ।

हाट्ठापावड्ढ आवश्च ।२।१।४२॥

एभ्यो धातुभ्य आवप्रत्ययः स्याच्चकाराद्यथाप्राप्तम् । ठावइ, ठावेइ । ठावंति, ठाविंति । ठावइज्जा, ठावेज्जा ।

हाट्ठापेति—हाट्ठेत्यत्र समाहारद्वन्द्वत्वात्पञ्चम्येकवचनम् । प्रेरणायामित्यनुवर्त्तते । चकारः समानप्रत्ययसमुच्चयार्थः । तेनावेणोऽपि भवति विधिः । आवप्रत्यये दीर्घे ठावइ । आवे तु ठावेइ । संयुक्ते ह्रस्वे ठाविन्ति । प्रकृतिभावे ठावइज्जा । वृद्धौ ठावेज्जा ।

वा वड्ढो धोऽनमाणयोश्च ।२।३।९३॥

अस्यान्त्यस्य धकारो वा स्यात्प्रेरणार्थे परे अनमाणयोश्च । वद्धावेइ, वड्ढावेइ । वद्धाविंति, वड्ढाविंति । वद्धावइ, वड्ढावइ । वद्धावंति, वड्ढावंति ।

वा वड्ढ इति—प्रेरणार्थे इत्यनुवर्त्तते । पूर्ववत्प्रेरणार्थकप्रत्यये परे इत्यर्थो बोध्यः । वड्ढधातोरावेणप्रत्ययेऽनेन ढकारस्य धकारे डकारस्य परसवर्णेन दकारेऽनुपधात्वाद्वृद्ध्यभावे वद्धावेइ । आवप्रत्यये तु वद्धावइ । अने वद्धणं, वड्ढणं । माणे तु वद्धमाणो, वड्ढमाणो ।

व्वयो वः ।२।३।१०१॥

अस्य धातोरन्त्यस्य वकारः स्यादेणि परे । वावेइ । पव्वावेइ । पव्वाविज्जा ।

व्वय इति—एणीत्यनुवर्त्तते । तस्मिन् परे यकारस्य वकारे उपधावृद्धौ वावेइ । संयुक्तादेर्लोपः । अनादित्वान्न पव्वावेइ इत्यादौ लोपः ।

इणि च सुज्झः सुहः ।२।३।८८॥

सुज्झधातोः सुहादेशः स्यादिणि प्रेरणार्थे परे । सोहेइ, सोहइ । सोहए । सोहेज्जा, सोहइज्जा ।

इणि चेति—प्रेरणार्थे इत्यनुवर्त्तते। आदेशश्चायं हान्तः। सुज्झ्धातोर्विसादित्वादेणि कृते सुहादेशे वृद्धावुपधायाः सोहेइ। अणि तु सोहइ।

आज्ञायामातः स्ससः साणेणः स्साः ।३।१।४७॥

आतः परस्याणेणा सहितस्य स्सस्धातोः स्सादेशः स्यादाज्ञार्थके परे। अस्सासि, आसासि, अस्साह, आसाह।

आज्ञायामिति—अणेण्भ्यां सह साणेण्। तस्य साणेणः अनेकवर्णत्वात्सर्वादेशः। आज्ञाशब्दस्य तदर्थे लक्षणा। अतएवाज्ञार्थके परे इत्युक्तम्। सामान्यतो विधानाद्वचनद्वये भवति। सिप्रत्ययेऽणेणा सहितस्य धातोः स्सादेशे संयुक्ते ह्रस्वे अस्सासि। एवमन्येऽपि। अस्ससेइ। अस्ससइ इत्यादीनि रूपाण्यन्यत्र। आसासि इत्यत्र संयुक्तादेर्लोपे दीर्घः।

सरादिभ्योऽयण् ।२।१।४७॥

एभ्यो धातुभ्योऽयण् प्रत्ययः स्यात्प्रेरणायाम्। सारयइ। वेसयइ। हारयइ। नवयइ। लूसयइ। फुट्टयइ। छोलयइ। रमयइ।

सरादिभ्य इति—प्रेरणायामित्यनुवर्त्तते। अयणि सत्युपधावृद्धौ सारयइ। रमयइ इत्यत्र निषेधान्न वृद्धिः। सर्, च्छोल्, ढव्, त्तव्, नव्, पीस्, फुट्ट्, रज्ज्, रम्, लूस्, वर्, विस्, सर्, हर्, एते सरादयः। आकृतिगणः।

रज्ज इते च रंजः ।२।३।९०॥

रज्ज्धातोरंजादेशः स्यादिते प्रेरणार्थके च परे। रंजयइ।

रज्ज इति—प्रेरणार्थक इत्यनुवर्त्तते। आदेशश्च व्यञ्जनान्तः। सरादित्वादयणि सति रंजादेशेऽनुपधात्वान्न वृद्धिः। इते तु रंजियं।

ज्जेश्च पः ।२।१।४३॥

पाधातोर्ज्जेप्रत्ययः स्याच्चकाराद्यथाप्राप्तम्। पज्जेइ। पज्जेंति। पियावेइ। पियावए।

ज्जेरिति—चकारोऽत्र प्रत्ययसमुच्चयार्थः। तेनावेणावौ भवतः। किन्तु ज्जेप्रत्यये परे पिबादेशाविधानात्संयुक्ते ह्रस्वे पज्जेइ। अनयोः प्रत्यययोः परयोः पः पिबादेशविधानात्पियावेइ। पियावए। तेरेकारोऽच्छादित्वात्।

अभिवंदो वाय् ।२।३।९२॥

अभिपूर्वकवंद्धातोर्वायादेशः स्यात्प्रेरणार्थे प्रत्यये परे। अभिवाएइ।

अभीति—प्रेरणार्थं इत्यनुवर्त्तते। खमादित्वादेण्। सम्बन्धार्थकृदन्ते अभिवाइऊण। वर्तमानकृति अभिवायन्तो। अभिवायमाणो।

ह्येन्न्तपरे ज्जयि पः ।३।१।१६॥

हि एत् न्त इत्येतत्परके ज्जेप्रत्यये परे सति पाधातोरिकारः स्यात्। पिज्जे।

ह्येन्न्तपरे इति—इदित्यनुवर्त्तते। षष्ठीनिर्दिष्टत्वादन्त्यस्यात इकारो भवति। एत्परकज्जे परे पाधातोराकारस्येकारे पिज्जे।

हौ ज्जेरात् पः ।३।१।४॥

पाधातोः परस्य ज्जेप्रत्ययस्याकारोऽन्तादेशः स्याद् हौ परे। पिज्जाहि।

हाविति—पाधातोर्ज्जेप्रत्यये तदन्ताद्धिप्रत्यये धातोराकारस्येकारेऽनेन प्रेरणार्थकसम्बन्धिन एकारस्याकारे पिज्जाहि।

पात्क्खिवश्च्छः प्रेरणार्थे वा ।२।३।८७॥

पकारोपसर्गात्परस्य क्खिवधातोः प्रेरणार्थकप्रत्यये परे च्छादेशो वा स्यात्। पच्छावेइ। पक्खिवावेइ।

पादिति—अनेकवर्णत्वात्सर्वादेशः। आवेणि प्रत्यये च्छादेशे पच्छावेइ। अनुपसर्गतायां खिवावेइ इत्येकमेव। विभिन्नोपसर्गेऽपि च।

अहेरेयं आवेणि न्तिपरे ।३।१।७७॥

अहेः परस्येधातोरयादेशो वा स्यान् न्तिपरक आवेणि परे। अज्झावेइ। अज्झयाविंति, अज्झाविंति।

अहेरिति—न्तिः परो यस्मात्स न्तिपरस्तस्मिन् न्तिपरे। वा इत्यनुवर्त्तते। अहिइ+आवेन्ति इत्यवस्थायामनेन धातोरयादेशे 'तरहेभ्यश्चजझा' इत्यनेन हकारोत्तरेकारस्य झकारे हकारस्य परसवर्णे अज्झयाविंति। संयुक्ते ह्रस्वाभावे अज्झयावेन्ति। अयादेशाभावे अज्झाविंति। ह्रस्वाभावे अज्झावेंति।

नेरादावेणि वा ।२।३।१२७॥

नेधातोरन्त्यस्याकारो वा स्यादावेणि परे। उवाइणावेइ। उवाइणेआवेइ।

नेरिति—आवेणि परे धातोरेकारस्याकारे दीर्घे उवाइणावेइ। उवाती चोपसर्गौ।

इत्याख्यातप्रकरणे प्रेरणाप्रक्रिया।

अथ आख्यातप्रकरणे भावकर्मप्रक्रिया ।

इज्जस्त्यादौ ।२।१।७१॥

धातोः भावकर्मणोरिज्जः प्रत्ययः स्यात् त्यादौ परे । अच्छिज्जइ । अच्चिज्जइ । अंजिज्जइ ।

इज्ज इति—धातोः प्रत्ययो भावकर्मणोरिति पदत्रयानुवृत्तिः । भावः क्रिया सा च भावार्थप्रत्ययेनानूद्यते । अतएव तस्या न द्विधा भानं भावार्थकस्थले । तस्याश्चासत्त्वभूतत्वेन संख्याद्यन्वयाभावान्न द्विवचनादि तत्र । किन्त्वेकवचनम् । तस्य सामान्यतया विधानेनैकत्वस्यान्वयविवक्षाऽविवक्षयोरभावात् । किञ्च तुम्हादिशब्दसामानाधिकरण्याभावादेकवचनमपि प्रथमपुरुषीयमेव । कर्तुस्तृतीया भवति । तस्य त्वेकवचनबहुवचने भवतः । कर्म नाम धात्वर्थफलाश्रयः । तत्र फलस्य धातुनैव लाभादाश्रयमात्रं त्याद्यर्थः । तस्य सत्त्वभूतत्वेन संख्याद्यन्वयो भवत्येव । अतएव सर्वत्र सर्ववचनानि तत्र । कर्तुस्तृतीयाऽत्रापि । अनुक्तत्वस्य साम्यात् । कर्मणस्तु प्रथमा । उक्तत्वेन द्वितीयाया अप्राप्तेः । अत्राकर्मकाद्भावे सकर्मकात्कर्मणि प्रत्ययः । अच्छिज्जइ । अच्छ्धातोः कर्मणि तिप्रत्यये मध्येऽनेनेज्जप्रत्ययः । प्रेरणार्थकप्रत्ययान्तात् अच्छाविज्जइ । अच्चाविज्जइ । अंजाविज्जइ । कारिज्जइ इत्यादि । सर्वत्रेज्जप्रत्यये परे प्रेरणासम्बन्धिन एकारस्य "एः प्रत्ययस्येस्विडेदिज्जेति" सूत्रेण लोपः ।

क्किणादिभ्यो ज्जः ।२।१।७२॥

क्किणादिधातुभ्यो ज्जः प्रत्ययः स्यात्त्यादौ भावकर्मणोः । किज्जइ । चिज्जइ । छिज्जइ । पराइज्जइ । भिज्जइ । मिज्जइ ।

क्किणादिभ्य इति—त्यादावित्यस्य भावकर्मणोरित्यस्य चानुवृत्तिः । विशेषविहितत्वादिज्जापवादः । क्किण्धातोस्तिप्रत्यये मध्ये ज्जप्रत्यये व्यञ्जनत्रयसंयुक्ते पूर्वस्य णकारस्य लोपे संयुक्तादेः ककारस्य च लोपे किज्जइ । एवमन्यत्रापि । क्किण्, कर्, चिण्, छिंद्, परा-जिण्, भिंद्, मर्, एते क्किणादयः ।

कत्तादिभ्यो बहुलमत् ।२।१।७३॥

कत्तादिभ्योऽत् स्याद्बहुलं त्यादौ भावकर्मणोः ।

कत्तादिभ्य इति—अनुवृत्तिः पूर्ववत्। बहुलग्रहणात्क्वचिन्नित्यं क्वचिद्विकल्पेन। कर्धातोस्तिप्रत्ययेऽनेन मध्येऽत्प्रत्यये स्वरस्य करादीनामीरिति सूत्रेण ककारोत्तराकारस्येकारे कीरइ। कत्त्, कर्, क्खिव्, अधि-गम्, गिण्ह्, घस्, चंकम्, च्छण्,जिण्, जुंज्, डह्, त्थुण्, सं-दिस्, दव्, दह्, धरिस्, धुण्, नस्स्, पूर्, बंध्, भण्, भज्, भुंज्, मुच्, रंभ्, रुंभ्, लिंप्, लुंप्, लोक्, वच्च्, वह्, सिंच्, सुण्, हण्, हर्, हस् एते कत्तादयः।

ज्जे करादीनामिः स्वरस्य ।३।१।१५॥

करादिसम्बन्धिनः स्वरस्येकारो वा ज्जप्रत्यये। किज्जइ। कज्जइ। गिज्जइ, गज्जइ। धिज्जइ, धज्जइ।

ज्जे करादीनामिति—वेत्यनुवर्त्तते। बाहुलकाददभावे ज्जप्रत्ययेऽनेन ककारोत्तराकारस्येकारे व्यञ्जनत्रयसंयोग आद्यव्यञ्जनरेफस्य लोपे किज्जइ। वैकल्पिकत्वेनेकाराभावे कज्जइ। एवं च रूपत्रयं सिद्ध्यति। गाधातोः गिज्जइ। धर् धातोर्धिज्जइ।

आतस्तुड इज्जे ।३।२।५॥

आतः परस्य तुड्धातोरुकारस्य वृद्धिः स्यादिज्जे। आतोडिज्जइ। आतोडिज्जामि।

आत इति—वृद्धिरित्यनुवर्त्तते। आपूर्वकतुड्धातोः कर्मणि इज्जप्रत्यये वृद्धौ आतोडिज्जइ। षष्ठीनिर्दिष्टत्वादन्त्यस्य तु न वृद्धेर्व्यञ्जने बाधादिति परिशेषादुकारस्य। सामान्यतो विधानात् कृत्यपि भवति आतोडिज्जमाणो इत्यादि।

अति कत्तुडहृदहामिक् ।४।१।५४॥

एषां धातूनामिगागमः स्यादति परे। किच्चइ। डज्झइ। दज्झइ। गिज्झइ।

अतीति—कत्त्-अ-ति इति स्थिते वक्ष्यमाणसूत्रेणेकारे इगागमे सति 'तरहेभ्यश्चजझा' इति सूत्रेण तात्परस्येकारस्य चकारे व्यञ्जनत्रयसंयुक्ते सति पूर्वस्य लोपे शेषतकारस्य परसवर्णे चकारे संयुक्ते ह्रस्वे किच्चइ। डह्धातोः डज्झइ। दह्धातो दज्झइ। गिण्ह्धातोर्गिज्झादेशे गिज्झइ।

स्वरस्य करादीनामीः ।२।३।१४॥

एषां स्वरस्येकारः स्यादति परे। कीरइ। हीरइ। दीसइ। दिसिज्जइ। खज्जइ। नज्जइ। दुज्जइ। हुज्जइ।

स्वरस्येति—अतीत्यनुवर्त्तते। हर्धातोरत्प्रत्ययेऽनेनेकारे हीरइ। तदभावे

हरिज्जइ । दिस्धातोरति दीसइ । इज्जे तु दिसिज्जइ । खण्धातोः खज्जइ । नह् धातोर्नज्जइ । दुस्धातोर्दुज्जइ । हुण्धातोर्हुधातोर्वा हुज्जइ ।

गमादीनामति त्यादौ ।३।३।२७॥

एषामन्त्यस्य द्वित्वं स्यात्त्यादिपरकेऽति परे । गम्मइ । भन्नइ, भण्णइ । लब्भइ ।

गमादीनामिति—द्विरित्यनुवर्त्तते । षष्ठीनिर्दिष्टत्वादन्त्यस्येति लभ्यते । गम् धातोरति मकारस्य द्वित्वे गम्मइ । भण्धातोर्भण्णइ । लभ्धातोर्लब्भइ । परसवर्णेन बकारः । गम्, गिण्ह्, क्खिव्, च्छण्, जिण्, जुंज्, त्थुण्, दिस्, धम्, धुण्, बंध्, भण्, भज्, भुंज्, मुच्, रंभ्, रुंभ्, लंभ्, लिप्, लुंप्, लोक्, सिंच्, सुण्, हण्, हस्, एते गमादयः ।

क्खिवः पः ।२।३।७॥

क्खिव्धातोः पकारोऽन्तादेशः स्यादति परे । खिप्पइ ।

क्खिव इति—अतीत्यनुवर्त्तते । अन्त्यस्य पकारे गमादित्वाद् द्वित्वे खिप्पइ ।

गिण्हो घेपः ।२।३।१७॥

गिण्ह्धातोः घेपादेशः स्यादति परे । घिप्पइ, घेप्पइ । घिप्पेज्ज ।

गिण्ह इति—अतीत्यनुवर्त्तते । पकारान्तोऽयमादेशः । घेपादेशेऽति द्वित्वे संयुक्ते ह्रस्वे घिप्पइ । ह्रस्वाभावे घेप्पइ । ननु गमादौ घेपः पाठाभावेन कथं द्वित्वमिति चेन्न । गिण्हः पाठसत्त्वेन तत्स्थानिकघेपस्तद्ग्रहणेन ग्रहणसम्भवात्तच्छङ्काया अनवकाशात् ।

त्थुण्धुण्सुणां वः ।२।३।१०॥

एषामन्त्यस्य वकारः स्यादति । थुव्वइ । धुव्वइ । सुव्वइ ।

त्थुण्धुणिति—अनुवृत्तिः पूर्ववत् । अतिपरे वकारे गमादित्वाद् द्वित्वे थुव्वइ । धुण्धातोर्धुव्वइ । सुण्धातोः सुव्वइ ।

बंधो झः ।२।३।९॥

बंध्धातोरन्त्यस्य झकारोऽति परे । बज्झइ ।

बंध इति—अतीत्यनुवर्त्तते । अति बंध्धातोर्धकारस्य झकारे गमादित्वाद् द्वित्वे परसवर्णेन जकारे संयुक्तेऽनुस्वारलोपे बज्झइ । आदेशे अकार उच्चारणार्थः ।

हणो मो वा ।२।३।८॥

हण्धातोर्मकारो वा स्यादति परे । हम्मइ । हन्नइ । हम्मिस्सइ । हम्मिहिइ, हम्मिसु ।

हण इति—अनुवृत्तिस्तु पूर्ववत् । हण्धातोरति तस्मिन्ननेन मकारे गमादित्वाद् द्वित्वे हम्मइ । मकाराभावे णस्य द्वित्वे हन्नइ । आदेशेऽकार उच्चारणार्थः । हम्म + इहिइ इत्यत्र लोपोऽन्यतरस्येत्यकारलोपे हम्मिहिइ ।

वहो वोज्झः ।२।३।१६॥

वह्धातोर्वोज्झादेशः स्यादति भावकर्मणोः । वुज्झइ, वोज्झइ ।

वह इति—अतीत्यनुवर्त्तते । अनेकवर्णत्वात् सर्वादेशः । आदेशश्च व्यञ्जनान्तः । संयुक्ते ह्रस्वे वुज्झइ ।

वा गादिभ्यो यः ।२।१।७४॥

एभ्यो यः प्रत्ययो वा स्याद्भावकर्मणोस्त्यादौ । णायइ । नज्जइ । नज्जंति ।

वा गादिभ्य इति—भावकर्मणोः त्यादावित्यनुवर्त्तते । यप्रत्यये णायइ । ज्जप्रत्यये संयुक्ते ह्रस्वे नज्जइ । नज्जंति । गा, खाव, धा, न्ना, हा एते गादयः । आकृतिगणः ।

गाधाहां ।३।१।१८॥

एषामन्त्यस्येकारः स्याद्ये परे । गीयइ । धीयइ । हीयइ, हीयए ।

गाधाहामिति—ये इत्यनुवर्त्तते । यप्रत्यये आत ईकारे गीयइ । धाधातोर्धीयइ । तेरिकारस्यैकारे हीयए ।

लक्खादिभ्यो यस्य ।४।२।२८॥

एभ्यो यप्रत्ययस्येडागमो भवति । लक्खियइ, लक्खिज्जइ । धाडियइ, धाडिज्जइ । घट्टियइ, घट्टिज्जइ । अभिघट्टिय । खावियइ ।

लक्खादिभ्य इति—इडित्यनुवर्त्तते । लक्ख्धातोर्यप्रत्यये तस्येडागमे लक्खियइ । पक्षे इज्जप्रत्ययः । हेर्लुकि अभिघट्टिय । लक्ख्, धाड्, घट्ट्, खाव एते लक्खादयः । खावेतिखादनार्थकखाधातुविहितप्रेरणार्थकावप्रत्ययान्तनिर्देशः ।

जिणश्चः ।२।३।१५॥

जिणोऽन्त्यस्य चकारः स्यादति परे । जिच्चइ ।

जिण इति—अतीत्यनुवर्त्तते । तस्मिन् परेऽनेन णकारस्य चकारे गमादित्वाद् द्वित्वे जिच्चइ ।

जिणादेदेज्जयोर्मा: ।३।१।६३॥

भावप्रत्ययान्ताज्जिणः परयोरेदेज्जयोर्मसादेशः स्यात् । जिच्चं ।

जिणादिति—भावप्रत्ययादित्यनुवर्त्तते । तच्च जिणादित्यस्य विशेषणम् । विशेषणेन तदन्तविधिना भावप्रत्ययान्तादिति लभ्यते सित्त्वात्सर्वादेशः । नत्वनेकवर्णत्वात् । तत्राकारस्योच्चारणार्थत्वात् । जिण्धातोरेत्प्रत्यये मध्येऽत्प्रत्यये "जिणश्चः" इत्यनेन णकारस्य चकारे गमादित्वाद्द्वित्वेऽनेनैतो मसादेशेऽनुस्वारे जिच्चं । एवमेज्जप्रत्ययेऽपि बोध्यम् । अतएव "कहण्णु जिच्चमेलिक्खं जिच्चमाणो न संविदे" इत्युत्त० ७।२२॥ सङ्गच्छते ।

इज्जे तरो वा ।४।१।३२॥

तर्धातोष्टेर्लोपो वा स्यादिज्जे परे । तिज्जइ । तरिज्जइ । तिज्जेज्जा । तरिज्जेज्जा ।

इज्ज इति—टेर्लोप इति पदद्वयमनुवर्त्तते । इज्जप्रत्यये टेररो लोपे तिज्जइ । पक्षे तरिज्जइ ।

द्रवो दुः ।३।१।१९॥

द्रव्धातोर्दु इत्यादेशः स्याद् ये परे । दुयइ । दविज्जइ ।

द्रव इति—ये इत्यनुवर्त्तते । द्रव्धातोर्यप्रत्यये दुइत्यादेशे दुयइ । इज्जप्रत्यये दविज्जइ ।

धरिसो धासः ।२।३।१९॥

धरिस्धातोर्धासादेशः स्यादति प्रत्यये परे । धासति ।

धरिस इति—अतीत्यनुवर्त्तते । अनेकवर्णत्वात्सर्वादेशोऽयं व्यञ्जनान्तः । अति प्रत्यये धासादेशे धासइ ।

उदोपडिभ्यो मो मिणो ज्जे ।२।३।३०॥

उद्ओपडिभ्यो माधातोर्मिणादेशः स्याज्ज्जे परे ।

उदोपडिभ्य इति—उत्पूर्वकमाधातोस्तिप्रत्यये मध्ये ज्जे सति ज्जे करादीनां स्वरस्येत णकारोत्तराकारस्येकारे उम्मिणिज्जइ । केवलात्तु मिज्जइ ।

वच्चो वुचस्ते च ।२।३।१८॥

वच्‌धातोर्वुचादेशः स्यादति ते च परे । उच्चइ, वुच्चइ । उच्चए, वुच्चए ।

वच्च इति—अतीत्यनुवर्त्तते । अति सति वच्‌धातोर्वुचादेशे गमादित्वाद् द्वित्वे वकारस्य यकारे लोपे उच्चइ । यकाराभावे वुच्चइ । एकारे कृते उच्चए । यकारलोपस्तु नित्यमेव । तेन न युच्चइ इत्यपि । तप्रत्ययस्योदाहरणं तु उत्तो वुत्तो इति ।

हरोऽत एत्त्यादौ वा ।३।१।५८॥

हर्‌धातोः परस्यात एकारो वा त्यादौ परे भावकर्मणोः । हीरेइ, हीरइ । हीरेमाणो, हीरमाणो । हरिज्जइ ।

हर इति—हर्‌धातोस्तिप्रत्यये मध्येऽति प्रत्यये 'स्वरस्य करादीनामीः' इति सूत्रेणेकारादेशेऽनेनाकारस्यैकारे हीरेइ, तदभावे हीरइ । 'अत्कत्तादिभ्य' इत्यत्र बहुलग्रहणात्कचिद्विकल्पेन भवतीत्याह हरिज्जइ इति । अत्रात्प्रत्ययाभावे इज्ज-प्रत्ययो भवति ।

त्यादौ घसोऽण्णित् ।२।४।५१॥

घस्‌धातोः परस्यात्प्रत्ययो णित्स्यात्त्यादौ । घासइ ।

त्यादौ घस इति—अतो णित्त्वे णित्त्वाद् वृद्धौ घासइ ।

भावप्रत्ययाल्लभ एर्वा ।३।१।६२॥

भावप्रत्ययान्ताल्लभ्‌धातोः परस्य न्तिप्रत्ययस्यैकारोऽन्तादेशः स्यात् लब्भन्ते, लब्भंति ।

भावप्रत्ययादिति—न्तेरित्यनुवर्तते । लभ्‌धातोर्न्तिप्रत्यये मध्येऽत्प्रत्ययेऽनेन न्तिसम्बन्धिन इकारस्यैकारे गमादित्वाद् द्वित्वे पूर्वमकारस्य परसवर्णे लब्भन्ते इत्यादि ।

इति भावकर्मप्रक्रिया ।

इतिश्रीलोङ्कागच्छान्तर्गतलिम्बडीसम्प्रदायतिलकायमानाचार्यवर्यपूज्य-
पादश्रीगुलाबचन्द्रजित्स्वामिचरणाम्बुजचञ्चरीकमुनिरत्नचन्द्र-
विरचितायामर्थप्रकाशिकाभिधायां जैनसिद्धान्त-
कौमुदीस्वोपज्ञव्याख्यायामाख्यातप्रकरणं
समाप्तम् ।

अथ कृदन्तप्रकरणम् ।

कृत् ।२।२।४८॥

धात्वधिकारे विहिताः प्रत्ययाः कृत्संज्ञाः स्युः ।

कृदिति—अधिकारसूत्रमिदम् । वक्ष्यमाणा इति शेषः । प्रत्यय इत्यनुवर्त्तते । धातोरिति च । तत्फलितमाह धात्वधिकारे इति ।

एककर्त्तृकयोः पूर्वकाले त्तोमूणेयाः ।२।२।४९॥

एककर्त्तृकयोर्धात्वर्थयोर्मध्ये पूर्वकालिकधात्वर्थे विद्यमानाद्धातोस्त्ता उम् ऊण इय एते प्रत्यया यथाप्रयोगं स्युः । अच्छित्ता । अच्छिउं । अच्छिऊण । अच्छिय ।

एककर्त्तृकयोरिति—धातोरित्यधिकारेऽपि एकः कर्त्ता ययोरिति विग्रहे यत्पदेन धात्वर्थ एव गृह्यते । न तु धातुः । तस्य समानकर्तृकत्वासम्भवात् । अतो धात्वर्थान्यपदार्थकबहुव्रीह्यभिप्रायेणोक्तं **धात्वर्थयोर्मध्ये इति** । अत्र निर्द्धारणे षष्ठी । अतएव पूर्वकाल इत्यत्र बहुव्रीहिः समासः सिद्धः । पूर्वः कालो यस्येति विग्रहः । पूर्वश्चासौ कालश्चेति कर्मधारयस्तु न । तथा सति पूर्वकालस्य एककर्त्तृकरूपपदवाच्यघटकत्वाभावेन निर्द्धारणत्वाभावादेककर्त्तृकयोरित्यत्र निर्द्धारणे षष्ठी न स्यात् । स्वघटितसमुदायात्स्वेतरसमुदायघटकव्यावृत्तधर्मेण स्वस्य पृथक्करणस्यैव निर्द्धारणत्वात् । तथाच तादृशबहुव्रीहिसिद्ध्यर्थमाह—**पूर्वकालिकधात्वर्थ इति** । पूर्वकाले इत्यत्र वर्त्तमानादिति शिष्यते अतएव कारकविभक्तिः । धातोरित्यनुवर्त्तते । तत्सिद्धमाह **विद्यमानाद्धातोरिति** । सामानाधिकरण्योत्तरकालिकत्वादिरूपसम्बन्धविशेषतात्पर्यग्राहकास्त्यादयः । तादृशसम्बन्धग्राहकत्वमेवैषां सम्बन्धार्थकत्वम् । सामानाधिकरण्यन्तु एककर्त्तृकयोरित्यनेनापि लभ्यते । यथा भुच्चा वयइ इत्यत्र भोजनसमानाधिकरणं तदुत्तरकालिकव्रजनमिति बोधः । क्वचित्सामानाधिकरण्यं जनकत्वञ्च सम्बन्धः । यथा भुच्चा पयइ इत्यादौ भोजनसमानाधिकरणो भोजनजनकः पाकः । क्वचिच्च सामानाधिकरण्यं जन्यत्वञ्च सम्बन्धः । यथा भुच्चा तित्तो इत्यादौ भोजनसमानाधिकरणा भोजनजन्या तृप्तिरिति बोधः । क्वचि सामानाधिकरण्यं व्याप्यत्वञ्च सम्बन्धः । यथाऽहि-

ज्जित्ता चिट्ठइ। मुहं वियादाय सुवइ इत्यादौ अध्ययनसमानाधिकरणा तद्व्याप्य-स्थितिरित्यादिबोधः। व्याप्यत्वस्वीकारादेव नाध्ययनव्यादानयोर्भिन्नकालिकत्वेन तादृशः प्रयोगः। 'सज्झायं पट्ठवित्ताणं। विसमेज्ज खणं मुणी' इत्यस्य स्वाध्यायं प्रस्थाप्य विश्राम्येत् क्षणं मुनिरिति छाया। तथाच स्वाध्यायकर्मकोत्पत्त्यनुकूल-व्यापारसमानाधिकरणतदुत्तरकालिकमुनिकर्तृकक्षणाधिकरणकविश्राम इष्टसाधन-मिति बोधः। अत्र सामानाधिकरण्यमुत्तरकालिकत्वञ्च भासेते। अच्छ्धातो-स्त्ताप्रत्यये स्सादित्वादिडागमे अच्छित्ता। उमि प्रत्यये अच्छिउं। ऊणप्रत्यये अच्छिऊण। इयप्रत्ययेऽच्छिय।

अंजादिभ्यस्त्तः ।४।२।४६॥

अंजादिगणपठितेभ्यः परस्य त्ताप्रत्ययस्यैडागमः स्यात्। अब्भंगेत्ता। अंचेत्ता। जाणेत्ता। जाणित्ता। उड्ढेत्ता। उड्ढित्ता। हीलेता। करावेत्ता। कारावेत्ता। कारेत्ता। कारित्ता।

अंजादिभ्य इति—एडित्यनुवर्त्तते। स्सादीनामित्यनेन प्राप्त इट् बाध्यतेऽ-नेन। अभिपूर्वकांज्धातोस्त्ताप्रत्ययेऽनेनैडागमे 'अभे रंजो ग' इति जकारस्य गकारे अब्भंगेत्ता। अंच्धातोः अंचेत्ता। जाण्धातोः जाणेत्ता। संयुक्ते ह्रस्वे जाणित्ता। एवमन्यत्रापि यत्र यत्रेकारविशिष्टं रूपं दृश्यते तत्र संयुक्ते ह्रस्वो बोध्यः। प्रेरणार्थकप्रत्ययान्ताः सर्वेप्यत्र गणे ज्ञेयाः। अंज्, अंच्, उक्ख्, एड्, ओयव्, प+कप्प्, कर, क्खव्, प+क्खाल्, खिंस्, गाह्, उद्+गिल्, अव+गुण्, पडि+ग्गह्, घट्ट्, घात्, चित्, चूर्, च्छोड्, च्छोल्, निर्+जा, जाण्, जोय्, ट्ठव्, उत्+ट्ठा, ण्णव्, उद्+दंस्, अव+द्दाल्, उद्+धंस्, परि+धा, उद्+द्दव्, उव+पज्ज्, पार्, पास्, पीह्, पुच्छ्, पूर्, प+प्फोड्, भर्, भास्, आ+भोग्, णि+मंत्, आ+मंत्, प+मज्ज्, मह्, मुच्, याम्, रच्, आ+राह्, आ+रुह्, पच्चो+रुह्, लंब्, अणु+लिप्, लुह्, वड्ढ्, वट्ट्, वर्, वेढ्, वि+अति+व्वय्, सक्क्, सज्ज्, उद्+सव्, सिंच्, सुण्, परि+हण्, सं+हर्, हा, हील्, एते अंजादयः।

अज्जोऽणक् त्ति ।४।१।५५॥

अज्ज्धातोरणगागमः स्यात् त्तापरे। अज्जणित्ता।

अज्ज इति—अत्रागमोऽणक् कित्त्वलिङ्गात्। अज्ज्धातोस्त्ताप्रत्यये इडागमे-ऽनेनाणगागमेऽज्जणित्ता। यदागमास्तद्गुणीभूता इति न्यायेनागमविशिष्टस्य

धातुत्वान्नेडभावशङ्का ।

उदश्चिणस्त्तः ।४।२।४१॥

उदः परस्य चिणसंबन्धिनस्त्ताप्रत्ययस्य नेट् । उच्चित्ता ।

उद इति—नेडित्यनुवर्त्तते । अनेनेटो निषेधे । परसवर्णेन णकारस्य तकारे उपसर्गतकारस्य चकारे पूर्वस्य णस्य च लोपे उच्चित्ता ।

त्तएत्तोर्वा पः ।४।२।३१॥

पाधातुसम्बन्धिनोस्त्तएत्ताप्रत्यययोरिडागमो वा स्यात् । पिबित्ता, पित्ता ।

त्तएत्तोरिति—इडित्यनुवर्त्तते । पाधातोस्त्ताप्रत्यये इडागमे पिबादेशे पिबित्ता । तदभावे बकारलोपे पित्ता ।

उपसर्गाद्रंभस्त्ति ।४।१।४०॥

अस्मात्परस्य रंभ्धातोरनुस्वारस्य लोपः स्यात् त्तापरे । आरभित्ता ।

उपसर्गादिति—अनुस्वारस्य लोप इत्यनुवर्त्तते । आपूर्वकरंभ्धातोस्त्ता-प्रत्यये इडागमेऽनेनानुस्वारलोपे आरभित्ता । अन्यत्र रंभित्ता । रंभिउं । रंभि-ऊण । रंभिय ।

लभोऽति ।४।२।१६॥

लभ्धातोर्ममागमो वा स्यादति त्ताप्रत्यये च परे । लंभित्ता । लभित्ता ।

लभ इति—मम् त्तीत्यनुवर्त्तते । लभ्धातोस्त्ताप्रत्यये इडागमे धातोर्ममागमे लंभित्ता । मित्त्वादन्त्यस्वरात्परो मम् । ममभावे लभित्ता ।

अभेस्त्ति ।२।४।४०॥

अभेः परस्य वड्ढ्धातोरकारस्योकारः स्यात् त्तापरे । अभिवुड्ढित्ता ।

अभेरिति—वड्ढ् इत्यस्यात इत्यस्योदित्यस्य चानुवृत्तिः । अभिपूर्वकवड्ढ्-धातोस्त्ताप्रत्यये इडागमेऽनेन धातोरत उकारे अभिवुड्ढित्ता । अभिवड्ढिउं । अभिवड्ढिय । निरुपसर्गवत् । उपसर्गान्तरवच्च ।

नेस्ततिमाणेषु च ।२।४।४१॥

नेः परस्य वड्ढ्धातोरकारस्योकारः स्यात्ततिमाणपरेषु त्तापरे च । णिवुड्ढित्ता ।

नेरिति—अनुवृत्तिः पूर्ववत् । निपूर्वकवड्ढ्धातोर्णिवुड्ढित्ता । नस्य णः ।

ओः समो वस्त्तेतयोः ।२।३।८६॥

ओः परस्य सम्धातोर्वकारः स्यात् त्ता इत प्रत्यययोः परयोः । ओसवित्ता ।

ओरिति—षष्ठीनिर्देशेनान्त्यस्य भवति वकारः । ओपूर्वकसम्धातोस्त्ताप्रत्ययेऽनेन मकारस्य वकारे इडागमे ओसवित्ता । ओसमिऊण । ओसमिउं । ओसमिय । समित्ता । इत्याद्यन्यत्र ।

पवेः सवः सुरित्ति ।३।१।९०॥

पवेः परस्य सव्धातोः सुरादेशः स्यादिट्सहितत्ताप्रत्यये परे । पविसुइत्ता ।

पवेरिति—पविपूर्वकसव्धातोस्त्ताप्रत्यये इडागमेऽनेन सव्धातोः सु इत्यादेशे प्रकृतिभावे पविसुइत्ता ।

किट्टादिभ्यस्त्तस्तयोर्यो वा ।२।३।९५॥

किट्टादिभ्यो धातुभ्यो विहितस्य त्ताप्रत्ययस्य तकारद्वयस्य यकारादेशो वा स्यात् । किट्टिया । किट्टित्ता । पेहिया । पेहित्ता ।

किट्टादिभ्य इति—किट्ट्धातोस्त्ताप्रत्यये इडागमे तकारद्वयस्यानेन यकारे किट्टिया । विधेये संख्याया विवक्षितत्वेन द्वयोः स्थाने एकत्वसंख्याविशिष्टो यो भवति । अतएव न यद्वयश्रवणम् । पपूर्वकेक्ख्धातोरिहादेशे पेहिया । किट्ट्, प + इह्, ग्गह्, सम् + घट्ट्, सम् + चिण्, जाण्, उद् + जाल्, अभि + जुंज्, प + णुल्ल्, तक्क्, ओ + तार्, आ + ताव्, उत् + त्थंभ्, तुल्, द्धंस्, धुण्, पज्ज्, पाल्, पील्, फास्, बुज्झ्, भुंज्, दु+रुह्, लंघ्, लंब्, लभ्, ला, लुंच्, पडि + लेह्, वज्ज्, वार्, निर् + वाव्, सक्क्, प + सर्, सव्, सिंच्, सेह्, सोह्, हण्, हर्, हुण् एते किट्टादयः । आकृतिगणः ।

त्तित्थंभस्थस्य ठः ।३।४।१०॥

त्थंभ्धातोस्थस्य ठो वा त्तापरे । उट्टंभिया । उत्थंभिया ।

त्तीति—वेत्यनुवर्त्तते । त्थंभ्धातोस्त्ताप्रत्यये तद्वयस्य यकारे इडागमेऽनेन थकारस्य ठकारे तकारस्य लोपे परसवर्णे उट्टंभिया । त्थंभ्धातुः प्राय उत्पूर्वक एव दृश्यते ।

तक्कादिभ्यो णङ्णमकौ त्तः ।४।२।६॥

एभ्यः परस्य त्ताप्रत्ययस्य णक् णमक् इत्येतावागमौ स्तः । तक्कियाण । तक्कि-

याणं । धुणियाण । धुणियाणं । परिपीलियाण । परिपीलियाणं । वज्जियाण । वज्जियाणं । सावियाण । सावियाणं । सवियाण । सवियाणं ।

तक्कादिभ्य इति—आगमे मकारोत्तरोऽकार उच्चारणार्थः । वेत्यनुवर्त्तते । ककारस्तु कित्कार्यार्थः । तक्क्धातोस्त्ताप्रत्यये णगागमे तद्वयस्य यकारे इडागमे तक्कियाण । णमकि तु तक्कियाणं । पक्षे यकाराभावे तक्कित्ताणं । तक्क्, धुण्, पील्, लंब्, वज्ज्, सव् एते तक्कादयः ।

भिंदादिभ्यस्त्तः ।४।२।३३॥

एभ्यः परस्य त्ताप्रत्ययस्येडागमो वा स्यात् ।

भिंदादिभ्य इति—इड्वेत्यनुवर्त्तते । स्सादीनामित्यनेन नित्यं प्राप्त इड्विकल्प्यते । भिंद्, गम्, भुंज्, मन्न्, वम्, हण् इत्येते भिंदादयः ।

वमादिभ्योऽनिटस्त्तः ।४।१।३॥

एभ्यः परस्यानिटस्त्ताप्रत्ययस्यादेस्तकारस्य लोपः स्यात् । वंता । भेत्ता । भित्ता । भोत्ता । गंता । हंता ।

वमादिभ्य इति—आदेर्लोप इत्यनुवर्त्तते । वम्धातोस्त्ताप्रत्यये तकारलोपे मकारस्यानुस्वारे वंता । भिन्द्धातोस्त्ताप्रत्यये तस्यादेस्तकारस्य लोपे त्रयाणामित्यनुस्वारलोपे दकारस्य परसवर्णे इदुदुपधादिति णिद्वद्भावाद्वृद्धौ भेत्ता । संयुक्ते ह्रस्वे भित्ता । एवं भुंज्धातोः भोत्ता । गम्धातोर्गंता मकारस्यानुस्वारः । हण्धातोर्णकारस्य नकारे तस्यानुस्वारे हंता । पक्षे इटि भिंदित्ता, भुंजित्ता, गमित्ता, वमित्ता, हणित्ता इत्यादि । वम्, भिंद्, भुंज्, मन्न्, गम्, हण् एते वमादयः ।

मन्नस्त्ति मम् वा ।२।३।१५२॥

मन्न्धातोर्ममादेशो वा स्यात्त्ताप्रत्यये परे । मंता । मत्ता ।

मन्न इति—अनेकवर्णत्वात्सर्वादेशः । मन्न्धातोस्त्ताप्रत्यये तस्यादेर्लोपेऽनेन ममादेशे मकारस्यानुस्वारे मंता । ममादेशाभावे त्रयाणामिति नकारद्वयलोपे मत्ता । पक्षे इटि मन्नित्ता ।

मुज्झो मोहोऽतव्वे कृति ।२।३।१४०॥

मुज्झ्धातोर्मोहादेशः स्यात्तव्वभिन्ने कृति परे । मोहित्ता । मोहिउं । मोहिऊण । मोहिय । मुज्झितव्वं ।

मुज्झ इति—आदेशोऽयं ह्रान्तोऽनेकवर्णत्वात्सर्वादेशः । अतएवे इत्यत्र तएवभिन्नतएवसदृशप्रत्ययग्रहणेन कर्तृवाचकन्तमाणभिन्नकर्मभाववाचकस्यैव ग्रहणेन न तयोर्ग्रहणम् । तेन मुज्झन्तो । मुज्झमाणो इति सिद्धयति । मुज्झ्धातोस्त्ताप्रत्यये इडागमे मोहादेशे मोहित्ता । एवमन्येऽपि । अतएवे किम् । मुज्झितव्वं ।

इकाण्णादाभ्यश्चा: ।२।३।१३७॥

एभ्यः परस्य त्ताप्रत्ययस्य च्चादेशः स्यात् । इच्चा । णच्चा । दच्चा ।

इकेति—त्त इत्यनुवर्त्तते । अनेकवर्णत्वात्सर्वादेशः । इधातोस्त्ताप्रत्ययस्य च्चादेशे इच्चा । ण्णाधातोश्च्चादेशे संयुक्ते ह्रस्वे णच्चा । दाधातोः संयुक्ते ह्रस्वे दच्चा ।

च्चयादिभ्यः सेटो वा ।२।३।१३८॥

च्चयादिधातुभ्यः परस्य सेटस्त्ताप्रत्ययस्य च्चादेशो वा स्यात् ।

च्चयादिभ्य इति—त्तश्चा इत्यनुवर्त्तते । च्चय्, ट्ठा, पा, भिंद्, भुंज्, सुण् एते च्चयादयः ।

इः कादीनां स्वरस्य च्चि ।३।१।३९॥

कादिधातूनां स्वरस्येकारादेशः स्याच् च्चाप्रत्यये । किच्चा । चिच्चा । चइत्ता । ठिच्चा । ठाइत्ता । पिच्चा । पिबित्ता । पिइत्ता । बुच्चा । बुइत्ता । भिच्चा । भित्ता । भिंदित्ता । भोच्चा । भुच्चा । भुंजित्ता । सोच्चा । सुच्चा । सुणित्ता ।

इरिति—च्चीति सप्तम्यन्तम् । का, च्चय्, ट्ठा, पा, एते कादयः । काधातोस्त्ताप्रत्ययस्य च्चादेशे इकारे किच्चा । च्चय्धातोस्त्ताप्रत्ययस्य सेटो विकल्पेन च्चादेशेऽनेनेकारे चिच्चा । पक्षे चइत्ता । एवं ट्ठाधातोः ठिच्चा । ठाइत्ता । पाधातोः पिच्चा । पिबादेशे पिबित्ता, पिइत्ता । बुधातोश्च्चादेशे बुच्चा, पक्षे बुइत्ता । भिंद् धातोश्च्चादेशे त्रयाणामित्यनेनानुस्वारदकारयोर्लोपे भिच्चा । पक्षेऽनिटि त्ताप्रत्यये भित्ता, सेटि भिंदित्ता । भुजंधातोस्त्ताप्रत्यये भुंजो त्यादावित्यनुस्वारलोपे इदुदुपधादिति त्ताप्रत्ययस्य णिद्वद्भावे वृद्धौ च्चादेशे त्रयाणामिति जकारलोपे भोच्चा । संयुक्ते ह्रस्वे भुच्चा । आदेशाभावे भुंजित्ता । सुण्धातोस्त्ताप्रत्यये णिद्वद्भावाद्वृद्धौ च्चादेशे णलोपे सोच्चा । संयुक्ते ह्रस्वे सुच्चा । आदेशाभावपक्षे इडेडोः सत्योः सुणित्ता, सुणेत्ता ।

समेपेहाभ्यश्चश्च ।२।३।१३९॥

एभ्यः परस्य त्ताप्रत्ययस्य च्चचादेशौ पर्यायेण स्याताम् । समेच्च । समेच्चा । पेच्च । पेच्चा ।

सम इति—त्त इत्यनुवर्त्तते । चकारात्त्वा इति समुच्चीयते । समे इत्यनेन सम् आपूर्वक इधातुर्गृह्यते । पे इत्यनेन पपूर्वक इधातुश्च । समेस्त्ताप्रत्यये तस्य च्चादेशे समेच्च समेच्चा । संयुक्ते ह्रस्वे समिच्च समिच्चा इत्यपि बोध्यम् । एवं पेच्च, पेच्चा ।

ह एश्च च्चोः ।२।३।५१॥

हाधातोरेकारोन्तादेशः स्याच्च् च्चापरयोः । हेच्च, हेच्चा ।

ह इति—षष्ठीनिर्देशादन्त्यस्यादेशः । च्चश्च चाश्च च्चौ तयोः ।

उवातिपडिभ्यस्त्तश्चः ।३।१।८१॥

एभ्यः परस्मादिधातोः परस्य त्ताप्रत्ययस्य च्चादेशः स्यात् । उवेच्च । समुविच्च ।

उवेति—एः इत्यनुवर्त्तते । अकारान्तोयमादेशः नित्यं भवतीति उव + इत्ता इत्यत्र च्चादेशे वृद्धौ उवेच्च । संयुक्तह्रस्वे समुविच्च ।

च्चे पडेरुदौ ।३।२।२९॥

पडेः परस्मिन्निधातौ परे पूर्वपरयोरुकारो वा स्याच्च् च्चे परे । पडुच्च ।

च्च इति—वा पूर्वपरयोरित्यनुवर्त्तते । पडि + इच्च इत्यत्र डकारोत्तरेकार-धातुरूपेकारयोरुकारादेशे पडुच्च । वैकल्पिकत्वादुकाराभावपक्षे ।

अतिपडिभ्यां यश्च्चे ।३।१।८२॥

अतिपडिभ्यां परस्येधातोर्य इत्यादेशः स्याच्च् च्चे परे । अइयच्च । पडियच्च ।

अतीति—एरित्यनुवर्त्तते । अकारान्तोयमादेशः । अतिपूर्वकेधातोस्त्ता-प्रत्यये तस्य च्च इत्यादेशेऽनेनेधातोर्ये तकारस्य यकारे लोपे अइयच्च । पडिपूर्वके धातोः पडियच्च ।

पतेर्यागित्ति ।४।१।६१॥

पतेरुपसर्गस्य यागागमः स्यात् त्तापरक इधातौ परे । पतियाइत्ता ।

पतेरिति—इत्तीत्यत्र इधातुस्त्ताप्रत्ययस्तत्र सप्तम्येकवचनम् । त्तापरक इधातावितिति तदर्थः । पति + इत्ता इति स्थिते पतेराविति सूत्रेण तद्वित्वेऽनेन यागागमे प्रकृतिभावे पत्तियाइत्ता ।

क्रमादिभ्यस्त्तस्त्तुर्वा ।२।३।१३५॥

एभ्यः परस्य त्ताप्रत्ययस्य त्तु इत्यादेशो वा स्यात् । कमित्तु । आसइत्तु ।

सवित्तु। जाणित्तु। उट्ठित्तु। तरित्तु। भुंजित्तु।

क्कमादिभ्य इति—क्कम्धातोस्त्ताप्रत्ययेऽनेन त्तु इत्यादेशे यदादेशस्तद्वद्भव-तीति न्यायात्स्सादीनामितीडागमे क्कमित्तु। आस्धातोस्त्ताप्रत्यये त्तु आदेशे इडागमे उंचादित्वादय्प्रत्यये यलोपे आसइत्तु। उत्पूर्वकट्ठाधातोस्त्ताप्रत्यये त्तु इत्यादेशे इडागमे उट्ठा+इत्तु इति स्थिते लोपोऽन्यतरस्येत्याकारलोपे उट्ठित्तु। एवमन्येऽपि। क्कम्, आस्, क्खिव्, खण्, खव्, चित्, छिन्द्, जहा, जाण्, ट्ठव्, ट्ठा, तर्, उद्+धर्, वि+ने, न्नव्, पास्, भुंज्, मज्ज्, वज्ज्, वि+विच्, विद्, सर्, सह्, हव् इत्यादिराकृतिगणोऽयम्।

उद्धरस्त्तोः।४।२।४३॥

उत्पूर्वकधर्धातोः परस्य त्तुप्रत्ययस्येण् न स्यात्। उद्धत्तु।

उद्धर इति—इण् नेत्यनुवर्त्तते। क्कमादित्वाद्धर्धातोः परस्य त्ताप्रत्ययस्य त्तु इत्यादेशः। तस्मिन् सति स्सादीनामिति प्राप्त इडनेन निषिध्यते।

वेर्नेरत् त्तोः।४।२।२९॥

वेः परस्य नेधातोरत् स्यात् त्तोः प्रत्ययस्येडागमश्च। विणइत्तु। विनइत्तु।

वेरिति—इडित्यनुवर्त्तते। तस्य त्तोरित्यनेन सम्बन्धः। अदित्यस्य नेरित्यनेन सम्बन्धः। विपूर्वकनेधातोस्त्तुप्रत्ययेऽनेन धातोरन्त्यस्याकारे प्रत्ययस्येटि प्रकृतिभावे विणइत्तु। वा णकारः।

इदुदुपधात्त्तादिरतः।२।४।५३॥

इकारोकारोपधधातोः परस्तभिन्नस्तादिः कृत् णित् स्यात्।

इदुदुपधादिति—अत इत्यत्र न त अत इति नञ् समासः। तेन तभिन्न इति लभ्यते। णिदित्यनुवर्त्तते तादेर्णिद्भावविधानेनेटि न णित्त्वम्।

गमादिभ्यस्तुमऽनिट्।२।३।१३६॥

एभ्यः परस्य त्ताप्रत्ययस्य तुमित्यादेशो वा स्यात्सचानिट्। गंतुं। भेत्तुं। भोत्तुं। मोत्तुं। वत्तुं।

गमादिभ्य इति—वा त्त इत्यनुवर्त्तते। वा इत्यस्य तुमित्यनेन सम्बन्धो न त्वनिटा। तेन तुमादेशो विकल्पेन भवति। तुम् तु नित्यमनिट्। गम्धातोस्त्ताप्रत्ययस्य तुमादेशे मकारस्यानुस्वारे गंतुं। भिन्द्धातोस्तुमादेशे त्रयाणामित्यनुस्वारलोपे इदुदुपधादिति णिद्भावे वृद्धौ दकारस्य परसवर्णे भेत्तुं। एवमेव

भुंज्धातोर्भोत्तुं । मुच्धातोस्तु मादेशे वृद्धौ मोत्तुं । वच्च्धातोस्तुमादेशे त्रयाणामिति प्रथमचकारलोपे द्वितीयचकारस्य परसवर्णे वत्तुं । गम्, गिण्ह्, च्छिंद्, च्छुभ्, दिस्, उद्+धर्, भिन्द्, भुंज्, मुच्, लभ्, वच्च् एते गमादयः।

छुभादिभ्यस्तडूणस्य ।४।१।६७॥

एभ्यः परस्योणस्य तडागमः स्यात् ।

छुभादिभ्य इति—नित्यत्वादिटोऽपवादोऽयम् । तेनैभ्यः परस्योणस्येण्न । छुभ्, भुंज्, मुच्, दिस्, लभ्, विंध्, हण्, एते छुभादयः ।

गम्गिण्ह्च्छिंद्भिंद्भ्यो वा ।४।१।६८॥

एभ्यः परस्योणप्रत्ययस्य तडागमो वा ।

गम्गिण्हिति—ऊणस्य तट् वेत्यनुवर्त्तते । उदाहरणञ्च दर्शयत्यग्रे ।

ऊणस्य वा मक् ।४।२।१३॥

अस्य प्रत्ययस्य मगागमो वा स्यात् । गंतूणं । गंतूण । गमिऊण ।

ऊणस्येति—गम्धातोरूणप्रत्यये तडागमेऽनेन प्रत्ययस्य मगागमेऽनुस्वारे गंतूणं । तडागमाभावे इडागमे गमिऊण । तडागमस्य विशेषविहितस्येड्बाधकत्वेऽपि वैकल्पिकत्वेनैतत्प्रवृत्त्यभावे तत्प्रवृत्तौ बाधकाभावात् ।

ऊणे निरो जिणष्टेः ।३।४।५४॥

निरः परस्य जिण्धातोष्टेर्लोपः स्यादूणे परे । निज्जिऊण ।

ऊण इति—लोप इत्यनुवर्त्तते । षष्ठीनिर्दिष्टत्वादन्त्यस्य लोपप्राप्तौ टेः इति–इण्भागस्य टिसंज्ञात्वात्तस्य लोपो भवति । निर्पूर्वकजिण्धातोरूणे कृते इडागमेऽनेन टिलोपे निज्जिऊण । रेफस्य परसवर्णः ।

घेत् तुम्तूणतव्वेषु ।२।४।४९॥

एषु परेषु गिण्ह्धातोर्घेदादेशः स्यात् । घित्तुं । घेत्तुं । घेत्तूणं । घेत्तूण । गिण्हिऊण ।

घेदिति—गिण्ह् इत्यनुवर्त्तते । अनेकवर्णत्वात्सर्वादेशः । तडागमविशिष्टस्योणस्य निर्देशेन गिण्हिऊणेत्यत्र नादेशः । गिण्ह्धातोस्त्ताप्रत्यये तस्य तुमादेशेऽनेन घेदादेशे संयुक्ते ह्रस्वे घित्तुं, घेत्तुं । गिण्ह्धातो रूणप्रत्यये तडागमेऽनेन घेदादेशे मगागमेनुस्वारे घेत्तूणं । मगागमाभावे घेत्तूण । तडागमाभाव इडागमे गिण्हिऊण ।

निरश्चिण उमूणयोर्णस्य च लोपः ।४।२।३८॥

निरः परस्य चिणः परयोरुमूणप्रत्यययोरिण् न स्याद्धातोर्णकारस्य लोपश्च स्यात्। निच्छिउं। निच्छिऊण।

निर इति—इण्नेत्यनुवर्त्तते। तस्य प्रत्ययेन सम्बन्धः। योग्यत्वात् चिण इत्यस्य णस्येत्यनेन सम्बन्धः। तेन न प्रत्ययणकारलोपः। निर्पूर्वकचिण्धातोरुमि प्रत्यये णकारलोपे इटो निषेधे निच्छिउं। क्षम्चिणिति सूत्रेण चकारस्य द्वितीयाक्षरश्छकारः रेफस्य परसवर्णेन चकारः।

च्छुभस्तुमृतूणयोर्भतयोर्ढः ।२।३।५०॥

उक्तधातुप्रत्ययसंबन्धिभकारतकारयोः स्थाने ढादेशः स्यात्। छोढुं। छोढूण। छुभिउं। छुभिय।

च्छुभ इति—भश्च तश्च भतौ तयोः। छोभ् तुमिति स्थिते भकारतकारयोः स्थाने ढकारे छोढुं। छोभ्+तूण इत्यत्र भकारतकारात्मकवर्णद्वयस्थाने ढकारः। उमि इडागमे छुभिउं। इये छुभिय।

दिसस्तुमृतूणतव्वताराणां ठः ।२।३।१४८॥

दिसः परेषामेषां प्रत्ययानां तकारस्य ठकारः स्यात्।

दिस इति—तस्येत्यनुवर्त्तते। आदेशेऽकार उच्चारणार्थः।

दिसोऽदितस्तुमृतूणतव्वतारेषु ।२।३।१४२॥

दिस इकारस्याकारः स्यात्तुमृतूणतव्वतारेषु परेषु। दट्ठुं। दट्ठूण।

दिस इति—दिस्धातोस्त्ताप्रत्ययस्य तुमादेशेऽनेनेकारस्याकारे तकारस्य ठकारे सकारस्य परसवर्णेन टकारे दट्ठुं। ऊणप्रत्यये तु तडागमे तकारस्य ठकारे सकारस्य टकारे दट्ठूण।

सम उमि ।२।३।४४॥

समः परस्य त्थुण्धातोः थो इत्यादेशः स्यादुमि परे। संथोउं।

सम इति—त्थुणः थो इत्यनुवर्त्तते। सम्पूर्वकत्थुण्धातोरुमि इडागमे तत्सहितस्य थो इत्यादेशे संथोउं। समः परस्य विधानात्केवलात्—थुणित्ता। थुणिउं। थुणिऊण। थुणियेति।

दः ।४।२।३९॥

दाधातोः परयोरुमूणयोरिण् न स्यात् । दाउं । दाऊण ।

द इति—उमूणयोः इण् नेत्यनुवर्त्तते । स्सादीनामिति प्राप्तस्येटोऽनेन निषेधः ।

लभस्तुमृतूणयोस्तस्य धः ।२।३।१४५॥

लभ्सम्बन्धितुमृतूणसम्बन्धिनस्तकारस्य धकारः स्यात् । लद्धुं । लभिउं । लद्धूण । लभिय ।

लभ इति—लभ्धातोस्तुमृप्रत्यये इटो निषेधेऽनेन तकारद्वयस्य धकारे भकारस्य परसवर्णे लद्धुं । उमि सतीडागमे लभिउं ।

विंधो विन्तूणे ।२।३।३२॥

विंध्धातोर्विंदादेशः स्यात् तूणप्रत्यये परे ।

विंध इति—अनेकवर्णत्वात्सर्वादेशः ।

तूण आदेर्धः ।२।३।३३॥

विंध्सम्बन्धितूणस्यादेर्धकारः स्यात् । विद्धूण । विंधिय ।

तूण इति—विंध इत्यनुवर्त्तते । विंध्धातोस्तूणप्रत्यये तस्य तडागमे तकारस्य धकारे धातोस्तकारस्य परसवर्णेन दकारे विद्धूण ।

सुण उमूणयोः ।४।२।३२॥

सुणधातोः परयोरुमूणयोरिड्वा स्यात् ।

सुण इति—इड्वेत्यनुवर्त्तते । स्सादीनामिति विहितस्येटः पक्षे निषेधकमिदम् । प्राप्तविभाषासु पक्षे निषेधस्यैव तात्पर्यविषयत्वात् । कार्यस्य सामान्यत एव सिद्धेः । सुणिऊण । सुणिउं । पक्षे वक्ष्यमाणसूत्रेण सोसादेशः अतएवानिटोरित्युपात्तम् ।

अनिटोरुमूणयोः सोः ।२।३।१२४॥

सुणधातोः सोसादेशः स्यादनिटि उमि ऊणे च । सोउं । सुणिउं । सोऊण । सुणिऊण ।

अनिटोरिति—सुण इत्यस्यानुवृत्तिः । इडभावपक्षे सुण्धातोरुमि सति सोसादेशे सोउं । एवं सोऊण । अन्यत्र सुणित्ता । सुणिय । इत्यादि ।

क्विणादिभ्य उमः।४।२।३७॥

एभ्यः परस्योम्प्रत्ययस्येण् न स्यात्।

क्विणादिभ्य इति—इण् नेत्यनुवर्त्तते। क्विण्, आ–क्खा, ण्हा, पा, हा, एते क्विणादयः।

क्विण उमो डेट्।४।२।५४॥

क्विणः परस्योम्प्रत्ययस्य डेडागमः स्यात्। केउं। अक्खाउं। ण्हाउं। पाउं। हाउं।

क्विण इति—क्विण्+उमित्यत्रोमो डेडागमे डित्त्वाट्टेर्लोपे संयुक्तादेर्लोपे च केउं। आपूर्वकक्खाधातोः अक्खाउं। संयुक्ते ह्रस्वः। ण्हाधातोः ण्हाउं। पाधातोः पाउं। हाधातोः हाउं।

ग्गहादिभ्य ऊणस्य।४।२।५१॥

एभ्यः परस्योणप्रत्ययस्यैडागमः स्यात्। गहेऊण। संजमेऊण। पप्फोडेऊण।

ग्गहादिभ्य इति—एडित्यनुवर्त्तते। इटोपपादः। स्सादीनामित्यनेन प्राप्त इडनेन बाध्यते। ग्गह्धातोरूणप्रत्यये तस्यैडागमे गहेऊण। एवमन्यत्रापि। ग्गह्, सं+जम्, प+प्फोड्, आ+मंत, अव+यास्, वण्ण्, एते ग्गहादयः।

गिण्हादिभ्यः।४।२।४९॥

एभ्यः परस्यामप्रत्ययस्यैडागमः स्यात्। गिण्हेउं। ढुवेउं। वण्णेउम्।

गिण्हादिभ्य इति—उम एडित्यनुवर्त्तते। इटोऽपवादः। उम्प्रत्ययोऽत्र सम्बन्धार्थको हेत्वर्थकश्च गृह्यते। अविशेषात्। गिण्ह्धातोरुमि एडागमे गिण्हेउं। एवमन्यत्रापि। गिण्ह्, प+अत्थ्, पला+अय्, घट्ट्, छड्ड्, ढुव्, ट्ठा, उद्+हाल्, पाल्, मंड्, मोड्, लोक्, वंच्, वण्ण्, वरिस्, वार्, सज्ज्, सह्, पडि+सेह्, एते गिण्हादयः।

आतः पेसादेश्चादितः।२।३।८२॥

आदन्तात्पेसादेश्च परस्येयप्रत्ययस्येकारस्याकारः स्यात्। जहाय। आयाय। समुदाय। विण्णाय। संधाय। पेसाय। गहाय। आघायाय।

आत इति—इयस्येत्यनुवर्त्तते। विशेषणं तदन्तस्येति परिभाषया आत इत्यनेन आदन्तधातोर्ग्रहणम्। प+इस्, ग्गह्, आ+घात् इत्येते पेसादयः। जहा+

इय इत्यत्रेयस्येकारस्याकारे सवर्णदीर्घे जहाय । आपूर्वकदाधातोः आयाय । समुपूर्वकदाधातोः समुदाय । विपूर्वकण्णाधातोः विण्णाय । सम्पूर्वकधाधातोः संधाय । पपूर्वक इसूधातोः पेसाय । ग्गहूधातोः गहाय । आपूर्वकघातूधातोः आघायाय । "आघायाय समुस्सयं" उत्त० ५, ३२; ।

इयस्य पेक्खादिभ्यो यस्यैत् ।२।३।८१॥

एभ्यः परस्य इयप्रत्ययस्य यकारस्यैकारो वा स्यात् । पेहाए । पेहाय । पसारिए । पसारिय । णिस्साए । णिस्साय ।

पेक्खादिभ्य इति—वेत्यनुवर्तते । षष्ठीनिर्दिष्टत्वाद्यकारोत्तराकारस्यैकारो भवति यकारस्य लोपः । पपूर्वकेक्खूधातोरियेसति प्रत्ययेकारस्याकारे धातोरिहादेशेऽकारस्यैकारे वृद्धौ पेहाए । पपूर्वकसारधातोरियप्रत्यये पसारिए । "पाए पसारिए वावि न चिट्ठे गुरूणंतिए" इति उत्त० १, १९; । निपूर्वकस्सयूधातोः णिस्साए । यकारस्य लोपः । प+इक्ख्, प+सार्, णिस्सय्, एते पेक्खादयः ।

वेर्धुणो धूयः सेयस्य ।२।३।१५०॥

वेः परस्येयसहितस्य धुण्धातोर्धूयादेशो वा । विधूय । विहूय । विधूणिय ।

वेर्धुण इति—विकल्पोऽनुवृत्त्या लभ्यते । यकारोत्तराकारः प्रयोगार्थः । विपूर्वकधुणूधातोरियप्रत्यये तत्सहितस्य धातोर्धूयादेशे विधूय । तदभावे विधुणिय ।

वेरीरिये नेः ।३।२।२७॥

वेः परस्य नेधातोरेकारादियप्रत्ययावयवेकारे परे पूर्वपरयोरीकारादेशः स्यात् । विणीय ।

वेरिति—पूर्वपरयोरित्यनुवर्त्तते । विपूर्वकनेधातोरियप्रत्यये एकारेकारयोरीकारे विणीय ।

उपसर्गाद्गिण्हो गिज्झो माणपरेऽति च ।२।४।४८॥

अस्मात्परस्य गिण्हधातोर्गिज्झादेशः स्यादिये माणपरकेऽति च परे । ओगिज्झिय । निगिज्झिय । परिगिज्झिय ।

उपसर्गादिति—उपसर्गात्किम् । गिण्हिय । अत्र गिज्झियेति माभूत् । ओपूर्वकगिण्हधातोरियप्रत्यये गिज्झादेशे ओगिज्झिय । माणपरके कर्मण्यति तु परिगिज्झमाणो । परिग्राह्यमान इत्यर्थः ।

व्युद्धयां सिरः ससः ।२।४।४६॥

विउद्धयां परस्य सिर्धातोः ससादेशः स्यादिये। विउस्सिय।

व्युद्धयामिति—इय इत्यनुवर्त्तते। सकारान्तोऽयमादेशः। सित्त्वात्सर्वादेशः। अकारस्तूच्चारणाय। विउपूर्वकसिर्धातोरिये सति ससादेशे परसवर्णे विउस्सिय।

इर्वेश्चित्विचस्त्तौ च वा ।२।४।४७॥

वेरुपसर्गात्परयोश्चित्विच्धात्वोरिसादेशो वा स्यादिये त्तौ च परे। वीइय। वीय। विचिंतिय। अणुवीइत्तु। वीइय। वीय। विविचिय। वीइत्तु।

इरिति—चकारादिये इत्यनुकृष्यते। सान्तोऽयमादेशस्तेन सर्वस्य स्थाने भवति। विपूर्वकचिंत्धातोरियप्रत्ययेऽनेनेसादेशे धातूपसर्गयोर्दीर्घे प्रकृतिभावे वीइय। द्विधा दीर्घे वीय। आदेशाभावे विचिंतिय। अणुविपूर्वकचिंत्धातोस्तुप्रत्यये इडागमेऽनेनेसादेशे पूर्ववद्दीर्घे अणुवीइत्तु। वीइयेत्यादीन्यन्तिमानि चत्वारि रूपाणि विच्धातोर्बोध्यानि।

अणोश्चितश्चीतिः ।२।३।१५१॥

अस्मात्परस्येयप्रत्ययसहितस्य चिंत्धातोश्चीतिरादेशो वा। अणुचीइ। अणुचीति। अणुचिंतिय।

अणोरिति—सेयस्य वा इत्यनुवर्त्तते। तथाचेयप्रत्ययसहितस्य चिंतः चीतीत्यादेशे तकारस्य यकारे लोपे प्रकृतिभावे अणुचीइ। तकारश्रुतौ अणुचीति। आदेशाभावे अणुचिंतिय।

वेरिंचात्विच इः ।२।३।८३॥

वेः परस्य चिंत्विच्धात्वोः परस्येयस्य इसादेशो वा स्यात्। वीइ(२)अणु वीइ(२)।

वेरिति—इयस्येत्यनुवर्तते। इयप्रत्ययस्यानेनेसादेशे धातोः पूर्वसूत्रेणादेशे वीइ। पक्षे रूपमुक्तम्।

पावादिभ्योऽप् च ।२।२।५०॥

एभ्योऽप्प्रत्ययः स्यादुक्तेर्थे चकाराद्यथाप्राप्तम्।

पावादिभ्य इति—एककर्तृकयोः पूर्वकाल इति सम्बध्यते। चकाराद्यथाप्राप्तं

त्वादयः प्रत्यया अपि भवन्ति यथाप्रयोगम् । प+आव्, अहि+इ (अध्ययने), उव+उंज्, प+उंज्, अभि+कंख्, अइ+कम्, अभि+कम्, अव+कम्, निर्+कम्, परि+कम्, क्खिव्, अणु+गम्, आ+गम्, गिण्ह्, परि+च्चय्, जय् (यागे), परि+ट्ठव्, दिस्, वि+भज्, आ+रंभ्, आ+रोह्, सं+लव्, विउ+सिर्, समा+सीय्, एते पावादयः । आकृतिगणोऽयम् ।

पावादीनामनभिकंखमपि ।३।३।२६॥

अभिकंखं वर्जयित्वा पावादिधातूनामन्त्यस्य द्वित्वं स्यादपि परे । उवउज्ज । अइक्कम्म । अणुगम्म । आगम्म ।

पावादीनामिति—द्विरित्यनुवर्तते । उव+उंज्+अ इति स्थिते जकारस्य द्वित्वे त्रयाणामित्यनुस्वारलोपे उवउज्ज । मकारद्वित्वे अइक्कम्म, अणुगम्म, आगम्म इत्यादयः । अनभिकंखमिति किं अभिकंखेत्यत्र द्वित्वं माभूत् ।

क्खिवादीनां पोऽपि ।३।१।८५॥

एषां पकारोऽन्तादेशः स्यादपि परे । खिप्प । पप्प । परिठप्प । आरोप्प । संलप्प ।

क्खिवादीनामिति—षष्ठीनिर्देशादन्त्यस्यादेशः । क्खिव्धातोर्वकारस्य पकारे तस्य द्वित्वे खिप्प । प+आव् धातोः पप्प । परि+ट्ठव् धातोः परिट्ठप्प । आ+रोह् धातोः आरोप्प । सम्पूर्वकलव् धातोः संलप्प । क्खिव्, प+आव्, परि+ट्ठव्, आ+रोह्, सम्+लव् एते क्खिवादयः ।

गिण्हो गिज्झः ।३।१।८६॥

अस्य गिज्झादेशः स्यादपि परे । गिज्झ । परिगिज्झ ।

गिण्ह इति—गिण्ह्धातोरपि सत्यनेन गिज्झादेशे गिज्झ । अनेकवर्णत्वात् सर्वादेशः । अपीत्यनुवर्त्तते । आदेशेऽकार उच्चारणार्थः ।

परिच्चयृविउसिरोर्जः ।३।१।८७॥

अनयोरन्त्यस्य जकारः स्यादपि परे । परिच्चज्ज । विउसिज्ज । विभज्ज । दिस्स ।

परिच्चयिति—अपीत्यनुवर्तते । षष्ठीनिर्देशादन्त्यस्य जकारः । एकत्र यकारस्यान्यत्र रेफस्य जकारः । जकारे कृते द्वित्वम् । विपूर्वकभज्धातोः विभज्ज । दिस्धातोः दिस्स ।

जयो जिट्ठः ।३।१।८८॥

यागार्थकजय्धातोर्जिट्ठादेशः स्यादपि । जिट्ठा ।

जय इति—अपीत्यनुवर्त्तते । अपि परे जय्धातोर्जिट्ठादेशे सवर्णदीर्घे जिट्ठा ।

आतो रंभो ढत्तं सापः ।३।१।२२॥

आकारात्परस्य रंभ्धातोरप्सहितस्य स्थाने ढत्तमित्यादेशो वा स्यात् । आढत्तं ।

आत इति—वेत्यनुवर्त्तते । अपा सह साप् तस्य सापः । आपूर्वकरंभ्धातोरपि कृते प्रकृतिप्रत्यययोरुभयोः स्थाने ढत्तमित्यादेशे आढत्तं । आदेशाभावे आरब्भ । समारब्भ । अपि परे पावादित्वाद् द्वित्वेऽनुस्वारलोपे पूर्वभकारस्य बकारः ।

वच्चादिभ्य आप् ।२।२।५१॥

एभ्य आप्रत्ययः स्यादुक्तेऽर्थे । वच्चा ।

वच्चादिभ्य इति—एककर्तृकयोः पूर्वकाल इत्यनुवर्त्तते । वच्च्धातोरापि वच्चा उक्त्वेत्यर्थः । वच्च्, दिस्, प + दिस् एते वच्चादयः ।

आपि दिसः ।३।३।२८॥

दिस्धातोरन्त्यस्य द्वित्वं स्यादापि परे । दिस्सा । पदिस्सा ।

आपीति—द्विरित्यनुवर्त्तते । दिस्धातोरापि सकारस्य द्वित्वे दिस्सा ।

एः पाद्दिस एद्वा ।३।१।८९॥

पात्परस्य दिसः सम्बन्धिन इकारस्यैकारो वा स्यादापि परे । पदेस्सा ।

एरिति—अपीत्यनुवर्त्तते । पपूर्वकदिस्धातोरापि सकारस्य द्वित्वेऽनेनेकारस्यैकारे पदेस्सा ।

करो डियाणञ्च ।२।२।५३॥

कर्धातोर्डियाणं प्रत्ययः स्याच्चाद्यथाप्राप्तम् । कियाणं ।

कर इति—कर्धातोर्डियाणंप्रत्यये टिलोपे कियाणं ।

पाउकर एर्वा ।२।२।५४॥

पाउपूर्वककर्धातोस्त्वादिविषये एप्रत्ययो वा स्यात् । पाउकरे ।

पाउकर इति—त्वादिविषये एककर्तृकधात्वर्थयोः पूर्वकालिकधात्वर्थे विद्य-

मानाद्धातोरेप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । एप्रत्यये पाउकरे प्रादुष्कृत्वेत्यर्थः । एतदभावे पाउकरेत्ता ।

कर्हृभ्यां टुश्च ।२।२।५२॥

आभ्यां टुप्रत्ययश्चाद्यथाप्राप्तम् । कट्टु । हट्टु ।

कर्हृभ्यामिति—चाद्यथाप्राप्तमिति । अतएव किच्चेत्यादि भवति । अन्यथा विशेषविहितत्वेनानेन बाधान्न स्यात् । कर्हृभ्यां टुप्रत्यये रेफस्य परसवर्णे कट्टु । हट्टु ।

इति कृदन्ते पूर्वोत्तरकालसम्बन्धार्थप्रक्रिया ।

त्तएउम् च क्रियार्थायां क्रियायां भविष्यति ।२।२।५५॥

क्रियार्थायां क्रियायामुपपदे भविष्यदर्थे धातोस्त्तएउम्प्रत्ययौ स्यातां यथाप्रयोगम् ।

त्तएउमिति—असन्देहार्थं न समासः । क्रिया अर्थः प्रयोजनं यस्याः सा क्रियार्था तस्याम् । क्रियायामित्यत्र वर्त्तमाने इति शेषः । तथाच क्रियार्थायां क्रियायां वर्त्तमाने धातावुपपदे इति निर्गलति । परञ्च क्रियार्थायां क्रियायां विद्यमानधातुघटित उपपदे सति प्रयोज्यक्रियावाचकधातोरेते प्रत्ययाः स्युरिति फलति । यथाश्रुतं तु न सङ्गच्छते । क्रियाया धातोर्वोपपदत्वाभावात् । क्रियार्थायां क्रियायामित्यनेनैव समानकर्तृकत्वमपि लब्धम् । प्रयोज्यप्रयोजकक्रिययोर्विभिन्नाधिकरणकत्वासम्भवात् । अतएव क्रियार्थोपपदे सति प्रत्ययविधायकेऽग्रेतनसूत्रे एककर्तृकेत्युक्तम् । क्रियायां किम् । भिक्षिष्ये इत्यस्य जटाः । भिक्षार्था जटा । सा च द्रव्यं न तु क्रिया । क्रियार्थायां किम् । धावतस्ते पतिष्यति दण्डः । अस्त्यत्र धावत इति क्रिया नतु असौ दण्डपातनार्था । धावनं तु दण्डपतने हेतुर्भवति किन्तु नोद्देश्यम् ।

एककर्तृकेषु सामर्थ्याद्यर्थेषु ।२।२।५६॥

समानकर्तृकेषु सामर्थ्येच्छादिपदार्थेषु धातुषूपपदेषु धातोस्त्तए उम् इत्येतौ

प्रत्ययौ स्याताम् । नो खलु मे भंते । कप्पइ वंदित्तए । नमंसित्तए । वंदिउम् । नमंसिउं ।

एककर्तृकेष्विति—इदञ्च सूत्रमक्रियार्थोपपदार्थम् । क्रियार्थोपपदे पूर्वेणैव सिद्धेः । त्तएरुम् च इत्यनुवर्तते । वंद्धातोरनेन त्तएप्रत्यये इडागमे वंदित्तए । तथाच नो कप्पइ वंदित्तए इत्यस्य न कल्पते वन्दितुम् इत्यर्थः । न वन्दन-विषयकशक्त्याश्रय इति ततो बोधः । अत्र प्रयोज्यप्रयोजकभावाप्रतीतेः पूर्वे-णासिद्धेरनेन व्यधायि । नेच्छंति वंतयं भोत्तुमित्यादेर्नेच्छंति वान्तं भोक्तुमित्यर्थः । अत्र वान्तकर्मकभोजनविषयकेच्छाविरहो भासते । न तु प्रयोज्यप्रयोजक-भावः । सामर्थ्यादिपदेन सामर्थ्यम्, इच्छा, ज्ञानं, ग्लानिश्चेष्टा, सत्ता, लाभ इत्यादयो गृह्यन्ते ।

उवदंसादिभ्यस्त्तए: ।४।२।५०॥

एभ्यः परस्य त्तएप्रत्ययस्यैडागमः स्यात् । उवदंसेत्तए । परियाएत्तए । विण्णवेत्तए । विण्णवित्तए । समभिलोएत्तए ।

उवदंसादिभ्य इति—एडित्यनुवर्त्तते । उवपूर्वकदंस्धातोस्त्तएप्रत्ययेऽने-नैडागमे उवदंसेत्तए । परिपूर्वकदाधातोः परियाएत्तए । विपूर्वकण्णव्धातोः विण्णवेत्तए । संयुक्ते ह्रस्वे विण्णवित्तए । एवमन्यत्रापि । उव + दंस्, कर्, निर् + जा, वि + ण्णव्, परि + दा, पार्, उद् + लंघ्, समभि + लोक्, संगाम्, एते उवदंसादयः ।

सामर्थ्यवचनेषु ।२।२।५८॥

सामर्थ्यवचनेषूपपदेषु धातोरेतौ प्रत्ययौ स्याताम् । जे समत्था समुद्धत्तुं ।

सामर्थ्येति—अनुवृत्तिस्तु पूर्ववत् । उपपदेष्विति शेषः । जे समत्था समु-द्धत्तुं इत्यस्य ये समर्थाः समुद्धर्तुमित्यर्थः । सामर्थ्यवाचक समत्था इत्युपपदे सति सम्उद्पूर्वकधरधातोरनेन उम् प्रत्यये तरागमे रेफस्य परसवर्णेन तकारे समुद्धत्तुं ।

कालार्थेषु ।२।२।५९॥

कालार्थेषूपपदेषु धातोरेतौ प्रत्ययौ स्याताम् । कालो समयो वा भोत्तुं ।

कालार्थेष्विति—कालवाचकः कालः समयो वेला इत्यादयः । एषूपपदेषु त्तएउमौ भवतः ।

भाववाचकाश्च ।२।२।५९।।

भावे इत्यादिसूत्रविहिताः प्रत्ययाः क्रियार्थायां क्रियायां भविष्यति स्युः ।

भाववाचका इति—भावे इत्यादिसूत्रेण भावे विहिताः प्रत्ययाः क्रियार्थायां क्रियायामनेन भवन्ति भविष्यदर्थे ।

उवादय इत्तएरिणड्वा ।४।२।३।।

उवात्परस्मादय्धातोः परस्येत्तएप्रत्ययस्येणडागमो वा स्यात् । उवाइणित्तए । उवाइत्तए ।

उवादिति—आगमे णकारोत्तरोऽकार उच्चारणार्थः । उवपूर्वकाय् धातोस्त्तए प्रत्यये इडागमे उव + अय् + इत्तए इति स्थितेऽनेन प्रत्ययस्येणडागमे यकारलोपे उवाइणित्तए । तुमादौ अइउं । अइत्तुमित्यादिवत् ।

पलाय उमः ।४।२।४८।।

पलोपसर्गात्परस्मादय्धातोः परस्योमः प्रत्ययस्यैडागमः स्यात् । पलाएउं ।

पलाय इति—एडित्यनुवर्त्तते । इटोऽपवादः । पलापूर्वकाय्धातोरुमि प्रत्ययेऽनेनैडागमे यलोपे पलाएउं ।

न परेश्चयः ।४।२।३६।।

परेश्चयः परस्य त्तएप्रत्ययस्येण्न स्यात् । परिच्चत्तए ।

न परेरिति—त्तएरिति इट् इति चानुवर्त्तते । परिपूर्वकच्चय्धातोस्त्तए प्रत्यये इटो निषेधे यलोपे परिच्चत्तए । त्तएग्रहणात्परिच्चइउमित्यादौ न निषेधः ।

चरोऽएण् च ।२।२।६१।।

चर्धातोरएण् प्रत्ययः स्यादुक्तेऽर्थे चात्तएतुमुमो भवन्ति । चारए । चरित्तए । चरिउं ।

चर इति—क्रियार्थायां क्रियायामित्यनुवृत्तिः । भविष्यतीति च । अतएवोक्तेऽर्थे इति लभ्यते । चर्धातोरएणि प्रत्यये वृद्धौ चारए । अन्यच्च पूर्ववत् ।

नेर्जुंजो योयः ।२।३।४५।।

नेः परस्य जुंज्धातोर्योयादेशः स्यादुमि परे । निओइउं ।

नेरिति—उमीत्यनुवर्त्तते । अनेकवर्णत्वात्सर्वादेशः । आदेशेऽकार उच्चार-

णार्थः । निपूर्वकजुंज्धातोरुमि प्रत्यये योयादेशे इडागमे यद्वयलोपे निओइउं । ओ इत्यादेशेन तु न निर्वाहः । पक्षे नियोइउमित्यस्यासिद्धेः ।

तरादिभ्य इट उमि ।३।२।५२॥

एभ्यः परस्येटो दीर्घो वा स्यादुमि । तरीउं, तरिउं । गहीउं, गहिउं ।

तरादिभ्य इति—दीर्घो वेत्यनुवर्त्तते । तर्धातोरुमि प्रत्यये इडागमे तस्य दीर्घे तरीउं । एवं गहीउं ।

अनिटस्त्तएः पः ।२।३।९६॥

पासम्बन्धिनोऽनिटस्त्तएप्रत्ययस्य तकारयोर्यकारः स्यात् । पायए ।

अनिट इति—तयोरित्यस्य य इत्यस्य च सम्बन्धः । त्तएत्तोरित्यनेन विकल्पेनेटोऽभावे तकारयोर्यकारे पायए । अनिटः किम् । पिबित्तए इत्यत्र माभूत् ।

अएदआतौ च वंदः ।२।२।६०॥

वंद्धातोस्त्तएविषयेऽएत् अआत् प्रत्ययौस्तश्चाद्यथाप्राप्तम् । वंदए । वंदआ । वंदित्तए, वंदित्तुं । वंदिउं ।

अएदआताविति—त्तएविषये क्रियार्थायां क्रियायां विद्यमाने धातावुपपदे भविष्यति । वंद्धातोरएति प्रत्यये वंदए । अआति प्रत्यये वंदआ । चात्प्राप्तानां त्तएप्रभृतीनां वंदित्तए इत्यादि ।

वच्चादिभ्य उमः ।४।१।६९॥

एभ्यः परस्य उमस्तडागमः स्यात् । वत्तुं । भोत्तुं । समुध्धत्तुं ।

वच्चादिभ्य इति—तडित्यनुवर्त्तते । इटोपवादः । वच्च्+उमित्यत्र तडागमे त्रयाणामिति प्रथमचकारलोपे द्वितीयचकारस्य परसवर्णे वत्तुं । भुंज्धातोरुमि तडागमे भुंजोऽत्यादावित्यनुस्वारलोपे इदुदुपधादिति णिद्वद्भावाद्वृद्धौ भोत्तुं । वच्च्, भुंज्, समुद्+धर्, इत्यादिराकृतिगणः ।

उमि वा ।२।३।१३३॥

वरस्धातोर्वासादेशो वा स्यादुमि परे । वासिउं ।

उमीति—वरसो वास इत्यनुवर्त्तते । वरस्धातोरुमि प्रत्ययेऽनेन वासादेशे इडागमे वासिउं । एडागमे वासेउं ।

रञ्जो रएः ।२।३।१३४॥

रञ्ज्धातोरए इत्यादेशः स्यादुमि परे । रएउं ।

रञ्ज इति—उमीत्यनुवर्त्तते । अनेकवर्णत्वात्सर्वादेशः ।

भुंज्वसस्त्तए: ।४।२।३४॥

आभ्यां परस्य त्तएप्रत्ययस्येडागमो वा स्यात् । भोत्तए । भुत्तए । भुंजित्तए । वत्थए । वसित्तए ।

भुंजिति—समाहारद्वन्द्वे पञ्चम्येकवचनम् । इडेत्यनुवर्त्तते । भुंज्धातोस्त्तए प्रत्यये इड्विरहेऽनुस्वारलोपे इदुदुपधादिति वृद्धौ जकारस्य परसवर्णे भोत्तए, संयुक्ते ह्रस्वे भुत्तए । इटि भुंजित्तए । वस्धातोस्त्तएरिडभावे सात्थ इत्यनेन तद्वयस्य थकारे सकारस्य परसवर्णे वत्थए । इटि वसित्तए ।

इति कृदन्ते हेत्वर्थप्रक्रिया ।

न्तमाणौ ।२।१।३॥

वर्त्तमानभविष्यत्क्रियावृत्तेर्धातोर्न्तमाणप्रत्ययौ स्तः । अच्छंतो । अच्छमाणो । करिन्तो । करेन्तो । करेमाणो । किज्जमाणो । कज्जमाणो । कीरंतो । कीरमाणो । वागरमाणो । वियागरेमाणो । समज्जिणमाणो । वक्खंतो । वक्खमाणो ।

न्तमाणाविति—भविष्यति वर्त्तमाने धातोरित्यनुवर्त्तते । वर्त्तमानक्रियेत्यस्य वर्त्तमानकालवृत्तिक्रियेत्यर्थः । वर्त्तमानत्वञ्च प्रागेव परिष्कृतम् । अच्छ्धातोर्न्तप्रत्यये मध्येऽसि अच्छंतो । एवं माणप्रत्यये अच्छमाणो । कर्धातोर्न्तप्रत्यये मध्ये एसि प्रत्यये ह्रस्वे करिंतो । कर्धातोः कर्मणि माणप्रत्यये क्रिणादिभ्यो ज्ज इत्यनेन ज्जप्रत्यये ज्जे करादीनामिति सूत्रेण ककारोत्तराकारस्येकारे रेफस्य परसवर्णेन जकारे त्रयाणामव्यवधाने पूर्वस्य लोपे किज्जमाणो । इकाराभावे कज्जमाणो । अत्कत्तादिभ्य इति सूत्रेणातिप्रत्यये स्वरस्येकारे कीरमाणो । वच्धातोर्भविष्यति न्तप्रत्यये अगतौ वचः खछाविति सूत्रेण खप्रत्यये त्रित्व-

ञ्चनसंयोगे पूर्वस्य लोपेऽवशिष्टस्य चस्य परसवर्णेन ककारे वक्खंतो । छप्रत्यये तु वच्चूधातोरुकारे वुच्छंतो । वुच्छमाणो । भविष्यति त्यादिवत्कार्यं भवति भविष्यति माणेऽपि ।

पुतः करो डोन्ते ।३।१।४४॥

पुतः परस्य कर्धातोः सम्बन्धिनोऽसोड इत्यादेशो वा स्यात् । पुक्तंतो, पुक्करन्तो ।

पुत इति—असो वेत्यनुवर्त्तते । पुत्पूर्वककर्धातोर्न्तप्रत्यये मध्ये जायमानस्यासो डादेशे टिलोपे परसवर्णे पुक्कंतो । एतदभावे पुक्करंतो ।

अत्थमादिभ्यो न्ते ।४।१।५३॥

एभ्यः परस्यासो लोपो वा न्ते परे । अत्थमंतो, अत्थंतो । गमंतो, गंतो ।

अत्थमादिभ्य इति—असो वा लोप इत्यनुवर्त्तते । अत्थम्धातोर्न्तप्रत्ययेऽसो लोपे त्रयाणामव्यवधान इत्यनेन पूर्वमकारलोपेऽत्थंतो । गंतो । लोपाभावे अत्थमन्तो । गमन्तो ।

उंजादेर्माणे ।३।३।३५॥

अस्यान्त्यस्य द्वित्वं वा माणे । उज्जमाणो । उंजमाणो । खुब्भमाणो । खुभमाणो । दुस्समाणो । दुसमाणो । कस्समाणो । कसमाणो ।

उंजादेरिति—द्विर्वेत्यनुवर्त्तते । उंज्धातोर्माणे सति तस्मिन्ननेन जकारस्य द्वित्वेऽनुस्वारलोपे उज्जमाणो । न्ते तु उंजन्तो । पक्षेऽपि उंजमाणो । माणे इत्यत्र विषयसप्तमी । तेन माणविषयतायां द्वित्वविधानेनानिमित्तिकत्वात्पूर्वमेव द्विः । अतएव न व्यवधानशङ्का ।

आस ईणः ।२।१।४॥

आस्धातोरीणः प्रत्ययः स्याद्वर्त्तमाने । आसीणो ।

आस इति—वर्त्तमान इत्यनुवर्त्तते । आस्धातोरीणप्रत्यये आसीणो ।

न्तमाणयोरातो ज्जक् ।४।१।७१॥

आकारोपसर्गात्परस्येधातोर्ज्जगागमः स्याद् न्तमाणयोः परयोः । एज्जंतो । एज्जमाणो । पेच्चेमाणो ।

न्तमाणयोरिति—एरित्यनुवृत्तिः । कर्त्तरि न्तमाणयोरेवेदम् । कर्मणि तु ज्जप्रत्ययेनैव सिद्धेः । यथा इज्जंतो । इज्जमाणो । आपूर्वकेधातोर्न्तप्रत्ययेऽनेन

धातोर्ज्जगागमे वृद्धौ एज्जंतो । माणप्रत्यये एज्जमाणो । पपूर्वकेधातोर्माणे सति पादेर्मोह्माणानामिति एडागमे धातोश्चिडागमे इकारस्य चकारे वृद्धौ पेच्चेमाणो।

पडेर्माणे छः खस्य ।३।१।७५॥

पडेः परस्येक्ख्धातोः खकारस्य छकारो वा माणे। पडिच्छमाणो। पडिक्खमाणो।

इक्ख इति—इक्खो वेत्यनुवर्त्तते। आदेशेऽकार उच्चारणार्थः। पडिपूर्वकेक्ख्धातोर्माणविषयेऽन्त्यस्य छकारे ककारस्य परसवर्णेन चकारे धातूपसर्गसम्बन्धिनोरिकारयोर्दीर्घे संयुक्ते ह्रस्वे पडिच्छमाणो। न्ते तु पडिक्खन्तो। पडिग्रहणादिक्खन्तो अवेक्खमाणो इत्यादौ न।

वेः क्किण आयण् माणे कर्मणि ।२।२।४४॥

वेः परस्मात्क्किण्धातोरायड् प्रत्ययो वा स्यात्कर्मणि माणे परे। विक्कायमाणो।

वेः क्किण इति—कर्मणीत्यत्र विहित इति शेषः। तेन नानन्वयो माणे कर्मणि पदयोः। विकल्पस्तु लभ्यतेऽनुवृत्त्या। क्किणादिभ्य इति विहितज्जस्य बाधकः पक्षे। विपूर्वकक्किण्धातोः कर्मणि माणे सति अनेनायडि प्रत्यये टिलोपे विक्कायमाणो। पक्षे विक्किज्जमाणो। वेरुपादानात्संक्किज्जमाणो इत्यत्र माण इत्युपादानाद्विक्किज्जंतो इत्यत्र, कर्मणीत्युपादानाद्विक्किणमाणो इत्यादौ नायट्।

पच्चक्खो माणपरे ।४।१।४७॥

पतिआपूर्वकक्खाधातोरन्त्यस्य लोपः स्यान्माणपरकेऽसि परे। पच्चक्खमाणो।

पच्चक्ख इति—वाऽसि लोप इत्यनुवर्त्तते। षष्ठीनिर्देशादन्त्यस्येति लभ्यते। पतिआपूर्वकक्खाधातोर्माणप्रत्यये मध्येऽसि प्रत्ययेऽनेनातो लोपे तकारोत्तरेकारस्य चकारे तकारस्य चकारे परसवर्णेन चकारे संयुक्ते नित्यं ह्रस्वे पच्चक्खमाणो। असि किम् पच्चक्खाएमाणो। घवादेशस्तु केवलाकारोपसर्गादेव। तेन न पच्चाघवमाणो इति।

गोवद्लयोर्माणे ।४।१।६५॥

असन्तयोर्गोव्दल्धात्वोर्यगागमो वा स्यान्माणे परे। गोवयमाणो। गोवमाणो। दलयमाणो। दलमाणो। घायंतो। घायमाणो। गायमाणो। जायमाणो। गायंतो। जायंतो। झायंतो। झियायंतो।

गोवदलयोरिति—यगित्यनुवर्त्तते। गोव्धातोर्माणप्रत्यये मध्येऽसि तदन्तस्य यगागमे गोवयमाणो। आगमेऽकारः प्रयोगार्थः। असन्तनिर्देशेनासन्तयोरिति लभ्यते। ग्घाधातोर्माणप्रत्यये मध्ये यप्रत्यये घायमाणो। एवमन्यत्राप्याकारान्ताद्बोध्यम्।

छड्ड इयः।२।१।८७॥

छड्डधातोरियप्रत्ययो वा माणे। छड्डियमाणो। छड्डमाणो। छड्डेमाणो।

छड्ड इति—माणे वेत्यनुवर्त्तते। छड्डधातोर्माणप्रत्यये मध्ये इयप्रत्यये छड्डियमाणो। न्ते तु छड्डन्तो। पक्षे छड्डमाणो।

इराढो येज्जयोर्माणपरयोः।३।३।६५॥

आपूर्वकढाधातोरिकारादेशो वा माणपरकयोर्येज्जपरयोः। आढियमाणो। आढायमाणो। आढाइज्जमाणो। आढिज्जमाणो।

इराढ इति—वेत्यनुवर्त्तते। आपूर्वकढाधातोर्माणप्रत्यये मध्ये यप्रत्ययेऽनेनेकारे आढियमाणो। माणग्रहणादाढायन्तो इत्यत्र न। एवमन्येऽपि। विशेषविहितत्वाद्धिकरणं सर्वं प्रबाध्य मध्ये इज्जप्रत्यये प्रकृतिभावे आढाइज्जमाणो।

कित्तादिभ्यो न्ते।२।१।८४॥

एभ्योऽयप्रत्ययो वा स्यान्न्ते परे। कित्तयन्तो। दरिसयन्तो। दीवयन्तो फासयन्तो। हीलयन्तो।

कित्तादिभ्य इति—अयो वा इत्यनुवर्त्तते। अकार उच्चारणार्थः। कित्त्धातोर्न्तेऽयप्रत्यये मध्येऽसि कित्तयन्तो। पक्षे कित्तन्तो। एवमन्यत्रापि। कित्त्, जोस्, तिप्प्, दरिस्, दीव्, पूर्, फास्, वज्ज्, वत्त्, हील्, एते कित्तादयः। उंचादिगणपाठेन तत्सिद्धावपि माणेऽप्ययप्रसंगः स्यात्तन्निवारणार्थमेतत्पृथक्सूत्रम्।

जिण एस्।२।१।८५॥

जिणधातोरेस्प्रत्ययो वा स्यान्न्ते परे। जिणेन्तो। जिणन्तो

जिण इति—न्ते वेत्यनुवर्त्तते। जिण्धातोः प्रथमगणस्थत्वाद् प्राप्त एस् अनेन विधीयते। जिण्धातोर्न्ते मध्ये एसि जिणेन्तो पक्षे असि जिणन्तो।

तप्पादिभ्यो माणे।२।१।८६॥

एभ्यो एस्प्रत्ययो वा स्यान्माणे परे। तप्पेमाणो। देवेमाणो। पमज्जेमाणो। लूसेमाणो।

तप्पादिभ्य इति—एस् वेत्यनुवर्त्तते। तप्पादिधातूनां प्रथमगणस्थत्वाद्-प्राप्त एस् विकल्पेनानेन विधीयते। तप्पूधातोर्माणे मध्ये एसि तप्पेमाणो। तप्पू, देवू, प+मज्जू, लूस्, एते तप्पादयः।

धमो माणे ।३।३।२५॥

धमूधातोरन्त्यस्य द्वित्वं स्यान्माणे। धम्ममाणो।

धम इति—द्विरित्यनुवर्त्तते। षष्ठीनिर्देशादन्त्यस्येति लाभः।

बुसद्दहो माणस्य ।४।१।२०॥

बुसदुपसर्गपूर्वकदह्धातुभ्यां विहितस्य माणस्यादेर्लोपो वा स्यात्। बुयाणो, बुयमाणो। सद्दहाणो, सद्दहमाणो। बुवाणो, बुवमाणो।

बुसद्दह इति—लोपो वेत्यनुवर्त्तते। आदेरिति च। बुधातोर्माणप्रत्यये मध्ये यप्रत्यये मकारलोपे बुयाणो। व्यवधानेऽपि न क्षतिः। ततो विहितत्व-सत्त्वाद्त एवाह विहितस्येति। तथाचात्र विहितपदाध्याहारेण पञ्चमी बोध्या। दहूधातोः सद्दहाणो। यप्रत्ययाभावे बुवाणो। बुवमाणो।

माणपरेऽसि वा दिसो हः ।३।१।६॥

दिसूधातोर्हकारो वा माणपरेऽसि। देहमाणो। देसमाणो।

माणपरे इति—असीत्यनुवर्त्तते। दिसूधातोर्माणप्रत्यये मध्येऽसि सकारस्य हकारे प्रेक्षणेऽर्थे इकारस्य वृद्धौ देहमाणो। न्तप्रत्यये तु दिसंतो। तत्र वृद्धि-हकारयोरविधानात्।

बीहो भयः ।२।३।२॥

बीहूधातोर्भयादेशो वा न्तमाणयोः परयोः। भयंतो। भयमाणो। बीहंतो। बीहमाणो।

न्तमाणयोरिति—आदेशोऽयं व्यञ्जनान्तः। परश्च मध्येऽसः प्रवृत्तिर्भवति। बीहूधातोर्न्तमाणविषये भयादेशे न्तमाणयोः कृतयोर्मध्येऽसि भयंतो। भयमाणो।

न्ते परेः ।२।३।३१॥

परेः परस्य माधातोर्मिणादेशो न्ते परे। परिमिणंतो।

न्ते इति—मो मिण इत्यनुवर्त्तते। परिपूर्वकमाधातोर्न्तविषये मिणादेशे

मिणस्य घादिगणे पाठाभावाद्यस्याप्राप्तावसि परिमिणंतो। अन्यत्र मायंतो। विमायंतो। माणे परिमायमाणो। अनेकवर्णत्वात्सर्वादेशः।

न्ते ।४।१।४१॥

रंभोऽनुस्वारस्य लोपो न्ते परे। रभंतो। रंभमाणो।

न्ते इति—अनुस्वारस्य लोपो रंभ इत्यनुवर्त्तते। रंभूधातोर्न्तविषये नकार-लोपे न्तप्रत्ययेऽसि रभंतो। आरभंतो। माणपरे रंभमाणो। आरंभमाणो।

न्ते वा ।२।३।१११॥

रज्ज्धातोरंगादेशो वा न्ते परे। रंगंतो। रज्जंतो।

न्ते वेति—रज्जो रंग इत्यनुवर्त्तते। न्तविषये रज्ज्धातोरंगादेशे न्तप्रत्ययेऽसि रंगंतो। माणे परे रज्जमाणो। रज्जेमाणो। तृतीयगणत्वादसेसोः प्रवृत्तिः।

ल्लियः सासो लेर्न्तमाणयोर्वा ।२।३।१॥

असा सहितस्य ल्लिय्धातोर्ले इत्यादेशो वा स्याद्न्तमाणयोः। लिंतो, लेंतो। लियंतो। लेमाणो, लियमाणो। लीयंतो। लीयमाणो।

ल्लिय इति—असा सह सास्तस्य सासः। ल्लिय्धातोर्न्तप्रत्यये मध्येऽसि तत्सहितधातोर्ले इत्यादेशे संयुक्ते ह्रस्वे लिंतो। माणेपरे लेमाणो। लीयन्तो। लीयमाणो इति तु लीय्धातोः।

नेर्न्तेज्जयोर्लीः सासोः ।२।३।११९॥

नेः परस्यास्सहितस्य ल्लियधातोर्ली इत्यादेशः स्याद् न्तेज्जयोः। निलिन्तो, निलींतो।

नेर्न्तेज्जयोरिति—ल्लिय इत्यनुवर्त्तते। न्तप्रत्यये विकरणविशिष्टस्य ली इत्यादेशे संयुक्ते ह्रस्वे निलिन्तो। ह्रस्वाभावे निलीन्तो। अतएव दीर्घ आदेशः कृतः।

ये हः परेर्न न्तमाणपरे ।३।१।१७॥

न्तमाणपरके ये परे परेः परस्य हाधातोरिकारो न स्यात्। परिहायंतो। परिहायमाणो।

ये ह इति—इरित्यनुवर्त्तते। परिपूर्वकहाधातोर्न्तप्रत्यये मध्ये यप्रत्यये परिहायंतो। अन्यत्र तु हीयंतो। हीयमाणो। निहीयंतो। निहीयमाणो।

इति कृदन्ते वर्तमानप्रक्रिया।

इतो भूते भावकर्मणोरितवन्तः कर्तरि ।२।१।४८॥

भूतेऽर्थे वर्तमानाद्धातोरितप्रत्ययो भावकर्मणोरितवन्तश्च कर्तरि स्यात् । संकियं । कंखियं । वितिगिच्छियं । निसेवियं । निरिक्खियं । लज्जियं । निरिक्खियवन्तो ।

इत इति—भूतत्वं भूतपूर्वम् । तत्र सकर्मकेभ्यः कर्मण्यकर्मकेभ्यो भाव इतप्रत्ययो भवति । इतवन्तस्तु कर्त्तर्येव सकर्मकेभ्योऽकर्मकेभ्यश्च भवति । यद्यपि तवन्तेतवन्तयोश्च प्रयोगः क्वचिदेव लभ्यते तथापि सम्भवमात्रेणात्र तद्विधानम् । संकियमित्यादीनि कर्मोदाहरणानि । लिज्जियमिति भावोदाहरणम् । निरिक्खियवन्तो इति कर्त्रुदाहरणम् ।

असादिभ्यस्तस्तवन्तश्च ।२।१।४९॥

भूतेऽर्थेऽसादिगणपठितेभ्यो धातुभ्यो भावकर्मणोस्तप्रत्ययः कर्तरि तवन्तश्च स्यात् । अत्थं । विधत्थं । णियत्थं । आसत्थं । इद्धं । इट्ठं । किण्णं । गाढं ।

असादिभ्य इति—भूते भावकर्मणोः कर्तरि इति पदत्रयं पूर्वसूत्रादनुवर्त्तते । भावकर्मणोरित्यस्य तप्रत्ययेन सम्बन्धः । कर्त्तरीत्यस्य तवन्तेन सह सम्बन्धः। सामान्यभूतपूर्वसूत्रापवादरूपं विशेषसूत्रमिदम् । अस्धातोस्तप्रत्यये सात्थ इति सूत्रेण तकारस्य थकारे सकारस्य परसवर्णे तकारे अत्थं । विपूर्वकध्वंस्धातोर्विधत्थं । त्रयाणामित्यनेनानुस्वारस्य लोपः । निपूर्वकयंस्धातोर्णियत्थं । आपूर्वकस्सस्धातोरासत्थं । वस्, अस्, गस्, धंस्, यंस्, संस्, स्सस्, इत्येतेष्वेव सान्तेषु सात्थ इति सूत्रस्य प्रवृत्तिरिति प्रदर्शनार्थं सान्तानामुदाहरणानि । अन्येषां सान्तानामिसादिगणे पाठात्तकारस्य ठकार इति रहस्यम् । इद्धमित्यत्र इधादिभ्य इत्यनेन तकारस्य धकारः । इट्ठमित्यत्र इसादिभ्य इति ठकारः । किण्णमित्यत्र किरादिभ्य इति नकारः । गाढमित्यत्र गाहादिभ्य इत्यनेन ढकारः । धातोर्हकारस्य तु त्थुणादित्वाल्लोपः। अस्, इध्, इस्, उंज्, कर्, कस्, किर्, किलिस्स्, किलेस्, कीर्, कम्, किस्, कोस्, क्खि, उव-गम्, नि-गम्, पडि-गम्, विगम, सं-गम्, गा, गुर्, ग्घा, घुस्, चम्, चिण्, चुक्क्, चुय्, च्छभ्, उत्-छिद्, वि-छिद्, परि-छिद्, छिव्, छुह्, जम्, जहा, जा, जिण्, जुंज्, जुज्झ्, जूह्, ज्झा, झिझ्, डी, डु, तम्, तव्, तिप्प्, त्थर्, त्थुण्, थंभ्, दस्, दा, दिप्प्, दिस्, दिह्, दुस्, दुह्, द्दह्, द्धंस्, धम्, धुण्, धोव्, नद्ध्, नम्, नस्स्, नह्, निह्, ने, न्ना, न्हा, पज्ज्, पव्, पाउण्, फुस्, बंध्, बीह्,

मुज्झ्, बुड्ड्, भंस्, भज्, भम्, भिद्, भुंज्, मज्ज्, मन्न्, मर्, माद्, मिला, मुंच्, मुज्झ्, मुस्, म्हि, यंस्, रंभ्, रज्ज्, रम्, रिय्, रुंभ्, रुज्, रुद्, रुह्, लभ्, लिप्, लुंप्, लुभ्, ह्लिय्, वच्, वम्, वर्, वरस्, वह्, वा, विंध्, विच्, विज्, विज्ज्, विस्, सक्क्, सद्, सर्, सव्, प-सह्, सिज्झ्, सिलिस्, सुज्झ्, सुण्, सुम्, सुस्स्, आ-स्सम्, वि-स्सम्, हण्, हा, हुण्, एते असादयः। अत्र ये सोपसर्गा निर्दिष्टास्ते तत्तदुपसर्गपूर्वका एवात्र गणे बोध्याः।

क्त्तादिभ्यो वा ।२।१।५०॥

कत्तादिगणपठितेभ्यस्ततवन्तौ वा स्यातां पूर्वोक्तेऽर्थे। उक्कत्तं, उक्कत्तियं। उक्खित्तं, उक्खिवियं। गयं, गमियं। आइण्णं, आयरियं। पुट्ठं, पोसियं। पुट्ठवं, पुट्ठवंतो। पोसियवं, पोसियवन्तो।

कत्तादिभ्य इति—भूते भावकर्मणोः कर्त्तरि तस्तवन्त इत्येतेषामनुवृत्तिः पूर्वसूत्रात्। पूर्वसूत्रेण नित्यं विहितौ ततवन्तावनेन विकल्प्येते। पक्षे इतेतवन्तौ भवत इति। एको भावकर्मणोरन्यः कर्त्तरीत्यादिविवेकस्तु पूर्ववत्। उक्कत्+त इति स्थिते त्रयाणामिति पूर्वतकारलोपे उक्कत्तं। इते उक्कत्तिय। उत्पूर्वकक्खिव्-धातोरुक्खित्तं, उक्खिवियं। गम्धातोर्गयं, गमियं। आपूर्वकचर्धातोराइण्णं, आयरियं। आइण्णमित्यत्र किरादित्वान्नकारः। पोस्धातोः पुट्ठं, पोसियं। पुट्ठमित्यत्र इसादित्वात्तस्य ठकारः संयुक्ते ह्रस्वश्च। पुट्ठवं, पुट्ठवंतो इति तवन्त-स्योदाहरणम्। पोसियवं, पोसियवंतो इति त्वितवन्तस्योदाहरणं बोध्यम्। कत्त्, वि-अंज्, नि-कर्, वि-आ-कर्, सत्-कर्, उद्-कस्, किलाम्, वि-कीर्, उत्-कम्, आ-क्खा, क्खिव्, उद्-खण्, क्खुम्, गम्, आ-गम्, गस्, गाह्, गिज्झ्, गीर्, गूह्, घंस्, चर्, चय्, छाद्, छिंद्, जर्, ज्झाम्, तर्, तस्, तुस्, वित्थर्, सं-त्थर्, उद्-दिस्, आ-दीव्, प-नम्, न्नव्, पीण्, पुच्छ्, पुर्, पोस्, फास्, भव्, मा, रुस्, लव्, लुंच्, वड्ढ्, सम्-वर्, विद्, ठिवह्, संस्, सज्ज्, सम्, सास्, सिर्, उत्-स्सस्, णिर्-स्सस्, हण्, हर्, हरिस्, हव्, एते कत्तादयः।

त्थुणादीनां ततवन्तयोः ।३।४।४०॥

एषामन्त्यस्य लोपः स्यात् ततवन्तयोः परयोः। थुओ। अभित्थुओ। गूढो। जितो। उण्णओ। हतो। रतो। ततो। हतवं। हतवंतो। जितवं। जितवंतो। गयवं। गयवतो। पीओ। पीई।

त्थुणादीनामिति—लोप इत्यनुवर्त्तते । षष्ठीनिर्देशादन्त्यस्य लोपः । त्थुण्-धातोस्तप्रत्यये णलोपे थुओ । गूह्धातोस्तप्रत्यये गाहादित्वात्तस्य ढकारेऽनेनान्त्यलोपे गूढो । जिण्धातोर्जितो । उत्पूर्वकनम्धातोः उण्णओ । हण्धातोर्हतो । रम्धातोरतो । तन्धातोस्ततो । हतवमित्यादीनि तवन्तस्योदाहरणानि । त्थुण्, कर्, उत्-खण्, गम्, गाह्, अव-गुर्, गूह्, चिण्, च्छुभ्, जम्, जिण्, जूह्, ज्झाम्, झिझ्, तन्, त्थर्, धुण्, धोव्, नम्, पाउण्, पीण्, फुस्, मन्न्, मर्, रम्, रुह्, वर्, वह् (ऊह्), व्विह्, सर्, प-सह्, सुण्, हण्, हर् । एते त्थुणादयः।

इधादिभ्यो धः ।२।४।२॥

एभ्यः परस्य तस्य धः स्यात् । इद्धं । समिद्धं । जुद्धं । निउत्तो । पउत्तो । जुद्धवं । जुद्धवंतो । इद्धत्रं । इद्धवंतो ।

इधादिभ्य इति—ततवन्तयोरादेरित्यनुवर्त्तते । इध्धातोस्तप्रत्ययेऽनेन तस्य धकारे धकारस्य परसवर्णेन दकारे इद्धं । जुज्झ्धातोर्जुद्धं । तकारस्य धकारे झकारस्य परसवर्णेन दकारे व्यञ्जनत्रयसंयोगाज्जस्य लोपः । निपूर्वकजुंज्धातोर्निउत्तो । जकारस्य यकारे लोपः । पउत्तो इत्यत्र यलोपे प्रकृतिभावः । केवलात्तु जुत्तो । जुद्धवमित्यादीनि तवन्तस्योदाहरणानि । इध्, खुभ्, गिज्झ्, जुज्झ्, थंभ्, दिह्, दुह्, नद्ध्, नह्, निह्, बंध्, बुज्झ्, रुंभ्, लभ्, लुभ्, विंध्, सिज्झ्, सुज्झ् । एते इधादयः ।

आरंभो वा ।२।४।३॥

आपूर्वकरंभ्धातोः परस्य तस्य धो वा स्यात् । आरद्धं ।

आरंभ इति—ततवन्तयोरादेर्द्ध इत्यनुवर्त्तते । आ + रंभ् + त इति स्थिते तकारस्य धकारे भकारस्य परसवर्णेन दकारे त्रयाणामित्यनुस्वारलोपे आरद्धं । पक्षे—

आतो रंभो ढत् ।२।४।१९॥

आतः परस्य रंभ्धातोर्ढदित्यादेशो वा स्यात् ततवन्तयोः । आढत्तं ।

आतो रंभ इति—ततवन्तयोरित्यनुवर्त्तते । अनेकवर्णत्वात्सर्वादेशः । आ + रंभ् + त इत्यत्र धातोर्ढदादेशे दकारस्य परसवर्णेन तकारे आढत्तं । आरब्धमित्यर्थः ।

इसादिभ्यष्ठ आदेस्ततवन्तयोः ।२।४।१॥

इसादिगणपठितेभ्यो धातुभ्यः परस्य तस्य ठः स्यात् । इट्ठं । घुट्ठं । तुट्ठं । पुट्ठं । भट्ठं । संमट्ठं । विट्ठं । सिलिट्ठं ।

इसादिभ्य इति—इस्धातोस्तप्रत्ययेऽनेन तकारस्य ठकारे सकारस्य परसवर्णेन टकारे इट्ठं । घुस्धातोर्घुट्ठं । तुस्धातोस्तुट्ठं । पुच्छ्धातोस्तप्रत्यये तकारस्य ठकारे छकारस्य परसवर्णेन चकारे त्रयाणामिति प्रथमचकारलोपे पुट्ठं । भंस्धातोर्भट्ठं । संपूर्वकमज्ज्धातोः संमट्ठं । त्रयाणामित्यनेन प्रथमजकारस्य लोपः । विस्धातोर्विट्ठं, पविट्ठमिति । सिलिस्धातोः सिलिट्ठं । सर्वत्र सकारस्य परसवर्णेन टकारः । इस्, कस्, किलिस्, निर्-उव-क्किस्, पडि-कोस्, घंस्, घुस्, तस्, तुस्, दस्, दिस्, दुस्, नस्स्, पुच्छ्, पोस्, फास्, भंस्, सं-मज्ज्, मुस्, रुस्, वरस्, विस्, सास्, सिर्, सिलिस्, हरिस् । एते इसादयः ।

निरः पुच्छ उतोऽत् ।२।४।२०॥

निरः परस्य पुच्छ्धातोरुकारस्याकारो वा स्यात्ततवंतयोः । निप्पट्ठं । निप्पुट्ठं ।

निरः पुच्छ इति—वा ततवंतयोरित्यनुवर्त्तते । निर्पूर्वकपुच्छ्धातोः निप्पट्ठं । उकारस्याकारो वा भवति ।

फास्वरस्हरिसां पुर्वुर्हिसः ।२।४।३२॥

एषां क्रमेण पुस् वुस् हिस् इत्येते आदेशाः स्युस्ततवंतयोः । पुट्ठो । वुट्ठो । हिट्ठो ।

फास् इति—ततवंतयोरित्यनुवर्त्तते । अनेकवर्णत्वात्सर्वादेशः । फास्धातोस्तप्रत्यये पुसादेशे इसादिभ्य इति सूत्रेण ठादेशे परसवर्णे पुट्ठो । वरस्धातोर्वुसादेशे तकारस्य ठकारे वुट्ठं । हरिस्धातोस्तप्रत्यये वकारे परसवर्णे हिट्ठं । फास्हरिसोः कत्तादित्वात्पक्षे इतप्रत्यये फासियं । हरिसियमिति ।

चरादीनामिरुपधायाः ।२।४।३६॥

एषामुपधाया इकारो बहुलं स्यात्ततवन्तयोः । उक्कित्तो । उक्कत्तो । चिण्णो । जिण्णो । तिण्णो । पवित्तो ।

चरादीनामिति—ततवन्तयोरित्यनुवर्त्तते । उत्पूर्वककत्त्धातोस्तप्रत्ययेऽनेनात इकारे व्यञ्जनत्रयसंयुक्ते पूर्वतस्य लोपे दस्य परसवर्णेन ककारे उक्कित्तो । चर्धातोस्तप्रत्यये तस्य नत्वे रेफस्य परसवर्णेऽनेनेकारे-चिण्णं । जर्धातोर्जिण्णं । तर्धातोस्तिण्णं । पपूर्वकवत्त्धातोः पवित्तो । बहुलग्रहणात् कचिन्नित्यं कचिद्विकल्पः । चर्, उद्-कत्त्, उद्-कम्, जर्, तर्, प-वत्त्, एते चरादयः ।

उदः कसो वा सलोपौ ।२।४।४॥

उदः परस्मात्कस्धातोः परस्य ततवन्तयोरादेस्तस्य सकारो लोपश्च वा भवत

उक्कोस्सो । उक्किस्सो । उक्कुस्सो । उक्कस्सो । उक्कोसो । उक्किसो । उक्कुसो ।
उक्कसो । उक्कुट्ठो । उक्किट्ठो । उक्कट्ठो ।

उदः कस इति—ततवन्तयोरादेरित्यनुवर्त्तते । तस्य पर्यायेण सकारो लोपश्च भवतः । उत्पूर्वककस्धातोस्तप्रत्ययेऽत इकारे तस्य सकारे उक्किस्सो । आदुदोभ्यामित्यनेन धातोरत ओकारे उक्कोस्सो । अत उदित्यनेनात् उकारे उक्कुस्सो । पक्षे उक्कस्सो । एवं तकारलोपपक्षे उक्कोसो इत्यादीनि चत्वारि रूपाणि । वैकलिपकत्वात्सकारलोपाभावे इसादिभ्य इत्यनेन ठकारे उक्कोट्ठो इत्यादीनि चत्वारि रूपाणि यद्यपि सिद्ध्यन्ति, तथाप्योकारघटितप्रयोगानुपलब्ध्या संयुक्ते नित्यं ह्रस्वकरणेन उक्कुट्ठो उक्किट्ठो इत्यादि रूपत्रयं ज्ञेयम् ।

वेः कसोऽत इः ।२।४।३४॥

वेः परस्य कस्धातोरकारस्येकारो नित्यं स्यात् तप्रत्यये परे । विगिट्ठो । विकिट्ठो ।

वेरिति—ते इत्यनुवर्त्तते । विपूर्वककस्धातोस्तप्रत्ययेऽनेनेकारे तकारस्य ठकारे सकारस्य परसवर्णेन टकारे विगिट्ठो । कस्य गो वा भवति ।

उः कसादीनां बहुलम् ।२।४।३५॥

कसादीनामत उकारो वा ततवन्तयोस्ते परे उक्कुट्ठो । उक्किट्ठो । पंजलिउडो ।

उरिति—अतस्ततवन्तयोरित्यनुवर्त्तते । बाहुलकात्क्वचिन्नित्यम् । क्वचिन्न । कर्धातोरुकारघटितः प्रयोगः 'पंजलिउड' इत्यत्रैव दृश्यते नान्यत्र । तदपि प्राञ्जलीकृत इत्यर्थकरण एव । प्राञ्जलिपुट इत्यर्थकरणे तु कर्धातोर्नोकारः क्वचिदपि । उत्पूर्वककस्धातोस्तप्रत्यये इसादिभ्य इति तस्य ठकारे सकारस्य परसवर्णेन टकारेऽनेनोकारे उक्कुट्ठो । उत्कृष्ट इत्यर्थः । रूपान्तराणि तु दर्शितानि । जर्धातोर्जुण्णो । जिण्णो । आपूर्वकस्य इधातोः अत्थुयं । मज्जस्तूत्पूर्वकत्व एव उम्मुग्गो, उम्मग्गो । मर्धातोर्मुओ, मिओ इत्यादि । कस्, कर्, जर्, आ-त्थर्, उद्-मज्ज् मर्, वर्, एते कसादयः ।

दिस्सिरोरद्वा ।२।४।३७॥

दिस्सिर्धात्वोरिकारस्याकारो वा ततवन्तयोः । दट्ठं । दिट्ठं । सट्ठं । सिट्ठं ।

दिस्सिरोरिति—उपधायास्ततवंतयोरित्यनुवर्त्तते । इत इति च दिस्धातोस्तप्रत्ययेऽनेनेकारस्याकारे इसादिभ्य इति सूत्रेण तस्य ठकारे सकारस्य परसवर्णे दट्ठं । अतोऽभावे दिट्ठं । सिर्धातोस्तप्रत्ययेऽनेनेतोऽकारे इसादित्वात्तस्य ठकारे परसवर्णे सट्ठं । तदभावे सिट्ठं ।

किरादिभ्यो नः ।२।४।१२॥

किरादिभ्यः परस्य तस्य नः स्यात् । किण्णो । अइन्नो । गिण्णो । विसण्णो ।

किरादिभ्य इति—ततवन्तयोरादेरित्यनुवर्त्तते । किर्धातोस्तप्रत्यये तस्यानेन नादेशे णकारे रेफस्य परसवर्णेन णकारे किण्णो । णत्वाभावे किन्नो । आइन्नो इत्यत्र ककारस्य यकारे लोपे प्रकृतिभावः । गिर्धातोर्गिण्णो । निपूर्वकसद्धातोः निसण्णो। किर्, क्खि, गिला, गीर्, चर्, छाद्, छिंद्, जर्, झिझ्, डी, णुल्ल्, तर्, दा-दिद्, पज्ज्, पूर्, मिला, विद्, भिंद्, रुद्, ल्हिय्, विज्ज्, सद्, हा । एते किरादयः । दाधातोर्दिदादेश एवात्र गणे बोध्यो ददादेशस्तु न ।

दो दिद्दतौ ।२।४।२७॥

दाधातोर्दिद् दत् इत्येतावादेशौ स्तस्ततवन्तयोः । दिण्णं । दिन्नं । दत्तं ।

द इति—दिद्दताविलत्र दान्ततान्तावादेशौ द्वौ । ततवन्तयोरित्यनुवर्त्तते। दाधातोस्तप्रत्यये दिदादेशे किरादित्वात्तस्य नकारे दकारस्य परसवर्णे णत्वे दिण्णं। तदभावे दिन्नं । तान्तादेशे दत्तं । तस्य किरादिगणेऽपठनान्न नकारः ।

गाहोरीः ।२।४।२६॥

अनयोरीकारः स्यात्ततवन्तयोः । गीतं । हीणं ।

गाहोरिति—अनुवृत्तिः पूर्ववत् । गाधातोस्तप्रत्यये षष्ठीनिर्दिष्टत्वादन्त्यस्याकारस्येकारे गीतं । हाधातोस्तप्रत्यये किरादित्वात्तस्य नकारे णकारे हीणं ।

ल्हियस्ते ।४।१।५॥

सपूर्वस्यास्यादेर्लोपः स्यात् ततवन्तयोः । पलीणो । विलीणो ।

ल्हिय इति—आदेर्लोप इत्यनुवर्त्तते । अपूर्वे सामान्यसूत्रेणैव सिद्धेराह सपूर्वस्येति । तथाच फलितार्थमिदम् । पपूर्वकल्हिय्धातोस्तप्रत्यये किरादित्वान्नकारे रुहादित्वादादिस्वरस्य दीर्घे संयुक्तादेर्लोपे पलीणो । नस्य णः ।

होवेरूः ।२।४।१८॥

वेः परस्य हाधातोरूदादेशो वा ततवन्तयोः । विहूणं । विहीणं ।

होवेरिति—ततवन्तयोर्वेत्यनुवर्त्तते । विपूर्वकहाधातोस्तप्रत्यये तस्य णत्वेऽनेनान्त्यस्योदादेशे विहूणं । एतदभावे गाहोरित्यनेन ईकारे विहीणं ।

च्छह इते ।२।३।३७॥

च्छिन्द्धातोश्च्छहादेशः स्यादितप्रत्यये परे। छहियं। छिन्नं। छिन्नवन्तो।

छह इति—च्छिद् इत्यनुवर्त्तते । अनेकवर्णत्वात्सर्वादेशः। च्छिद्धातोरित प्रत्यये च्छहादेशे छहियं। तप्रत्यये तु छिन्नं। दकारात्परस्य तकारस्य नकारे दस्य परसवर्णे नकारे अनुस्वारस्य त्रिव्यञ्जनसंयोगाल्लोपः। अतएव 'वेयगच्छहियं अंगच्छहियं''''करेह' इति सूय० २।२।३५;। इति।

फुसादिभ्यो डः ।२।४।११॥

एभ्यः परस्य तस्य डः स्यात्। फुडं। णिव्वुडं। पाउडं। णीहडं। परिवुडो। संवुडो।

फुसादिभ्य इति—ततवन्तयोरादेरित्यनुवर्त्तते। फुस्धातोस्तप्रत्यये तस्य डकारे त्थुणादित्वात्सकारलोपे फुडं। पाउण्धातोः पाउडं। "हेमंतेसु अवाउडा" दस० ३,१२;। निर्पूर्वकहर्धातोः णीहडं। परिपूर्वकवर्धातोः परिवुडो। संपूर्वकवर्धातोः संवुडो। फुस्, पाउण्, वुड्ड्, परि-वर्, सं-वर्, हर्, एते फुसादयः।

करादिभ्यो वा ।२।४।१४॥

करादिभ्यः परस्य तस्य डो वा स्यात्। कडं, कयं। सुकडं, सुकयं। दुक्कडं, दुक्कयं। पुरेकडं, पुरेकयं। पुराकडं, पुराकयं। उत्थडं, उत्थयं। मडो। मुओ। मिओ। मओ। णिव्वुडो, णिव्वुओ।

करादिभ्य इति—ततवन्तयोरादेर्डो इत्यनुवर्त्तते। कर्धातोस्तप्रत्यये तस्य डकारे त्थुणादित्वाद्रेफलोपे कडं। पक्षे तकारस्य यकारे कयं। सोपसर्गात्कर्धातोर्यदि स्यात्तदा सुदुर्पुरेपुराभ्य एव स्यान्नान्योपसर्गादिति प्रदर्शनार्थं करादिगणे तत्तदुपसर्गाणामुपादानम्। मर्धातोः कसादिगणे पाठादुकारः। चरादिगणे पाठादिकारः। निपूर्वकवर्धातोरपि कसादित्वादुकारः। बाहुलकान्नित्यमिति। कर्, आ-कर्, दुर्-कर्, पुरा-कर्, पुरे-कर्, सु-कर्, उत्-त्थर्, वित्थर्, सं-त्थर्, मर्, निर्-वर्, सर्, एते करादयः।

त्थरो वेश्छित् ।२।४।२३॥

वेः परस्य त्थरश्छिदादेशो वा स्यात्तवन्तयोः। विच्छिन्नं।

त्थर इति—ततवन्तयोर्वेत्यनुवर्त्तते। विपूर्वकत्थर्धातोस्तप्रत्ययेऽनेन धातोश्छिदादेशे किरादित्वात्तस्य नकारे दकारस्य परसवर्णेन नकारे विच्छिन्नं। विस्तीर्णमित्यर्थः। च्छिदादेशस्यैव किरादौ पाठाद्यदा न च्छिदादेशस्तदा करादित्वात्तस्य डकारो भवतीति बोध्यम्।

संविभ्यां त्थरो डः ।२।४।६७॥

संविभ्यां परस्य त्थर् धातोर्डकारादेशो वा स्यादितेतवन्तयोः। संथडिय। संथरियं। संथडं। वित्थडियं। वित्थरियं। वित्थडं।

संविभ्यामिति—इतेतवन्तयोर्वेत्यनुवर्त्तते। सम्पूर्वकत्थर्धातोरितप्रत्ययेऽनेन रेफस्य डकारे संथडियं। डकाराभावे संथरियं। नमादित्वादिताभावे तप्रत्ययस्य डकारे संथडं। एवमग्रेऽपि।

उन्निरोभ्यः सरो डढौ ।२।४।९॥

उन्निरोभ्यः परस्मात्सर्धातोः परस्य तस्य डढौ पर्यायेण स्याताम्। ऊसडो। ऊसढो। ऊसिओ। णीसडो। णीसढो। णीसिओ। समोसढो। समोसरिओ।

उन्निरोभ्य इति—ततवन्तयोरादेरित्यनुवर्त्तते। तस्येति फलितार्थः। उच्च निश्च ओश्चेति द्वन्द्वः। उदुपसर्गः निरुपसर्गः ओ उपसर्गश्च। उत्पूर्वकसर्धातोस्तप्रत्यये तस्य डकारे त्थुणादित्वादन्त्यलोपे ऊसडो। तस्य ढकारे ऊसढो। पक्षे इतप्रत्यये धरादित्वाट्टिलोपे उस्सिओ ऊसिओ वा। एवमन्यत्रापि। समोपूर्वकसर्धातोस्तु समोसढो। इतप्रत्यये समोसरिओ। समोसडो इति तु नोपलभ्यते।

उदातो हडो हुः ।२।४।९९॥

उदातः परस्य तप्रत्ययान्तहर्धातोर्हुरित्यादेशो वा स्यात्। उदाहू। उदाहडो। उदाहिओ। उदाहरिओ।

उदात इति—वेत्यनुवर्त्तते। उद्+आ+हडो इति स्थितेऽनेन प्रकृतिप्रत्यययोरुभयोः स्थाने हु इत्यादेशे उदाहू। पक्षे उदाहडो। इयप्रत्यये धरादित्वाट्टिलोपे उदाहिओ। तदभावे उदाहरिओ।

समो हरो घ इते ।२।४।८१॥

समः परस्य हर्धातोर्हकारस्य घकारो वा स्यादिते परे। संघिओ। संहिओ। संघरिओ। संहरिओ।

सम इति—आदेर्वेत्यनुवर्तते। संपूर्वकहर्धातोरितप्रत्ययेऽनेन आदेशे टिलोपे संघिओ। टिलोपाभावे घादेशे संघरिओ। तप्रत्यये संडहो।

गिज्झो गढः ।२।३।३८॥

अस्य गढादेशः स्यादिते परे। गढिओ।

गिज्झ इति—इत इत्यनुवर्तते। अनेकवर्णत्वात्सर्वादेशः। गिज्झ्धातोरित प्रत्यये गढादेशे गढिओ।

गाहादिभ्यो ढः ।२।४।६॥

एभ्यः परस्य तस्य ढः स्यात्। गाढं। गूढं। जूढं। दड्ढं।

गाहादिभ्य इति—ततवन्तयोरादेरित्यनुवर्त्तते। गाह्धातोस्तप्रत्यये तस्य ढकारे त्थुणादित्वाद्धकारलोपे गाढं। गूह्धातोर्गूढं। जूह्धातोर्जूढं। त्थुणादित्वाद्ध-लोपः। दह्धातोस्तस्य ढकारे हकारस्य परसवर्णेन डकारे दड्ढं। गाह्, गूह्, च्छुभ्, जहा, जूह्, दह्, मुज्झ्, रुह्, वड्ढ्, वह्, व्विह्, पा-सह्, एते गाहादयः।

रुहादीनामादेः ।२।४।२५॥

एषामादेः स्वरस्य दीर्घः स्यात्ततवन्तयोः। रूढं। दुरूढं। समभिरूढं। कीयं। खीणं। उच्छूढं। झीणं। लीणं। उव्वीढं।

रुहादीनामिति—ततवन्तयोर्दीर्घ इत्यनुवर्त्तते। स्वरस्येत्युपतिष्ठते। रुह्-धातोस्तप्रत्यये तस्य ढकारे त्थुणादित्वाद्धकारलोपेऽनेन दीर्घे रूढं। क्खिधातो-स्तप्रत्यये किरादित्वात्तस्य तकारेऽनेन दीर्घे खीणं। उत्पूर्वकच्छुभ्धातो-स्तस्य ढकारेऽन्त्यलोपे दीर्घे उच्छूढं। झिझ्धातोः किरादित्वात्तस्य नकारेऽ-न्त्यलोपे दीर्घे झीणं। ल्लियूधातोस्तस्य नकारेऽन्त्यलोपे संयुक्तादेर्लोपे दीर्घे लीणं। उत्पूर्वकव्विह्धातोरुव्वीढं। रुह्, क्किण्, क्खि, च्छुभ्, झिझ्, ल्लिय्, व्विह्, एते रुहादयः।

जहो जः ।२।४।२८॥

जहाधातोर्जादेशः स्यात्ततवन्तयोः। जढं।

जह इति—ततवन्तयोरित्यनुवर्त्तते। अकारान्तोयमादेशस्तेनानेकवर्ण-त्वात्सर्वस्य भवति। जहाधातोस्तप्रत्यये जादेशे गाहादित्वात्तस्य ढकारे जढमिति।

वड्ढोऽत उत् ।२।४।३९॥

अस्यात उकारः स्यात्तवन्तयोस्तौ च । वुड्ढो ।

वड्ढ इति—ततवन्तयोस्तौ इत्यनुवर्त्तते । वड्ढस्तप्रत्यये गाहादित्वात्तस्य ढकारे त्रयाणामित्यादिव्यञ्जनलोपेऽनेनाकारस्योकारे वुड्ढो । ताविस्यस्योदाहरणं तु वुड्ढी ।

वह ऊह् ।२।४।२९॥

अस्य धातोः स्थान ऊहादेशः स्यात्ततवन्तयोः । ऊढं । उव्वूढं । निव्वूढं ।

वह इति—ततवन्तयोरित्यनुवर्त्तते । अनेकवर्णत्वात्सर्वादेशः । वह्धातोस्तप्रत्यये ऊहादेशे तस्य ढकारे त्थुणादित्वादन्त्यलोपे ऊढं । उत् वि ऊढं इत्यत्रेकारस्य वकारे व्यञ्जनत्रयसंयुक्ते तस्य लोपे उव्वूढं । एवं निर्-वूढं=निव्वूढं ।

मुज्झपवोर्मूप्पू ।२।४।३३॥

मुज्झपव्धात्वोः क्रमेण मूप्पू इत्येतावादेशौ स्यातां ततवन्तयोः । मूढं । पुयं । उवप्पुयं ।

मुज्झिति—अनुवृत्तिः पूर्ववत् । मुज्झ्धातोस्तप्रत्यये गाहादित्वात्तस्य ढकारेऽनेन मू इत्यादेशे मूढं । संमूढं । पव्धातोस्तप्रत्यये प्पु इत्यादेशे तस्य यकारे पुयं ।

भंजादिभ्यो गः ।२।४।८॥

एभ्यः परस्य तस्य गः स्यात् । भग्गो । उम्मुग्गो । उम्मग्गो । लग्गो, रुग्गो । उव्विग्गो ।

भंजादिभ्य इति—ततवन्तयोरादेरित्यनुवर्त्तते । भंज्धातोस्तप्रत्यये गकारादेशो त्रिव्यञ्जनसंयोगेऽनुस्वारलोपे परसवर्णे भग्गो । उत्पूर्वकमज्ज्धातोस्तप्रत्यये तस्य गकारे कसादित्वादुकारे त्रयाणामित्याद्यजकारलोपे द्वितीयजकारस्य परसवर्णे उम्मुग्गो । रुज्धातो रुग्गो । उत्पूर्वकविज्धातोरुव्विग्गो । भंज्, मज्ज्, रुज्, लग्ग्, विज्, एते भंजादयः ।

चुक्कादिभ्यः कः ।२।४।१०॥

एभ्यः परस्य तस्य कः स्यात् । चुक्कं । लुक्कं । पक्कं । सुक्कं ।

चुक्कादिभ्य इति—ततवन्तयोरादेरित्यनुवर्त्तते । चुक्क्धातोस्तप्रत्यये तस्य

ककारे व्यञ्जनत्रये प्रथमव्यञ्जनलोपे चुक्कं । लुच्धातोस्तप्रत्यये कादेशे लुक्कं । पच्धातोस्तप्रत्यये पक्कं । सुस्स्धातोस्तप्रत्यये कादेशे व्यञ्जनत्रयसंयुक्ते पूर्वसकारलोपेऽवशिष्टस्य परसवर्णे सुक्कं । चुक्क्, पच्, लुंच्, सुस्स्, एते चुक्कादयः ।

मुंचादिभ्यः ।२।४।१७॥

एभ्यः परस्य तप्रत्ययस्य क्को वा । मुक्को । मुत्तो । रिक्कं । रित्तं । छिक्कं । छिन्नं । विविक्कं । विवित्तं ।

मुंचादिभ्य इति—वा ततवन्तयोरादेरित्यनुवर्त्तते । मुच्धातोस्तप्रत्यये तकारस्य ककारे त्रिव्यञ्जनसंयुक्ते ऽनुस्वारलोपे परसवर्णे मुक्को । पक्षे चकारस्य तकारे मुत्तो । एवं रिक्कादयः । मुंच्, छिव्, रिच्, विच्, एते मुंचादयः ।

पुरेस्सतस्य वा ।२।४।६१॥

पुरेः परस्य तप्रत्ययसहितस्य करः क्खडादेशो वा स्यात् । पुरेक्खडो । पुरेकडो । पुरेकओ ।

पुरेरिति—करः क्खड इत्यनुवर्त्तते । पुरेरिति पञ्चम्यन्तम् । पुरे+कर्+त इति स्थितेऽनेन क्खडादेशे पुरेक्खडो पुरस्कृत इत्यर्थः । आदेशाभावे कर्धातोस्तप्रत्यये करादिभ्य इति सूत्रेण तस्य डकारे त्थुणादित्वाद्रेफस्य लोपे कडेति निष्पन्ने पुरेशब्देन समासः । उवात्परस्य करस्तु उवात्कर इति सूत्रेण क्खडादेशे उवक्खड्+त इति स्थिते करादिभ्य इत्यनेन तस्य डकारे त्थुणादित्वात्पूर्वडकारस्य लोपे उवक्खडो । कत्तादित्वादितप्रत्यये तु उवक्खडिओ ।

वेरात ओड्डपरके करि ।२।४।१०५॥

वेः परस्याकारोपसर्गस्यौदादेशः स्याड्डपरके करधातौ परे । वोगडो । वोयडो ।

वेरात इति—वेत्यनुवर्त्तते । विआ+कडो इत्यवस्थायामनेनौकारादेशे वेरिकारस्य वकारे संयुक्तादेर्लोपे वोगडो । कस्य गः । गस्य यकारे वोयडो । डकाराभावे वाकओ । विआगओ ।

धरादीनामितेतवन्तयोर्वा ।४।१।२७॥

एषां टेर्लोपो वा स्यादितेतवन्तयोः परयोः । उद्धिओ । संभिओ । आइओ । आसियं । उस्सिओ ।

धरादीनामिति—टेर्लोप इत्यनुवर्त्तते । उत्पूर्वकधर्धातोरितप्रत्यये टेर्लोपे

उद्धिओ । पक्षे उद्धरिओ । संपूर्वकभर्धातोः संभिओ, संभरिओ । आपूर्वक-दर्धातोष्टेर्लोपे दकारस्य यकारे लोपे आइओ । पक्षे आयरिओ । उत्पूर्वक-स्सय्धातोः उस्सिओ उच्छ्रित इत्यर्थः । आपूर्वकसिंच इते टिलोपे आसियं । धर्, दर्, भर्, स्सय्, सर्, सिंच्, हर्, एते धरादयः ।

आतो लग्ग इतेतवन्तयोः ।४।१।५०॥

आतः परस्य लग्ग्धातोरन्त्यस्य लोपः स्यादितेतवन्तयोः । आलइयं ।

आत इति—लोप इत्यनुवर्त्तते । आपूर्वकलग्ग्धातोरितप्रत्ययेऽनेनान्त्य-गकारलोपे आलगियं । गकारस्य यकारे लोपे आलइयं ।

पलोट्ट आदेस्ततवन्तयोः ३।४।५५॥

पपूर्वकलोट्टधातोः परस्य तस्य लोपः स्यात् । पलोट्टं ।

पलोट्ट इति—ततवन्तयोरादिस्तकार एवेत्युक्तं तस्येति । प-लोट्टस्तप्रत्यये तकारस्य लोपे पलोट्टं ।

अभेरंजोऽत इत् ।२।३।४०॥

अभेः परस्यांज्धातोरकारस्येकारो वा स्यादिते परे। अब्भिगिए। अब्भंगिए।

अभेरिति—इते वेत्यनुवर्त्तते । अभिपूर्वकांज्धातोरितप्रत्ययेऽनेन धातो-रकारस्येकारे उपसर्गेकारस्य भकारे पूर्वभकारस्य परसवर्णेन बकारे अब्भि-गियो । पक्षेऽब्भंगिओ ।

पलेर्होऽत्थे ।४।४।५३॥

पलेर्हकारः स्यात् त प्रत्ययान्तास्धातौ परे। पल्हत्थो ।

पलेरिति—अत्थे इति अस्धातोस्तप्रत्ययान्तरूपं तदाह–तप्रत्ययान्तेति । तस्मिन् परे पलेरिकारस्य हकारे पल्हत्थो–पर्यस्त इत्यर्थः ।

वेः परेरोच्चः ।४।४।५४॥

वेः परस्य परेरोच्चादेशः स्यात्तप्रत्ययान्तास्धातौ परे । वोच्चत्थो ।

वेरिति—अत्थे इत्यनुवर्त्तते । तस्मिन् परे परेरोच्चादेशे स्वरयोरव्यवधाने वेरिकारलोपे वोच्चत्थो । ओच्चादेशो व्यञ्जनान्तः । पर्यस्त इत्यर्थः ।

उवाद्वट्टे ।४।२।१॥

उवात्परस्येधातोर्वडागमः स्यात्ते परे । उववेओ ।

उवादिति—एरित्यनुवर्त्तते । आगमेऽकारो नोच्चारणार्थः । तेन उवपूर्वके धातोस्तप्रत्यये वडागमे वकारोत्तराकारेण धातोर्वृद्धौ उववेओ—उपेत इत्यर्थः ।

एः परेस्तस्य ।४।१।७०॥

परिपूर्वकेधातोः परस्य तप्रत्ययस्य तडागमः स्यात् । परित्तो ।

एरिति—तडित्यनुवर्त्तते । परिपूर्वकेधातोस्तप्रत्यये तस्य तडागमे दीर्घे संयुक्ते नित्यं ह्रस्वे परित्तो ।

समः कुंचोऽणितयोः ।४।१।४२॥

समः परस्य कुंचोऽनुस्वारस्य लोपः स्यादणि परे इते च । संकुइओ । कंतो । निक्खंतो । किलंतो । आयंतो । तंतो । दंतो । धंतो । संतो ।

सम इति—अनुस्वारस्य लोप इत्यनुवर्त्तते । सम्पूर्वक-कुंच्धातोरितप्रत्ययेऽनुस्वारलोपेऽसंयुक्तचस्य यकारे लोपे संकुइओ । निपूर्वकक्रम्धातोः निक्खंतो । किलाम्धातोः किलंतो । संयुक्ते ह्रस्वः । आपूर्वकचम्धातोः आयंतो । तम्धातोस्तंतो । दम्धातोर्दंतो । धम्धातोर्धंतो । स्सम्धातोः संतो ।

योजने जोयो इतावितेतवन्तयोः ।२।४।६५॥

जोय्धातोर्डतौ पर्यायेण स्त इतेतवन्तयोर्योजनेऽर्थे । जोडियं । जोतियं ।

योजन इति—डतावित्यादेशद्वयं । तच्चैकस्मिन् स्थाने न सम्भवत्यत आह पर्यायेणेति तथा च फलत एषोऽर्थो लभ्यते षष्ठीनिर्देशेनान्त्यस्य तौ भवतः । आदेशे चाकार उच्चारणार्थः । योजनार्थकजोय्धातोरितप्रत्यये यस्य डकारे जोडियं । जोडियवंतो । अन्यत्र जोइयं तकारे जोतियं ।

परेः क्कोसः ।३।४।५६॥

परेः परस्य क्कोस्धातोरादेर्लोपः स्यात्ततवन्तयोः । परिकुट्ठो ।

परेरिति—आदेर्लोप इति ततवन्तयोरिति चानुवर्त्तते । परिपूर्वकक्कोस्धातोस्तप्रत्ययेऽनेनादेः ककारस्य लोपे परिकुट्ठो । तस्य ठकारे सकारस्य परसवर्णेन टकारः । अपूर्वत्वाभावात्पृथगुक्तम् । परिकुट्ठवंतो ।

आतः क्खो वा घाः ।२।४।२१॥

आतः परस्य क्खाधातोर्घादेशो वा स्यात् ततवन्तयोः । आघाओ । आघातो । अक्खातो ।

आत इति—ततवंतयोरित्यनुवर्त्तते । आपूर्वकक्खाधातोस्तप्रत्यये घादेशे आघाओ। पक्षे संयुक्ते ह्रस्वे अक्खाओ । आघातवंतो। अक्खातवंतो । अन्यत्र खाओ । विक्खाओ । पक्खाओ ।

ज्झामो मः ।२।४।१६॥

ज्झाम्धातोः परयोस्ततवंतयोरादेर्मकारो वा । झामो, झायो । झामवंतो । झायवंतो ।

ज्झाम इति—ततवंतयोरिति आदेरिति वेति चानुवर्त्तते । ज्झाम्धातोस्त-प्रत्ययेऽनेन तकारस्य मकारे धातोरन्त्यस्य लोपे झामो। पक्षे तकारस्य यकारे झायो ।

गसो घः ।२।४।५॥

अस्यादेर्घकारः स्यात्ततवन्तयोः । घत्थो ।

गस इति—खादेरिति ततवन्तयोरिति चानुवर्त्तते । गस्धातोस्तप्रत्यये 'सात्थ' इत्यनेन तस्य थकारे सकारस्य परसवर्णे आदेरनेन घकारे घत्थो ।

अवस्य गुये ।४।२।२२॥

अस्योपसर्गस्य मगागमः स्यात्तप्रत्ययान्तगुर्धातौ। अवंगुयं ।

अवस्येति—गुये इति गुर्धातोस्तप्रत्यये त्थुणादित्वाद्रस्य लोपे तकारस्य यकारे सप्तम्यां रूपम् । अत एवाह–तप्रत्ययान्तेति । मगित्यनुवर्त्तते। अव + गुय इति स्थिते मगागमेऽनुस्वारे–अवंगुयं ।

च्चयोऽतट् ।२।४।१३॥

च्चय्धातोः परस्य तप्रत्ययस्यातडागमः स्यात् । चियत्तं ।

च्चय इति—तस्येत्यनुवर्त्तते। च्चय्धातोस्तप्रत्ययेऽतडागमे चरादित्वादुपधाया इकारे चियत्तं । आगमे तकारोत्तराकार उच्चारणार्थः ।

विपरिभ्यामदितोश्चिणो जः ।२।४।९७॥

आभ्यां परस्य चिण्धातोरादेर्जकारो वा स्याददितोः परयोः। परिचियं ।

विपरिभ्यामिति—आदेर्वेत्यनुवर्त्तते । अत्र यथासंख्यमन्वयः । तद्यथा वेः परस्याति परेः परस्य चेते चिण्धातोरादेर्जकारो वा स्यादित्यर्थः। परिपूर्वक-चिण्धातोरितप्रत्ययेऽनेन चकारस्य जकारे त्थुणादित्वादन्त्यलोपे परिजियं । प परिचियं । अत उदाहरणं तु विजयो । विचयो ।

धुणो दीर्घः ।२।४।२४॥

अस्य स्वरस्य दीर्घो वा ततवंतयोः । धूतं । धुतं ।

धुण इति—वा ततवंतयोरित्यनुवर्त्तते । धुण्धातोस्तप्रत्ययेऽनेन दीर्घे स्थुणादित्वाण्णस्य लोपे धूतं । धूतवंतो । दीर्घाभावे धुतं ।

आनिभ्र्यामिदीतौ नेः ।२।४।२२॥

आभ्यां परस्य नेधातोरिदीतौ पर्यायेण स्याताम् ततवन्तयोः । आणियं । आणीयं । णीणियं । णीणीयं ।

आनिभ्र्यामिति—वा ततवंतयोरित्यनुवर्त्तते । आपूर्वकनेधातोस्तप्रत्यये ह्रस्व इकारे आणियं । दीर्घे आणीयं । णीणियं इत्यत्र निर्णियं इति स्थिते अस्सादित्वाद् दीर्घे रेफस्य लोपे नकारयोरुभयोर्णत्वम् । तवंते आणियवंतो । आणीयवंतो । णीणियवंतो ।

बीहो भीः ।२।४।३१॥

अस्य भीरादेशः स्यात्ततवंतयोः । भीयं । भीतं ।

बीह इति—ततवंतयोरित्यनुवर्त्तते । अनेकवर्णत्वात्सर्वादेशः । बीह्धातोस्तप्रत्यये भी इत्यादेशे तस्य यकारे भीयं ।

आतो दिह्दीवोर्लः ।२।४।१५॥

आतः परयोर्दिह्दीव्धातोरादेर्लो वा ततवंतयोः । आलिद्धं । आइद्धं । आलित्तं । आदित्तं ।

आत इति—ततवंतयोरित्यनुवर्त्तते । आदेर्वेति च । आदेशेऽकार उच्चारणार्थः । आपूर्वकदिह्धातोस्तप्रत्यये इधादिभ्य इत्यनेन तस्य धकारे हकारस्य परसवर्णेन दकारेऽनेन सूत्रेण धातोरादेर्लकारे आलिद्धं । तदभावे दस्य यकारे लोपे प्रकृतिभावे आइद्धं । आपूर्वकदीव्धातोस्तप्रत्यये आदेर्लकारे वकारस्य परसवर्णेन तकारे संयुक्ते ह्रस्वे आलित्तं । लकाराभावे आदित्तं ।

ग्गह इतः ।३।३।५४॥

अस्मात्परस्येतो दीर्घो वा स्यात् । गहीयं । गहियं । गहीयव्वं । गहियव्वं ।

ग्गह इति—दीर्घो वेत्यनुवर्त्तते । ग्गह्धातोरितप्रत्यये तत्सम्बन्धिन इतो

दीर्घे गहीयं । इत इति सामान्यतयोपादानेनागमसम्बन्धिप्रत्ययसम्बन्धिनोरुभयोर्ग्रहणादुभयमुदाहृतम् । ग्गह्धातोस्तव्वे सतीटि दीर्घे गहीयव्वं ।

दूस इणे णौ ।२।१।५१॥

अस्माद्धातोर्भूतेऽर्थे इण ईण इत्येतौ प्रत्ययौ स्तः ।

दूस इति—भूते इत्यनुवर्त्तते । णकारो नेत्संज्ञकः । तेन वृद्धेरप्राप्तौ वक्ष्यमाणसूत्रेण विधीयते ।

दूस इणेणयोः ।३।२।६॥

अस्योपधाया वृद्धिः स्यादिणेणयोः परयोः । दोसिणो । दोसीणो ।

दूस इति—उपधाया वृद्धिरित्यनुवर्त्तते । दूस्धातोर्भूते इणेणयोः प्रत्यययोरनेन वृद्धौ दोसिणो । दोसीणो । दूषितं पर्युषितमन्नमित्यर्थः ।

रडातो गमि क्वचित् ।४।२।१०॥

आत उपसर्गस्य गम्धातौ परे क्वचिद्रडागमः स्यात् । अणुरागयं । गतिरागती ।

रडात इति—आदुपसर्गस्य गम्धातौ परे न सर्वत्र रडागमो भवति । किन्तु क्वचिदेव प्रयोगेऽत उक्तं क्वचिदिति । तेन सागयं सुसागयमित्यत्र नागमः । अणुरागयमित्यत्र भवति । उदाहृतञ्च—'सागयं खंदया ! सुसागयं खंदया ! अणुरागयं खंदया !' इति भग० २, १; एवमेव 'गतिरागतिं करेज्जा' भग० २४, १; प्रयोगद्वयदर्शनेनैवं तु निश्चीयते यत्किंचित्पूर्वकत्व एवायमागमः नत्वपूर्वस्यात इति।

भरो हुः ।२।४।३०॥

भर्धातोर्हुरित्यादेशः स्यात्ततवंतयोः । निहुतं ।

भर इति—ततवंतयोरित्यनुवर्त्तते । अनेकवर्णत्वात्सर्वादेशः । निपूर्वकभर्धातोस्तप्रत्ययेऽनेन हु इत्यादेशे निहुतं । निभृतमित्यर्थः । तवन्ते हुतवंतो ।

भवूसवूहवामूस्तौ टेः ।२।४।३८॥

एषां टेरूसादेशः स्यात्तत्योः परयोः । भूतं । सूतं । हूतं ।

भवूसविति—ततवंतयोरित्यनुवर्त्तते । सित्त्वात्सर्वादेशः । अव्भागोऽत्र टिसंज्ञकस्तस्योसादेशो भवतीति भव्धातोस्तप्रत्ययेऽनेनाव्भागस्योसादेशे भूतं । सव्धातोरव ऊसादेशे सूतं । हव्धातोरूसादेशे हूतं । तवंते भूतवंतो । सूतवंतो । हूतवंतो ।

वस उस् ।२।४।७॥

अस्य धातोरुसादेशः स्यात्ततवंतयोः । उत्थो । वुत्थो ।

वस इति—ततवंतयोरित्यनुवर्त्तते । अनेकवर्णत्वात्सर्वादेशः । वस्धातोस्तप्रत्ययेऽनेनोसादेशे सात्थ इति सूत्रेण थकारे परसवर्णे उत्थो । अत एव 'वुत्था समय निबद्धं' इति नाया० ८; सङ्गच्छते ।

वा वस उस् ।२।३।३९॥

वस्धातो रुसादेशो वा स्यादिते परे । उसियं, वसियं । परिउसियं । परिवसियं ।

वा इति—अनेकवर्णत्वात्सर्वादेशः । इत इत्यनुवर्त्तते । वस्धातोरितप्रत्यये उसादेशे उसियं । पक्षे वसियं । एवमग्रेपि ।

जेमादीनाम् ।२।४।७०॥

एषां स्वरस्य ह्रस्वो नित्यं स्यादितेतवन्तयोः परयोः । जिमियं । खुडियं । फुडियं । मुइयं । लइयं । लुलियं ।

जेमादीनामिति—स्वरस्येत्युपतिष्ठते । ह्रस्व इतेतवन्तयोरित्यनुवर्त्तते । जेम्धातोरितप्रत्ययेऽनेन ह्रस्वे जिमियं । इतवंते जिमियवंतो । क्खोड्धातोः खुडियं । प्फोड्धातोः फुडियं । मोद्धातोर्मुइयं । रोय्धातो रुइयं । लाधातोर्लइयं । लोल्धातोर्लुलियं । जेम्, क्खोड्, प्फोड्, मोद्, ला, लोल्, एते जेमादयः ।

खादीनां ह्रस्वः ।२।४।६९॥

खादीनां स्वरस्य ह्रस्वो वा स्यादितेतवन्तयोः । खइयं । खाइयं । जुसियं । जोसियं । रुइयं । रोइयं ।

खादीनामिति—इतेतवन्तयोर्वा इत्यनुवर्त्तते। खाधातोरितप्रत्यये ह्रस्वे खइयं। तदभावे खाइयं । जोस्धातोः जुसियं, जोसियमिति । रोय्धातोः रुइयं । रोइयं ।

पाज् ज्वल उलो वा ।२।४।६६॥

पात्परस्य ज्वल्धातोरुलादेशः स्यादिते परे । पउलिओ ।

पाजिति—इते इत्यनुवर्त्तते । अनेकवर्णत्वात्सर्वादेशः । लान्तोऽयमादेशः । पपूर्वकज्वल्धातोरिते प्रत्ययेऽनेनोलादेशे प्रकृतिभावे पउलिओ । प्रज्वलित इत्यर्थः । अन्यत्र जलियं उज्जलियं ।

इति कृदन्ते भूतार्थप्रक्रिया ।

कर्त्तरि तारा कणौ ।२।२।१॥

धातोस्तारोऽकण् च प्रत्ययौ स्तः कर्त्तरि। गंतारो । मंतारो । भोत्तारो । पन्नत्तारो । वत्तारो । कारको । हारको । सुतोसओ ।

कर्त्तरीति—धातोः प्रत्यय इत्यनुवर्त्तते । कर्तृत्वलक्षणञ्च पुरोदितमेव । गम्धातोस्तारप्रत्यये मकारस्यानुस्वारे गंतारो। अर्हेऽर्थेऽपि तारप्रत्ययो भवति गंतुं अर्हो गंतारो । मन्न्धातोस्तारे प्रत्यये त्रयाणामित्यनेन प्रथमनकारलोपे द्वितीयनकारस्यानुस्वारे मंतारो । भुंज्धातोस्तारप्रत्यये त्रयाणामित्यनुस्वारलोपे इद्धुदुपधत्वे संपन्ने तारस्य णिद्वद्भावाद्वृद्धौ भोत्तारो । पपूर्वकन्नव्धातोः पन्नत्तारो । वच्च्धातोस्त्रयाणामिति प्रथमचकारलोपे द्वितीयचकारस्य परसवर्णे तकारे वत्तारो। कर्धातोरकण्प्रत्यये णित्त्वाद्वृद्धौ कारको । एवं हारको । अत्राधिकारेऽसमानोऽपवादप्रत्ययो विकल्पेन बाधकः। तादृशस्त्रीप्रत्ययस्तु नित्यमेव भवति । क्वचित्कर्मण्यप्यकण् भवति यथा सुतोसिज्जइत्ति सुतोसओ। सुपूर्वकतुस्धातोः प्रेरणायामेणि प्रत्यये तदन्तात्कर्मणि अकणि प्रेरणार्थे लोपे सुतोसओ ।

एस्तारे ।३।२।७॥

इधातोर्वृद्धिः स्यात्तारे । अज्झेयारो ।

एरिति—वृद्धिरित्यनुवर्त्तते । अहिपूर्वकेधातोस्तारप्रत्यये वृद्धौ हात्परस्येकारस्य झकारे हकारस्य परसवर्णेन अज्झेयारो ।

एस्तारे क्किण्जिणोष्टेः ।२।३।१४४॥

क्किण्जिण्धात्वोष्टेरेसादेशः स्यात्तारे । विक्केयारो । जेयारो ।

एरिति—विपूर्वकक्किण्धातोस्तारप्रत्ययेऽनेन टिभागस्यैसादेशे विक्केयारो । जिण्धातोर्जेयारो । विपूर्वकाद्विजेयारो ।

इतड्गज्जादिभ्यस्तारस्य ।४।२।११॥

गज्जादिभ्यः परस्य तारस्येतडागमः स्यात् । गज्जित्तारो । पगब्भित्तारो । चिट्ठित्तारो ।

इतडिति—आगमे टकारष्टित्कार्यार्थः। अकार उच्चारणार्थः। गज्ज्धातोस्तारप्रत्ययेऽनेन तारस्येतडागमे गज्जित्तारो। एवमन्यत्रापि। गज्ज्, ईर्, कह्, प-गब्भ्, नि-गिण्ह्, उत्-चल्, चिट्ठ्, आ-च्छिद्, उद्-च्छोल्, जण्, जागर्, परा-जिण्, नि-ज्झा, तास्, उद्-दव्, प-धार्, ने, निर्-मव्, वरस्, आ-हार्, एते गज्जादयः।

इण्तारयोर्वरसो वासः ।२।३।१३२॥

वरसधातोर्वासादेशः स्यादिण्तारप्रत्यययोः परयोः । वासित्तारो । वासी ।

इणिति—अकार उच्चारणार्थः । वरसो गज्जादिषु पाठात्तारस्येतडागमे वासादेशे वासित्तारो । इण्प्रत्यये वासी ।

आतो यगकणि ।४।१।६४॥

आदन्तस्य धातोर्यगागमः स्यादकणि परे । अक्खायगो । दायगो । दायए ।

आत इति—धातोरित्युपतिष्ठते तद्विशेषणादातस्तदन्तविधिः । तेनादन्तस्येति लभ्यते । आपूर्वकक्खाधातोरकणि प्रत्यये यगागमे संयुक्ते ह्रस्वे अक्खायगो । कस्य गः । दाधातोर्दायगो ।

जण्जागभ्यामइतड्वा ।४।२।१२॥

आभ्यां परस्य तारप्रत्ययस्याइतडागमो वा स्यात् । जणइत्तारो । जागरइत्तारो ।

जणिति—तारस्येत्यनुवर्त्तते । जण्धातोस्तारप्रत्यये तस्याइतडागमे जणइत्तारो । एवं जागरइत्तारो । पक्षे पूर्वसूत्रेण इतडागमे जागरित्तारो ।

उच्चलोऽइकण् ।२।२।९॥

उत्पूर्वकचल्धातोरइकण्प्रत्ययः स्यात्कर्त्तरि । उच्चावइओ ।

उच्चल इति—कर्त्तरीत्यनुवर्त्तते । णित्त्वाद्वृद्धिः । उत्पूर्वकचल्धातोरइकण्प्रत्यये णित्त्वादुपधाया वृद्धौ उच्चालइओ ।

उद्विजोऽणकण् ।२।२।२॥

उत्पूर्वकविज्धातोरणकण्प्रत्ययः स्यात्कर्त्तरि । उव्वेयणगो ।

उद्विज इति—धातोः प्रत्ययः कर्त्तरीत्यनुवर्त्तते । णित्त्वादुपधाया वृद्धिः । उद् + विज् + अणक इत्यत्र जकारस्य यकारे ककारस्य गकारे वृद्धौ उव्वेयणगो ।

वेर्लुंपो लोवः ।२।३।११४॥

वेः परस्य लुंप्धातोर्लोवादेशः स्यादकणि परे । विलोवओ ।

वेरिति—कर्त्रर्थेऽकणि परे विपूर्वकलुंपो लोवादेशे विलोवओ । आदेशे अकार उच्चारणार्थः । अकणीत्यनुवर्त्तते ।

सुणः सवः ।२।३।११३॥

सुणः सवादेशः स्यादकणि । सावगो ।

सुण इति—अकणीत्यनुवर्त्तते । सुणः सवादेशेऽकणो णित्त्वादुपधावृद्धौ ककारस्य गकारे सावगो । श्रावक इत्यर्थः ।

आतोऽके थस्य छः ।२।४।६८॥

आतः परस्य त्थर्धातोस्थस्य छो वा स्यादकप्रत्यये परे । अच्छरए । अत्थरए ।

आत इति—वा त्थर इत्यनुवर्त्तते । आपूर्वकत्थर्धातोः त्थुणादित्वादकप्रत्यये थस्य छकारे तकारस्य परसवर्णेन चकारे संयुक्ते ह्रस्वे अच्छरए । छकाराभावे अत्थरए ।

ओतो घट्टोऽकणि हः ।२।४।८९॥

ओतः परस्य घट्टधातोरादेर्हकारः स्यादकणि परे । ओहट्टए ।

ओत इति—आदेरित्यनुवर्त्तते । ओपूर्वकघट्टधातोरकणि प्रत्यये धातोरादेर्हकारे ओहट्टए । केवलाच्च घट्टगो । वृद्धिस्तु न । उपधाया विधानात् ।

जयो वो जयेऽकणि ।२।३।११२॥

जयेऽर्थे वर्त्तमानस्य जय्धातोरन्त्यस्य वः स्यादकणि । जावए ।

जय इति—षष्ठीनिर्देशादन्त्यस्य भवति । जय्धातोरकणि प्रत्ययेऽनेन यस्य वकारे उपधाया वृद्धौ जावए । अन्यत्र जायगो ।

जावस्य योऽकणि ।२।४।९२॥

आवप्रत्ययान्तजाव्धातोरादेर्यकारः स्यादकणि । यावए ।

जावस्येति—आदेरित्यनुवर्त्तते । जाव्धातोरकणि कृते आदेर्जकारस्य यकारे यावए । प्रेरणार्थकावप्रत्ययान्तनिर्देशोऽयं जावस्येति ।

त्थुणादिभ्योऽकः ।२।२।३॥

एभ्यः कर्त्तरि अकः स्यात् ।

त्थुणादिभ्य इति—कर्त्तरीत्यनुवर्त्तते । अकणोऽपवादोऽयमकः । त्थुण्, ईर्, कंडूय्, आ-करिस्, कह्, निर्-कम्, पडि-चर्, जण्, आ-त्थर्, आ-दीव्, प-न्नव्, एते त्थुणादयः ।

स्थुणस्थवोऽणादकेषु ।२।३।१२५॥

अस्य धातोस्थवादेशः स्यादणादकेषु परेषु । थवए । खणकः ।

स्थुण इति—अनेकवर्णत्वात्सर्वादेशः । स्थुण्धातोरकप्रत्ययेऽनेन थवादेशे थवए । आदेशेऽकार उच्चारणार्थः । अणश्चाचाकश्चेति द्वन्द्वः । खण्धातोरकप्रत्यये खणको ।

आतो दीवो लोऽकाणयोः ।२।४।७६॥

आतः परस्य दीव्धातोरादेर्लकारो वा स्यादकाणयोः परयोः । आलीयगो । आलीवगो । आदीवगो ।

आत इति—आदेर्वेत्यनुवर्त्तते । आपूर्वकदीव्धातोरकणि प्रत्यये दस्य लकारे आलीयगो । वस्य यः । पक्षे आदीवगो । तस्यालीत्तो । आलीवियो इति इतस्य । अनस्यालीवणं ।

नेर्न्हवो ण्होऽके ।२।३।१३१॥

नेः परस्य न्हव्धातोर्ण्हादेशः स्यादके । णिण्हगो ।

नेरिति—निपूर्वकन्हव्धातोरकप्रत्यये ण्हादेशे णिण्हगो । कस्य गः ।

लिंपो लेवोऽडाकयोः ।२।३।१२६॥

लिंप्धातोर्लेवादेशः स्यादडाकयोः । लेवगो । उवलेवए ।

लिंप इति—अनेकवर्णत्वात्सर्वादेशः । लिंप्धातोरकप्रत्यये लेवादेशे लेवगो । उवलेवगो ।

अकणिणणनादणिज्जाणीयप्रेरणार्थेषु बुज्झादेर्जझयोः ।२।३।१२२॥

एषु परेषु बुज्झादेर्धातोर्जकारझकारयोर्हकारः स्यात् । बोहए । जोहए ।

अकणीति—इ इत्यनुवर्त्तते । अकण् च इण् चाण् चानश्चाचाणिज्जश्चाणीयश्च प्रेरणार्थश्चेति द्वन्द्वः । बुज्झ्धातोरकणि प्रत्ययेऽनेन जझयोर्हादेशे उपधाया वृद्धौ बोहए । जुज्झ्धातोर्जोहए । एवं संयुक्तजझघटितमुदाहरणमूह्यम् । बुज्झ् कुज्झ् जुज्झ् मुज्झ्प्रभृतयो बुज्झादयः । उज्झ्धातोर्जझघटितत्वेपि तस्य बुज्झादिगणे न पाठः ।

ग्गहादिभ्य इण् ।२।२।४॥

एभ्य इण् प्रत्ययः स्यात्कर्त्तरि । गाही । परिक्खेवी । उवगारी । आउट्टी । अभिकंखी । बोही । जोही ।

ग्गहादिभ्य इति—कर्त्तरीत्यनुवर्त्तते । ग्गह्धातोरिणि प्रत्यये उपधाया वृद्धौ गाही । परिपूर्वकक्खिव्धातोः परिक्खेवी । उवपूर्वककर्धातोरुवगारी । आपूर्वककुट्टधातोरिणि आउट्टी । अत्र न वृद्धिः । उपधायाः स्वरत्वाभावात् । कंख्धातोरभिकंखी । बुज्झ्धातोरिणि कृते जझयोर्हकारे वृद्धौ बोही ।

इणणोर्जुंजो जुगः ।२।३।१३०॥

जुंज्धातोर्जुगादेशः स्यादिण्णोः । जोगी । अणुजोगी । अभिजोगी । संजोगी । विओगी ।

इणणोरिति—अनेकवर्णत्वात्सर्वादेशः । जुंज्धातोरिणि प्रत्ययेऽनेन जुगादेशे वृद्धौ जोगी । बहुश्रमापनोदाय उदाहरणबाहुल्यं न शङ्कासरणिमायातुमर्हति । अणुजोगो । अभियोगो इत्यादि वक्ष्यते ।

इणि पाद्वो वट्टः ।२।४।८८॥

पात्परस्य वट्टधातोरादेर्गकारः स्यादिणि । पागट्टी ।

इणीति—आदेरित्यनुवर्त्तते । पपूर्वकवट्टधातोरिणि प्रत्यये अनेन धातोरादेर्गकारे उपसर्गस्य यस्योणदेज्जा० गट्टीति सूत्रेण दीर्घे पागट्टी ।

अरेरौ ताच्छील्ये ।२।२।५॥

धातोस्ताच्छील्येऽर्थेऽरेरौ प्रत्ययौ स्तः कर्त्तरि । आकंखिरो । णच्चिरो । उम्मीलिरो ।

अरेराविति—कर्त्तरीत्यनुवर्त्तते । आपूर्वककंख्धातोरिरप्रत्यये आकंखिरो । णच्च्धातोर्णच्चिरो । उद्पूर्वकमील्धातोरुम्मीलिरो ।

अरे बहुलम् ।३।३।२१॥

धातोरन्त्यस्य द्वित्वं स्यादरे परे । बहुलम् । इस्सरो । ईसरो । नस्सरो । भास्सरो ।

अरे इति—द्विरित्यनुवर्त्तते । ईस्धातोररप्रत्यये द्वित्वे संयुक्ते ह्रस्वे इस्सरो । नसधातोर्नस्सरो । भास्धातोर्भास्सरो ।

भिक्खादिभ्य उः ।२।२।६॥

एभ्य उः स्यात्कर्त्तरि ताच्छील्ये । भिक्खू । इच्छू ।

भिक्खादिभ्य इति—ताच्छील्ये कर्त्तरीत्यनुवर्त्तते । भिक्ख्धातोरुप्रत्यये भिक्खू । इच्छ्धातोरिच्छू । भिक्ख् । इच्छ् । दिस् । दक्ख् । जाण् । पलिमंथ् । विद् । सह् । एते भिक्खादयः ।

पादिंसुर्भवः ।२।२।७॥

पपूर्वकभव्धातोरिंसुः प्रत्ययः स्यात्ताच्छील्ये । पभविंसू ।

पादिति—ताच्छील्ये कर्त्तरीत्यनुवर्त्तते । पपूर्वकभव्धातोरिंसुप्रत्यये पभविंसू । प्रभवशील इत्यर्थः ।

अधिकरणेऽण् ।२।२।४५॥

अस्मिन्नर्थे धातोरण् स्यात् । आरामो ।

अधिकरणे इति—धातोरित्यनुवर्त्तते । आपूर्वकरम्धातोरणि प्रत्यये वृद्धौ आरामो ।

इच्छावति लभो लिच्छश्चोः ।२।२।४१॥

लभ्धातोरिच्छावत्यर्थे उः प्रत्ययः स्याद्धातोर्लिच्छादेशश्च । लिच्छू ।

इच्छावतीति—लभ्धातोरुप्रत्यये लिच्छादेशे लिच्छू । लाभेच्छावानित्यर्थः ।

जो डः पञ्चमीसप्तम्योः ।२।२।८॥

पञ्चम्यन्ते सप्तम्यन्ते चोपपदे जाधातोर्डः स्यात् । अंगओ । पंकजं । पावसए ।

जो ड इति—कर्त्तरीत्यनुवर्त्तते । अंगाओ जायइति अंगजो । अंगपूर्वकजाधातोर्डप्रत्यये टिलोपे अंगजो । पआपूर्वकवरस्धातोरति प्रत्यये वसादेशे पावसो । पावसे जातो पावसए ।

इत्तः खणादिभ्यः करणे ।२।२।४२॥

एभ्यः करणे इत्तः प्रत्ययः स्यात् । खणित्तं । पवित्तं ।

इत्त इति—करणेऽर्थे खण्धातोरित्तप्रत्यये खणित्तं । एवमन्येऽपि ।

आतः सुपि ।२।२।१०॥

सुबन्त उपपदे आदन्ताद्धातोर्डः प्रत्ययः स्यात् । देहत्थो । अंधद्दो ।

आत इति—प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधानादाह सुबन्तेति । धातोरित्यनुवर्त्तते । तद्विशेषणेन तदन्तविधेराह आदन्तादिति । देहपूर्वकट्ठाधातोर्डप्रत्यये टिलोपे ठस्य थकारे टकारस्य परसवर्णेन तकारे देहत्थो ।

अडो लिंपो वा ।२।२।११॥

लिंप्धातोरडः प्रत्ययो वा कर्त्तरि । लेवडो, लेवगो ।

अड इति—कर्त्तरीत्यनुवर्त्तते । लिंप्धातोरडप्रत्यये लेवादेशे लेवडो । तदभावेऽकणि लेवगो ।

तव्वो वसः ।२।२।१२॥

वस्धातोः कर्त्तरि तव्वः प्रत्ययः स्यात् । वत्थव्वो ।

तव्व इति—कर्त्तरीत्यनुवर्त्तते । वस्धातोः कर्त्तरि तव्वप्रत्यये तस्य थकारे सकारस्य परसवर्णे वत्थव्वो ।

विदो डिरनुपपदेऽपि ।२।२।१३॥

विद्धातोर्डिप्रत्ययः स्यात्कर्त्तरि कर्मण्युपपदेऽनुपपदे वा । वी । धम्मवी । नाणवी ।

विद इति—कर्त्तरीत्यनुवर्त्तते । धम्मपूर्वकविद्धातोर्डिप्रत्यये टिलोपे धम्मवी । नाणपूर्वकविद्धातोर्नाणवी । उप्रत्यये धम्मविऊ ।

निसयूसद्भ्यां जाः ।२।२।४६॥

निपूर्वाभ्यामाभ्यां जाः प्रत्ययः स्यादधिकरणे ।

निसयूसद्भ्यामिति—सयूसद्धात्वोर्द्वन्द्वं कृत्वा निपूर्वकशब्देन कर्मधारयोत्तरं मध्यपदस्य पूर्वकशब्दस्य लोपे द्विवचने निसयूसद्भ्यामिति । तेन प्रत्येकं निशब्देन सम्बन्धः ।

इर्जि सयूसदोः ।२।३।५४॥

अनयोरत इकारो वा स्याद् जाप्रत्यये परे । निसिज्जा । निसज्जा ।

इरिति—अत इत्यनुवर्त्तते । निपूर्वकसद्धातोर्ज्जाप्रत्यये धातोरत इकारे निसिज्जा । दकारस्य परसवर्णेन जकारः । तदभावे निसज्जा ।

आतः सव इणि ।३।३।४०॥

आतः परस्य सव्धातोरादेर्द्विर्वा स्यादिणि परे । अस्सावी ।

आत इति—आदेर्द्धिर्वेत्यनुवर्त्तते। आपूर्वकसव्धातोरिणि प्रत्ययेऽनेन धातोरादेर्द्धित्वे संयुक्ते ह्रस्वे अस्सावी।

सुवः साः ।२।३।९८॥

सुव्धातोः सा आदेशः स्यादिणि परे। साई।

सुव इति—इणीत्यनुवर्त्तते। सुव्धातोरिणि प्रत्ययेऽनेन सादेशे साई। प्रकृतिभावान्न सन्धिः।

अण् कर्मणि ।२।२।१५॥

कर्मण्युपपदे धातोरण् प्रत्ययः स्यात्कर्त्तरि। सुवण्णगारो। मणिकारो।

अणिति—कर्त्तरीति चानुवर्त्तते। सुवण्णं करेईत्ति सुवण्णाकारो सुवण्णपूर्वककर्धातोरणि उपधावृद्धौ सुवण्णकारो। एवमन्येऽपि।

हरादिभ्योऽप् ।२।२।१४॥

एभ्योऽप् स्यात्कर्त्तरि। हरो। चरो। धरो।

हरादिभ्य इति—कर्त्तरीत्यनुवर्त्तते। हर्धातोरपि प्रत्यये हरो। चर्धातोश्चरो। धर्धातोर्धरो।

करादिभ्योऽन् ।२।२।१६॥

कर्मण्युपपदे करादिधातुभ्योऽन् प्रत्ययः स्यात्। निसाकरो। दिवाकरो।

करादिभ्य इति—कर्त्तरीत्यनुवर्त्तते। निसं करेइ निसाकरो। निसापूर्वककर्धातोरनि प्रत्यये। निसाकरो।

तित्थादीनां करादिषु बहुलम् ।४।२।२३॥

एषां शब्दानां मगागमो बहुलं स्यादन्प्रत्ययान्तकरादिपरेषु। तित्थंकरो। तित्थकरो। आयंतमो। आयतमो। आयंदमो। आयदमो। परंतमो। परतमो। जुगंधरो। पुरंदरो। मेघंकरो। भोगंकरो।

तित्थादीनामिति—मगिति चानुवर्त्तते। बहुलग्रहणात्क्वचिद्विभाषा क्वचिन्नित्यम्। यथा तित्थंकरप्रभृतौ वा भवति जुगंधरप्रभृतौ नित्यमेव। मेघंकरा, भोगकरा इत्येतद्द्वयं दिक्कुमार्या नाम।

तारादिषु भयादेः ।४।२।२४॥

भयादेरुपपदस्य मगागमः स्यात्तारादिषु परेषु। भयंतारो। सेयंकारो।

तारादिष्विति—मगित्यनुवर्त्तते । भयंतारो इत्यस्य भयात्त्रायत इत्यर्थः । पञ्चम्यन्तभयोपपदे त्राधातोरप्रत्यये मगागमे संयुक्तादेर्लोपे भयंतारो । सेयंकारो इत्यत्राणप्रत्ययः ।

गमो गा अनि ।२।३।१२९॥

गम्धातोर्गसादेशो वाऽनि परे । तुरंगो । तुरंगमो ।

गम इति—वेत्यनुवर्त्तते । तुरपूर्वकगम्धातोरनि प्रत्यये गसादेशे तुरंगो । थादीनां करादिष्विति मगागमः । आदेशेऽकार उच्चारणार्थः ।

वियाभ्यां क्ख इतो वा ।२।२।१८॥

वियापूर्वकक्खाधातोरित प्रत्ययो वा स्यात् ।

वियाभ्यामिति—कर्त्तरीत्यनुवर्त्तते ।

वियाभ्यां क्खो हाः ।२।४।४५॥

वियापूर्वकस्य क्खाधातोर्हसादेशः स्यादिये परे। वियाहियो। वियाक्खायगो।

वियाभ्यामिति—इये इत्यनुवर्त्तते । वियापूर्वकक्खाधातोरियप्रत्यये हसादेशे वियाहियो । आदेशेऽकार उच्चारणार्थः । पक्षेऽकणि प्रत्यये यगागमे वियाक्खायगो ।

घातस्तुनू च ।२।२।१९॥

घात्धातोस्तुनू प्रत्ययौ स्तश्चाद्यथाप्राप्तम् ।

घात इति—कर्त्तरित्यनुवर्त्तते । चकार उत्सर्गप्रत्ययसमुच्चायकः ।

घातो घन्तुन्वोः ।२।३।१४३॥

घात्धातोर्घमादेशः स्यात्तुनुप्रत्यययोः । घंतू । घन्नू । घाती । घातको ।

घात इति—अनेकवर्णत्वात्सर्वादेशः । घात्धातोस्तुप्रत्यये घमादेशेऽनुस्वारे घंतू । नुप्रत्यये घन्नू परसवर्णेन मस्य नः ।

नंदादिभ्योऽनः ।२।२।२०॥

एभ्योऽनः प्रत्ययः स्यात्कर्त्तरि । नंदणो । जणाद्णो । शिट्ठुवणो । शिट्ठुहणो । जणणी

नंदादिभ्य इति—कर्त्तरीत्यनुवर्त्तते । नंद्धातोरने प्रत्यये णत्वे नंदणो ।

जणपूर्वकाद्दधातोर्जणाद्दणो । णिपूर्वकट्ठुहधातोरनप्रत्यये भवौ णिट्ठुहोऽकानयो-रिति सूत्रेण वकारे णिट्ठुवणो । जण्धातोर्जणणी स्त्रियाम् । अधिकरणेऽने भार्या-वाचकत्वम् । कर्त्तरि तस्मिन्मातृवाचकत्वम् । नंद्, इक्ख्, जण्, जाय्, नि-ट्ठुव्, उत्तास्, धाव्, बीह्, विज्, प-वेस्, एते नन्दादयः ।

वेरिक्ख इतो यः ।२।३।१०७॥

वेः परस्येक्खधातोरिकारस्य यकारः स्यादने परे । वियक्खणो ।

वेरिक्ख इति—अने इत्यनुवर्त्तते । विपूर्वकेक्खधातोरनप्रत्यये इकारस्य यकारे वियक्खणो । आदेशेऽकारो नोच्चारणार्थः ।

अनः ।२।२।४३॥

करणेऽर्थे धातोरनः प्रत्ययः स्यात् । करणं । कारणं ।

अन इति—करणे इति चानुवर्त्तते । कर्धातोः करणेऽनप्रत्यये करणं । प्रेर-णाप्रत्ययान्तादने कारणं ।

पञ्चम्यां त्तारः ।२।२।२१॥

पञ्चम्यन्त उपपदे त्ताधातोरः प्रत्ययः स्यात् । भयंतारो ।

पञ्चम्यामिति—कर्त्तरीत्यनुवर्त्तते । भयपूर्वकत्ताधातोरप्रत्यये मगागमे संयुक्तादेर्लोपे भयंतारो ।

दिसो दक्खो वौ ।२।३।२५॥

दिस्धातोः कर्त्तरि दक्ख इत्यादेशः स्यादुप्रत्यये । दक्खू । देसी । देसगो । दट्ठारो ।

दिस इति—सादेशेऽकार उच्चारणार्थः । दिस्धातोरुप्रत्यये दक्खादेशे दक्खू । पक्षे यथाप्राप्तं प्रत्यया भवन्तीति दर्शयति देसीति । तारप्रत्यये दट्ठारो । दिसात्तव्वेति सूत्रेण तस्य ठकारे इकारस्याकारे परसवर्णः ।

न्नो डुः ।२।२।१७॥

कर्मण्युपपदे न्नाधातोर्डुप्रत्ययः स्यात् । धम्मन्नू ।

न्न इति—कर्मणीत्यनुवर्त्तते । धम्मपूर्वकन्नाधातोर्डुप्रत्यये टिलोपे धम्मन्नू ।

अतः सयो जे ।३।१।८३॥

सय्धातोरत एकारः स्याद् जापरे । सेज्जा । अभिसेज्जा ।

अत इति—एरित्यनुवर्त्तते । सय्धातोर्जाप्रत्ययेऽनेनात एकारे परसवर्णेन यस्य जकारे सेज्जा । संयुक्ते ह्रस्वे सिज्जा ।

अम्हादिषु दिसादः ।२।२।२२॥

एषूपपदेषु दिस्धातोरप्रत्ययः स्यात्कर्त्तरि ।

अम्हादिष्विति—दिसात् अ इति पदद्वयम् । कर्त्तरीत्यनुवर्त्तते । आदिना तुम्ह, ज, त, क, इम, एत, समान, भवंत इत्यादयो गृह्यन्ते ।

अम्हादेर्दिसे ।३।२।४१॥

अप्रत्ययान्तदिस्धातावम्हादेर्दीर्घोऽन्तादेशः स्यात् ।

अम्हादेरिति—दिसे इति त्वप्रत्ययान्तदिस्धातो रूपम् । अतएवाहाप्रत्ययान्तेति । दीर्घ इत्यनुवर्त्तते । अम्ह, तुम्ह, ज, त, एत, एते पञ्च शब्दा अम्हादयः ।

तुम्हादेर्दिसस्य दस्य रः ।४।४।१८॥

तुम्हादेः परस्याप्रत्ययान्तदिस्धातोरादेर्दस्य रः स्यात् । अम्हारिसो । तुम्हारिसो । जारिसो । तारिसो ।

तुम्हादेरिति—आदेरित्यनुवर्त्तते । दस्येति विशेषोपादानादन्त्यस्य षष्ठ्या इति परिभाषा न प्रवर्त्तते । तुम्ह + दिस इति स्थिते अम्हादेरिति सूत्रेण दीर्घेऽनेन दस्य रेफे तुम्हारिसो । एवं अम्हारिसो इत्यादयः । तुम्ह, अम्ह, ज, त, क, इम, एत, समान, एते तुम्हादयः ।

ताल्लो वा ।४।४।१९॥

तशब्दात्परस्य दिसस्य दस्य लो वा स्यात् । तालिसो ।

ताल्ल इति—दिसस्य दस्येत्यनुवर्त्तते । त + दिस इति स्थिते तस्य दीर्घेऽन्तादेशेऽनेन दिसस्य दस्य लकारे तालिसो । पक्षे रकारे तारिसो इति तूक्तमेव ।

एत् ।४।४।३२॥

अप्रत्ययान्तदिस्धातौ परे इमस्यैकारोऽन्तादेशो वा स्यात् । इमेरिसो ।

एदिति—इमस्य दिसे वेत्यनुवर्त्तते । इमस्यैकारान्तादेशे दस्य रेफे इमेरिसो ।

एरिमस्य वा ।४।४।३१॥

इमशब्दस्यैसादेशो वा स्यादप्रत्ययान्तदिस्धातौ परे । एरिसो ।

एरिति—दिसे इत्यनुवर्त्तते। सित्त्वात्सर्वादेशः। इमस्यैसादेशे दकारस्य रेफे एरिसो।

क्ख एसः सस्य ।४।४।१९॥

एसः परस्य दिसस्य सस्य क्खो वा स्यात्।

क्ख इति—दिसस्य वेत्यनुवर्त्तते।

एसः क्खे ।४।४।९२॥

इमादेशादेसः परस्य दिसस्य दस्य लो वा स्यात् सस्य क्खादेशे झलि। एलिक्खो।

एस इति—दिसस्य दस्य वा स इत्यनुवर्त्तते। इम+दिस इत्यत्रेमस्यैकारे सस्य क्खादेशे दस्य लकारे एलिक्खो।

दिसे कस्येदेतौ ।४।४।३०॥

कशब्दस्येकारैकारौ पर्यायेण भवतोऽप्रत्ययान्तदिस्धातौ। कीरिसो। केरिसो।

दिसे इति—कस्य ईदेताविति पदद्वयम्। ईच्चेचेति द्वन्द्वः। षष्ठीनिर्दिष्टत्वादन्त्यस्य ककारोत्तराकारस्यादेशः। क+दिस इति स्थितेऽनेनेकारादेशे दस्य रेफे कीरिसो। एकारादेशे तु केरिसो। कीदृश इत्यर्थः।

कादिसस्य दः ।४।१।१८॥

कशब्दात्परस्य दिस्शब्दस्य दिभागस्य वा लोपः स्यात्। कीसो। केसो।

कादिति—वा लोप इत्यनुवर्त्तते। क+दिस इत्यत्र दिसे कस्येति सूत्रेण ककारोत्तराकारस्येकारादेशेऽनेन दिभागस्य लोपे कीसो। एकारादेशे तु केसो।

समानाच्छः ।४।४।२०॥

समानशब्दात्परस्य दिसशब्दस्य सस्य च्छादेशो वा। सरिच्छो। सरिसो

समानादिति—दिसस्य सस्येत्यनुवर्त्तते। वेति च। समानपूर्वकदिस्धातोरप्रत्यये दकारस्य रेफादेशेऽनेन सस्य च्छादेशे सरिच्छो तदभावे सरिसो।

गत्यर्थाकर्मकसिक्खादिभ्यः कर्त्तरि च ।२।१।५३॥

एभ्यो धातुभ्यो भूते तइतौ स्तः कर्त्तरि चात्कर्मणि भावे च। वेयणा मे खयं गता। मच्चु हं तु पत्ते। अस्सिए मुणी। विजयघोसे'''निक्खंतो।

तो हं नाहो जाओ । पासायालोअणे ठिओ । वावत्तरीकलाओ अ सिक्खिए । देवं सिलिट्ठो ।

गत्यर्थेत्यादि—भूते भावकर्मणोरित्यनुवर्त्तते । भावकर्मणोः सामान्यतया विधानेऽपि कर्त्तरि विशेषतो विधायकेनानेन बाधो माभूदतः कर्मणि भावे चेति पुनरप्युपादानम् । कुत्र कर्त्तरि क्व वा भावे कचन वा कर्मणि प्रत्यय इति तु योजनया बोध्यम् । यथात्रैवोदाहरणे कर्त्तरि विधानादेवानुक्ते कर्मणि द्वितीया । उक्ते कर्त्तरि प्रथमा सिद्धयति । वेयणेत्यादेर्वेदना मे क्षयं गता इत्यर्थः । इत्युत्त० २०।३३; अत्र गम्धातोः कर्त्तरि तः । आवस्सयक्खमतरादीनामपि गतिविशेषवाचित्वात्तेभ्यः कर्त्तरि तः । मच्चुमुहं तु पत्ते इत्यत्र पपूर्वकाव्धातोः कर्त्तरि तः । से नाहिई मच्चुमुहं तु पत्ते इत्युत्त०२०।४८॥ अस्सिए मुणीत्यत्र आपूर्वकस्सय्धातोः कर्तरीतः प्रत्ययः । पव्वज्जामस्सिए मुणी प्रव्रज्यामाश्रितो मुनिरिति तदर्थः । विजयघोसे...निक्खंतो इत्यत्र निर्पूर्वकक्रम्धातोः कर्त्तरि तः । एवं से विजयघोसे...निक्खंतो इति उत्त० ।२५।४४; अकर्मकमुदाहरति तोहं इति जाओ इत्यत्र जाधातोः कर्त्तरि तप्रत्ययः । तोहं नाहो जाओ इत्युत्त० २०।३५। पासायालोअणे ठिओ इत्यत्र कर्त्तरीतः प्रत्ययः । वावत्तरी कलाओ अ सिक्खिए इत्यत्र कर्त्तरि इतः प्रत्ययः आदिना सिलिंसादिर्ग्राह्यः ।

मतीच्छाऽर्चार्थेभ्यस्तेतौ वर्त्तमाने च ।२।१।५२॥

एदर्थकधातुभ्यो वर्त्तमाने चाद्भूते च तइतौ स्तः । अम्हं विइयाणि । रन्नो इट्ठा । से विय मे धम्मे इच्छिते पडिच्छिते अभिरुइए ।

मतीति—भूते भावकर्मणोरित्यनुवर्तते । मतिश्चेच्छा चार्चा चेतीतरेतरयोगद्वन्द्वो मतीच्छाऽर्चाः । तेऽर्था येषान्ते मतीच्छाऽर्चाथास्तेभ्यो मतीच्छाऽर्चार्थेभ्य इति । द्वन्द्वात्परः पूर्वो वा यः श्रूयते स लभते प्रत्येकं सम्बन्धमिति न्यायादर्चान्तद्वन्द्वान्तश्रूयमाणार्थशब्दस्य मत्यादिषु प्रत्येकं सहसम्बन्धाज् ज्ञानार्थकेत्यादि लब्धम् । ननु भूते सामान्यतया विधानेन तेनैव सिद्धौ भूतार्थसमुच्चयार्थचकारो व्यर्थ इति चेन्न वर्त्तमाने विशेषतया विधायकेनानेन बाधः स्यादतस्तस्यावश्यकत्वात् । वर्त्तमानार्थतयोगे षष्ठी भवति । भूतार्थकतयोगे तन्निषेधः । यथा मूलोक्तोदाहरणे षष्ठी समभून्माभूच्च तुब्भेहिं अणुमन्निओ इत्यादौ । तुब्भेहिं अणुमन्निओ इत्युत्त० ।१९।२३। अम्हं विइयाणीत्यत्रानेन

वर्त्तमाने विद्धातोरियप्रत्यये सति षष्ठी भवति। खित्ताणि अम्हं विइयाणि लोए इत्युत्त० ।१२।१३। रन्नो इट्ठेत्यत्रेस्धातोर्वर्त्तमाने तः। "सेणियस्स सेविय रन्नो इट्ठा" इति नाया० १।३२। मे धम्मे इच्छिते इत्यत्रेच्छ्धातोरितप्रत्ययः। सेविय मे धम्मे इच्छिते पडिच्छिते अभिरुइए इति नाया० ।१।३२।

पीणो डियः ।२।१।५४॥

पीण्धातोर्डियप्रत्ययः स्यादुक्तेर्थे। पिए। पिओ।

पीण इति—धातोः प्रत्ययः कर्त्तरि वर्तमाने भूते इत्यनुवर्त्तते। डित्त्वाट्टि-लोपः। पीण्धातोर्डियप्रत्यये टिलोपे यकारलोपे पिए, पिओ इति। इट्ठे कन्ते पिए मणुन्न इति नाया० १,१;।

इति कृदन्ते कर्त्रर्थप्रक्रिया।

कृत्या अणिज्जाणीयतव्वाः ।२।१।५५॥

धातुभ्य एते प्रत्ययाः स्युर्भावकर्मणोस्ते च कृत्यसंज्ञकाः। अच्चणिज्जं। अच्चणीयं। अच्चियव्वं। एसणिज्जं। एसणीयं। एसियव्वं।

कृत्या इति—भावकर्मणोरित्यनुवर्त्तते। भावकर्मणोरधिकारे विहिता एते प्रत्यया वक्ष्यमाणाश्च कृत्यसंज्ञका भवन्ति। अच्च्धातोरणिज्जप्रत्यये अच्चणिज्जं। अणीयप्रत्यये अच्चणीयं। तव्वप्रत्यये स्सादीनामितीडागमे तकारस्य ककारे अच्चि-यव्वं। एवमन्यत्रापि।

लुभादिभ्योऽणिज्जाणीयौ ।२।४।५२॥

लुभादिभ्यः परावणिज्जाणीयप्रत्ययौ णितौ स्याताम्। लोभणिज्जं। लोभणीयं। बोहणिज्जं। बोहणीयं।

लुभादिभ्य इति—णिदित्यनुवर्त्तते। तस्य द्वित्वेन वचनविपरिणामः। लुभ्धातो रणिज्जे णिद्वद्भावाद्वृद्धौ लोभणिज्जं। सलह्धातोरुपधाया वृद्धौ सलाह-णिज्जं। बुज्झ्धातोरणिज्जे जझयोर्हकारे णित्वाद्वृद्धौ बोहणिज्जं। एवं लोभणीय-मित्याद्यपि। लुभ्, बुज्झ्, जुज्झ् आकृतिगणोयम्।

पच्चक्खादिभ्यस्तव्वस्यैड् ।४।२।५२॥

पच्चक्खादिभ्यः परस्य तव्वप्रत्ययस्यैडागमः स्यात् । पच्चक्खाएयव्वं । पट्ठवेयव्वं । वड्ढेयव्वं । आरुहेयव्वं ।

पच्चक्खादिभ्य इति—स्सादीनामिति प्राप्तस्येटोऽपवादः । पडि-आपूर्वक-क्खाधातोस्तव्वप्रत्ययेऽनेनैडागमे प्रकृतिभावे तकारस्य यकारे पच्चक्खाएयव्वं । पपूर्वकट्ठव्धातोः पट्ठवेयव्वं । वड्ढ्धातोर्वड्ढेयव्वं । आपूर्वकरुह्धातोरारुहेयव्वं । पडि-आ-क्खा, एड्, उद्-चार्, चाव्, निर्-जा, प-ट्ठव्, परि-ताव्, उद्-द्दव्, अणु-न्नव्, पूर्, आ-रुह्, लंब्, आ-लोक्, वड्ढ्, आ-हर्, (हर्-प्रे०) एते पच्चक्खादयः ।

वज्जादिभ्यो वा ।४।२।५३॥

वज्जादिभ्यः परस्य तव्वस्य वैडागमः स्यात् । वज्जेयव्वं । वज्जियव्वं । सुणेयव्वं । सुणियव्वं ।

वज्जादिभ्य इति—तव्वस्यैडित्यनुवर्त्तते । वज्ज्धातोस्तव्वप्रत्यये एडागमे वज्जेयव्वं । तदभावे स्सादीनामितीडागमे वज्जियव्वं । वज्ज्, सुण्, आ-घव्, इत्यादयो वज्जादयः ।

गमादिभ्यस्तव्वस्य ।४।२।४०॥

एभ्यः परस्य तव्वस्येडागमो न स्यात् । गंतव्वं । घेत्तव्वं । णायव्वं । णेयव्वं । दायव्वं । दट्ठव्वं । वत्तव्वं । हंतव्वं

गमादिभ्य इति—इट् नेत्यनुवर्त्तते । गम्धातोस्तव्वे मकारस्यानुस्वारे गंतव्वं । घेत्तुतूणेति गिण्हो घेदादेशे घेत्तव्वं । ण्णाधातोर्णायव्वं । णेधातोर्णेयव्वं । दाधातोर्दायव्वं । दिसस्तव्वे दिसस्तुमिति तकारस्य ठकारे दिस इत इति इकारस्याकारे दट्ठव्वं । वच्च्धातोस्तव्वे त्रयाणामिति पूर्वचकार लोपे द्वितीयचकारस्य परसवर्णे वत्तव्वं । हणो णकारस्य नकारेऽनुस्वारे हंतव्वं । गम्, गिण्ह्, जोय्, त्थुण्, दा, दिस्, बीह्, बुज्झ्, वच्च्, वह्, हण्, एते गमादयः ।

निक्खिवादिभ्यस्तव्वस्य ।४।२।३५॥

एतेभ्यः परस्य तव्वस्येडागमो वा स्यात् । निक्खेत्तव्वं । निक्खिवियव्वं ।

निक्खिवादिभ्य इति—वेडित्यनुवर्त्तते । विकल्पेनेड्निषेधे तात्पर्यम् । इदुदुपधादिति तव्वस्य णिद्भावे उपधावृद्धौ वकारस्य परसवर्णेन नकारे निक्खे-

त्तव्वं । इति तु निक्खिवियव्वं । नि-क्खिव्, नि-सीद्, सुण्, एते निक्खिवादयः ।

सुणः सोरनिटि तव्वे ।२।३।४१॥

अस्य धातोः सोरादेशः स्यादनिटि तव्वे परे । सोअव्वं ।

सुण इति—इड्रहिततव्वे सुण्धातोः सो इत्यादेशे सोअव्वं । इडेटोस्तु सुणियव्वं । सुणेयव्वमिति दर्शितमेव ।

जोयुसीदोस्तव्वे ।३।४।८१॥

तव्वे परेऽनयोरन्त्यस्य लोपः स्यात् । निसीयव्वं । निसीइयव्वं । संजोयव्वं ।

जोयिति—लोप इत्यनुवर्त्तते । षष्ठीनिर्दिष्टत्वादन्त्यस्य लोपः । निपूर्वकसीद्धातोस्तव्वप्रत्ययेऽनेन दकारलोपे निसीयव्वं । विकल्पेनेडागमे तु निसीइयव्वं । जोयस्तु गमादिगणे पाठादनिट्कत्वेन संजोयव्वमिति ।

बुज्झस्तव्वस्य ।२।३।१४६॥

बुज्झः परस्य तव्वस्य तस्य धः स्यात् । बोद्धव्वं ।

बुज्झ इति—तस्य ध इत्यनुवर्त्तते । बुज्झ्धातोस्तव्वप्रत्यये तकारस्य धकारे त्रयाणामिति जकारस्य लोपे झकारस्य परसवर्णेन दकारे इदुदुपधादिति तव्वस्य णिद्वद्भावाद्वृद्धौ बोद्धव्वं ।

वहो ढः ।२।३।१४७॥

वहः परस्य तव्वस्य तस्य ढः स्यात् ।

वह इति—तव्वस्य तस्येत्यनुवर्त्तते ।

वहष्टेरोत् ।२।३।४२॥

वह्धातोष्टेरोकारः स्यादनिटि तव्वे परे । वोढव्वं । निवोढव्वं ।

वह इति—अनिटि तव्व इत्यनुवर्त्तते । वह् तव्व इत्यत्र टिभागस्यौकारे तव्वस्य तस्य ढकारे वोढव्वं । निपूर्वकत्वे निवोढव्वं ।

थोस्त्थुणोऽति च ।२।३।४३॥

त्थुण्धातोस्थो इत्यादेशः स्यादनिटि तव्वेऽति च परे । थोयव्वं ।

थोरिति—अनिटि तव्व इत्यनुवर्त्तते । त्थुण्धातोस्तव्वप्रत्ययेऽनेन थो इत्यादेशे थोयव्वं ।

भास्तव्वे ।२।३।३॥

बीह्धातोर्भादेशः स्यात्तव्वे परे। भायव्वं।

भा इति—बीह इत्यनुवर्त्तते। अनेकवर्णत्वात्सर्वादेशः। बीह्धातोस्तव्वप्रत्यये भादेशे भायव्वं।

क्विणादिभ्यो डेतव्वः ।२।१।५६॥

एभ्यो डेतव्वप्रत्ययः स्याद्भावकर्मणोः। केयव्वं। भेयव्वं।

क्विणादिभ्य इति—भावकर्मणोः कृत्या इति पदद्वयमत्रानुवर्त्तते। क्विण्धातोर्डेतव्वप्रत्यये टिलोपे केयव्वं। भिद्धातोष्टिलोपे भेयव्वं।

होरिव्वस्तव्वस्य ।२।३।१४९॥

होः परस्य तव्वप्रत्ययस्येव्वादेशो वा स्यात्। होइव्वं। होयव्वं। होतव्वं।

होरिति—वेत्यनुवर्त्तते। होधातोस्तव्वप्रत्ययेऽनेनेव्वादेशे प्रकृतिभावे होइव्वं। पक्षे तव्वे तकारस्य यकारे होयव्वं। होतव्वं।

घातादिभ्यो णिमः ।२।१।५८॥

एभ्यो धातुभ्यो णिमप्रत्ययः स्याद्भावकर्मणोः। उग्घाइमं। संचारिमं। तारिमं। खाइमं। साइमं। संमुच्छिमं।

घातादिभ्य इति—धातोः प्रत्ययः भावकर्मणोरित्यनुवर्त्तते। णिमप्रत्यये णकारस्येत्त्वादुपधावृद्धिः। उत्पूर्वकघात्धातोर्णिमप्रत्यये तकारस्य यकारे लोपे उग्घाइमं। संपूर्वकचर्धातोरुपधावृद्धौ संचारिमं। तर्धातोर्वृद्धौ तारिमं। खाद्धातोर्दकारलोपे प्रकृतिभावे खाइमं। स्साद्धातोर्दकारलोपे साइमं। संपूर्वकमुच्छ्धातोः संमुच्छिमं। घात्, खाद्, सम्-चर्, तर्, पत्, मज्ज्, सं-मुच्छ्, वेड्ढ्, स्साद्, आ-हर्, निर्-हर्, एते घातादयः।

धरादिभ्य इमः ।२।१।५९॥

धरादिभ्य इमप्रत्ययः स्यादुक्तेर्थे। धरिमं। पूरिमं।

धरादिभ्य इति—अनुवृत्तिः पूर्ववत्। इमप्रत्यये णित्त्वाभावान्न वृद्धिः। धर्धातोरिमप्रत्यये धरिमं। पूर्धातोः पूरिमं। धर्, पूर्, लुण्, ए धरादयः।

इमे लुणो लाः ।२।३।२९॥

लुण्धातोर्लादेशः स्यादिमे परे । लाइमं ।

इम इति—अनेकवर्णत्वात्सर्वादेशः । लुण्धातोर्लाप्रत्यये लादेशे प्रकृतिभावे लाइमं ।

गोवादिभ्यः पः ।२।१।५७॥

एभ्यो धातुभ्यः पप्रत्ययः स्याद्भावकर्मणोः। गुप्पं । छिप्पं । ठप्पं । आणप्पं । पप्पं ।

गोवादिभ्य इति—धातोः प्रत्ययः भावकर्मणोरित्यनुवर्त्तते । गोव्धातोः पप्रत्यये वकारस्य परसवर्णेन पकारे संयुक्ते ह्रस्वे गुप्पं । गोप्यमित्यर्थः । छिव् धातोः छिप्पं । स्पृश्यमित्यर्थः । ट्ठव्धातोः ठप्पं । स्थाप्यमित्यर्थः । आपूर्वकन्नव्धातोः आणप्पं । आज्ञाप्यमित्यर्थः । पपूर्वकाव्धातोः पप्पं । प्राप्यमित्यर्थः । असमानोपवादो विकल्पेन बाधक इति न्यायात्पक्षे सामान्यतया विहिता अपि प्रत्ययाः स्युरिति । गोव्, च्छिव्, ट्ठव्, आ-न्नव्, प-आव्, एते गोवादयः ।

खो डज्जडड्ढौ ।२।१।६५॥

खाधातोर्डज्जडड्ढौ प्रत्ययौ स्तो भावकर्मणोः । खज्जं । खद्धं ।

ख इति—भावकर्मणोरित्यनुवर्त्तते । खाधातोर्डज्जप्रत्यये डित्त्वाट्टिलोपे खज्जं । डद्धप्रत्यय खद्धं । ननु ज्जद्धविधानेऽपि संयुक्ते ह्रस्वे रूपसिद्धौ डित्त्वकरणं व्यर्थमिति चेन्न । तत्र बहुलग्रहणसम्बन्धेन पक्षे खाज्जं इत्यनिष्टसम्भावनाभिया तथाकरणात् ।

नेर्यः ।२।१।६४॥

नेधातोर्यः प्रत्ययः स्यात् । नेयं । विणेयं ।

नेरिति—भावकर्मणोरित्यनुवर्त्तते । नेधातोर्यप्रत्यये नेयं ।

करणार्थेभ्यो डिच्चडित्तिमौ ।२।२।६२॥

एभ्यो धातुभ्यो डिच्चडित्तिमौ भवतः । किच्चं । कित्तिमं ।

करणार्थेभ्य इति—करणार्थककर्काकुव्भ्यो धातुभ्यो डिच्चडित्तिमप्रत्ययोः सतोष्टिलोपे किच्चं । कित्तिमं ।

असोऽलण् भक्ष्ये ।२।१।७५॥

अस्धातोर्भक्ष्यरूपकर्मणि अलणप्रत्ययः स्यात् । आसलं ।

अस इति—भावकर्मणोरित्यनुवर्त्तते । तत्र भक्ष्यरूपे कर्मणि प्रत्ययविधानेन क्षेपणीयकर्मणि न प्रत्ययोऽयं भवति । असूधातोरलणि प्रत्यये वृद्धौ आसलं । भक्ष्यमित्यर्थः ।

डायः पचः ।२।१।८९॥

पच्धातोर्डायप्रत्ययः स्याद्भावकर्मणोः । पायं ।

डाय इति—मण्डूकप्लुत्या भावकर्मणोरित्यनुवर्त्तते । डकारष्टिलोपार्थः । पच्धातोर्डायप्रत्यये टिलोपे पायं । पक्तुं योग्यमित्यर्थः ।

करादिभ्य इयण् ।२।१।९०॥

करादिभ्यो धातुभ्य इयण् प्रत्ययः स्यात् । कारियं । धारियं । पेहियं । समुप्पेहियं ।

करादिभ्य इति—भावकर्मणोरित्यनुवर्त्तते । कर्धातोरियणि प्रत्यये वृद्धौ कारियं । असमानापवादत्वात् पक्षे करणिज्जं करणीयं करियव्वमित्यादि । धर्धातोर्धारियं । पपूर्वकेक्ख्धातोः पेहियं । समुप्पपूर्वकत्वे समुप्पेहियं ।

करो जचौ च ।२।१।९१॥

कर्धातोर्जचौ प्रत्ययौ स्तश्चायथाप्राप्तम् । कज्जं । कच्चं ।

कर इति—अनुवृत्तिः पूर्ववत् । कर्धातोर्जप्रत्यये परसवर्णेन रेफस्य जकारे कज्जं । चप्रत्यये कच्चं । यथाप्राप्तमित्यनेनाणिज्जादयः संगृह्यन्ते ।

दादिभ्य इयः ।२।१।९२॥

एभ्य इयः प्रत्ययः स्यादुक्तार्थे । देयं । चरियं । भवियं । अक्खेयं । विन्नेयं । मेयं । पमेयं । धेयं । गेयं ।

दादिभ्य इति—दाधातोरियप्रत्यये वृद्धौ देयं । चर्धातोश्चरियं । भवधातोर्भवियं । आपूर्वकक्खाधातोरियप्रत्यये वृद्धौ संयुक्ते ह्रस्वे अक्खेयं । संयुक्तादेर्लोपे आखेयं । विपूर्वकन्नाधातोर्विन्नेयं । माधातोर्मेयं । धाधातोर्धेयं । दा, चर्, भव्, क्खा, न्ना, मा, धा, गा, खिज्ज्, कर्, चर्, जागर्, जीव्, तुर्, एते, दादयः । आकृतिगणः ।

सदो धोडियः ।२।१।९३॥

सदः परस्माद्धाधातोर्डियः प्रत्ययः स्यात् ।

सद इति—अनुवृत्तिः पूर्ववत् ।

सदो धो ढो ङिये ।२।४।९१॥

सदः परस्य धाधातोरादेर्ढकारः स्याङ्डिये परे । सड्ढियं ।

सद इति—आदेरित्यनुवर्त्तते । ध इत्यस्य धाधातोरित्यर्थः । सद्पूर्वक-धाधातोर्ङियप्रत्यये धातोरादेर्ढकारे परसवर्णे सड्ढियं । इयप्रत्यये सद्धेयं ।

अद् गरिहादिभ्यः ।२।१।६६॥

एभ्यो धातुभ्योऽत्प्रत्ययः स्याद्भावकर्मणोः । गरिहं । समुप्पेहं । भक्खं । वच्चं ।

अदिति—धातोः प्रत्ययः भावकर्मणोरित्यनुवर्त्तते । गरिह्धातोरप्रत्यये गरिहं । समुप्पपूर्वकेक्ख्धातोरिहादेशेऽति समुप्पेहं । भक्ख्धातोर्भक्खं । वच्च्-धातोरति वच्चं । वाच्यमित्यर्थः । एते चत्वारो वक्ष्यमाणा गमादयश्चैकविंशतिरेवं पञ्चविंशतिर्गरिहादयः ।

गमादीनामति भावकर्मणोः ।३।३।२२॥

एषामन्त्यस्य द्वित्वं स्याद्भावकर्मवाचिन्यति परे । गम्मं । खण्णं । घत्तं । पुज्जं । फुस्सं । विभज्जं । भव्वं । सेव्वं ।

गमादीनामिति—द्विरित्यनुवर्त्तते । षष्ठीनिर्दिष्टत्वादन्त्यस्य द्वित्वं भवति । गम्धातोरति मकारस्य द्वित्वे गम्मं । खण्धातोः खण्णं । घात्धातोर्घत्तं । संयुक्ते ह्रस्वः । पूज्धातोः पुज्जं । जकारद्वित्वे संयुक्ते ह्रस्वः । विपूर्वकभज्धातोर्विभज्जं । भव्धातोर्भव्वं । सेव्धातोः सेव्वं । गम्, गिण्ह्, घात्, च्छुभ्, जुंज्, डह्, दुह्, दह्, पूज्, फुस्, भज्, भुंज्, रम्, राह्, वच्च्, विद्, सलह्, साह्, सिंच्, सेव्, हुण्, एते गमादयः ।

डहादीनां झः ।२।३।११॥

एषामन्त्यस्य झकारः स्यादति । डज्झं । दज्झं । रज्झं । आरज्झं । सज्झं ।

डहादीनामिति—अतीत्यनुवर्त्तते । डह्धातोरति प्रत्ययेऽन्त्यस्यानेन झकारे गमादित्वेन द्वित्वे पूर्वस्य परसवर्णे डज्झं । दह्धातोर्दज्झं । अत्रापूर्वस्य संयुक्त-स्येति सूत्रेण पूर्वदस्य लोपः । राह्धातोरज्झं । अत्र संयुक्ते ह्रस्वः । साह्धातोः सज्झं । अत्रापि सः ।

दुहादीनामति ।३।२।४॥

एषां स्वरस्य वृद्धिः स्यादति । दोज्झं । छोब्भं । भोज्जं । कोप्पं । गेज्झं । गिज्झं ।

दुहादीनामति—वृद्धिरित्यनुवर्त्तते । दुह्धातोरति प्रत्ययेऽन्त्यस्य झकारे द्वित्वे पूर्वस्य परसवर्णेऽनेन वृद्धौ दोज्झं । च्छुभ्धातोरति प्रत्ययेऽनेन वृद्धौ भस्य द्वित्वे पूर्वभस्य परसवर्णेन बकारे अपूर्वस्य संयुक्तस्येति सूत्रेण चकारस्य लोपे छोब्भं । भुंज्धातोर्भोज्जं । कुप्धातोः कोप्पं । गिण्ह्धातोरति प्रत्ययेऽन्त्यस्य झकारे त्रिव्यञ्जनसंयुक्ते णस्य लोपे पूर्वस्य परसवर्णे वृद्धौ गेज्झं ।

जुंजो गः ।२।३।२१॥

अस्यान्त्यस्य गकारोऽति । जोग्गं ।

जुंज इति—अतीत्यनुवर्त्तते । जुंज्धातोरति प्रत्ययेऽन्त्यस्य गकारे द्वित्वे त्रिव्यञ्जनसंयुक्तेऽनुस्वारलोपे वृद्धौ जोग्गं ।

सिंचः कः ।२।३।१३॥

अस्यान्त्यस्य कोऽति । सेक्कं । अभिसेक्कं ।

सिंच इति—अतीत्यनुवर्त्तते । सिंच्धातोरति प्रत्यये कादेशे द्वित्वे त्रिव्यञ्जनसंयुक्तेऽनुस्वारलोपे वृद्धौ सेक्कं ।

विदो जः ।२।३।१२॥

अस्यान्त्यस्य जः स्यादति । वेज्जं ।

विद इति—षष्ठीनिर्देशादन्त्यस्येति लभ्यते । अतीत्यनुवर्त्तते । विद्धातोरति प्रत्ययेऽन्त्यस्य जकारे द्वित्वे वृद्धौ वेज्जं ।

सलहः सघः ।२।३।४॥

अस्य सघादेशोऽति । सग्घं ।

सलह इति—अनेकवर्णत्वात्सर्वादेशः । अनुवृत्तिः पूर्ववत् । सलह्धातोरति प्रत्यये सघादेशे द्वित्वे पूर्वघस्य परसवर्णे सग्घं ।

हुणो ह्वः ।२।३।५॥

अस्य धातोर्ह्वादेशोऽति । ह्व्वं ।

हुण इति—अनेकवर्णत्वात्सर्वादेशः । हुण्धातोरति प्रत्यये हवादेशे द्वित्वे हव्वं ।

छिंदादिभ्यो डेज्जः ।२।१।६७॥

एभ्यो डेज्जः स्याद्भावकर्मणोः । छेज्जं । भेज्जं । मेज्जं । केज्जं । संखेज्जं । देज्जं । हेज्जं ।

छिंदादिभ्य इति—भावकर्मणोरित्यनुवर्त्तते । छिंद्धातोर्डेज्जप्रत्यये डित्त्वाट्टिलोपे छेज्जं । भिदो भेज्जं । माधातोर्मेज्जं । क्रिण्धातोः केज्जं । संपूर्वकक्खाधातोः संखिज्जं । संखेज्जं । दाधातोर्देज्जं । हर्धातोर्हेज्जं । वैकल्पिकं रूपमूह्यं स्वयमेव ।

डेज्जे झो धः ।२।४।९०॥

झाधातोरादेर्धादेशः स्याड्डेज्जे । धिज्जं । धेज्जं ।

डेज्ज इति—आदेरित्यनुवर्त्तते । ज्झाधातोर्डेज्जप्रत्यये कस्य धादेशे टिलोपे संयुक्ते ह्रस्वे धिज्जं । ह्रस्वाभावे धेज्जं ।

डोनेर्हणः ।२।१।६८॥

नेः परस्य हण्धातोर्डः प्रत्ययः स्यात्कर्मणि । निहो ।

ड इति—भावकर्मणोरित्यनुवर्त्तते । अस्य धातोः सकर्मकत्वात्कर्मण्येव प्रत्ययसम्भवादाह कर्मणीति । निपूर्वकहण्धातोर्डप्रत्यये टिलोपे निहो ।

पते रेः ।२।१।६९॥

पतेः परस्मादिधातोर्डः प्रत्ययः स्यात् । पत्तियो ।

पतेरिति—डो भावकर्मणोरित्यनुवर्त्तते । पतिपूर्वकेधातोर्डप्रत्यये पडिपतिपरिभ्यो य इति सूत्रेण यादेशे टिलोपे पत्तियो । पतेर्द्विरौ इति सूत्रेण तस्य द्वित्वम् ।

सुखदुःखार्थेषु ख ईसिंदुःसुषु ।२।१।७०॥

एषूपपदेषु धातोः खः स्याद्भावकर्मणोः । दुप्परिच्चयो । सुजहो । दुरुद्धरो । सुलहो । दूसहो ।

सुखदुःखार्थेष्विति—भावकर्मणोरित्यनुवर्त्तते । दुप्परिच्चयोत्ति "दुप्परिच्चया इमे कामा" उत्त० ८।६। दुःखेन कृच्छ्रेण परित्यज्यन्ते दुष्परित्यजा इत्यर्थः । दुर्परिपूर्वकच्चय्धातोः खप्रत्यये खकारस्येत्संज्ञायां लोपे रेफस्य परसवर्णेन पकारे दुप्परिच्चया । अत्र दुःशब्दः कृच्छ्रार्थः । सुजहोत्ति "नो सुजहा अधीर-

पुरिसेहिं" उत्त० ८।६। सुखेन अकृच्छ्रेण हीयन्ते सुहाना इत्यर्थः । अत्र सुपूर्वकजहाधातोः खप्रत्यये अकारेवशिष्टे लोपोन्यतरस्येति धातोराकारलोपः । दुःपूर्वकस्य चोदाहरणमनेकविधं यथा "दुरणुचरे पायथजणस्स" नाया० १।२३। अत्र चतुर्थी तादर्थ्ये । "गंधहत्थि दूरूढा समाणी" नाया० १।३२। अत्र तु कर्त्तरि तप्रत्ययः । गतिविशेषार्थकत्वात् ।

पाद् ध्वंसः खे दधयोः ।२।३।१२३॥

पात्परस्य ध्वंस्धातोर्दकारस्य धकारस्य च हकारः स्यात् खे परे । दुप्पहंसो ।

पादिति—ह इत्यनुवर्त्तते । दुर्पपूर्वकध्वंस्धातोः खप्रत्यये हकारादेशे दुप्पहंसो ।

इति कृदन्ते भावकर्मप्रक्रिया ।

अणद्ना भावे ।२।२।४७॥

एते प्रत्यया भावे स्युः । कारो । हारो । भारो । धारो । करो । हरो । भरो । धरो । करणं । हरणं । भरणं । धरणं । अब्भंगणं । उवंजणं ।

अणदेति—धातोरित्यनुवर्तते । कर्धातोरणि प्रत्यये 'उपधावृद्धौ' कारो । एवमन्येऽपि । अति तु करो । हरो । अनप्रत्यये करणं । हरणं । नस्य णः । अभिपूर्वकांज्धातोरनप्रत्यये 'अभेरंजो ग' इति सूत्रेण गकारे उपसर्गसम्बन्धिन इकारस्य भकारे पूर्वभकारस्य परसवर्णे अब्भंगणं । उव + अंजनं इत्यत्र दीर्घे संयुक्ते ह्रस्वे नस्य णत्वे उवंजणं ।

वेः परेश्चासे ।२।४।१०४॥

वेः परस्य परेरन्त्यस्य चकारो वाऽणन्तासधातौ परे । विवच्चासो । विवज्जासो । विपरियासो ।

वेरिति—वेत्यनुवर्त्तते । आसे इति तु अणन्तास्धातोर्निर्देशः । अतएवाहाणान्तेत्यादि । विपरिपूर्वकासधातोरणि प्रत्ययेऽनेन परिसम्बन्धिन इकारस्य चकारे परसवर्णेन रेफस्य चकारे पस्य वकारे विवच्चासो । एतदभावे रेफपर-

त्वेनेकारस्य जकारे रेफस्य परसवर्णे विवज्जासो। तदभावे स्वराददातोर्यडिति सूत्रेण धातोराकारस्य यडागमे विपरियासो।

अत्यभिप्पाभ्यामति ।३।१।८०॥

आभ्यां परस्येधातोरयादेशः स्यादति परे। अच्चओ। अभिप्पाओ।

अत्यभिप्पाभ्यामिति—अय इत्यनुवर्त्तते। अतिपूर्वकेधातोरति प्रत्यये इधातोरयादेशे उपसर्गसम्बन्धिन इकारस्य चकारे तकारस्य परसवर्णेन चकारे यकारलोपे प्रकृतिभावे अच्चओ। केवलपोपसर्गात्परस्य धातोर्मा भूदित्याह अभिप्पेत्याह। अभिप्पपूर्वकादभिप्पाओ।

उवात्क्खक्कौ करोऽति वा ।२।४।९४॥

अस्मात्परस्य कर्धातोरादेः क्खक्कौ वा भवतोऽति परे। उवक्खरो। उवक्करो। उवकरो।

उवादिति—आदेरित्यनुवर्त्तते। उवपूर्वककर्धातोरति प्रत्ययेऽनेन धातोरादेः क्खादेशे उवक्खरो। क्कादेशे उवक्करो। तदभावे उवकरो।

उदः कसोऽदणोः ।३।३।२३॥

उदः परस्य कस्धातोरन्त्यस्य द्वित्वं वा स्यादति चाणि च। उक्कस्सो। उक्कसो।

उद इति—वा द्विरित्यनुवर्त्तते। उद्पूर्वककस्धातोरति प्रत्ययेऽणि वाऽन्त्यस्य द्वित्वे दकारस्य परसवर्णे उक्कस्सो।

टेः क्खिणादीनामय् ।२।३।३५॥

एषां टेरयादेशः स्याददणनेषु। खओ। कओ। चओ। चयणं। पणयो।

टेरिति—अदणनेष्विति चानुवर्त्तते। क्खिण्धातोरति प्रत्ययेऽनेन टेरयादेशे यस्य लोपे प्रकृतिभावे कओ। क्खिवधातोः खओ। चिण्धातोश्चयो। अने चयणं। पपूर्वकणेधातोः पणयो। क्खिण्, क्खिव, चिण्, णे इत्यादयः क्खिणादयः।

गोवः फोऽदणनेषु वा ।२।३।३४॥

समः परस्य गोव्धातोरन्त्यस्य फकारो वा स्याददणनेषु। संगोफो। संगोवो।

गोव इति—संपूर्वकगोव्धातोरति प्रत्ययेऽन्त्यस्य फादेशे संगोफो।

नेर्घातो हः ।३।३।७६॥

नेः परस्य घात्धातोरादेर्हकारो वा। निहातो, निघातो।

नेरिति—वादेरित्यनुवर्त्तते । निपूर्वकघ्रात्धातोरति प्रत्ययेऽणि वाऽऽदेर्हकारे निहातो ।

डियोऽने ।३।१।५४॥

उतः परस्य डीधातोर्डादेशः स्यादने परे । उड्डाणं ।

डिय इति—उतः डा इत्यनुवर्त्तते । उत्पूर्वकडीधातोरने डादेशे नकारस्य णकारे दकारस्य परसवर्णे उड्डाणं ।

ट्ठ उदोऽने ।३।२।७८॥

उदः परस्य ट्ठाधातोरन्त्यस्य लोपो वाऽने । उत्थणं । उत्थाणं ।

ट्ठ इति—लोपो वेत्यनुवर्त्तते । उत्पूर्वकट्ठाधातोरने प्रत्यये 'उपसर्गाट्ठस्त्थ' इति सूत्रेण थादेशेऽनेनातो लोपे उत्थणं । तदभावे उत्थाणं । समुत्थणमिति ज्ञातानवमाध्ययने प्रयुक्तं दृश्यते ।

उदस्थंभः खोऽदनयोः ।२।४।७५॥

उदः परस्य थंभ्धातोरादेः खकारः स्यादति परेऽने च । उक्खंभो । उक्खंभणं ।

उद इति—आदेरित्यनुवर्त्तते । उत्पूर्वकथंभ्धातोरति प्रत्ययेऽनेन धातोरादेः खकारे दकारस्य परसवर्णे उक्खंभो । अनप्रत्यये उक्खंभणं ।

फासः फरिसो वा ।२।३।२८॥

अस्य फरिसादेशो वा स्याददनयोः । फरिसो । फासो ।

फास इति—अदनयोरित्यनुवर्त्तते । फास्धातोरति प्रत्ययेऽनेन फरिसादेशे फरिसो ।

उज्जो योऽने वावः ।२।३।१०४॥

उत्पूर्वकजोय्धातोरन्त्यस्य वकारः स्यादने परे । उज्जोवणं ।

उज्जो य इति—षष्ठीनिर्देशादन्त्यस्येति लभ्यते । उत्पूर्वकजोय्धातोरनप्रत्ययेऽनेन यकारस्य वकारे उज्जोवणं ।

मुसो मरिसोऽदनयोः ।२।३।२६॥

आतः परस्य मुस्धातोर्मरिसादेशः स्याददनयोः । आमरिसो । आमरिसणं ।

मुस इति—अनेकवर्णत्वात्सर्वादेशः । आदेशः सान्तः । आपूर्वकमुस्धातोरति प्रत्यये मरिसादेशे आमरिसो । अनप्रत्यये आमरिसणं ।

वेर्मसः ।२।३।२७॥

वेः परस्य मुस्धातोर्मंसादेशोऽदनयोः । वीमंसो ।

वेरिति—अदनयोरित्यनुवर्त्तते मुस इति च। विपूर्वकमुस्धातोरति प्रत्यये मंसादेशे वेर्दीर्घे वीमंसो ।

सज्जः सङ्गः ।२।३।६॥

सज्ज्धातोः सङ्गादेशः स्यादति। अतिप्पसंगो ।

सज्ज इति—अतीत्यनुवर्त्तते । अतिप्पपूर्वकसज्ज्धातोरति प्रत्यये संगादेशे अतिप्पसंगो । अनेकवर्णत्वात्सर्वादेशः ।

सिरः सग्गोऽदितोः ।२।३।१२०॥

अस्य धातोः सग्गादेशः स्याददितोः । उस्सग्गो । संसग्गो । विसग्गो । विओसग्गो ।

सिर इति—अनेकवर्णत्वात्सर्वादेशः । उद्पूर्वकसिर्धातोरति प्रत्यये सग्गादेशे उस्सग्गो । एवमन्येऽपि ।

संकुंचादिभ्योऽनातौ ।२।४।५४॥

एभ्यः परावनातौ णितौ भवतः । सिलेसो । निक्खेवो । खोभो । देसो । बोहो । सोधो । सिलेसणं । खेवणं । खोभणं । देसणं । बोहणं । सोधणं । कोहणं ।

संकुंचादिभ्य इति—णिदित्यनुवर्त्तते । सिलीस्धातोरति प्रत्ययेऽनेन णिद्वद्भावे वृद्धौ सिलेसो। यद्यप्यण्प्रत्ययेनापि सिद्ध्यति सिलेसादिकं तथाप्यतिसिलीस इति मा भूदिति णित्त्वविधानमतः निपूर्वकक्खिव्धातोरति निक्खेवो । खुभ्धातोः खोभो । दिस्धातोर्देसो । बुज्झ्धातोरति प्रत्यये बुज्झादित्वाज्झयोर्हादेशे वृद्धौ बोहो । एवमन्येऽपि । संकुंच् । कुज्झ् । क्खिव् । खिज्ज् । खुभ् । दिस् । बुज्झ् । विज् । विस् । सुज्झ् । सिलीस् । भुंज् । रिच् । लिंप् । मुंच् । एते संकुंचादयः । आकृतिगणः ।

समः खुभो हो वा ।२।३।२०॥

समः परस्य खुभ्धातोरन्त्यस्य हकारो वा स्यादति । संखोहो । संखोभो ।

सम इति—अतीत्यनुवर्त्तते। संपूर्वकखुभ्धातोरति प्रत्ययेऽन्त्यस्य हकारे णिद्वद्भावे वृद्धौ संखोहो । पक्षे संखोभो ।

सोचो गो वाऽणतोः ।३।३।१४१॥

अस्यान्त्यस्य गो वाऽणतोः । सोगो । सोचो ।

सोच इति—सोच्धातोरति प्रत्ययेऽन्त्यस्य गकारे सोगो ।

ओः पाओः करकरणयोः ।२।४।५७॥

पाउशब्दस्यौकारान्तादेशः स्यात्करकरणशब्दयोः । पाओकरो । पाओकरणं ।

ओरिति—पाउ+करो इति स्थितेऽनेनोकारस्यौकारे पाओकरो ।

अवात्कसोऽणि ।३।३।३८॥

अस्मात्परस्य कस्धातोरादेर्द्वित्वं वाऽणि । अवक्कासो ।

अवादिति—आदेर्द्विर्वेत्यनुवर्त्तते । अवपूर्वककस्धातोरणि धातोरादेर्द्वित्वे वृद्धौ अवक्कासो ।

करिसो णिति न ।३।२।१५॥

करिस्धातोः स्वरस्य वृद्धिर्न णिति । करिसो ।

करिस इति—वृद्धिरित्यनुवर्त्तते । करिस्धातोरणि वृद्धेर्निषेधे करिसो ।

अहेरुवादणि पज्जः पयः ।२।३।११५॥

अहेः परस्मादुवोपसर्गात्परस्य पज्ज्धातोः पयादेशः स्यादणि । अज्झोववाओ ।

अहेरिति—अहिउवपूर्वकपज्ज्धातोरणि धातोरनेन पयादेशे तरहेभ्यश्च-जझा इति सूत्रेण हकारात्परस्येकारस्य झकारे हकारस्य जकारे अज्झोववाओ । यकारस्य लोपे प्रकृतिभावः ।

रुजादीनां गः ।२।३।२४॥

एषामन्त्यस्य गो वाऽणि । रोगो । पागो । भागो । वइरेगो । जोगो ।

रुजादीनामिति—अणीत्यनुवर्त्तते । षष्ठीनिर्देशादन्त्यस्य गकारः । रुज्धातोरणि वृद्धावनेन गकारे रोगो । पच्धातोः पागो । भज्धातोर्भागो । विअतिपूर्वक-रिच्धातोरणि प्रत्यये उपधावृद्धौ चकारस्य गकारे वकारोत्तरेकारस्य वकारे संयुक्तादेर्लोपे तकारस्य यकारे लोपे प्रकृतिभावे वइरेगो ।

भुंजादीनामदणनेषु ।४।१।४३॥

एषामनुस्वारलोपः स्यादणनेषु । भोगो । भोजणं । भुत्ती ।

भुंजादीनामिति—अनुस्वारस्य लोप इत्यनुवर्त्तते। भुंज्धातोरणि प्रत्ययेऽनुस्वारलोपे रुजादीनां ग इति गकारे वृद्धौ भोगो। एवमन्येऽपि। भुंजोऽत्यादाविति सूत्रेण विकल्पेन प्राप्तो लोपोऽनेन नित्यं विधीयते। भुंज्। नि-उंज्। कुंच्। च्छिद्। च्छिन्द्। भिद्। एते भुंजादयः। आकृतिगणोऽयम्।

अणि पचः कः ।२।३।२२॥

अस्यान्त्यस्य कोऽणि परे। पागो। पाको।

अणीति—पच्धातोरणि ककारादेशे वृद्धौ गकारे पागो, पाको।

रञ्जोऽणि ।३।४।४१॥

अस्यान्त्यस्य लोपोऽणि। रागो।

रञ्जो इति—लोप इत्यनुवर्त्तते। रञ्ज्धातोरणि अन्त्यस्य लोपे रुजादित्वाद्गकारे वृद्धौ रागो।

लिंपो डाउः ।२।२।३७॥

अस्माद्भावे डाउः प्रत्ययः स्यात्। लाऊ। लेवो। लेवणं।

लिंप इति—भावे इत्यनुवर्त्तते। लिंप्धातोर्डाउप्रत्यये डित्त्वाट्टिलोपे लाऊ। असमानोऽपवादप्रत्ययो विकल्पेन बाधकः। तेन लेवो इत्यादि सिध्यति। लेवो इत्यत्राणि प्रत्यये भुंजादीनामिति सूत्रेणानुस्वारलोपे उपधावृद्धौ पस्य वः। अत्प्रत्यये तु संकुंचादित्वाण्णिद्वद्भावे वृद्धिः।

लिंपुच्छिदोरने ।४।१।४५॥

अनयोरनुस्वारस्य लोपो वा स्यादने परे। अणुलेवणं। अणुलिंपणं। आलेवणं। आलिंपणं। छिंदणं। छेयणं।

लिंपुच्छिदोरिति—अनुस्वारस्य लोपो वेत्यनुवर्त्तते। अनुपूर्वकलिंप्धातोरने प्रत्ययेऽनुस्वारस्य लोपे संकुंचादित्वाण्णिद्वद्भावे वृद्धौ पस्य वकारे अणुलेवणं। एवमालेवणं। उभयत्र नो णः। छिंद्धातोरनेऽनुस्वारलोपे वृद्धौ छेयणं। लोपाभावे छिंदणं।

वेर्विचः ।२।३।२३॥

वेः परस्य विच्धातोरन्त्यस्य ककारः स्यादणि। विवेगो। विवेको।

वेरिति—अणीत्यनुवर्त्तते कश्च। विपूर्वकविच्धातोरणि ककारे कस्य चानादेरे संयुक्तस्य को गयौ इति सूत्रेण गकारे विवेगो। णिति वृद्धिः।

अयने ।३।१।७९॥

अहेः परस्येधातोरयादेशो वा स्यादने । अज्झयणं ।

अयिति—अहेर्वाएरित्यनुवर्त्तते । अहिपूर्वकेधातोरने प्रत्ययेऽयादेशे हकारात्परस्येकारस्य झकारे हस्य परसवर्णे अज्झयणं ।

अहेर्झओ ।२।२।५६॥

अहेरन्त्यस्य झकारः स्यादिधातौ परे ।

अहेरिति—तरहेभ्य इत्यनेनासवर्णे विधानात्सवर्णे ककारविधानार्थमिदम् । पूर्वसूत्रेण विकल्पेनायादेशविधानादयादेशाभावे अहि+इ+अन इत्यत्रानेनोपसर्गेकारस्य ककारः ।

एरने ।३।२।३३॥

इधातोरने परे पूर्वपरयोः पूर्वसवर्णदीर्घः स्यात् । अज्झीणं ।

एरिति—पूर्वपरयोः पूर्वस्य सवर्णे दीर्घ इत्यनुवर्त्तते । अहिपूर्वकेधातोरने प्रत्यये अहेरिति सूत्रेणान्त्यस्य झकारे परसवर्णेऽनेन सूत्रेण पूर्वसवर्णदीर्घे अज्झीणं।

उः पाभ्यां वरो वा ।२।३।१०८॥

आभ्यां परस्य वर्धातोर्वस्योसादेशो वाऽने परे । पाउरणं ।

उर इति—अने इत्यनुवर्त्तते । सित्त्वात्सर्वादेशः । अतएवाकारसहितवकारस्योकारे पाउरणं । प्रकृतिभावान्न सन्धिः । पक्षे प्रावरणं वस्त्रमित्यर्थः ।

आणुपेभ्यो मिलो ळवः ।२।३।१०९॥

एभ्यः परस्य मिलाधातोर्ळ्वादेशो वाऽने परे । अळ्वाणं । अणुळ्वाणं । पळ्वाणं ।

आणुपेभ्य इति—अनेकवर्णत्वात्सर्वादेशः । आश्च अणुश्च पश्चेति द्वन्द्वे । आणुपास्तेभ्य आणुपेभ्यः । आदेशश्चाकारान्तः । तेन सवर्णदीर्घः । आपूर्वकमिलाधातोरने प्रत्यये ळ्वादेशे संयुक्ते ह्रस्वे अळ्वाणं । एवमणुळ्वाणं, पळ्वाणमिति । अन्यत्र तु मिलाणं ।

रञ्जो रंगः ।२।३।११०॥

रञ्ज्धातो रंगादेशोऽने परे । रंगणं ।

रञ्ज इति—अने इत्यनुवर्त्तते । अनेकवर्णत्वात्सर्वादेशः । रञ्ज्धातोरने प्रत्यये रंगादेशे रंगणं । आदेशेऽकारोऽन्त्य उच्चारणार्थः ।

लीयो लेर्वा ।२।३।११७॥

लीयधातोर्ले इत्यादेशो वा स्यादने परे लेणं। लीयणं।

लीय इति—अने इत्यनुवर्त्तते। लीय्धातोरने प्रत्यये ले इत्यादेशे णत्वे लेणं। लोपोऽन्यतरस्येति सूत्रेणाकारलोपः। पक्षे लीयणं।

अवादूसो वसः ।२।३।१०५॥

अवात्परस्य वस्धातोरूसादेशः स्यादने परे। अवऊसणं।

अवादिति—अने इत्यनुवर्त्तते। अनेकवर्णत्वात्सर्वादेशः। अवपूर्वकवस्धातोरनेऽनेनोसादेशे णत्वे प्रकृतिभावे अवऊसणमुपवसनमुपवास इत्यर्थः।

परेरुसः ।२।३।१०६॥

परेः परस्य वस्धातोरुसादेशः स्यादने परे। पज्जुसणं।

परेरिति—वसोऽने इति पदद्वयमनुवर्त्तते। अनेकवर्णत्वात्सर्वादेशः। परिपूर्वकवस्धातोरुसादेशे इकारस्य जकारे रेफस्य परसवर्णे नकारस्य णकारे पज्जुसणं।

सुण्हुणोः सवहवावने ।२।३।१२८॥

अनयोः सवहवादेशौ क्रमेण वा स्तोऽने परे। सवणं। सुणणं। हवणं। हुणणं।

सुण्हुणोरिति—वेत्यनुवर्त्तते। सुण्धातोः सवादेशः, हुण्धातोर्हवादेशो यथासंख्यमन्वयात्। सुण्धातोरनप्रत्यये सवादेशे नस्य णत्वे सवणं। पक्षे सुणणं। एवं हुण्धातोर्हवणं हुणणं।

आतः क्खिवः कखयोर्हः ।२।३।१२१॥

आतः परस्य क्खिव्धातोः कखयोर्हो वा स्यादने परे।

आत इति—अने इत्यनुवर्त्तते वेति च।

आविभ्यां क्खिवोऽवाऽनः ।२।४।५५॥

आभ्यां क्खिव्धातोः परोऽनो णिद्वा। आहेवणं। अक्खेवणं।

आविभ्यामिति—णिदित्यनुवर्त्तते। आपूर्वकक्खिव्धातोरने प्रत्यये णिद्वद्भावे हकारादेशे वृद्धौ आहेवणं। हकाराभावे अक्खेवणं। णिद्वद्भावाभावे अक्खिवणं।

साड्डायः ।२।२।३८॥

सधातोर्डायः स्याद्भावे । साओ । ववसाओ ।

सादिति—भावे इत्यनुवर्त्तते । सधातोर्डायप्रत्यये डित्त्वाट्टिलोपे साओ । यलोपे प्रकृतिभावः । विआपूर्वकाद्ववसाओ ।

च्चय आगः ।२।२।३९॥

अस्माद्भावे आगः स्यात् ।

च्चय इति—भावे इत्यनुवर्त्तते ।

इश्च्चय आगे ।२।४।४३॥

च्चय्धातोरत इकारः स्यादागे । चियागो । चागो ।

इरिति—अत इत्यनुवर्त्तते । च्चय्धातोरागप्रत्ययेऽनेनात इकारे चियागो । संयुक्तादेश्चस्य लोपः । अणि प्रत्यये वृद्धौ रुजादित्वाद्वकारे चागो । असमानापवादस्य विकल्पेन बाधकत्वात् ।

उपसर्गाद्धारणार्थेभ्यो डिरकर्त्तरि ।२।२।२३॥

उपसर्गाद्धाधर्धातुभ्यां डिः प्रत्ययः स्याद्भावे कर्त्तृभिन्ने कारके च । निही । निधी । विही । विधी । संधी । समाही । उवाही ।

उपसर्गादिति—अकर्त्तरीत्यत्र नञा समासः । तेन कर्त्तृभिन्नतत्सदृशइति लभ्यते । नञिवयुक्तमन्यसदृशाधिकरणे इति न्यायात् । सादृश्यञ्च कारकत्वेन तदाह कर्त्तृभिन्ने कारके इति । निपूर्वकधाधातोर्डिप्रत्यये डित्त्वाट्टिलोपे निही । धस्य हः निधानमित्यर्थः । निधीयतेऽस्मिन्निति वाऽर्थः । एवमन्येऽप्यर्थाः प्रकरणवशाद्बोद्धव्याः ।

कर्मण्यधिकरणे च ।२।२।२४॥

कर्मण्युपपदे धाधर्धातुभ्यां डिः स्यादधिकरणेऽर्थे । उदधी ।

कर्मणीति—डिरित्यस्य धारणार्थेभ्य इत्यस्य चानुवृत्तिः । उद्पूर्वकधाधातोर्डिप्रत्यये उदधी । समुद्रः ।

मुंचः खण् ।२।२।४०॥

मुंच्धातोः खण् स्याद्भावे । मोक्खो । मोयणं । मोचणं ।

मुंच इति—भावे इत्यनुवर्त्तते । मुंच्धातोः खणि प्रत्यये संयुक्तेऽनुस्वारलोपे

उपधावृद्धौ परसवर्णे मोक्खो। अपवादस्य विकल्पेन बाधकत्वादाह मोयणं। अत्र भुंजादित्वादनुस्वारलोपः। संकुंचादित्वाद् णिद्वद्भावे वृद्धिः।

स्त्रियां तिः ।२।२।२६॥

धातोः स्त्रियां तिः स्यात् कर्तृकर्मणोर्भावे च। संपत्ती। भत्ती।

स्त्रियामिति—कर्तृकर्मणोर्भावे इत्यनुवर्त्तते। संपपूर्वकावूधातोस्तिप्रत्यये परसवर्णे दीर्घे संयुक्ते ह्रस्वे पत्ती। भज्धातोस्तिप्रत्यये भत्ती।

इधो ढधौ तेः ।२।४।८२॥

अस्मात्परस्य तिप्रत्ययस्यादेर्ढकारधकारौ पर्यायेण वा स्याताम्। इड्ढी। इद्धी।

इध इति—आदेर्वेत्यनुवर्त्तते। इध्धातोस्ति प्रत्ययेऽनेन तस्य ढकारे धकारस्य परसवर्णेन डकारे इड्ढी। धकारे तु इद्धी।

बुज्झादिभ्यो धः ।२।४।८३॥

एभ्यः परस्य तिप्रत्ययस्यादेर्धः स्यात्। बुद्धी। रिद्धी। लद्धी। सिद्धी। विद्धी।

बुज्झादिभ्य इति—तेरादेरित्यनुवर्त्तते। बुज्झ्धातोस्तिप्रत्यये तस्य धकारे त्रयाणामित्याद्ये व्यञ्जनलोपे झकारस्य परसवर्णेन दकारे बुद्धी। रिध्धातो रिद्धी। लभ्धातोर्लद्धी। सिज्झ्धातोः सिद्धी। बुज्झ्, रिध्, लभ्, सिज्झ् एते बुज्झादयः।

आनिपेभ्यः करः ।३।४।४९॥

एभ्यः परस्य कर्धातोरन्त्यस्य लोपः स्यात्तौ परे।

आनिपेभ्य इति—लोपस्तावित्यनुवर्त्तते। षष्ठीनिर्दिष्टत्वादन्त्यस्येति लभ्यते।

आतः करः ।२।३।५७॥

आतः परस्य कर्धातोरकारस्येकारः स्यात्तौ परे। आकिती।

आत इति—अत इस्तावित्यनुवर्त्तते। आपूर्वककर्धातोस्तिप्रत्ययेऽनेनेकारेऽन्त्यस्य लोपे आकिती।

निपाभ्यां डस्तेः ।२।४।९५॥

आभ्यां कर्धातोः परस्य तिप्रत्ययस्यादेर्डकारो वा। नियडी। पगडी। नियती। पगती।

निपाभ्यामिति—करो वेत्यनुवर्त्तते । आदेरिति च । निपूर्वककर्धातोस्ति प्रत्ययेऽनेन तस्य डकारे आनिपेभ्य इति सूत्रेण रेफस्य लोपे कस्य यकारे नियडी । एवमन्येऽपि ।

कसादिभ्यष्ठः ।२।४।८६॥

एभ्यः परस्य तिप्रत्ययस्यादेष्ठः स्यात् ।

कसादिभ्य इति—तेरिति आदेरिति चानुवर्त्तते । आदेशेऽकार उच्चारणार्थः । कस्, तुस्, दिस्, पोस्, सास्, एते कसादयः ।

उदः कसस्तौ ।२।३।५५॥

उदः परस्य कस्धातोरुपधाया इकारो वा तौ । उक्किट्ठी । उक्कट्ठी ।

उद इति—उपधाया इरित्यनुवर्त्तते वेति च । उद्पूर्वककस्धातोस्तिप्रत्ययेऽनेनात इकारे पूर्वसूत्रेण ठकारे सस्य परसवर्णे दस्य ककारे उक्किट्ठी ।

तौ रमादीनाम् ।३।४।४८॥

एषामन्त्यस्य लोपः स्यात्तौ परे । रती । गई । थुई । पीई । सई । सुई । हती ।

ताविति—लोप इत्यनुवर्त्तते । रम्धातोस्तिप्रत्यये मस्य लोपे रती । गम्धातोर्गई । त्थुण्धातोः थुई । सर्धातोः सई । सुण्धातोः सुई । हण्धातोर्हती । रम् । गम् । त्थुण् । पीण् । सर् । सुण् । हुण् । हण् । एते रमादयः । आकृतिगणः ।

जोयस्तौ ।३।३।५॥

अस्य स्वरस्य ह्रस्वः स्यात्तौ परे । जुई । जुती ।

जोय इति—ह्रस्व इत्यनुवर्त्तते । स्वरस्येत्युपतिष्ठते । जोय्धातोस्तिप्रत्यये ह्रस्वादेशे जुई । तौ रमादीनामिति यलोपः । तकारस्य यकारे लोपः । ओकारस्य ह्रस्व उकारो भवतीति ।

धरादीनाम् ।२।३।५८॥

एषां स्वरस्येकारः स्यात्तौ परे । धिई । किती । सिट्ठी । ठिई ।

धरादीनामिति—ताविति चानुवर्त्तते । धर्धातोस्तिप्रत्यये धातोरत इकारे तौ रमादीनामिति सूत्रेण रेफलोपे तस्य यकारे लोपे प्रकृतिभावे धिई । कर्धातोः किती । रमादिगणे पाठाद् रेफस्य लोपः । सास्धातोः सिट्ठी । ट्ठाधातोष्ठिती । धर्, कर्, ट्ठा, वड्ढ्, सास्, एते धरादयः ।

आतो जस्य पज्जो वा ।३।४।५०॥

आतः परस्य पज्ज्धातोर्जयोर्लोपो वा स्यात्तौ परे । आवती । आवत्ती । विवत्ती । संपत्ती ।

आत इति—लोप इत्यनुवर्त्तते । त्रिव्यञ्जनसंयुक्ते पूर्वजकारस्य त्रयाणामिति सूत्रेण लोपेऽपि परजकारस्य लोपाय सूत्रमिदम् । आपूर्वकपज्ज्धातोस्तिप्रत्यये जलोपे पकारस्य वकारे आवती । लोपाभावे आवत्ती ।

भणस्तेः ।४।२।३०॥

भण्धातोः परस्य तिप्रत्ययस्येडागमः स्यात् । भणिती ।

भण इति—इडित्यनुवर्त्तते । भण्धातोस्तिप्रत्ययेऽनेनेडागमे भणिती ।

वत्तोऽत इस्तौ ।२।३।८४॥

वत्त्धातोरकारस्येकारो वा तौ परे । वित्ती । वत्ती ।

वत्त इति—वेत्यनुवर्त्तते । वत्त्धातोस्तिप्रत्ययेऽनेन धातोरत इकारे व्यञ्जनत्रयसंयुक्ते पूर्वतस्य लोपे वित्ती ।

निरो वर उत् ।२।३।५९॥

निरः परस्य वर्धातोरत उकारः स्यात्तौ परे । णिव्वुई ।

निर इति—अत इति तौ इति चानुवर्त्तते । निर्पूर्वकवर्धातोस्तिप्रत्ययेऽत उकारे रेफस्य परसवर्णे णत्वे णिव्वुई ।

वरसो वुसः ।२।३।८५॥

अस्य धातोर्वुसादेशः स्यात्तिप्रत्यये । वुट्ठी । आवुट्ठी ।

वरस इति—ताविल्यनुवर्त्तते । अनेकवर्णत्वात्सर्वादेशः । आदेशः सान्तः । वरस्धातोस्तिप्रत्यये वुसादेशे तेः कसादिभ्य इति सूत्रेण तकारस्य ठकारे परसवर्णे वुट्ठी ।

अनोरातः सासः ।२।३।५६॥

अनोः परस्य सास्धातोराकारस्येकारो वा तौ परे । अणुसिट्ठी । अणुसट्ठी ।

अनोरिति—तौ वा इति चानुवर्त्तते । वरादित्वान्नित्यं प्राप्ते विकल्प्यतेऽनेन । अनुपूर्वकसास्धातोस्तिप्रत्यये कसादित्वाट्ठकारेऽत इकारे अणुसिट्ठी । इकाराभावे संयुक्ते ह्रस्वे अणुसट्ठी ।

आदीहादिभ्यः ।२।२।३६॥

एभ्यो धातुभ्य आत्प्रत्ययः स्त्रियाम् भावे । ईहा । ऊहा । इच्छा । मन्ना ।

आदिति—भावे इत्यनुवर्त्तते । स्त्रियामिति च । सामान्यसूत्रेण विहितस्यापवादः । वाऽसमानविधिस्तु न स्त्र्यधिकारेषु तदप्रवृत्तेः । स्त्र्यधिकारेषु वाऽसमानविधिर्नास्तीति परिभाषया निषेधात् । ईह्धातोराति प्रत्यये ईहा । मन्न्धातोराति मन्ना मतिर्बुद्धिरित्यर्थः ।

उपसर्गादातो डः ।२।२।२७॥

अस्मात्परस्मादादन्ताद्धातोर्डः स्यात्स्त्रियां भावे । अवत्था । पया । पमा । उट्ठा । निट्ठा । पइट्ठा ।

उपसर्गादिति—स्त्रियां भाव इत्यनुवर्त्तते । अवपूर्वकट्ठाधातोर्डप्रत्ययेऽवत्था । सर्वत्रादन्तत्वात्स्त्रियामप् । पपूर्वकज्ञाधातोः पया । पपूर्वकमाधातोः पमा । प्रमा इत्यर्थः । उद्पूर्वकट्ठाधातोः उट्ठा । एवमन्येपि ।

आति तिगिच्छो वा ।२।२।१९॥

आति परे तिगिच्छ्धातोः स्वराणां मध्ये आदेः स्वरस्य वृद्धिर्वा । तेइच्छा । तिइच्छा ।

आतीति—स्वरस्यादेरित्यनुवर्त्तते । वृद्धिरिति च । स्वरस्येत्यत्र निर्द्धारणे षष्ठी तेन मध्ये इति लभ्यते । चिगिच्छ्धातोराति प्रत्यये तस्मिन्नादिस्वरवृद्धौ तेइच्छा । वृद्ध्यभावे तिइच्छा ।

उदो मज्जोऽत उद्वा ।२।३।४९॥

उदः परस्य मज्ज्धातोरत उकारो वाऽऽति परे । उम्मुज्जा । उम्मज्जा ।

उद इति—तावित्यनुवर्त्तते । उद्पूर्वकमज्ज्धातोराति प्रत्ययेऽनेनात उकारे उम्मुज्जा । दकारस्य परसवर्णः ।

आति पाद् व्वयो ज्जः ।२।३।४८॥

पपूर्वकव्वय्धातोरन्त्यस्य ज्जादेशः स्यादाति परे । पव्वज्जा ।

आतीति—षष्ठीनिर्देशादन्त्यस्येति लभ्यते । पपूर्वकव्वय्धातोराति प्रत्यये यस्य ज्जादेशे पव्वज्जा ।

आद्णिज्जयोः सलहः सिलाहसलाहौ ।२।३।४७॥

सलह्धातोः सिलाहसलाहौ भवत आति परेऽणिज्जे च । सिलाहणिज्जं । सलाहणिज्जं । सिलाहा । सलाहा ।

आद्णिज्जयोरिति—अनेकवर्णत्वात्सर्वादेशः । सलह्धातोरणिज्जप्रत्यये सिलाहादेशे सिलाहणिज्जं । सलाहादेशे सलाहणिज्जं । आति सिलाहा । सलाहा ।

अप्पाहृहाभ्यामनिः ।२।२।२८॥

आभ्यां भावेऽनिः स्यात्स्त्रियाम् । अप्पाहणी । हाणी ।

अप्पाहिति—भावे स्त्रियामित्यनुवर्त्तते । अप्पाह्धातोरनिप्रत्यये अप्पाहणी । नस्य णः । हाधातोर्हाणी ।

उट्टादिभ्य इः ।२।२।२९॥

एभ्यः स्त्रियामिः प्रत्ययः स्याद्भावे । आउट्टी । अणुकड्ढी । पयडी । विसोही । वुड्ढी ।

उट्टादिभ्य इति—स्त्रियां भाव इत्यनुवर्त्तते । आपूर्वकउट्टधातोरिप्रत्यये आउट्टी । अणुपूर्वककड्ढधातोः अणुकड्ढी । पपूर्वककड्धातोः पयडी । कस्य यः । विपूर्वकसोह्धातोर्विसोही । वड्ढ्धातोः वुड्ढी । वड्ढस्तावित्यनेनाकारस्योकारः । उट्ट् । कड्ढ् , कड् , गिज्झ् , वड्ढ् , सुज्झ् , एते उट्टादयः ।

खिज्जादिभ्य इयः ।२।२।३५॥

एभ्यो भाव इयः स्यात्स्त्रियाम् । खिज्जिया । चरिया । जागरिया ।

खिज्जादिभ्य इति—भावे स्त्रियामित्यनुवर्त्तते । खिज्ज्धातोरियप्रत्ययेऽदन्तत्वादपि खिज्जिया । खिज्ज् , कर् , चर् , जागर् , जीव् , तुर् , एते खिज्जादयः ।

कर इये ।२।४।४४॥

करधातोरत इकारः स्यादिये । किरिया ।

कर इति—अत इरित्यनुवर्त्तते । कर्धातोरियप्रत्ययेऽत इकारे किरिया ।

गेहो गिज्झ औ ।२।३।९७॥

गिज्झधातोर्गेहादेशः स्यादिप्रत्यये । गेही ।

गेह इति—अनेकवर्णत्वात्सर्वादेशः । गिज्झ्धातोरिप्रत्यये गेहादेशे गेही ।

दिस्पाभुंजुलभुवचां स्वार्थेच्छायां दिदिक्खापिवासा-बुभुक्खालिच्छाविवक्खाः ।२।३।१५३॥

एषां धातूनां स्वार्थेच्छायामेते निपात्यंते । दिदिक्खा । पिवासा । बुभुक्खा । लिच्छा । विवक्खा ।

दिस्पाभुंजिति—एभ्यो धातुभ्य आप्रत्ययः स्वार्थेच्छायां भवति । क्रमेण दिदिक्खाद्यादेशश्च तेषां भवति । तथाच दिदिक्खेत्यादेः क्रमेण दर्शनादीच्छेत्यर्थो भवति ।

दंसादिभ्योऽणियः ।२।२।६६॥

एभ्योऽणियप्रत्ययः स्याद्भावे स्त्रियाम् । दंसणिया । चिंतणिया ।

दंसादिभ्य इति—आदीहादिभ्य इति सूत्रान्मंडूकप्लुत्या भावे स्त्रियामित्यनुवर्त्तते । दंस्धातोरणियप्रत्यये स्त्रियाममि च दंसणिया-दर्शनमित्यर्थः । आकृतिगणोऽयम् ।

हणश्चाः ।२।२।३०॥

हण्धातोर्भावे चाप्रत्ययः स्यात्स्त्रियाम् । आहच्चा ।

हण इति—स्त्रियां भाव इत्यनुवर्त्तते । हण्धातोश्चाप्रत्यये परसवर्णेन णस्य चकारे हच्चा ।

हिंसादिभ्योऽयः ।२।२।३१॥

एभ्योऽयः प्रत्ययो वा स्त्रियां भावे । हिंसया हिंसा । पेक्खया । पेक्खा ।

हिंसादिभ्य इति—स्त्रियां भावे इत्यनुवर्त्तते वेति च । अतएव पक्षे हिंसेत्यादि सिध्यति । तथाचायप्रत्यये हिंसया अदन्तत्वादप् । ईहादित्वादाप्रत्यये हिंसा ।

प्रेरणान्तासूगंथूभ्योऽनः ।२।२।३२॥

एभ्यो भावेऽनः स्यात् स्त्रियाम् । कारणा । हारणा । आसणा । गंथना ।

प्रेरणान्तेति—भावे स्त्रियामित्यनुवर्त्तते । कर्धातोरेणि तदन्तादनप्रत्यये कारणा । नस्य णः । आस्धातोरासणा । गंथ्धातोर्गंथना ।

अनान्ताद्यः ।२।२।३३॥

स्त्रियां विहितानान्तात्स्वार्थे यः प्रत्ययो वा स्त्रियाम् । घट्टणया । घट्टणा विणियट्टणया । विणियट्टणा ।

अनान्तादिति—वा स्त्रियामित्यनुवर्त्तते । अनिर्दिष्टार्थत्वात्स्वार्थे इति लभ्यते । घट्टधातोरनप्रत्यये तदन्ताद्यप्रत्ययेऽदन्तत्वादप् । विनिपूर्वकवट्टधातोर्विणियट्टणया, विणियट्टणा । धातोर्वकारस्य यकारः ।

अकण् च ।२।२।३४॥

भावे स्त्रियां धातोरकण् स्याच्चाद्यथाप्राप्तम् । अंचिका । कारिका ।

अकणिति—भावे स्त्रियामित्यनुवर्त्तते । अंचूधातोरकणि अंचिका । एवमन्येऽपि ।

स्वप्रकृत्यनुप्रयोगे जीवादौ ग्गहादेर्णम् सिद्धाप्रयोगश्चेत् ।२।२।६३॥

जीवादौ कर्मण्युपपदे ग्गहादेर्धातोर्णम् प्रत्ययः स्याद् णमः प्रकृतेरनुप्रयोगे सति सिद्धोऽप्रयोगो यस्यैतादृशश्चेद्ग्गहादिर्भवेत् । जीवग्गाहं गिण्हंति । अक्कितकारं करेइ ।

स्वप्रकृत्यनुप्रयोग इति—स्वस्य प्रकृतिः स्वप्रकृतिः । तस्या अनुप्रयोगः स्वप्रकृत्यनुप्रयोगस्तस्मिन् स्वप्रकृत्यनुप्रयोगे । स्वपदेन विधीयमानः प्रत्ययः परिगृह्यते । अतएव जिवग्गाहं पस्सईति न । अत्र विधीयमानप्रत्ययप्रकृत्यानुपूर्वीसमानानुपूर्वीकस्य धातोरनुप्रयोगाभावात् । कर्मणीत्यनुवर्त्तते । सिद्धोऽप्रयोग इति व्यर्थत्वात्प्रयोगानर्ह इत्यर्थः । जीवरूपकर्मण्युपपदे ग्गह्धातोर्णमि णकारलोपे वृद्धौ जीवग्गाहं । जीवन्तं गृह्णन्ति अत्र ग्गह्धातोर्व्यर्थत्वात्प्रयोगानर्हत्वम् । अक्कितकारं करेई अकृतं करोति ।

अंतादौ गमादेरनम् ।२।२।६४॥

अंतादौ कर्मण्युपपदे गमादिधातोरनम्प्रत्ययः स्यादनमः प्रकृतेरनुप्रयोगे सति सिद्धाप्रयोगश्चेद्गमादिः । अंतगमणं गमिस्सामि । मोक्खगमणं गमिस्सामि ।

अन्तादाविति—स्वप्रकृत्यनुप्रयोगे इत्यनुवर्त्तते । सिद्धाप्रयोगश्चेदिति च । अन्तगमणं गमिस्सामि=अन्तं गमिष्यामि । पारगमणं गमिस्सामि=पारं गमिष्यामि । मोक्खगमणं गमिस्सामि=मोक्षं गमिष्यामि । अन्तादावुपपदे गमादेरनम् प्रत्ययः । विशेषस्तु पूर्ववत् ।

यावन्तो लौकिकाः शब्दा लब्धा जैनागमे खलु ।
ते सर्वे साधिताः प्रायः सूत्रैः स्वल्पाक्षरैरिह ॥१॥
रूढेषु विकृता वर्णैर्देशकालादिभेदतः ।
विकृतिर्दर्शिता तेषां स्वरव्यञ्जनयोः क्रमात् ॥२॥
गणेषूह्याः स्वयं प्राज्ञैर्लभ्येरन् ये तथाविधाः ।
शेषा निपातसंसिद्धा द्रष्टव्याः शब्दसङ्ग्रहे ॥३॥

प्रशस्तिः

वर्षे चन्द्रदिशानिधिक्षितिमिते श्रीविक्रमस्याश्विने
मासे शुक्लदले शरद्विलसिते तिथ्यां दशम्यां कुजे ।
श्रीमत्स्वामिगुलाबचन्द्रविदुषः शिष्येण रत्नेन्दुना
स्थित्वा श्रीवढवाणकेम्पनगरे पूर्णीकृता कौमुदी ॥१॥

इति श्रीजैनसिद्धान्तकौमुदी समाप्तिमगात् ।

यावन्त इति—शब्दा इत्यत्र सन्तीत्यध्याहारः । सुगमतया प्रकृतिप्रत्ययविभागार्हा यावन्तः शब्दा इत्यर्थः । तेनाग्रेतनेन न विरोधः । जैनागमे इत्यनेनार्द्धमागधीव्याकरणमिदमिति बोधितम् । तत्रार्द्धमागधीभाषाया उपनिबन्धात् । अर्द्धमागधीशब्दार्थस्तु भूमिकायां द्रष्टव्यः । मानवानामल्पमतिकत्वेन ते सर्वे इत्यनेन व्यज्यमानाभिमानितामपाकरोति प्राय इत्यनेन । प्रकृतिप्रत्ययविभागं प्रकल्प्य तत्तच्छब्दार्थाः सुगमेन बोधिता इति भावः ॥१॥ स्वल्पाक्षरैरित्यनेन सूत्रलक्षणं दर्शितम् । सुगमतया प्रकृतिप्रत्ययविभागानर्हाः शब्दा विशेषतो मत्कृते कोषे द्रष्टव्याः । सामान्यतया त्वत्र तेषां समयादिप्रयुक्तजायमाना विकृतिः प्रदर्शिता ॥२॥ ये गणेऽनिर्दिष्टाः सन्ति सतां मतिपन्थानमारूढाः, ते तत्तत्कार्यं परिज्ञाय तत्र तत्र गणे बोध्याः । इदमेवाहाकृतिगणशब्दः ॥३॥

द्रुतविलम्बितम्

रसदिगङ्कनिधानधरामिते
सुविदिते नृपविक्रमवत्सरे ।
शुभदले किल माधवमासके
बुधदिने विमले नवमीतिथौ ॥१॥

अनुष्टुप्

जैनसिद्धान्तकौमुद्याः स्वोपज्ञार्थप्रकाशिका ।
व्याख्यैषा नातिसंक्षिप्ता सरला नातिविस्तरा ॥२॥
सौराष्ट्रमण्डले ख्याते राजकोटाख्यपत्तने ।
पूज्यपादप्रसादेन समाप्तिं प्रापिता मया ॥३॥

इति शम् ।

इति श्रीलोङ्कागच्छान्तर्गतलिम्बडीसम्प्रदायतिलकायमान-
प्रवराचार्यपूज्यपादश्रीगुलाबचन्द्रजित्स्वामिचरणा-
म्बुजचञ्चरीकमुनिरत्नचन्द्रविरचितायामर्थ
प्रकाशिकाभिधायां जैनसिद्धान्तकौमुदी-
स्वोपज्ञव्याख्यायां कृदन्तप्रकरणं
समाप्तम् ।

समाप्तेयं स्वोपज्ञव्याख्यासमेता जैनसिद्धान्तकौमुदी ।

ॐ

अथ सूत्रपाठः ।

अथ प्रथमाध्याये प्रथमः पादः ।

स्वरस्य ह्रस्वदीर्घवृद्धयः ।१। प्रत्ययस्य लोपः सर्वस्य ।२। अनेकवर्णसित् ।३। स्वराणामन्त्यात्परो मित् ।४। समानयोर्विरोधे परम् ।५। अन्त्यस्य षष्ठ्याः ।६। टकितावाद्यन्तौ ।७। अ आ इ ई उ ऊ ए ओ स्वराः ।८। कखगघङचछजझञटठडढणतथदधनपफबभमयरलवसहा व्यञ्जनानि ।९। अनुस्वारः ।१०। स्वरादनन्तराणि संयुक्तम् ।११। आदेदोद् वृद्धिः ।१२। आईऊ दीर्घाः ।१३। अइउ ह्रस्वाः ।१४। कादिमान्ताः स्पर्शाः ।१५। अप्रयुज्यमानसफल इत् ।१६। प्रसक्तस्यादर्शनं लोपः ।१७। वर्णानामभावोऽवसानम् ।१८। स्वराणामन्त्यादिष्टिः ।१९। अन्त्यात्पूर्व उपधा ।२०। अदिदुतामदाताविदीदेत उदूदोतः सवर्णाः ।२१। वर्गेषु प्रथमद्वितीययोः प्रथमस्तृतीयचतुर्थयोस्तृतीयः सवर्णौ ।२२। विशेषणं तदन्तस्य ।२३। अविभक्ति नाम ।२४। उदन्मेदिणेह्यएदणातोदिहिंतोस्साणमीसवः सुप् ।२५। सव्वादीनि सव्वणामानि ।२६। अव्ययीभावो नपुंसकम् ।२७। सुप्त्यादि विभक्तिः ।२८। क्रियायामच्छादयो धातवः ।२९। आवेणादयः ।३०। त्यादिषु द्वौ द्वौ प्रथममध्यमोत्तमौ ।३१। एकवचनबहुवचने क्रमशः ।३२। सुपश्च ।३३। द्विरुक्ते पूर्वोऽभ्यासः ।३४। अव्ययमहादि ।३५। सोप्रभृति तद्धिताः ।३६। अव्ययीभावश्च ।३७। अत्यादय उपसर्गाश्च ।३८। हेत्वर्थादिकृतः ।३९। णमनमौ ।४०। कारके ।४१। कर्त्राऽऽप्तुमिष्यमाणतमं कर्म ।४२। ठादीनामधिपूर्वाणां कर्म ।४३। अकर्मकधातुयोगे देशादयः ।४४। क्रियायाः प्रकृष्टोपकारकं करणम् ।४५। कर्मान्वयेनेष्टं सम्प्रदानम् ।४६। रुच्यर्थैः प्रीयमाणः ।४७। विभागेऽवधिरपादानम् ।४८। भयत्राणार्थानां भयहेतुः ।४९। आधारोऽधिकरणम् ।५०। पदविधिः सामर्थ्ये ।५१। समासः ।५२। सुप्सुपा ।५३। अव्ययीभावः ।५४। विभक्त्यर्थादिष्वव्ययम् ।५५। असादृश्ये जहार्थाः ।५६। मर्यादाभिविध्योरात् ।५७। जावावजावतोऽवधारणे च ।५८। तत्पुरुषः ।५९। द्वितीया गतादिभिः ।६०। तृतीया पुव्वादिभिः ।६१। चतुर्थी हितादिभिः ।६२। पञ्चमी भयादिभिः ।६३। षष्ठी ।६४। पुव्वादयोऽवयविनैकवचनान्तेन ।६५। अधीणादिभिः सप्तमी ।६६। तद्धितार्थे समाहारे उत्तरपदे च दिक्संख्ये ।६७। नः ।६८। विशेषणं विशेष्येण कर्मधारयो बहुलम् ।६९।

उपमानानि समानधर्मवचनैः ।७०। उपमेयानि सामान्याप्रयोगे ।७१। पादयो गताद्यर्थे ।७२। जादिः प्पभितिना ।७३। अनेकं प्रथमान्तमन्यपदार्थे बहुव्रीहिः ।७४। दिग्वाचकामध्ये ।७५। सहस्तृतीयया ।७६। संख्यादयः संख्यया ।७७। समाहारेतरेतरयोगयोर्द्वन्द्वः ।७८। अह्नरत्तौ पुंसि ।७९। परलिङ्गौ द्वन्द्वतत्पुरुषौ ।८०।

इति प्रथमः पादः ।

प्रथमाध्याये द्वितीयः पादः ।

प्रत्ययः परः ।१। अतः स्त्रियामप् ।२। दिसाङ्किश्च ।३। त्ताद्वा ।४। अधिगरणादिभ्यो डीप् ।५। पुंसम्बन्धात्पुंनाम्नः ।६। महादिभ्योऽडित् ।७। नाम्नः सुप् ।८। एकवचनम् ।९। बहुत्वे बहुवचनम् ।१०। अनुक्ते कर्मणि द्वितीया ।११। कर्तृकरणयोस्तृतीया ।१२। सम्प्रदाने चतुर्थी ।१३। अपादाने पञ्चमी ।१४। कृदन्तेन कर्तृकर्मणोः ।१५। तारे वा ।१६। कृत्यानां कर्त्तरि वा ।१७। अव्ययादियोगेन ।१८। वर्तमाने तादियोगे ।१९। अधिकरणे सप्तमी ।२०। इत्प्रकृतेस्तान्तस्य कर्मणि ।२१। अभिहिते प्रथमा ।२२। आमन्त्रणे च ।२३। कालाध्वनोर्व्यापकत्वे द्वितीया ।२४। अन्वादिभिर्लक्षणादिषु ।२५। जावादिभिः ।२६। जावज्जावयोश्चतुर्थी च ।२७। सहार्थेन गुणीभूते तृतीया ।२८। इत्थंभूतस्य व्यावर्त्तके ।२९। गोत्तादिभ्योऽभेदे ।३०। पडिक्कमादीनां योगे पञ्चम्यर्थे परमन्तादिभ्यो वा ।३१। दिक्कालार्थेभ्यः सप्तम्यर्थे ।३२। जतयोः समानाधिकरणेभ्यो द्वितीया च ।३३। तादर्थ्ये चतुर्थी ।३४। अनध्वनि गत्यर्थकर्मणि द्वितीया च ।३५। हितादिभिर्वा ।३६। णमवादियोगे ।३७। त्तुमर्थेनाद्यन्तेभ्यः ।३८। कुज्झादिभिः सप्तमी ।३९। क्रियार्थक्रियावाचकोपपदस्य त्तुमन्तस्याप्रयुक्तस्य कर्मणि ।४०। त्तार्थस्य लोपेऽधिकरणे च पञ्चमी ।४१। अन्नाद्यर्थैः ।४२। पभित्यादिभिः ।४३। हेतौ तृतीया च ।४४। द्वितीयातृतीये च विनादियोगे ।४५। शेषे षष्ठी ।४६। द्विरुक्तमज्झशब्दैर्द्वितीयासप्तम्यौ च ।४७। अतुलोवमाभ्यां सादृश्यार्थैस्तृतीया च ।४८। दूरदिगन्तिकार्थैः पञ्चम्यन्यतरस्याम् ।४९। सप्तमी क्रियालक्षणक्रियाश्रयात् ।५०। षष्ठी चानादरे ।५१। साम्यादियोगे ।५२। नामार्थाधिकरणयोर्दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीयातृतीयापञ्चम्यः ।५३। हेत्वर्थयोगे सर्वाः प्रायेण ।५४।

इति द्वितीयः पादः ।

प्रथमाध्याये तृतीयः पादः ।

वा तद्धितः प्रथमात् कृतसंधेः ।१। अदणिकेकणिज्जेज्जणियेयणिमेल्लकमेत्ताः

।२। तदर्हति करोति च ।३। तेन निर्वृत्तं क्रीतं चरति व्यवहरति जीवति गृह्यते च ।४। तत आगतः ।५। मयश्च तस्य विकारः ।६। आमादिभ्यः प्राचुर्ये ।७। साऽस्मिन् पुण्णमासी संज्ञायाम् ।८। तस्येदमपत्यं समूहो वृत्तिर्व्यापारः ।९। अप्पणादिच्चिये-ज्जियौ ।१०। परात्कीयः ।११। रायाणण्णो यस्य त्विद्वा ।१२। कम्माणकौ ।१३। सगड्याः सागडः ।१४। वातादोलोलौ ।१५। तत्र भवोऽधिकृतः ।१६। पाईतोणः ।१७। दीवादिभ्य इच्चः ।१८। उदीईपडीईभ्यां णट् ।१९। मज्झान्मश्च ।२०। बहि-यादिभ्य इरणिमणौ ।२१। तत्र साधुरेज्जणेयणौ ।२२। पासादिल्लकः शेते ।२३। इदिणमन्ताश्च तदस्त्यस्यास्मिन् ।२४। न्त आउसात् ।२५। गोर्मिः ।२६। मिणः स्त्रियाम् ।२७। हासादित्तः ।२८। जयादिभ्य इणः ।२९। इलो गन्धादिभ्यः ।३०। जडाया उलेलेयालाः ।३१। रजादिलस्सलौ ।३२। आलुर्दयादिभ्यः ।३३। उश्च लज्जाया वा ।३४। जसादिभ्यः सिस्सी च ।३५। पम्हादिभ्यो लः ।३६। तत्तत्तणाः तस्य भावः ।३७। जहातहोऽदियणौ ।३८। अप्पबहोः कश्च ।३९। इणो जडा-दिभ्यः ।४०। इयण् इस्सरादिभ्यः ।४१। अहिकादिभ्योऽण् ।४२। वियावडादि-यण् वा ।४३। तेलोकादिभ्यः स्वार्थे ।४४। एयः सास्मै दीयतेऽस्य देवता ।४५। इतस्तदस्य संजातं पत्तादिभ्यः ।४६। तस्य पूरणे मः ।४७। दुतिभ्यां डीयति यति यच्च णः ।४८। दुइछात् ।४९। चतोस्थः ।५०। संखेज्जात्तितिमौ ।५१।

इति तृतीयः पादः ।

प्रथमाध्याये चतुर्थः पादः ।

अदणौ नक्षत्रेण युक्तः कालः ।१। वातेनोपहतमीनः ।२। उलोबलवाताभ्यां न सहते ।३। इत् कितपुव्वादिभ्योऽनेन ।४। भिगोश्चः शिष्यः ।५। प्रथमायाश्च ।६। द्वयोरेकस्यातिशये विभक्तव्ये चोपपदे तरः ।७। धम्मादिभ्य इट्ठः ।८। अल्पे च ।९। पियादिभ्य इज्जः ।१०। सर्वनाम्नः पञ्चम्यास्तोः ।११। अन्नापि जताभ्याम् ।१२। जपकामाभ्यामाएश्च ।१३। ण्हं च जात् ।१४। तादादोतयश्च ।१५। कम्मा-दिभ्यश्च ।१६। पर्यभिभ्याञ्च ।१७। जादिभ्यः सप्तम्यास्थः ।१८। काद्धीहहिंण्ह-वश्च ।१९। हहमौ चेमात् ।२०। बहोस्तोत्तौ ।२१। सव्वैकान्नकजतेभ्यः काले दा ।२२। ण्हिहुणादाणिम इमात् ।२३। आहेहिंहिहियमश्च कजतेभ्यः ।२४। तादतिश्च ।२५। महादालयल्लल्लियाः ।२६। पोत्तादुल्लः ।२७। संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने क्खुत्तोः ।२८। पढमादिल्लुः ।२९। एकादणियाकीयका असहाये ।३०। अणेयौ स्त्रियाम् ।३१। अध्युत्तरपदाददीनौ ।३२। करादियोगे संपद्यकर्त्तर्यत्तादिभ्यो ईर-भूततद्भावे ।३३। इंगालादिभ्यो भोभवयोगे ।३४। छाच् चलौ ।३५। कात्तिश्च

संख्यापरिमाणे ।३६। कुम्भादिभ्यः प्रमाणे कः ।३७। कमादिभ्यः सोः ।३८। बह्वल्पार्थात्कारकात् ।३९। एकादिभ्यो वीप्सायाम् ।४०। एकात्सिस्सिमौ काले च ।४१। अनुकम्पादौ कः ।४२। संख्यायाः क्रियाप्रकारे धा ।४३। द्वयोरेकस्य निर्द्धारणे कान्नेकेभ्यस्तरः ।४४। बहूनां तमः ।४५। कजतैतेभ्यः परिमाणे मन्तावतियौ ।४६। जतैतेभ्यस्तियतिलौ चापि ।४७। अनेकमिति विहितात्को वा ।४८। गच्छागच्छादेर्डिः ।४९। अड्ढा इज्जाड्ढुट्ठदिवड्ढाः सार्द्धद्वयत्रयैकेषु ।५०। करणे यो द्वितीयायाः ।५१। उस्सुयादिभ्यो भुवि ।५२। उपमानादाचारे ।५३। कंटकादिभ्यो डः ।५४। पंसुलादिभ्यो यस्य डेर्वा ।५५।

इति चतुर्थः पादः । इति प्रथमोऽध्यायः ।

अथ द्वितीयाध्याये प्रथमः पादः ।

धातोः ।१। आज्ञायां भविष्यति वर्तमाने च तिन्तिसिहमिमवः ।२। न्तमाणौ ।३। आसईणः ।४। भविष्यति स्सह्यौ त्यादिषु ।५। भुंजः खः ।६। अगतौ वच्चः खछौ ।७। वोच्छश्च ।८। उदोज्ज एः ।९। लभलहो भः ।१०। मुच्सुणश्च्छिर्वा ।११। प्रवर्त्तनायामेदेज्जौ ।१२। असादिभ्यो याः ।१३। गिज्झादा च ।१४। जाणूहणो वा ।१५। नेर्वा ।१६। इंसुर्भूते ।१७। लभूलहूइण् वा ।१८। अयादिभ्यस्त्थाः ।१९। असइणीणौ ।२०। उत्तमबहुत्वे मोण् ।२१। पुच्छादेर्वा ।२२। डक्खुर्दिसः ।२३। बंध ईः ।२४। भव इड्डिमः ।२५। मरादेरीयः ।२६। मरोऽहीश्च ।२७। होर्डिसिः ।२८। बुव् ईत् ।२९। वाकः सिस्यौ ।३०। कर इस्सम् ।३१। वद आसीः ।३२। आद्यं क्ख आतः ।३३। एज्जात्सिहमिमवो वा ।३४। इज्जः क्वचित् ।३५। अम्हे प्रयुज्यमानेऽपि समानाधिकरणे उत्तमः ।३६। तुम्हे मध्यमः ।३७। शेषे प्रथमः ।३८। प्रेरणायामावेण् ।३९। करोऽवेण् च ।४०। कुप्पूभुंजोऽण् च ।४१। हाट्ठापावड्ढ आवश्च ।४२। ज्ञेश्च पः ।४३। वा रुहादिभ्य एण् च ।४४। खमादिभ्यः ।४५। विसादिभ्योऽण् च ।४६। सरादिभ्योऽयण् ।४७। इतो भूते भावकर्मणोरितवन्तः कर्त्तरि ।४८। असादिभ्यस्तस्तवन्तश्च ।४९। कत्तादिभ्यो वा ।५०। दूस इणेणौ ।५१। मतीच्छाऽर्चार्थेभ्यस्तेतौ वर्तमाने च ।५२। गत्यर्थाकर्मकसिक्खादिभ्यः कर्तरि च ।५३। पीणो डियः ।५४। कृत्या अणिज्जाणीयतव्वा ।५५। किणादिभ्यो डेतव्वः ।५६। गोवादिभ्यः पः ।५७। घातादिभ्यो णिमः ।५८। धरादिभ्य इमः ।५९। करादिभ्य इयण् ।६०। करो जचौ च ।६१। दादिभ्य इयः ।६२। सदो धो डियः ।६३। नेर्यः ।६४। खो डज्जडद्धौ ।६५। अद् गरिहादिभ्यः ।६६।

छिदादिभ्यो डेज्जः ।६७। डो नेर्हणः ।६८। पतेरेः ।६९। सुखदुःखार्थेषु खईसिदुःसुषु ।७०। इज्जस्त्यादौ ।७१। क्किणादिभ्यो ज्जः ।७२। कत्तादिभ्यो बहुलमन् ।७३। वागादिभ्यो यः ।७४। अमोऽलण् भक्ष्ये ।७५। आ आज्ञाप्रवर्त्तनावर्त्तमानेषु ।७६। अञ्चादिभ्य णः ।७७। अंचादिभ्यो वा ।७८। गादिभ्यो यः ।७९। खादिभ्यो वा ।८०। पचल्जंभ आयः ।८१। अमिपाद्धोः ष्पः ।८२। उंचादिभ्योऽय इडेडादौ ।८३। क्तिादिभ्योन्ते ।८४। जिण ग्म् ।८५। तप्पादिभ्यो माणे ।८६। छड्ड इयः ।८७। आगमस्तावेः ।८८। डायः पचः ।८९।

इति प्रथमः पादः ।

द्वितीयाध्याये द्वितीयः पादः ।

कर्त्तरि ताराकणौ ।१। उद्विजोऽणकण् ।२। स्थुणादिभ्योऽकः ।३। ग्गहादिभ्य इण् ।४। अरेगै ताच्छील्ये ।५। भिक्खादिभ्य उः ।६। पादिसुर्भवः ।७। जो डः पञ्चमीसप्तम्योः ।८। उच्चलोऽइकण् ।९। आतः सुपि ।१०। अडो लिपो वा ।११। तव्वो वमः ।१२। विदो डिरनुपपदेऽपि ।१३। हगादिभ्योऽप् ।१४। अण् कर्मणि ।१५। करादिभ्योऽन् ।१६। ञो डुः ।१७। वियाभ्यां क्ख इते वा ।१८। घात-स्तुनू च ।१९। नन्दादिभ्योऽनः ।२०। पञ्चम्यां न्तो रः ।२१। अम्हादिषु दिसा दः ।२२। उपसर्गाद्धारणार्थेभ्यो डिरकर्त्तरि ।२३। कर्मण्यधिकरणे च ।२४। त्यादयः कर्मणि च सकर्मकेभ्यो भावे चाकर्मकेभ्यः ।२५। स्त्रियां तिः ।२६। उपसर्गादातो डः ।२७। अप्पाहूहाभ्यामनिः ।२८। उट्टादिभ्य इः ।२९। हणश्चाः ।३०। हिंसादिभ्योऽयः ।३१। प्रेरणान्तासुगंथभ्योऽनः ।३२। अनान्ताद्यः ।३३। अकण् च ।३४। खिज्जादिभ्य इयः ।३५। आदीहादिभ्यः ।३६। लिंपो डा उः ।३७। माड्डायः ।३८। भय आगः ।३९। मुंचः खण् ।४०। इच्छावति लभो लिरछश्चोः ।४१। इत्तः खणादिभ्यः करणे ।४२। अनः ।४३। वेः क्किण आयण् माणे कर्मणि वा ।४४। अधिकरणेऽण् ।४५। निमयसद्भयां जाः ।४६। अणदनाभावे ।४७। क्रुत् ।४८। एककर्त्तृकयोः पूर्वकाले त्तोमूणे याः ।४९। पावादिभ्योऽप् च ।५०। वचादिभ्य आप् ।५१। कर्हभ्यां दुश्च ।५२। करो डियाणश्च ।५३। पाउकर एवो ।५४। त्तएरुम् च क्रियार्थायां क्रियायां भविष्यति ।५५। एककर्तृकेषु सामर्थ्यार्थ्यर्थेषु ।५६। कालार्थेषु ।५७। सामर्थ्यवचनेषु ।५८। भाववाचकाश्च ।५९। अएदआतौ च वंदः ।६०। चरोऽण्ण् च ।६१। करणार्थेभ्यो डिश्च डित्तिमौ ।६२। स्वप्रकृत्यनुप्रयोगे जीवादौ गाहादेर्णम् सिद्धाप्रयोगश्चेत् ।६३।

अन्लादौ गमादेरनम् ।६४। अल् व्यञ्जनादेरेकस्वरात् क्रियासमभिव्याहारे ।६५। दंसादिभ्योऽणियः ।६६।

इति द्वितीयः पादः ।

द्वितीयाध्याये तृतीयः पादः ।

ल्लियः सासो लेन्तमाणयोर्वा ।१। वीहो भयः ।२। भास्तव्वे ।३। सलहः सघः ।४। हुणो हवः ।५। सज्जः संगः ।६। क्खिवः पः ।७। हणो मो वा ।८। बंधो झः ।९। त्थुणुधुणुसुणां वः ।१०। डहादीनां झः ।११। विदो जः ।१२। सिंचः कः ।१३। स्वरस्य करादीनामीः ।१४। जिणश्च ।१५। वहो वोज्झः ।१६। गिण्हो घेपः ।१७। वच्चो वुचस्ते च ।१८। धरिसो धामः ।१९। समः खुभो हो वा ।२०। जुंजो गः ।२१। अणि पचः कः ।२२। वेर्विंचः ।२३। रुजादीनां गः ।२४। दिसो दक्खो वौ ।२५। मुसो मरिसछेदनयोः ।२६। वेमंसः ।२७। फासः फरिसो वा ।२८। इमे लुणो लाः ।२९। उदोपडिभ्यो मो मिणो ज्जे ।३०। न्ते परे ।३१। विन्धो वित्तूणे ।३२। तूण आदेर्धः ।३३। गोवः फोऽदणनेषु वा ।३४। टेः क्किणादीनामय् ।३५। वा छिन्द एदस्तिन्तिपरयोरसेसोः ।३६। च्छह् इते ।३७। गिज्झो गढः ।३८। वा वस उस् ।३९। अभेरंजोऽत इत् ।४०। सुणः सोरनिटि तव्वे ।४१। वहष्टेरोत् ।४२। थोस्त्थुणोऽति च ।४३। सम चमि ।४४। नेर्जुंजो यो यः ।४५। आवेणि दो द्वः ।४६। आदणिज्जयोः सलहः सिलाहसलाहौ ।४७। आति पाद् व्वयो ज्जः ।४८। उदो मज्जोऽत उद्वा ।४९। च्छुभस्तुमूतूणयोर्भतयोर्ढः ।५०। हएरच्च चोः ।५१। वा भमो डो ह्रस्व आवेण उपधायाः ।५२। न्हो णः ।५३। इर्जि सयसदोः ।५४। उदः कसस्तौ ।५५। अनोरातः सासः ।५६। आतः करः ।५७। धरादीनाम् ।५८। निरोवर उत् ।५९। बीभत्थस्य छो वा ।६०। उडजस्य वः ।६१। एतस्य वस्तिये ।६२। मिलेच्छस्य खुः ।६३। परिवारस्य लः ।६४। अहेरत्तस्य ठथौ ।६५। परिवाख्या डः ।६६। मणादावस्य मः ।६७। ति पदस्य तः ।६८। पतेरौद्धिः ।६९। पयात्यादीनामदणोः ।७०। वा कुतूहलादीनाम् ।७१। पणस्योत्तरपदे ।७२। जहातहश्चाति ।७३। दोस्ति यतीययोर्ज्जः ।७४। पयडेर्योऽणि ।७५। दूतादीनां च्चः ।७६। थेरादीनां जः ।७७। उत्येततयोरक्लीबे सः ।७८। इणमादीनामेवे दीर्घो वा ।७९। लुक्खादीनां हः ।८०। इयस्य पेक्खादिभ्यो यस्यैत् ।८१। आतः पेसादेश्चादितः ।८२। वेश्चित्विच इः ।८३। वत्तोऽत इस्तौ ।८४। वरसो वुसः ।८५। ओः समो

वस्तेतयोः ।८६। पात्क्खिवश्च्छः प्रेरणार्थे वा ।८७। इणि च सुझः सुद्दः ।८८। इतानभावेषु कुप्पः कुवः ।८९। रज्ज इते च रंजः ।९०। रुहो वः ।९१। अभिवंदो वायू ।९२। वा वड्ढो धोऽनमाणयोश्च ।९३। जोयू ज्झामः ।९४। किट्टादिभ्यस्तस्तयोर्यो वा ।९५। अनिटस्तणः पः ।९६। गेहो गिज्झ औ ।९७। सुवः साः ।९८। ये चयश्चकः ।९९। पज्जः पये गि ।१००। ण्वयो वः ।१०१। बीहो भिसः ।१०२। भायभीयौ तौ वा ।१०३। उज्जो योऽने वा वः ।१०४। अवादूसो वसः ।१०५। परेरुसः ।१०६। वेरिक्ख इतो यः ।१०७। उः पाभ्यां चरो वा ।१०८। आणुपेभ्यो मिलो ण्वः ।१०९। रज्जो रंगः ।११०। न्ते वा ।१११। जयो वो जयेऽकणि ।११२। सुणः सवः ।११३। वेलुंपो लो वा ।११४। अहेरुवादणि पज्जः पयः ।११५। पियादीनां पादिरिज्जे ।११६। लीयो लेर्वा ।११७। उपसर्गाल्लिन्तौ ।११८। नेर्न्तेज्जयोर्लीः सासः ।११९। सिरः सग्गोऽदितोः ।१२०। आतः क्खिवः कखयोर्हः ।१२१। अकणि णणनादणिज्जाणीयप्रेरणार्थेषु बुज्झादेर्जझयोः ।१२२। पादद्धंसः खे दधयोः ।१२३। अनिटोरुमूणयोः सोः ।१२४। त्थुणस्थवोऽणादकेषु ।१२५। लिंपो लेवोऽडाकयोः ।१२६। नेगादावेणि वा ।१२७। सुणहुणोः सवहवावने ।१२८। गमो गा अनि ।१२९। इणणोजुंजो जुगः ।१३०। नेर्न्हवो ण्होऽके ।१३१। इणूतारयोर्वरसो वासः ।१३२। उमि वा ।१३३। रज्जो रएः ।१३४। क्रमादिभ्यस्तस्तुर्वा ।१३५। गमादिभ्यस्तुमऽनिट् ।१३६। इकाण्णादाभ्यश्चाः ।१३७। चयादिभ्यः सेटो वा ।१३८। समेपेहाभ्यश्चश्च ।१३९। मुज्झो मोहोऽतण्वे कृति ।१४०। सोचो गो वाऽणतोः ।१४१। दिसोऽदितस्तुमूतूणतण्वतारेषु ।१४२। घातो घन्तुन्वोः ।१४३। एस्तारे क्किग्जिणोष्टेः ।१४४। लभस्तुमूतूणयोस्तस्य धः ।१४५। बुज्झस्तण्वस्य ।१४६। वहो ढः ।१४७। दिसस्तुमूतूणतण्वतागाणां ठः ।१४८। होरिण्वस्तण्वस्य ।१४९। वेर्धुणो धूयः सेयस्य ।१५०। अणोश्चितश्चीतिः ।१५१। मन्नस्त्तिमम् वा ।१५२। दिस्पाभुंजल्भूवचां स्वार्थेच्छायां दिदिक्खापिवासाबुभुक्खालिच्छाविवक्खाः ।१५३।

इति तृतीयः पादः ।

द्वितीयाध्याये चतुर्थः पादः ।

इसादिभ्यष्ठ आदेस्ततन्तयोः ।१। इधादिभ्यो धः ।२। आरंभो वा ।३। उदः कसो वासलोपौ ।४। गसो घः ।५। गाहादिभ्यो ढः ।६। वस उस् ।७। भंजादिभ्यो गः ।८। उन्निरोभ्यः सरो डढौ ।९। चुक्कादिभ्यः कः ।१०। फुमादिभ्यो डः ।११। किरादिभ्यो नः ।१२। चयोऽतट् ।१३। करादिभ्यो वा ।१४।

आतो दिहृदीवोर्लः ।१५। ज्झामो मः ।१६। मुंचादिभ्यो जः ।१७। होवेरूः ।१८। आतो रंभो ढन् ।१९। निगः पुच्छ उनोऽन् ।२०। आतः क्खो घाः ।२१। आनिर्भ्यामिदीतौ नेः ।२२। त्थरो वेश्चिच्छद् ।२३। धुणो दीर्घः ।२४। रुहादीनामादेः ।२५। गाहो रीः ।२६। दो दिइतौ ।२७। जहो जः ।२८। वह ऊहू ।२९। भरो हुः ।३०। बीहो भीः ।३१। फासुवग्गसूहरिसां पुर्वुर्हिसः ।३२। मुज्झूपवोर्मूप्पूः ।३३। वेः कसोऽत इः ।३४। उः कमादीनां बहुलम् ।३५। चरादीनामिरुपधायाः ।३६। दि्सिगेरद्वा ।३७। भवूसवूहवामूस्तौ टेः ।३८। चड्ढोऽत उत् ।३९। अभेस्ति ।४०। नेस्ततिमाणेषु च ।४१। इम्योर्भवः ।४२। इश्चय आगे ।४३। कर इये ।४४। वियाभ्यां क्खो हाः ।४५। व्युद्भ्यां सिरः ससः ।४६। इर्वेश्चिन्त्विचस्तौ च वा ।४७। उपसर्गाद् गिण्हो गिज्झो माणपरेऽति च ।४८। घेत्तुमतूणतव्वेषु ।४९। आतः क्खो घवो वा ।५०। त्यादौ घसोऽणित् ।५१। लुभादिभ्योऽणिज्जाणीयौ ।५२। इदुदुपधात्तादिरतः ।५३। संकुंचादिभ्योऽनातौ ।५४। आङ्भ्यां क्खिवो वाऽनः ।५५। अहेर्ज्ञ औ ।५६। ओः पाओः करकरणयोः ।५७। अभेर्जो गः ।५८। पान्मुचावेः सस्सस्य मुक्खः ।५९। उवात्करः कवडः पाकसंस्कारयोः ।६०। पुरेस्सतस्य वा ।६१। अदौ स्सपरे वेः ।६२। तद्धितेषु स्वरादिर्द्विर्बहुलम् ।६३। जाणादेस्सिम्योर्वा ।६४। योजने जोयो डतावितेनवन्तयोः ।६५। पाजूज्जल उलो वा ।६६। संविभ्यां त्थरो डः ।६७। आतोऽके थस्य च्छः ।६८। खादीनां ह्रस्वः ।६९। जेमादीनाम् ।७०। आन्मन्तस्य व आदेः ।७१। जमादिभ्यो वा ।७२। णिति विरोयणादीनाम इः ।७३। नेः कमो घः ।७४। उदस्थंभः खोऽदनयोः ।७५। आतो दीवो लोऽकाणयोः ।७६। पात्प्रवर्त्तनायाम् ।७७। अवाद्य इक्त्वः ।७८। उदीर्वेत्सोभ इंसोरेत् ।७९। जाणो यः ।८०। समो हरो घ इते ।८१। इधो ढधौ तेः ।८२। बुज्झादिभ्यो धः ।८३। कमूचिणूतर्पज्जां द्वितीयः ।८४। उज्ज्वादेरइये च स्वरस्य ।८५। कमादिभ्यष्ठः ।८६। सणियमश्चरश्च्छो वा ।८७। इणि पाद् गो ट्टः ।८८। ओतो घट्टोऽकणि हः ।८९। डेज्जेझो धः ।९०। मदो धो ढो डिये ।९१। जावस्य योऽकणि ।९२। लवः पोऽलि ।९३। उवात्क्खको कोऽति वा ।९४। निपाभ्यां डस्तेः ।९५। आतो दहः ।९६। विपरिभ्यामदितोश्चिणो जः ।९७। आविभ्यां वट्ट उट्टः ।९८। उदातो हडो हुः ।९९। वेः क्खिवः किरः ।१००। दोहेर्हस्य त्थः ।१०१। ओदुदोभ्यां कस आकर्षणे ।१०२। रक्खूहणूहर्षु समः साः ।१०३। वेः परेश्वासे ।१०४। वेरात ओड् डपरके करि ।१०५।

इति चतुर्थः पादः । इति द्वितीयोऽध्यायः ।

अथ तृतीयाध्याये प्रथमः पादः ।

नमादे रस इन्मवि वा ।१। समश्छिट्ठः खः ।२। त्तिनेर्जमो यच्छः ।३। हौज्जेरातृपः ।४। व्वयो वर्तमाने वसो वा ।५। माणपरेऽसि वा दिसो हः ।६। रुदो वः ।७। विप्पान्नमो वोन्तिपरे ।८। नेः सियूसीयोर्वञ्जः प्रेरणायाञ्च ।९। त्तएप्रवर्त्तनापरयोः पठ पिबः ।१०। त्ताणिज्जा वा वेषु च ।११। ग्घो जिग्घो वर्त्तमानेऽसि वा ।१२। विज्जोर्विज्जुयो ये ।१३। पंसुलस्य पंसः ।१४। ज्जे करादीना मिः स्वरस्य ।१५। ह्येन्न्तपरे ज्जयि पः ।१६। ये हः परेर्नन्तमाण परे ।१७। गाधाहां ।१८। द्रवो द्रुः ।१९। पडिपतिपरिभ्य एर्यस्त्यादौ ।२०। घेच्छस्येतौ वा ।२१। आतो रंभो ढत्तं सापः ।२२। पादा वः ससितः प्पौः ।२३। हौ नेरात् ।२४। अत्पवेस्तौ ।२५। तिन्तिसिहमिमो ह्येदेज्जाना तारेंसुत्तुष्वयः ।२६। करः कास्त्यादिहियास्ससिस्युमूणतव्वेषु ।२७। सै सो बुव आहस्तिन्त्योर्वर्तमाने ।२८। बुवस्तिन्तिसिमिन्तमाणेषु ।२९। न्तावो रुवः ।३०। वेः क्किणक्कण्हे ।३१। अंस्यस्सी समे रसः ।३२। गिण्हगेण्होः सस्सयोः केवसयोर्घेच्छः ।३३। दिसः प्रेक्षणे सस्स हेर्दच्छिः ।३४। वहो वोज्झ इहौ ।३५। पंतावेः ताडूतालोः सेंस्वोः ।३६। आतो भिदो ब्भ एति ।३७। लुण एज्जे यः ।३८। ईः कादीनां स्वरस्य वि ।३९। एज्जे तयोः सिरः सावि उभ्याम् ।४०। वच्च ओ इच्छेऽतः ।४१। आहएज्जेतात्सु क्खो बहुलम् ।४२। अस एर्वाहेऽच्छादेः ।४३। पुतः करो डोन्ते ।४४। परेर्धो डिस्तौ ।४५। सिण ओमौं वा ।४६। आज्ञायामातः स्ससः साणेणः स्साः ।४७। तिन्त्योरुः सेर्हिः ।४८। कुणादिभ्यः सेः सुर्वा ।४९। अहिट्ठोऽस्सो डिरेति ।५०। नयस्यैहें ।५१। अलः फुरादेः ।५२। उतो डिडीभ्यामेसो डाडौ ।५३। डियोऽने ।५४। मादौ हेरः ।५५। होः स्सस्य क्खः ।५६। यस्य विउसात्सड् ।५७। हरो त्तएस्त्यादौ वा ।५८। अच्छादिभ्यः सस्सस्य मेरम् ।५९। लभ लहः सस्स हेर्हस्य त्थः ।६०। न्ते रुडं सुडा वाहात् ।६१। भावप्रत्ययाल्लभ एर्वा ।६२। जिणादे देज्जयोर्माः ।६३। वाद्येच्छा न्मेर्डीः ।६४। अनो रेसए तइम् ।६५। अच्छादे रसस्तेरेः ।६६। भासादिभ्यः सेः ।६७। मन्नो मेरेः ।६८। न्ते रारभः ।६९। खमादेर्हेः ।७०। चिणो डुः ।७१। हंत्साहो डिः सोः ।७२। पादिक्खरछो वा ।७३। उवाच्चे हः ।७४। पडेर्माणे च्छः खस्य ।७५। वईत ऊत् ।७६। अहे रेर्य आवेणि न्ति परे ।७७। पादिषस्त्यादौ ।७८। अयने ।७९। अत्यभिप्पाभ्यामति ।८०। उवातिपडिभ्यस्त्तश्च्चः ।८१। अतिपडिभ्यां यश्च्चे ।८२। अतः सयो जे ।८३। पेर्धि वा ।८४। क्खिवादीनां पोऽपि ।८५। गिण्हो

गिज्झः ।८६। परिव्वयूविउसिरोर्जः ।८७। जयो जिट्ठः ।८८। एः पाद्दिस एद्धा ।८९। पवेः सवः सुरित्ति ।९०।

इति प्रथमः पादः ।

तृतीयाध्याये द्वितीयः पादः ।

नाम्नो नपुंसके ह्रस्वः ।१। छौ मुचूसुणोर्वृद्धिः ।२। भुंजः खे ।३। दुहादीनामति ।४। आतस्तु ड इज्जे ।५। दूस इणेणयोः ।६। एस्तारे ।७। एस्तिसिम्भिसु वा ।८। गलादीनामावेणि ।९। मुचोऽसेसोः ।१०। आतो हरः ।११। णुगादेः करादेः ।१२। रुदोऽसि ।१३। दिसो हश्च प्रेक्षणे ।१४। करिसो णिति न ।१५। न मादीनां प्रेरणार्थे ।१६। ह्रस्वोपधाया णिति ।१७। स्वराणामादेः ।१८। आति तिगिच्छो वा ।१९। निरोभ्य वा नूदराणाम् ।२०। एरावति यस्य कात ।२१। समानयोः पूर्वस्य सवर्णः ।२२। अहे व्यञ्जनस्य परस्य ।२३। तरहेभ्यश्चजझा इदुतोरसवर्णे स्वरे ।२४। पूर्व एकः पूर्वपरयोः ।२५। ओत उदिहीहिंतविसुसु ।२६। वेरीरियेनेः ।२७। ईर्वेरतौ वा ।२८। च्चे पडे रुदौ ।२९। वृद्धिरतः स्वरे परस्य सवर्णः ।३०। अदिदुतः सवर्णे दीर्घः ।३१। आदिदुद्भ्यः स्वरे सुपि पूर्वस्य ।३२। एरने ।३३। एसिहमोहियापरे बुवः ।३४। छवेरिये ।३५। अजिनस्येतोऽणि ।३६। णित्योर्नाम्नः ।३७। पङ्कादीनां संज्ञायामन्ते ।३८। हिमिमोष्वतः ।३९। मिलो ये ।४०। अम्हादेर्दिसे ।४१। नाम्नः करोत्याद्यर्थे ये ।४२। दो रुहो वा ।४३। खुड्डस्य के ।४४। खंडादीनामुत्तरपदे ।४५। चतोरतः ।४६। पडेरत एके समासे ।४७। असो देवादिभ्यस्तेः ।४८। जाणादेस्तिस्योः ।४९। तरस्य के ।५०। अङ्गादीनां मये ।५१। तरादिभ्य इट उमि ।५२। पस्य देज्जदाऊणवट्टिसवणेषु ।५३। ग्गह इतः ।५४। पान्नयि वेः ।५५। सग्गादेरसो ह्स्य ।५६। आज्ञायां खमादेरसो हे ।५७। एज्जस्य ।५८।

इति द्वितीयः पादः ।

तृतीयाध्याये तृतीयः पादः ।

आदीदूतां ह्रस्वो बहुलं मि ।१। संयुक्ते ।२। के ।३। एति दः ।४। जोयस्तौ ।५। निरो जो वा ।६। तवि दुहः ।७। एकादेशस्य जादीनामावेणि ।८। एज्जपरे ज्झाम एणि वा ।९। लोलः स्से ।१०। इति सड्ढायाः ।११। ऊतः कुतूहलस्य ।१२। दयादीनां पत्तादावुत्तरपदे ।१३। ईतो वीभत्थस्य ।१४। धोत्र एत्परयोरसेसोः ।१५। अच्चादेर्मोः क्वचित् ।१६। आतो जुवाणस्य वस्य द्विर्वाणि ।१७। आभीक्ष्ण्यवीप्सयोः पदस्य ।१८। धातोरलि ।१९। तत्र परस्याफुरादेः ।२०। अरे बहुलम्

।२१। गमादीनामति भावकर्मणोः ।२२। बुव ओरीत्यवो बस्य ।२३। लस्य क्वचित् ।२४। धमो माणे ।२५। पावादीनामनभिकंखमपि ।२६। गमादीनामति त्यादौ ।२७। आपि दिसः ।२८। चउछाभ्यां कस्यादेः ।२९। इमजतकेभ्यस्तोर्वा ।३०। तुसादीनामसेसोः ।३१। जहातहस्तस्येयणि ।३२। उदः कसोऽदणोः ।३३। वेर्हनः ।३४। उंजादेर्माणे ।३५। अवाद्दाल आदेः ।३६। तेउप्रभृतेः कायादीनाम् ।३७। अवात् कसोऽणि ।३८। पात् किरः ।३९। आतः सव इणि ।४०। जताभ्यां तियस्य ।४१। इः किवणादीनां मध्यस्य स्वरस्य ।४२। सुरभिदुरभ्योर्लोपः ।४३। ओस्तंबूलस्य ।४४। कारेल्लस्येयः ।४५। अग्निक्खिलादीनाम् ।४६। अदणो रुतोऽवू ।४७। आगन्तारागारस्यागन्तारो वा ।४८। सुकुमारस्य सुगमलेऽणि ।४९। मिलेच्छस्य मेच्छः ।५०। एतोऽदुतौ ।५१। महरट्ठस्य मरहट्ठः ।५२। तत्थस्य तहः ।५३। गिम्हस्य घिंसुः ।५४। गिहस्य गहघरहराः ।५५। पउमस्य पोम्मः ।५६। णिच्चेचस्य तियः ।५७। मत्तिये तोष्टौ ।५८। पज्जाये ज्जायस्य रियागः ।५९। उसिणपसिणयोः सिणस्य ण्हः ।६०। अनादेरसंयुक्तस्य कस्य गः ।६१। पज्जादीनां पोवः ।६२। बहुलं गचजतदबवानां यः ।६३। रुधिरादीनां धभयोर्हो वा ।६४। इराढो येज्जयोर्माणपरयोः ।६५। खेत्तस्यादेश्छः ।६६। अभ्यासे कवर्गस्य चवर्गो ह्स्य च जः ।६७। विहवणाभ्यां पतः फसौ ।६८। वादस्तः क्वचित् ।६९। आदणादारपारादेर्वा ।७०। असौ पस्य फः ।७१। रिरुओः ।७२। यजोर्जः ।७३। निरो जरइंसोरेः ।७४। उदियस्य नायस्य ।७५। नेर्घातो हः ।७६। अद्वेटगुरुययोः स्वरस्य ।७७। इर्नगिणस्य ।७८। ओत्कुतूहलस्य ।७९। अणि कलुणस्यौत् ।८०।

इति तृतीयः पादः ।

तृतीयाध्याये चतुर्थः पादः ।

म्नोरनुस्वारोऽवसानव्यञ्जनयोः ।१। स्वरे वा ।२। तस्य स्पर्शेषु तद्वर्गपञ्चमः ।३। उदः सश्छो वा ।४। उओरन्त्यस्य ड्डुयाः ।५। दोहो धः ।६। असुपि स्वरादौ पादस्य पदः ।७। इः क्रियाविशेषणत्वे पुंवस्य वा ।८। इज्जेसयोरन्त्याद्ययोः ।९। त्थिथं भस्थस्य ठः ।१०। आलिसिंदस्य सेरत् ।११। विच्छियस्य चस्य मः ।१२। उसियस्य ।१३। परिहे पः फः ।१४। नो णः ।१५। आतपादीनां पो वः ।१६। अदसेर्लेसे ।१७। सो द्विः ।१८। वज्जादीनां वस्योः ।१९। खादौ नस्य प्रकृतिभावो बहुलम् ।२०। स्वरयोरव्यवधाने ।२१। कोडंबादीनां डो लः ।२२। पोक्खरादीनां रः ।२३। लोपोऽन्यतरस्य ।२४। स्वराद्यस्य स्वरे ।२५। कात्तियस्यै-

चतिये चिरे ।२६। एतकाभ्यां तियस्य वतियस्य चोत्तरपदे ।२७। छुहायाः ।२८। व्यञ्जनादौ नस्यादेः ।२९। अक्कमादेरभ्यासस्य तत्र वृद्धिः ।३०। येन्तिन्तमाणपरेऽस्यतो नित्यम् ।३१। एः प्रत्ययस्येंस्विडे देज्जेज्जेतेषु ।३२। एरेदेज्जयोः ।३३। इप्रभृतिभ्योऽसेसोः ।३४। सिहमिमुमोष्वसः ।३५। एसिहिपरे पोवाभ्यां मिहः ।३६। इवर्णोवर्णयोरेसि ।३७। आहात् तेः ।३८। एणि नस्सः ।३९। त्थुणादीनां ततवन्तयोः ।४०। रज्जोऽणि ।४१। उतोऽत्तारादारस्यामन्त्रणे ।४२। अदितो पञ्चादिभ्यः ।४३। संख्या तेः ।४४। च्चेजादिभ्य ओः ।४५। अव्ययात्सुपः ।४६। धातुनाम्नोः ।४७। तौ रमादीनां ।४८। आनिपेभ्यः करः ।४९। आतो जस्य पञ्जो वा ।५०। तीपित्तस्य ।५१। इतः ।५२। मोल्यादिभ्य इतः ।५३। ऊणे निरो जिणष्टेः ।५४। पलोट्ट आदेस्ततवन्तयोः ।५५। परेः क्कोसः ।५६। मिमो तुम्हस्य ह्रस्य ।५७। एज्जपरकेऽसिरज्जो वा ।५८। वेझांमस्तु परेऽसि ।५९। समो मुच्छारंभ्रप्सु ।६०। अतो तो तः ।६१। हेः ।६२। एणयोरेज्जकुणोः ।६३। वक्खवोच्छदाहघेच्छेभ्यो मेः ।६४। अच्छादिभ्यः स्सात् ।६५। इल्लोरस्सिलेसयोः ।६६। सोतोरस्य तारस्य ।६७। इदुद्भ्यामामन्त्रण उतः ।६८। नाम्नः क्लीबे नित्यं ।६९। एतताभ्यां पुंसि वा ।७०। इमस्य दाणिमि सर्वस्य ।७१। अप्पाबह्वादिभ्यो भावस्य ।७२। एकस्योने ।७३। सरिसस्य तयावययोः ।७४। तुमुमोः काममणयोः ।७५। आगन्तारस्यारस्यागार उत्तरपदे ।७६। पादस्य दस्य मूले ।७७। ह्न उदो ऽने ।७८। जहोऽसणिज्जयोः ।७९। सत्ताउणाभ्यां सत्तरेः सस्य।८०। जोयसीदोस्त्वे ।८१। एतस्य तियत्तिलयोः ।८२। अनुकरणधवलादिभ्यो यस्य बहुलम् ।८३।

इति चतुर्थः पादः ।

अथ चतुर्थाध्याये प्रथमः पादः ।

विसेसादिभ्यश्च ।१। चोरवणिग्भ्यामिज्जस्यादेः ।२। वमादिभ्योऽनिटस्तः ।३। अणंतादिभ्यः क्खुतोः ।४। झियस्ते ।५। किमेरिणस्य ।६। आतोन्नवो नित्यम् ।७। मगवादपस्य गुरुगुणोः ।८। निरः कमः ।९। न्तस्यासुसोः ।१०। सिस्सादिषु संयुक्तस्य वा तस्मिन् पूर्वस्य दीर्घः ।११। त्रयाणाम् ।१२। अपूर्वस्य ।१३। समः संयुक्तस्य ।१४। इहीहिंतविसूनां द्वादिभ्यः स्वरस्य ।१५। उउंबरस्य वा ।१६। पुडपुरयोरुत्तरपदयोः ।१७। कादिसस्य देः ।१८। इदुदेदोत एज्जेज्जयोः ।१९। बुसदहो माणस्य ।२०। अभेर्द्धसः ।२१। उदो जः ।२२। अत्यप्यवानां च ।२३। उपसर्गाद् व्वयो बहुलम् ।२४। इह्यएदओदिहिंतोऽणेषु न्तस्य ।२५। ङिति टेः

।२६। धरादीनामितेतवन्तयोर्वा ।२७। आतश्छिद एत्परयोः असेसोः ।२८। समुदो हिंतिन्तोः ।२९। निरः खन इडेडादौ ।३०। उन्नेः क्खिवः स्से ।३१। इज्जे तरो वा ।३२। पयावत्यादीनां नाणि ।३३। इमात्सन्धौ प्रथमायाः ।३४। एयारूवे वा ।३५। उदएचरादौ सप्तम्याः ।३६। पस्सओ हरेत्यादौ षष्ठ्याः ।३७। अतो अव्ययीभावात्सुपः ।३८। अनुस्वारस्य णमि वा ।३९। उपसर्गाद्रंभस्त्वि ।४०। न्ते ।४१। समः कुंचोऽणितयोः ।४२। भुंजादीनामदणनेषु ।४३। भुंजो त्यादौ ।४४। लिंपुच्छिदोरने ।४५। डंसो वाऽसि ।४६। पच्चक्खो माणपरे ।४७। ह्रश्चाहेः ।४८। एत्ति परेऽने समो धः ।४९। आतो लग्ग इतेतवन्तयोः ।५०। असस्तितुमिसिहमुमोयास्वसः ।५१। तिन्तिन्तेषु हतो वा ।५२। अत्थमादिभ्योन्ते ।५३। अति कत्तुडहदहामक् ।५४। अज्जोऽणकृत्ति ।५५। स्वरादस्य यड्बहुलम् ।५६। को यः सिट् ।५७। भूते काप्रभृतीनामट् ।५८। नमा योगे ।५९। इम्योर्भवः ।६०। पतेर्यागित्ति ।६१। आलोपात्समो धोऽसस्तौ वा ।६२। फुरादेरगभ्यासस्य ।६३। आतो यगकणि ।६४। गोवदलयोर्माणे ।६५। अणंतरे जतयोः ।६६। छुभादिभ्यस्तडूणस्य ।६७। गमृगिण्हच्छिद्भिद्भ्यो वा ।६८। वञ्चादिभ्य उमः ।६९। एः परे तस्य ।७०। न्तमाणयोगातोज्जक् ।७१।

इति प्रथमः पादः ।

चतुर्थाध्याये द्वितीयः पादः ।

उवाद्वट्ते ।१। बुव आवेणो याट् ।२। उवादय इत्तएरिणव्वा ।३। धणोर्हक्क्खकौ ।४। इमस्य मोर्णट् ।५। तक्कादिभ्यो णड्णमकौ त्तः ।६। दोर्वग्दमे ।७। चक्खोरतः सट् ।८। मणादिभ्यो ईतः सुट् ।९। रडातो गमि कचित् ।१०। इतड्गज्जादिभ्यस्तारस्य ।११। जणूजागभ्यामइतव्वा ।१२। उणस्य वा मक् ।१३। इणाणेहीसीसूनां ।१४। आदुपोवेभ्यो लभः ।१५। लभोऽति ।१६। सासस्य मौ ।१७। मौ व्यञ्जनादौ नाम्नः ।१८। तेर्वा ।१९। जहन्नादीनामणुकोमादिषु ।२०। जसादीनां सौ ।२१। अवस्य गुये ।२२। तित्थादीनां कगादिषु बहुलम् ।२३। तारादिषु भयादेः ।२४। स्सादीनामिट् ।२५। इकानेन्नाहोभ्यो न ।२६। असूचयूजाणूहणो यः ।२७। लक्खादिभ्यो यस्य ।२८। वेर्नेरत् त्तोः ।२९। भणस्तेः ।३०। तएत्तोर्वापः ।३१। सुण उमूणयोः ।३२। भिंदादिभ्यस्त्तः ।३३। भुंज्वसस्तएः ।३४। निक्खिवादिभ्यस्तव्वस्य ।३५। नपरेश्चयः ।३६। क्किणादिभ्य उमः ३७। निरश्चिणउमूणयोर्णस्य च लोपः ।३८। दः ।३९। गमादिभ्यस्तव्वस्य ।४०। उदश्चिणस्त्तः ।४१। जादिभ्यो हेः ।४२। उद्धरस्तोः ।४३। बंधादिभ्यो हेरेट ।४४।

वड्डादिभ्यः स्सस्य ।४५। अङ्गादिभ्यस्तः ।४६। पादेर्मोह्माणानाम् ।४७। पलाय उमः ।४८। गिण्हादिभ्यः ।४९। उवदंसादिभ्यस्तएः ।५०। ग्गहादिभ्य ऊणस्य ।५१। पच्चक्खादिभ्यस्तव्वस्य ।५२। वज्जादिभ्यो वा ।५३। क्किण उमो डेट् ।५४। डीपोन्तात्तुट् ।५५। महाच्च ।५६। भिक्खादिभ्यो णुट् ।५७। ईदादिभ्य आनुट् ।५८। णे पाईत ईतो दडूवा ।५९। तएर्याक् ।६०। कान्मन्तस्यैयाट् ।६१। तादेर्दुगुत्तरपदे ।६२।

इति द्वितीयः पादः ।

चतुर्थाध्याये तृतीयः पादः ।

मेरिरतो नाम्नो वा ।१। इदुतः पुंसि ।२। क्लीबान्मो वा ।३। पितुप्रभृतिभ्यो डाः ।४। अतो डरोः ।५। एः स्सस्य वा ।६। मोडरम् ।७। उत आमन्त्रणे डश्च ।८। अत्पुंसि वाऽतः ।९। आतो डेः ।१०। अम्माया डोः ।११। ईदूद्भ्यां डिडू ।१२। रायादिभ्यो डम् ।१३। वीसादिभ्यः ।१४। ओरायादिभ्यः ।१५। सेणस्य रन्नाः ।१६। इह्मणयोरिः ।१७। सस्सस्य रन्नोः ।१८। उस्तारस्यारस्य तृतीयादौ वा ।१९। मिणा एदतोत्स्समिषु गोर्गवः ।२०। अणस्य डणम् ।२१। ओदिह्मणेहिंतविसुषुदोः ।२२। सादिदणस्य भवन्तस्य भेर्वा ।२३। इमस्य सोतः पुंस्ययम् ।२४। स्त्रियामियम् ।२५। अयः सौ ।२६। मस्य णो मि ।२७। अस्त्रियामिणेऽणः ।२८। स्सिंस्सयोरः ।२९। अएतः स्सो नाम्नः ।३०। अतोऽएदतोतोरयाही क्वचित् ।३१। सिः ।३२। कादिहिंतोरितो डओः ।३३। णीपी दतः ।३४। सादितश्चत्तारि चतोर्नित्यम् ।३५। रोरदितोर्वा ।३६। अणोरायादिभ्यः ।३७। डेरिमात्स्त्रियाम् ।३८। डावोर्गोः ।३९। डयोः ।४०। डोर्दोः ।४१। तेर्ण्णिर्वा ।४२। वेडोण्णी प्रत्येकम् ।४३। णिती क्लीबात् ।४४। उस्ताराद्वा ।४५। न्तमन्तयोन्र्तात् ।४६। इणस्सयोरसुसौ ।४७। न्तस्य सोन्मस्य मः ।४८। इदुद्भ्यां णोरदितोः ।४९। अएदतोतूस्सानामस्त्रियाम् ।५०। अतो डयो डवो डौ पुंसि ।५१। अस्त्रियामिणस्य णाः ।५२। अत्ताप्पाभ्याम् ।५३। स्सस्य णोः ।५४। सान्तादिणस्याः ।५५। अतोत्स्सयोरोः ।५६। बहोरवेडतो वा पुंसि ।५७। इः सव्वणामात् ।५८। सेः स्सिं वा ।५९। सिमातोऽणस्य ।६०। अणस्येसिरस्त्रियाम् ।६१। जतकेभ्योऽतो तो वाम्हाः ।६२। स्सस्य डीएः स्त्रियामिमात् ।६३। मेर्डीसाएः क्वचिद् ।६४। अट्ठादएतोऽस् ।६५। इणे जातयोरिः ।६६। कम्मधम्मयोरुः ।६७। अएस्समीनां जाकातेमाभ्यो डीसेः ।६८। इणातोत्स्सेषु जसादीनां सक् ।६९। अदितो रोगादिदुद्भ्यः स्त्रियां वा ।७०। इणस्समीनामएः ।७१। तस्य सस्सस्य सेः ।७२। डमव्ययी-

भावादतः सुपः ।७३। तृतीयासप्तम्योर्वा ।७४। पञ्चम्या न ।७५। अम्हस्य हम-हमौ सोतः ।७६। समो मेमंममममः ।७७। सेणस्य मेमएमयाः ।७८। सस्सस्य मेममममंमज्झंमहंमोमज्झाः ।७९। सातोतो ममाओममाहिंतावौ ।८०। मौ ममम् ।८१। वा सातो वयम् ।८२। सेतो नेनावौ ।८३। सेहेर्नेः ।८४। अम्हं साणस्य ।८५। नेनवस्साकमः ।८६। मम्हि ससेः ।८७। सोतस्तुम्हस्य तंतुमे-तुममः ।८८। बहुवचनेषु तुब्भतुज्झौ वा ।८९। समस्तेः ।९०। अणस्य सः ।९१। सेणस्य तुमेः ।९२। सस्सस्य तेतवतुज्झंतुमंतुहंतुब्भंतुज्झाः ।९३। सातो-तस्तु माहिंतोः ।९४। मोऽणङ्यायादिभ्यो वा ।९५।

इति तृतीयः पादः।

चतुर्थाध्याये चतुर्थः पादः ।

उत्तरपदस्याच्छेरः ।१। अहादिभ्योरत्तेः ।२। राएश्च ।३। चत्तालीसस्य तालतालीतालीसाः ।४। संख्याया अणस्य ण्हः ।५। इः सात्पक्खस्य वा ।६। आणात्पाणस्योत् ।७। आमो सादो सहेर्हिः ।८। खंधादावारस्यारवारौ ।९। अधोरववेर्धिः ।१०। नाज्जिण्णस्य जीरजीरगजीरणाः ।११। नखपदस्य नप्फयः सात् ।१२। अट्ठबाभ्यां रो दसस्य ।१३। एकादिभ्यो र आदेः ।१४। सत्त-रेश्चोबातेछाभ्यः सत्ताट्ठाभ्यां च वहौ ।१५। सट्ठेर्वा ।१६। ट्ठिः पणात् ।१७। तुम्हादेर्दिसस्य दस्य रः ।१८। क्व एसः सस्य ।१९। समानाच्छः ।२०। सव्वा-दिभ्योऽहस्याण्हः ।२१। तस्य सात्थः ।२२। ओज्जसादीनामुत्तरपदे वा ।२३। कोः कोकौ व्यञ्जनादौ ।२४। स्वरादौ कत् ।२५। उपगमणे पायवस्य पापावौ वा ।२६। चरेऽहेराः ।२७। सणियमः सणिम् ।२८। स्वरादौ नस्यान् ।२९। दिसे कस्ये-देतौ ।३०। एरिमस्य वा ।३१। एत् ।३२। पित्वादीनामिः ।३३। ईरुद्धस्य मुहे ।३४। उत्तेजस्य ।३५। तमस्योः काये ।३६। सहसमानयोः सः ।३७। एकार्थकस्ये-सूयाले ।३८। दोर्बेबी ।३९। बाः संख्यायाम् ।४०। दसे वा ।४१। छस्य सोः ।४२। तेरेः ।४३। तेश्च ओश्च उरोर्बहुव्रीहौ ।४४। असीतौ तेयो वा ।४५। एकोनस्याउणः ।४६। एर्यः पडेरेक्के ।४७। चुलचतुरावसीतौ चतोः ।४८। चोः संख्यायां वा ।४९। सीस्तालादौ सत्तस्य ।५०। अट्ठस्याडस्तालतालीसयोः ।५१। दकस्य दः ।५२। पलेर्होत्थे ।५३। वेः परेरोच्चः ।५४। वच्चादावहिपुरयोरेत् ।५५। भाषित-पुंस्कस्य स्त्रीवाचकस्य पुंवत् समानाधिकरणादौ ।५६। गरुडासणादीनि निपात्यन्ते ।५७। प्रथमानिर्दिष्टं समासे पूर्वम् ।५८। पत्तामोडादिषु परम् ।५९। बहुव्रीहौ संख्यातेतसप्तम्यन्तविशेषणानि ।६०। द्वित्वे दंडादीनां पूर्वपदस्थायास्तृतीया-

यामः ।६१। गच्छादीनां समासवत् ।६२। अन्नादेर्वा ।६३। कोडेरेरात् ।६४। यक्कस्य यक्कयोर्विपर्ययो वा ।६५। इत्केऽप्यतः ।६६। उत्कस्य तोत्थयोः ।६७। एकात् त्थस्य त्तः ।६८। सव्वस्य सोदे ।६९। अपि महादालयस्यालियः ।७०। अस्सिण्या इणस्यौसणि ।७१। वा पडिहार्या आत एः ।७२। वाहः सफले फस्य ।७३। इरणिमणोर्बहिया बहः ।७४। इये सिलेसस्य सेसः ।७५। इये नायस्य नेयाः ।७६। इतोऽत्पसिणस्य ।७७। इसिमस्य तोण्हिदाणिहहंतरेषु ।७८। इयोण्हिम्मि वा ।७९। हुणेऽस् ।८०। एतस्य तवि ।८१। एश्च त्थे ।८२। तियस्य लोपे ।८३। ओदयादीनां मये ।८४। मडस्य मइल्ले ।८५। कादावतियस्यैवश्चिरे ।८६। डीयतियतीयेषु दोर्बिः ।८७। तेश्चणि चात् ।८८। अतिपच्छिमस्य पच्चच्छिमपच्चत्थिमौ ।८९। मिगसिरस्येतः पूर्वस्यात् ।९०। ताल्लो वा ।९१। एसः क्खे ।९२। दुवासोभ्यां दसस्य ।९४।

इति चतुर्थः पादः। इति चतुर्थोऽध्यायः।

धातुपाठः ।

प्रथमगणः ।

द्वितीयगणः ।

तृतीयगणः ।

ॐ

जैनसिद्धान्तकौमुदीसूत्राणामकाराद्यनुक्रमः ।

शुद्धिपत्रम्

पृष्ठम्	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१२	२२	बुस्सहो	००
१३	६	पलिअंको	पल्लंको
१३	२४	'गच्छेज्जा' इत्यतः पूर्वं—गच्छिज्जा	
१४	९	अन्हे	अम्हे
१५	२५	संसर इति	संसरईति
१६	१०	तण्डीणो	सण्डीणो
१६	१३	उद्धगेंति	तद्धगेंति
१८	९	अगरु	अगरू
२०	५	१४	१३
२१	२१	रुध्धो	रुद्धो
[एवं 'ध्ध्' इति भिन्नभिन्नस्वरसंयुक्तस्य धकारद्वयस्य स्थाने सर्वत्र तादृशमेव 'द्ध' इति बोध्यम्]			
२२	५	कोडंबादिष्विति	कोडंबादीनामिति
२२	११	पोक्खरादिष्विति	पोक्खरादीनामिति
२४	८	।१।४।	।४।१।
२५	१३	सणिमिति	सणियम इति
२६	३	असेरिति	स इति
२६	७	।४।४।	।३।४।
२९	८	छकारे	घकारे
३४	११	गोयक	गोयम
३४	१८	अद्वादएतोःऽ	अद्वादएतोऽः
३६	७	भगवया	००
३६	१९	भे वा	भेर्वा
३९	३	।१५।	९५
३९	७	'सेणस्य' इत्यस्यानन्तरं 'रन्नाः'	
४०	१३	कित्वा	कित्त्वा
४०	१८	तसादीनां	जसादीनां
४२	१९	इदुऋयमिति	इदुऋयामिति
४३	६	साहूणौ	साहूणा
४३	२४	साहुइ+सु	साहु+इसु
५०	२१	इमस्येति	अस्त्रियामिति
५१	१२	इतशब्दस्य	इमशब्दस्य
५५	६	विहरामिः	विहरामि

पृष्ठम्	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
५७	१२	तुम्हस्स	तुम्ह स्स
६०	१५	।६७।	।६८।
६१	१८	कस्तोच्चारण०	व्यस्तोच्चारण०
६२	२०	दिट्ठी+मि	दिट्ठि+मि
६३	२४	धेणुए	धेणूए
६४	१२	धेणुओ	धेणूओ
७३	१८	प्रसह्येत्येर्थे	प्रसह्येत्यर्थे
७९	२४	अत एवे	अत एवं
८०	१७	इन्द्रादिभ्य	इन्दादिभ्य
८२	२७	कमसञ्ज्ञा	कर्मसंज्ञा
८३	१	कमणि	कर्मणि
८५	२४	उक्करं	दुक्करं
८९	१३	परिक्कमा	पडिक्कमा
९०	५	सिध्ध्यति	सिद्ध्यति
		[एवं 'ध्ध्य' इत्यस्य भिन्नभिन्नस्वरान्तस्य स्थाने सर्वत्र तादृशमेव 'द्ध्य' इति बोध्यम्]	
९५	६	रूपाऽर्थः	रूपोऽर्थः
१००	३	सम्बन्धत्वेनेव	सम्बन्धत्वेनैव
१००	१९	गुणाणा	गुणाण
१०१	२४	असणपाणाणाइं	असणपाणाइं
१०२	१२	शब्दयो	शब्दयोगे
१०३	१७	सम्बन्धसत्वे	सम्बन्धसत्त्वे
१०४	१०	मोक्खः	मोक्षः
१०४	२७	अस्सिंजमे	अस्संजमे
१२०	२३	।४४।	।४८।
१२२	५	।६९।	।६८।
१२४	२०	नाज्जिणास्स	नाज्जिणस्य
१३२	१८	हीघः	दीर्घः
१७१	९	।७०।	।८०।
१७६	१०	क्यादेशः	क्यादेशः
१८१	२४	सप्तम्यास्त्यः	सप्तम्यास्थः
१९२	१४	सद्द्	सद्द्
१९५	१५	इति इति	इति
१९७	३	अट्ट	अट्ट्

पृष्ठम्	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१६७	६	लभ्यत	लभ्यते
१६८	२८	मिलिस्यति	मिलिष्यति
१९९	१६	जाण	जाण्
२०१	७	भाव्य	००
२०१	१०	इङ्ग	इङ्
२०२	६	'ईर' 'खिस'	'ईर्' 'खिस्'
२०५	२३	क्लिस	क्लिस्
२०६	१६	खमादेर्हः	खमादेर्हेः
२०८	७	९७	९८
२११	१६	जाण् इणो	जाण् हणो०
२१८	१	तौ	तौ वा
२१८	१७	२७८	२७९
२२३	१८-१९	'३४९,३५१'	'३५०,३५२'
२२५	११	३६९	३७०
२२५	१२	३७३	३७१-३७२
२२५	२०	३७२	३७३
२२८	२७	विश्लषः	विश्लेषः
२२९	१५	सुस्तुस	सुस्तुस्
२२९	२२	श्रास्वदने	आस्वादने
२४७	१६	अग्घ योग्यतायाम्	अग्घ् योग्यता-याम् ।४।
२४९	२	पच्छणीयं	पेच्छणीयं
२४९	१२	पावाभ्या०	पोवाभ्या०
२५०	१६	कंख	कंख्
२५१	२	उणश्च	ऊणश्च
२५५	२३	चयश्च कः,	चयश्चकः
२५६	१५	च्छाल	च्छाल्
२५८	१९	अन्तेः	अनोः
२५८	२०	अन्तेस्तु	अनोस्तु
२५८	२८	तीर	तीर्
२६०	१२	नद्ध	नद्ध्
२६०	२५	।११४	।११५।

पृष्ठम्	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
२६०	२६	भास	भास्
२६१	३	रिडिधिश्च	रिड्विधिश्च
२६३	२४	वीरस्	वरिस्
२६४	१०	।१५८।	।१५७।
२६५	२	सुण	सुण्
२६५	१६	हकार	हकार्
२६७	१८	संघाधातोः	संधाधातोः
२६९	६	लो	लोपे
२७७	१०	बुव	बुव
२८८	२६	कचि	कचिच्च
२८९	१८	कर	कर्
३०५	२३	घर	घर्
३१०	६	इक्ख इति	पडेरिति
३११	२३	जिण	जिण्
३१४	२५	च्छभ्	च्छुभ्
३१५	२०	क्खुम्	क्खुस्
३१८	५	त्यनेनात्	त्यनेनात
३२७	२६	प	पत्ते
३२९	२१	तबन्ते	तवन्ते
३३५	२५	नस	नस्
३३९	२०	घातका	घातको
३४६	१८	तस्य ठः	तस्य ढः
३४७	२५	ए	एते
३४८	१६	०प्रत्यय	०प्रत्यये
३५२	१३	डोने०	डो ने०
३५३	२३	हाणान्ते	हाणन्ते
३५४	८	अभिप्पेत्याह	अभिप्पेति
३५८	४	च्छिद् । च्छिन्द् ।	च्छिद् ।
३५९	१६	उर इति	उरिति
३६०	२२	क्खिवोऽ वा०	क्खिवो वा०
३६४	२६	०नेव	०नेन